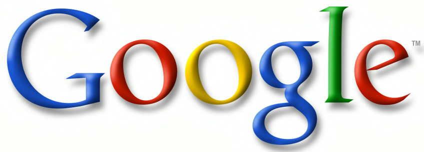
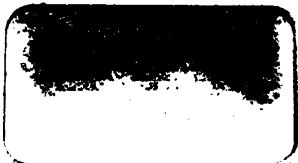

Google

VOR HISTORIE

FRA MARGRETE TIL KARL XII

VED

JOHAN OTTOSEN

»FREM«
DET NORDISKE FORLAG
ERNST BOJESEN
1902

TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE.

INDHOLD.

UNIONEN OG DENS OPLØSNING ..... S. 1—120

DET SIDSTE UNIONSFORSØG. HANS OG KRISTIAN II..77—120

REFORMATIONEN .... 121—253

EN NY TIDS FREMBRUD .... 121—137

DANMARK OG NORGE UNDER FREDERIK I .... 137—155

GREVENS FEJDE .... 156—165

DANMARK OG NORGE UNDER KRISTIAN III .... 165—187

SVERIGE UNDER GUSTAV VASA 1523—60 .... S. 187—206

DET 16. AARHUNDREDES SIDSTE MENNESKEALDER ... 206—225

SAMFUNDSLIVET EFTER REFORMATIONEN 226—253

SVERIGES STORTID .... 254—384

NORDEN INDDRAGES I EUROPAS POLITIK. SVERIGE BLIVER STORMAGT. 1600—1648 .... 254—300

DANMARKS DELING .... 300—325

ENEVÆLDEN I DANMARK-NORGE .... S. 326—350

SVERIGE UNDER KARL XI's FORMYNDERE. DEN SKAANSKE KRIG .... 350—361

ENEVÆLDEN I SVERIGE .... 361—368

KARL XII OG DEN STORE NORDISKE KRIG. SVERIGES STORTID ENDER .... 369—384

BILAG.

Til Side

UNIONEN OG DENS OPLØSNING.

NORDEN VED AAR 1397.

Det var den 17. Juni 1397, at Dronning Margrete ved Festen i Kalmar lod sin Fostersøn Erik fra Pommern krone som Konge over alle Nordens Lande.

Det samlede Norden dannede et Landomraade saa stort, at det paa den Tid ikke havde Mage blandt Europas Stater. Mod Øst naaede det til en Linie fra det inderste af den finske Bugt, hvor Kronstadt nu ligger, til Mundingen af Varangerfjorden, hvor Norge havde Fæstningen Vardøhus; mod Syd gik det til Ejderen; mod Vest ejede det Orknøerne og Hjaltland, Færøerne og Island og den hensygnende norske Bygd i Grønland. Det var ialt 23—24000 Kvadratmil, o. 1.200.000 □ Kilometer — mere end det dobbelte af det nuværende tyske Rige, en Fjerdedel af, hvad der nu regnes til det europæiske Rusland. Af Samtidens europæiske Stater var der kun én, som i Omfang kom Norden nær; det var det forenede Polen og Litaven, som 1386 var bleven samlede under én Hersker og tilsammen udgjorde o. 18.000 □ Mil. Det daværende Tyskland, som tilmed kun af Navn var en Enhed, var ikke halv saa stort som Norden, og Vesteuropas mægtige Kongeriger (England, Frankrig, Castilien og Aragonien) var langt mindre.

Fig. 1. Erik af Pommerns »Sekret« med de tre Kroner.

I Henseende til Folketallet var Forholdet et andet. Største Delen af Nordens umaadelige Landomraade var ubeboelige Fjæld-

eller Lavamarker og uryddede Skove, liggende saa højt mod Nord, at Sommeren var kort og Agerbrug vanskeligt. Selv i de frugtbarere Egne mod Syd, ved de svenske Søer og de danske Sunde, var Nordboerne ikke naaet stort længere i Udvikling af Næringslivet end til at være et Jordbrugersamfund; hvad her var opstaaet af Købstæder eller Bjærgværksbrug var endnu smaat, saa at Folkemængden endog i de bedst befolkede Egne var tynd, set i Forhold til Europas fremmeligste Lande: Frankrig, Vest- og Sydtyskland og Italien. Hvorvel vi ikke har noget nærmere Kendskab til de forskellige Landes Indbyggertal i Slutningen af Middelalderen, er det dog aldeles sikkert, at de spanske Riger, Frankrig og Tyskland — naar man regner dette sidstnævnte splittede Rige under ét — havde flere Gange saa mange Indbyggere som det samlede Norden; ogsaa England — uden Skotland og Irland — har nu været Norden overlegent i Folketal. Alligevel var Nordens Folk i Forhold til sine Naboer en stor Magt. Thi de $1^1/_2$—2 Millioner Mennesker, som man skønner at Norden den Gang har ejet, var langt mere end nogen af de nærliggende Medbejlermagter kan have rummet. De største nordtyske Fyrstendømmer (som Brandenborg) maa have staaet langt tilbage for dette Tal; heller ikke de tyske Ridderes Stat Prøjsen kan have naaet det.

I vore Dage bor der i de samme Lande, som 1397 stod under Margrete og Erik, omkring 13—14 Mill. Mennesker, medens vi den Gang regner $1^1/_2$—2 Mill.: Folkemængden er altsaa i de mellemliggende 500 Aar bleven o. 8 Gange saa stor. Men den er ikke i Mellemtiden vokset med samme Fart i alle Egne af Norden; i det hele og store er de nordligere Egne vokset stærkere end de sydligere, og følgelig er Tyngdepunktet indenfor Norden stadig rykket mod Nord, som det jo sker den Dag i Dag, da Norrlands Skove og Malmlejer drager større og større Menneskemængder derop. Nu til Dags tæller, som alle véd, Sverige lige saa mange Indbyggere som Danmark og Norge tilsammen, og hvis Finland regnedes med, vilde Sverige faa halvanden Gang saa mange som begge de andre Riger. I Unionstiden var dette helt anderledes. For det første maa vi huske, at det nuværende Sverige omfatter store Stykker gammelt norsk Land i Jæmtland (med Herjedalen) og Bahuslen, og hele Østdanmark: Skaane, Halland og Bleking, — Lande, som i vor Tid har langt over 1 Mill. Indb. Det gamle danske Rige, som det bestod indtil 1658, fra Vesterhavet til Kalmarsund og fra Gøtaelv til Ejderen, har i Nutiden henved 4 Mill. Indb., godt og vel saa mange, som de Lande rummer, der i Unionstiden udgjorde det egenlige Sverige. I Nutiden er der altsaa omtrent Ligevægt mellem det gamle Danmarks og det gamle Sveriges Folketal. I Unionstiden derimod var Sverige det underlegne. Man regner, at af Nordens samlede Folkemængde boede Halvdelen i Danmark, Sjettedelen i Norge, og Tredjedelen i Sverige og Finland, saa at Danmark vejede begge de andre Riger op. Naar hertil kom, at de danske Bygder laa helt

anderledes samlet, og at den politiske og sociale Udvikling i Danmark gjorde dette Land til den værdifuldeste Hjælper for en stærk Regering, saa forstaar vi, at Margrete og Erik maatte regne Danmark for Hovedlandet i Unionen. Men Sverige var i raskere Vækst; hurtigere, end nogen havde anet, kom den Dag, da det naaede op paa Siden af Danmark.

Det siges ofte, at Grunden til, at den nordiske Union ikke fik Vækst og Varighed, var den, at Nationalitetsforskellen mellem de nordiske Folk allerede var bleven for stor og dyb til, at de kunde vokse sammen. Men naar vi ser hen til, saavel hvad der virkelig skete her i Norden, som hvad der foregik andre Steder i Europa, hvor der dannede sig store Nationer, kan man ikke indrømme, at vor nordiske Unions Sprængning er forklaret derved. Thi Forholdet her i Norden var jo det, at den største Forskel i Sprog og i Kulturform var den mellem Norge paa den ene Side, Danmark og Sverige paa den anden; medens paa den ene Side Norge og Island havde udviklet sit eget norrøne Bogsprog med en stor Litteratur, havde Sveriges og Danmarks Udvikling baade i Sprog og i Samfundsdannelser fulgtes ad. Men nu gik det saaledes, at det var det nærmest beslægtede Land, Sverige, der løsrev sig fra Danmark, medens det mere forskellige Norge voksede ret grundigt sammen med Danmark, tog i Tidens Løb det nydanske Skriftsprog og var med til at skabe en egen dansk-norsk Kulturform.

Lad os nu til Sammenligning se paa, hvad der gik for sig i Frankrig. I de sidste Aarhundreder af Middelalderen skabte de franske Konger det franske Enhedsrige og grundlagde den franske Enhedsfølelse ved at lægge Provins efter Provins til Kronens Lande. Derved opstod i Normandie og Languedoc, Isle de France og Provence — ovenover deres gamle languedocske eller provençalske Patriotisme — en fællesfransk Rigsfølelse, og alle Provinser vænnede sig til at kendes ved det nordfranske Sprog som det fælles Meddelelsesmiddel, der kunde forstaas i hele Riget. Men paa de nordfranske og sydfranske Landsmaal, der tilmed ejede en meget fremragende Litteratur, var der fuldt saa stor Forskel som paa de norske og danske, og mange Gange større end mellem de svenske og danske. Noget senere skabtes Spanien. Det var hen i 1400'erne, at Kongerigerne Aragonien og Castilien forenedes under et fælles Kongedømme og derved blev til et Spanien med et fælles spansk (d. e. castiliansk) Rigssprog; trods alle Rivninger og trods Spaniens Nedgang og Ydmygelse har denne Union dog holdt ialfald til denne Dag. Disse vesteuropæiske Kongeriger skabtes af Kongedømmet, — ganske som Margrete vilde grunde den nordiske Storstat paa et stærkt Kongedømme. Men de var i økonomisk og social Henseende naaet et langt Stykke videre end Norden, og netop deri findes maaske en af Grundene til, at Sammensvejtsningen af de gamle Landskabsstater til store Stater lykkedes dernede bedre end hos os. Thi Kongerne havde dér en mægtig

Forbundsfælle i de store og rige Stæder, hvis kapitalstærke Borgerstand i Forhold til Landskabsstaterne var en Slags international Klasse, interesseret i, at Kongedømmet holdt Godsejeradelen nede og slettede Landskabsgrænserne ud. Her i Norden var Købstæderne smaa, Borgerstanden uden Styrke, Storhandelen i Hænderne paa de nordtyske Byer.

Ikke blot i Vesteuropa opstod der i Middelalderens Slutning store Riger, som fik Varighed. I det samme Aar, da Margrete sluttede Forlig med Holsten for at faa frie Hænder mod Sverige (1386), havde Polen og Litaven forenet sig under én Fyrste. Det var en Union, hvor Skellet mellem de forenede Lande var mange-

Fig. 2. Lykkens Hjul: »Jeg har intet Kongedømme. — Jeg bliver Konge. — Jeg er Konge. — Jeg har været Konge.« (Fra Herkeberga Kirke i Upland.)

fold dybere end hos os. Sprogforskellen var uhyre, Adskillelsen i Dannelsesform ikke mindre, idet Polen var et gammelt kristent Land, medens Litaven indtil da havde været hedensk. Ikke des mindre vedvarede denne Forening i 400 Aar, saa længe som der overhovedet var et polsk Rige til.

I Virkeligheden var Stillingen i Norden, da Unionen grundlagdes, en saadan, at Margrete fuldtvel kunde haabe at have grundlagt et Storrige, der havde gode Forudsætninger for at holde sammen og at trives. Kongemagten i Norge stod tryg og stærk fra gammel Tid; i Danmark havde Valdemar Atterdag og hun selv underbygget den fast ved at kue og disciplinere Adelen, saa den fra en oprørsk Flok Herremænd blev en kongetro Rigsstand; i Sverige

havde hun gjort store Skridt hen imod det samme Maal. Nordens Indbyggere, fra Dannevirke til Lofoten og Norrbotten og et Stykke hinsides den botniske Vig, stod i Sprog, Folkeskik og Lovgivning hinanden saa nær, at der ingensteds var synderlig Forskel mellem Nabobygderne. Hver Bygd talte sit Landsmaal, der kun lidet afveg fra Grænsebygdens. Men ingen Egns Landsmaal var Litteratursprog, — det var Latinen. Norge og Island havde ejet et højt udviklet Skriftsprog; men dette norsk-islandske Rigssprog var ved at gaa af Brug udenfor Island.

I Virkeligheden var ikke blot de svenske og danske, men ogsaa de østnorske Bondemaal nu saa langt fjernede fra denne oldnorrøne Sprogform, at den ikke mere egnede sig til at være litterært Udtryk for hele Norge. Landsmaalene i Vestnorge og i en Del af Inddalene blev ved at have det gammeldags Præg; men i Østnorge, Svealand o. s. v. ned til Jylland slebes Landsmaalene mere og mere af. De mange Sæt Bøjninger og Endelser tabtes delvis, Udtalen forandredes mer eller mindre, hele Sprogbygningen blev simplere og lettere. Denne Udvikling, som ganske ligner, hvad der foregik med det engelske og de franske Sprog, var naaet videst nede i Danmark; men alle Nordens Egne var gaaet et Stykke frem ad denne Vej. Samtidig dermed virkede det stærke Samkvem med Nordtyskerne ind paa vort Sprog. En Mængde nedertyske Ord og Orddele blev optagne i Nordisk og bruges af os den Dag i Dag, uden at vi tænker paa, de en Gang har været fremmede. Ogsaa dette var længst fremskredet i Danmark, mindst i Norge. Vore Sprogarter blev derved mindre rene, men vandt til Gengæld i Smidighed og Rigdom. Altsaa havde vi paa Unionstiden en Vrimmel af Landsmaal, som fra Bygd til Bygd gik over i hinanden uden skarpe Grænser, og som ingensteds var saa forskellige, at Nordboerne havde ondt ved at forstaa hinanden. Der skreves for lidt i Modersmaalet til, at nogen enkelt Egns Sprog kunde faa ret Hævd som Skriftsprog og i andre Egnes Øjne opnaa Rangen af at regnes for den rigtigste og fineste Sprogform. Kun saa smaat begyndte der fra to Midtpunkter at forene sig slige Vedtægtsskriftsprog; det ene var udgaaet fra Svealandene og vel især fra Sveriges Kongsgaard, det andet havde sin Rod paa Sjælland og i den danske Konges Gaard, om end det paavirkedes baade af Jysk og af Skaansk. Men disse to spirende Rigssprog stod hinanden meget nær, og der fandtes næppe den Egn i Norden, som ikke kunde have optaget hvilket som helst af dem.

Danmark var med sine 1200 □ Mil det mindste, men tillige det frugtbareste og folkerigeste af de nordiske Riger. I Henseende til Lovgivning var det endnu ikke blevet en Enhed, idet hvert af dets tre Lande havde sin Lov: Jyske Lov i Nørre- og Sønder-

jylland med Fyn, Sjællandske Lov paa Øerne mellem Store Bælt og Øresund, Skaanske Lov i Skaane, Halland Bleking og Bornholm. Sønderjylland var 1386 givet i Forlening til Grev Gert VI af Holsten, det øvrige Land stod under Kronen.

Det gamle Bondeselvstyre var forlængst overskygget af Kronens og de to Herrestænders Magt. Den gamle Bondehær og Ledingsflaaden havde tabt sin Betydning, hele Ledingsordenen gik af Brug, og Bønderne regnedes ikke længer for vaabendygtige nok til egenlig Krigsbrug. Nu var Herremændene med deres Svende Rigets eneste krigsdygtige Klasse. Rundt omkring i Riget var der bygget talrige befæstede Borge, større og mindre, hvis Stentaarne det var svært for en

Fig 3. En Kanon.

Angriber at faa Bugt med. Dels havde mange Herremænd rejst sig saadanne Borge, dels havde Kongen ladet dem bygge. Naar Herremændene var ovenpaa, havde de tvunget Kongen til at nedrive sine Borge; naar Kongen derimod vandt frem i Magt, søgte han at faa nedrevet de private Fæstninger, for at deres Ejere ikke mere skulde kunne trodse ham. Dronning Margrete havde sat igennem, at de private Borge i stort Tal blev nedrevne, saa at kun Voldstedet med sine Grave bagefter viste, hvor de havde ligget. Men saa meget anseligere syntes nu de kongelige Borge, hvor Kronens Fogeder sad og hvorfra de styrede de tilliggende Herreder og opkrævede Kronens Indkomster der. Nogle af disse Fogeder havde sit Omraade paa ret uafhængige Vilkaar, f. Eks. som Pant for et Laan til

Kronen; andre har sikkert maattet svare største Delen af Indkomsten som Afgift eller bruge den til Svendehold, atter andre har ligefrem maattet aflægge Regnskab for hele Indtægten og Udgiften, men i det enkelte har vi ikke Kendskab til dette Forhold før langt senere. Baade for det daglige Styre af Landet og for dets Forsvar i Krigstid var Borgene de afgørende Punkter. At have et Lands Borge i sin Magt betød i Reglen at være Herre i Landet.

Overfor Datidens Angrebsvaaben var de meget stærke Fæstninger; som oftest kunde en stærk Borg kun tages ved Udsultning eller ved Overrumpling, thi at faa brudt Hul i dens Mur med Blider var svært og tog lang Tid. Men netop ved Unionstidens Begyndelse kommer Krudtet lidt efter lidt i Brug; det spores her i Norden første Gang under Valdemar Atterdag, og efterhaanden nævnes

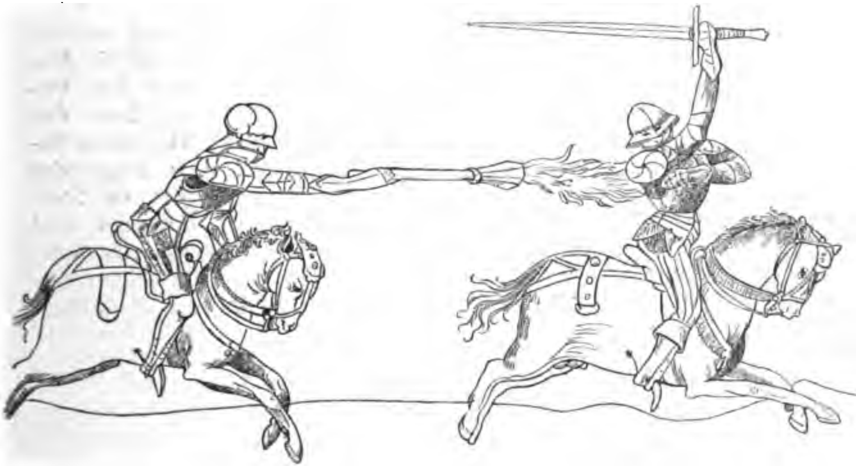

Fig. 4. Haandskydevaaben. (Efter et tysk Haandskrift.)

»Bøsser«, d. e. Kanoner, tiere. De slyngede deres Stenkugler ud med større Kraft, end Bliderne formaaede, men var saa mangelfulde og saa svære at tumle med, at endnu i lang Tid var den belejrede snarest bedre stillet end Belejreren. Senere end Kanoner kom Haandskydevaaben i Brug; de kunde i den første Tid ikke fortrænge de kraftige Buer, som den senere Middelalder kendte, navnlig ikke de kunstige Armbrøst (I S. 392). — Ved Siden af Borgene havde enkelte Byer nogen Betydning som Fæstninger, ligesom Bisperne og enkelte andre Stormænd endnu havde Borge, der var uafhængige af Kronen.

Nogle enkelte af de allervigtigste Borge skal nævnes her.

Gottorp Slot ved Byen Slesvig regnedes nu, — da den lange Grænsevold Dannevirke havde mistet sin Betydning, bl. a. fordi

Riget ikke længer raadede over en brugbar og talrig Bondehær til at besætte den, — for »Danmarks Riges Laas og Lukke«. Men det havde siden den kullede Greves Dage været i Hænderne paa Holstens Greve, der tillige rundt om i Sønderjylland havde flere mindre og større Borge. En af de vigtigste blandt disse var det nybyggede Nyhus, som forsvarede Adgangen fra Nord til den aabne By Flensborg. Udenfor Hertugdømmets Grænse mod Nørrejylland laa Koldinghus mod Øst og Riberhus mod Vest. Blandt de mange andre jyske Slotte nævnes Skanderborg og Kalø (Kalvø) ved Aarhus Bugt mellem de stærkeste. Af de fynske Borge var den vigtigste Nyborg, hvor den foregaaende Tidsalders Danehoffer, d. e. Rigsmøder mellem Kongen og Stormændene, ofte havde været holdte. Sjælland var forsynet med nogle af de stærkeste Fæstninger, Tiden i det hele kendte, saaledes Vordingborg, der var bygget af Valdemar den Store og meget udvidet af Valdemar Atterdag, saa at dens Ringmur med de høje Taarne indesluttede en hel lille By; den havde været Valdemar Atterdags Hovedfæstning. Dog opholdt baade han og hans Datter, Dronning Margrete, sig ogsaa tit paa det lige saa stærke Kallundborg, hvor Rigets vigtigste Breve, Skøder og Kostbarheder gemtes. Ved Øresund laa Københavns Slot, som under Valdemar Atterdag var blevet nedbrudt af Hansestædernes Krigsfolk, men som efterhaanden opbyggedes paa ny; det tilhørte egenlig Bisperne i Roskilde, men kom under Erik af Pommern i Kronens Eje.

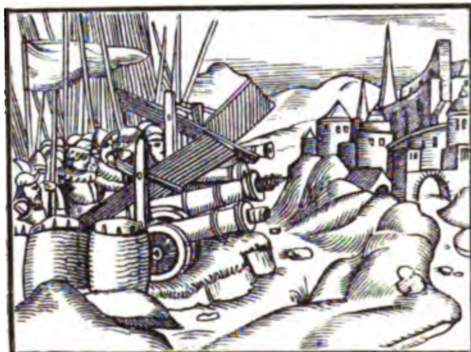

Fig. 5 En Fæstning beskydes med svære Kanoner. (Efter Olaus Magni).

Fig. 6. Kamp med forskellige Vaaben, bl. a. med Haandbøsse. (Fra Kumla Kirke i Vestmanland 1482.)

Hidtil havde Øresunds Østkyst været langt vigtigere end dets Vestkyst; herovre laa den store Markedsplads ved Skanør og Falsterbo, hvor Sildefangsten og Sildehandelen foregik, og herovre stod Sundkystens mægtigste Slotte, særlig det stærke Helsingborg, hvis Slots »Kærne« var det høje firkantede Taarn, der endnu knejser paa Brinken bag ved Byen. Da det var en af Danmarks stærkeste Fæstninger, var der lagt et usædvanligt stort Stykke Land under dets Høvedsmand: ikke mindre end 7 af Skaanes 23 Herreder lød under Fogeden paa Helsingborg. Blandt de andre kongelige Borge nævner vi — foruden Skanør og Falsterbo — Lindholm ved Børring Sø, hvor Kong Albert havde siddet fangen. Ved Skaanes Grænse ind mod Småland laa ingen særlig stærke Fæstninger; Landet her var tyndt befolket og lidet farbart; herfra og til de tætbyggede Gøtalande ved Vættern var Vejene for lange og for ufremkommelige til, at de brugtes synderlig til Hærtog. Derimod gik der fra Halland nogenlunde brugbare Hærveje op langs de store hallandske Aaer ind i Vestergøtland, og her var derfor rejst vigtige Borge, f. Eks. Falkenberg og Varberg.

Sverige var over 10 Gange saa stort som Danmark, i det hele 13,000 □ Mil (700,000 □ Kilometer), af hvilke de 7000 Vest for Bottenhavet dannede det egenlige Sverige, medens de 6000 Øst derfor udgjorde »Østerland« eller Finland. Dets Grænse mod Danmark begyndte mod Øst der, hvor Brømseaa falder ud i Kalmarsund, gik saa gennem Skove og Heder mod Vest indtil o. 4 Mil fra Laholmsbugten og bøjede derpaa mod Nord, jævnløbende med Kattegats Østkyst, til lidt Syd for Gøtaelvs Munding. Dets sydligste Landskab Småland var saaledes afskaaret fra Havet baade mod Syd, hvor det danske Bleking, og mod Nord, hvor det danske Halland laa. Men Småland var ufrugtbart og folkefattigt; dets store Skove, Sødrag og Ødemarker dannede paa de fleste Steder en virkelig adskillende Grænsemark mellem de danske Bygder og Gøternes Lande omkring Vættern. Mod Norge begyndte Grænsen ved Danaholm udenfor Gøteborg, gik tværs over Øen Hisingen, som ligger imellem Gøtaelvs nørre og søndre Arm, fulgte Elven op til Trollhættan, gik saa mod Nord til Nordspidsen af Værmland, men vendte sig derfra mod Nordøst og skar i en stor Bue Jæmtland, Herjedalen og Særna Sogn i Dalarne bort fra Sverige. Nord for Jæmtland var Grænsen mellem Sverige og Norge ikke nærmere bestemt. — Grænsen mod Øst regnedes at gaa omtrent fra Vardøhus til Systerbæk, som udmunder i den finske Bugt nær ved Kronstadt.

Sverige var endnu et stort Skovland, hvor Kolmord og Tiveden dannede en tydelig Naturgrænse mellem Gøterne »sønden Skoven« og Svearne »oven Skoven«. End mægtigere var Skovene Nord for Mælar-Egnens Svealande; her var Bygderne kun smalle, langstrakte

Rydninger langs Elvene; der kunde være 8 Mil fra Kirke til Kirke. Men her var Vækst i Folket. I det Bælte af Jærnmalmlejer, som fra Dalelvens nedre Løb strækker sig over mod Klarelven, opstod Bjærgværksbygder, vidt skilte fra de gamle. Her, hvor Folket levede i stadig Strid med Malmfjældet, med Urskoven og dens Vilddyr, hvor Fogeder og Skattekrævere sjælden naaede hen, voksede Mennesker op, der var vante til at raade sig selv og klare sig selv, og som ikke savnede eller taalte nogen Regeringsmyndighed over sig.

Fig 7. Fra Sveriges Bjærgværker: En Tøndevinde. (Efter Olaus Magni).

Sverige bestod af ti Landskaber, oprindelig hvert med sin Lov. Men i ét Punkt var Rigsenheden naaet videre i Sverige end i Danmark, idet Riget o. 1350 havde faaet én Landslov, fælles for alle Landskaberne. I Virkeligheden var der i Sverige lævnet mere af Fortidens Landskabsselvstyre end i Danmark, Adelen var langt uregerligere, Bønderne mere vaabendygtige og krigerske, og Kongen og hans Fogeder havde langtfra Landet saa sikkert i sin Magt. Dog var det næsten helt gennemført, at alle Sogne og Herreder var fordelte mellem de forskellige Len med deres Slotte, af hvilke der nævnes mange. Elfsborg ved Gøtaelv og Axevall i Husesjøn var særlig vigtige for Herredømmet over Vejene op i Vestergøtland. Ved den østre Ende af den danske Grænse laa den befæstede By Kalmar med sit stærke Slot, hvor Erik kronedes 1397 og levede i flere Aar, og hvor Margrete ofte opholdt sig. De betydeligste af de øvrige svenske Borge faar vi i det følgende ofte Lejlighed til at nævne; her skal dog straks understreges, at den unge By Stockholm med sit Slot allerede nu viste sig som et af de allervigtigste Punkter i Sverige, idet den paa én Gang syntes at blive Rigets betydeligste Havnestad og dets stærkeste

Fig. 8. En Kriger og en væbnet Bonde. (Fra Kalmar Kirke i Upland).

Fæstning. Den laa paa en Holm i Indløbet fra Havet til Mælaren og havde allerede begyndt derfra at udvide sig dels til Fastlandet mod Nord og Syd — »Norra« og »Sudhra malm« —, dels til nogle smaa Holme i Nærheden. Stadens Mure og Taarne vogtedes af Borgerne selv. Slottet bestod af et højt Taarn og en lavere Forborg. Endnu 1397 var det besat af Krigsfolk fra Hansestæderne, som Aaret efter overgav det til Dronning Margrete. For den, som kom til Upland ad Søvejen, var Stockholm Landets Nøgle, som han først maatte have i sin Haand for at aabne sig Adgangen til det hele Landskab; omvendt var det for den, der kom til Upland til Lands fra Vest, den sidste og stærkeste Højborg, som maatte tages, inden han kunde regne sig for Landets Herre. Blandt Borgerne her — ligesom i Kalmar — var Tyskerne talrige og mægtige; de udgjorde Halvdelen af Byraadet. Ofte havde Kongerne i de senere Tider opholdt sig længe paa Stockholms Slot; blandt alle svenske Byer var det den, som var nærmest ved at kunne regnes for Rigets Hovedstad. — Det øvrige Upland var rigt forsynet med faste Gaarde, som for en stor Del tilhørte Upsalas Ærkebispedømme, saaledes især Almarna-Stæket, som en Tid var i Kronens Vold, men snart atter kom i Ærkebispens og blev dennes fasteste Støtte under Unionstidens Kampe. Thi Upland, hvor Kongehyldningen ifølge Landsloven og gammel Skik skulde foregaa paa Mora Sten, var endnu stadig Rigets Hovedlandskab; og da en meget stor Del af dets Bondegods tilhørte Ærkebispen, kunde han ofte optræde som Rigets egenlige Herre, fuldt saa myndig og fuldt saa stærk som dets Konge eller dets Rigsforstander.

Fig. 9. Sveriges Konge hyldes paa Mora Sten. (Efter Olaus Magni.) — Runeindskriften betyder »Mora Sten«.

Nordefter fra Svealandene laa langs Kysten og op ad Elvdalene Helsingernes tyndtsaaede Bygder, saa vidt spredte og saa fjerne, at Regeringens Haand havde ondt ved at naa dem. Den gamle Bosættelse fra Hedenolds Dage naaede til Kvarken; først omkring 1300 foregik der Nordpaa i Vesterbotn en stærkere Indvandring, som fremmedes af Ærkebispen, der heri fandt et Middel til at udbrede Kristendommen blandt Lapperne. Disse sidstnævnte var et ikke-nordisk Folk, deres Sprog hører til den store finske Sproggruppe, som staar den ariske eller indoeuropæiske Sprogæt meget fjern, skønt der synes at være en lille Smule Slægtskab mellem dem. I Norge kaldes Lapperne for Finner, hvad der vel op-

rindelig var deres almindelige Navn ogsaa i Sverige. De strejfede om med store Rensdyrhjorder i de ubeboede Egne paa begge Sider af den botniske Bugt. Da det var næsten ugørligt for Regeringen at udøve nogen direkte Myndighed blandt disse Vandrefolk, havde den svenske Kongemagt — ligesom den norske forlængst havde gjort — fulgt den Vej at kræve Afgift af de Købmænd, de saakaldte Birkarle, som drev Handel med Lapperne. Birkarlene dannede tre eller fire Handelsselskaber, som hvert havde Eneret til Handelen med visse Stammer, og som drog stor Fordel deraf. Med Lappernes Omvendelse til Kristendommen gik det derimod kun smaat.

Finland kaldtes den Gang oftest Østerland. Det var yderst tyndt befolket, paa den sydvestlige Kyst nær. Kun i Nyland synes den svenske Befolkning at have været overvejende i Tal, medens der i de øvrige udstrakte Landskaber blot levede enkelte svenske Herremænd strøet imellem den finske Almue. Finnerne faldt i to Hovedgrupper: Tavasterne, i hvis Land Borgen Tavastehus var Høvedsmandens Sæde, og Karelerne Øst for Kymmeneelv, hvis Land var det senest erobrede; hos dem laa det stærke Viborg, i Læ af hvis Mure en virksom Stad voksede op. Hele Finland var lidet opdyrket. De finske Stammer bevarede under et Yderlag af kristen Kultur en stor Rigdom af hedenske Sagn, som i Folkedigtningens Form nedarvedes gennem Hundredaarene, indtil det nittende Hundredaars Folkemindesamlere fik dem optegnede. Det er det navnkundige Kalevala, som især handler om den gamle Sanger og Troldmand Væinemøinen, der ved sine stærke Trylleord har været med til at skabe Verden, som ligeledes ved Trylleord bygger sin Baad, og som danner Verdens første Strængeleg. Adskillige Træk i disse Sange har Finnerne optaget fra nordisk Folketro og Digtning; men det meste er ægte finsk og giver det tydeligste Billede af, hvor dyb Forskel i Sindsretning der var mellem de to Folkeracer, som kom til at leve sammen, en Forskel saa stor som mellem den stærke, ligefremme Tor og den troldkyndige Væinemøinen, der dysser sine Fjender i Søvn ved sit Spil.

Norge, hvis Grænse mod Sverige vi ovenfor har talt om, var omtrent af samme Størrelse som det egenlige Sverige — o. 7000 □ Mil —, hvortil saa kom Øerne i Nordhavet; men det var endnu tyndere befolket. Dog var dets Folketal i hvert Fald saa stort, at dets egen Kornavl ikke var nok til at brødføde Landet, saa at det ikke kunde undvære Tilførsel udenlands fra. Dets hele Folkekraft var i Nedgang; de gamle Storætter, som havde været dets Førere baade i Krig, paa Handelsfærd og i det hjemlige Selvstyre, var for det meste knuste; der var ikke opstaaet nogen synderlig stærk Herremandsadel, Fremvæksten af en Borgerstand hæmmedes

af Hansestædernes Overlegenhed, den rige norske Kirke var bøjet til Lydighed under Kongemaglen, og Almuen var nu splittet i snæversynte Bondesamfund, der levede hvert for sig i sin Dal uden Sans for Folkets fælles Skæbne. I mere end 100 Aar havde Norge haft én fælles Landslov. Kongedømmet stod i Norge meget stærkt, ingen Magt i Samfundet vovede for Alvor at sætte sig op mod Kongens Bud, saa at Norge af alle Nordens Riger var det letteste at holde i Lydighed. Stærke Borge havde derfor været lidet nødvendige undtagen paa Rigsgrænsen, hvor de foregaaende Slægter havde oplevet adskillige Fejder. Bahus, som laa paa en høj Klippe i Gøtaelven, var et af de stærkeste Slotte i Norden og er aldrig bleven indtaget af en Fjende; efter det fik den sydlige Del af Viken Navnet Bahuslen. Ved Oslo var bygget det faste Akershus, og i Vestfolden knejste Tunsberghus. Disse tre Borge var det søndenfjældske Norges Hovedfæstninger; den, der havde dem, havde Landet. I Vestnorge var de tyske Købmænd Herrer i Hjertet af Staden Bergen.

De kongelige Fogeder paa de nævnte Slotte, paa Kongsgaarden i Bergen og Trondhjem har sikkert haft store Dele af Landet lagt under sig som »Len«. Men meget af Riget blev splittet i en Mængde meget smaa Forleninger.

DEN VIRKELIGE FORENINGS TID UNDER MARGRETE OG ERIK.

Af den talrige og fornemme Forsamling, som i Juni 1397 havde været Vidne til den 15aarige Eriks Kroning og deltaget i de store Fester i den Anledning, rejste snart efter mange hjem. Men en Del af Rigernes ledende Mænd blev tilbage og plejede Raad med Dronningen om Vilkaarene for de forenede Rigers fremtidige Stilling. Og derefter udfærdigedes der et Brevskab, dateret 20. Juli 1397, om Udbyttet af Forhandlingerne.

Dette »Unionsbrev« indeholder kun faa (9) Artikler, hvis Hovedindhold er følgende:

Der skal være stadigt Forbund mellem de tre Riger, som altid skal have én fælles Konge, først Erik, og siden den, som Rigerne i Samdrægtighed vælger. Hvis en Konge ved sin Død efterlader sig Sønner, skal en af disse vælges til Konge, de andre forsynes med Len. I Krig skal Rigerne hjælpe hinanden af al Magt. Forhandlingerne med fremmede Magter skal Kongen lede, hvilket af Rigerne han end opholder sig i, og han træffer Afgørelsen i Forening med de Rigsraader, der er hos ham, — »nogle af hvert Rige«. Hvert Rige skal styres efter sin Lov, »ingen Lov og Ret maa drages fra det ene Rige ind i det andet«, og Kongen skal styre med hvert Riges Slotte efter dettes Love.

Vidnesbyrdet om, »huru thet var talet i Kalmar«, blev udstædt

af 17 Rigsraader, men forsynedes kun med Segl af de ti. Det var Meningen, at det skulde renskrives i 6 Eksemplarer — 2 til hvert af Rigerne —, og at hvert af disse skulde besegles af Kong Erik, Dronning Margrete og det paagældende Riges Raad, Mænd (d. v. s. Adelsmænd, og Købstæder. Men dette skete ikke. Margrete tog Brevet med til Danmark og gemte det hen uden at lade det renskrive og besegle, som Forudsætningen var. Hun kan ikke have været rigtig tilfreds med det, som Stormændene her var gaaet ind paa. Den faktiske Regeringsmagt i hele Norden havde hun jo i Hænderne saa fuldtud, at hun i Virkeligheden magtede at styre næsten enevældigt. Det maa da især have ligget hende paa Hjærte at sikre Foreningen og Kongedømmet Garantier for Fremtiden, og her gav Unionsbrevet hende langtfra, hvad hun maatte regne for ønskeligt eller nødvendigt. Saaledes med Hensyn til det afgørende Punkt: Tronfølgen. Norge var et Arverige og havde været det i 500 Aar, medens Sverige og Danmark var Valgriger, hvor man vel plejede at vælge en af den afdøde Konges Sønner, men hvor det dog kunde ske, at man fraveg denne Regel. Skulde nu de tre Riger for Fremtiden holdes sammen, kunde dette bedst sikres, om ogsaa Danmark og Sverige blev Arveriger og optog de norske Arveregler, og noget i den Retning har Margrete sikkert ønsket. Men Unionsbrevet holdt paa Rigernes Valgret. Endvidere havde Dronning Margrete allerede i flere Tilfælde givet svenske Slotte til nogle af sine tro danske Adelsmænd og var ikke til Sinds at lade sig fratage Myndigheden til at gøre sligt; det kunne da heller ikke være hende tilpas, at Stormændene i Kalmarbrevet prøvede at sætte en Stopper for det.

Margrete gjorde da her, hvad hun saa ofte havde for Skik, naar hun ikke kunde faa Forhandlingen til at gaa efter hendes Vilje: hun nøjedes med en halv og uklar Afgørelse, lod Unionsbrevet gaa i Glemme og stræbte at sikre den virkelige Forbindelse mellem Rigerne uden at søge et nyt retsligt Grundlag for den ud over det, at alle tre Kroner bares af én Mand.

Den unge Kong Erik var som lille Dreng kommen fra sit Barndomshjem i Pommern herop til Norden, saa at han i Opdragelse, Sprog og Tænkemaade var blevet en nordisk Fyrste saa godt som nogen. Han blev som voksen en skøn og vindende Mand, hvem Kvinderne elskede, en varmblodig Konge med en udpræget Følelse for sin og Kronens Ret. Han blev erklæret for myndig ved et Rigsmøde i Vadstena 1400 og red derpaa sin Hyldingsfærd — »eriksgata« — i Sverige, idet han alle Vegne vakte Almuens Glæde ved at eftergive Tredjedelen af en tyngende Skat. Aaret efter træffer vi ham i Danmark, men først 1405 kom han op til Norge og hyldedes der paa Tingene af Bønderne. I Oktober 1406 holdt han paa Ærkebispegaarden i Lund Bryllup med den trettenaarige Filippa af England, en Datter af Kong Henrik IV (af Huset Lancaster) og Søster til den senere saa navnkundige Krigshelt Henrik V, der

erobrede Frankrig. Den unge Dronning fik til Hovmesterinde Dronning Margretes Plejesøster Katrine, der var Enke efter Norges sidste Drost Agmund Finsson; Filippa blev saaledes opdraget ikke blot til dansk, men til nordisk Fyrstinde, og ført ind i det Aandsliv, som stammede fra den hellige Birgitta og var knyttet til Vadstena Kloster.

Margrete havde altsaa i Formen opgivet sin personlige Myndighed og overladt sin Fostersøn Kongedømmet ubeskaaret. Men hendes Personligheds Magt var saa stor, at hun desuagtet i Virkeligheden beholdt den øverste Ledelse af Rigernes Skæbne, saa længe hun levede. Hun var i Sandhed »Fru Kongen«, som det hedder i et lybsk Dokument. Som oftest udstædte Kong Erik sine Breve i Forening med »sin kære Frue og Moder«. Da han som 23aarig Mand drog til Norge 1405, gav Margrete ham en udførlig Instruks med: han skal sætte sig ind i alt, men maa ikke afgøre nogen vigtigere Sag, ialfald maa han ikke udstæde Pergamentsbreve med hængende Indsegl, men kun Papirsbreve med Seglet trykt bagpaa. Han skal i det hele tøve, sigende, at han daglig venter sin Moder Dronningen, og intet gøre uden hende, thi — hedder det — »vi vide derom mere end han«. Alle disse Regler skal han læse nøje over paa, saa han begriber dem vel.

Fig. 10. Erik af Pommerns store Segl.

I Eriks Titel indførtes en mærkelig Forandring. Hidtil havde de danske og svenske Konger heddet »Danernes«, »Svearnes« og »Göternes« Konger. Nu optog Erik efter de norske Arvekongers Forbillede Titlerne »Danmarks« Konge og »Sveriges« Konge. I svenske Dokumenter skulde Sverige nævnes først, i danske Danmark; men snart blev det alligevel Reglen, at Danmark altid nævntes først; ja i Udlandet kaldtes Erik for det meste kun »Kongen af Danmark«.

I hans Vaaben og Segl søgte man at give Udtryk for Foreningen. Medens det forlængst var fastslaaet, at Danmarks Vaaben var de tre Løver (»Leoparder«[1]) med Hjerterne, og Norges var Løven med Bilen, var Sveriges Rigsvaaben ikke helt fæstnet. Folkungerne havde ført en springende Løve, der senere opfattedes som Gøtalandenes særlige Mærke. Magnus Smek begyndte desuden paa sine Mønter at præge tre Kroner, der maaske skulde betyde hans tre Riger: Sverige, Norge og Skaane. Margrete havde brugt forskellige Segl, deriblandt i en Aarrække de tre Kroner. Erik fik dels et mindre Segl, Sekret, til Brug i alle tre Rigers Sager — et Skjold med tre Kroner hvilende paa et Kors (Fig. 1) — dels store Rigssegl for Danmark og for Norge (men næppe et for Sverige). Det S. 15 afbildede er delt i fire Felter ved et Kors, som vel er en Genoptagelse af Dannebrogskorset fra Valdemarernes Stortid. De fire Felter bærer 1) de danske Løver med Hjerterne, 2) tre Kroner, 3) Folkungeløven, 4) Pommerns Grif, og endelig bærer Midtskjoldet 5) den norske Løve.

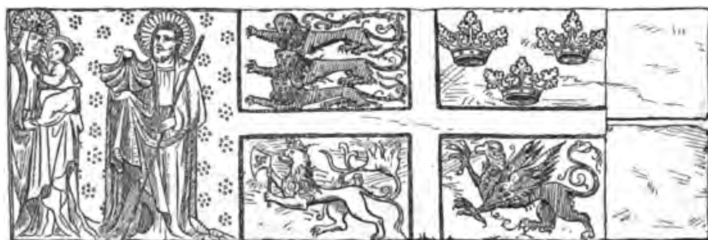

Fig. 11. Flaget fra Mariekirken i Lybæk.

Her kan de tre Kroner endnu være mente som Unionsmærke. Men paa et Dannebrogsflag fra Erik af Pommerns senere Aar, som endnu er til og som er ophængt i Mariekirken i Lybæk, maa de tre Kroner betyde Sverige.

I de foregaaende Slægtled havde der baade faktisk og retligt fæstnet sig en nogenlunde ensartet Forfatningstilstand i de tre Riger. Dens Hovedgrundsætning var den, at Kongen styrer Riget i Samraad med Herrestænderne, Kirken og Adelen. Ialfald forudsattes det, at Kongen havde et Raad af nogle faa Rigsembedsmænd, af Bisper og de mægtigste Herremænd, og at han hørte det og fulgte det i de vigtigste Sager. Medens Raadet i Sverige under Kampen med Albert havde tiltvunget sig Overtaget, havde det i Danmark

[1]) Det er en saa vanskelig Ting at kende Middelalderens mangfoldige Skjoldemærker og Segl, at Studiet af dette er et særligt Fag, der hedder Heraldik. Efter den heraldiske Sprogbrug kaldes Løverne for Leoparder, naar de vender Hovederne ud mod Tilskueren.

i mere end 100 Aar desuden været lovhjemlet, at Kongen jævnlig skulde holde Danehof med en talrigere Kreds af Rigets Stormænd. Alle disse Skranker for Kongens frie Magtfylde forstod Margrete at skubbe til Side. De danske Danehoffer omtales ikke mere før Aaret efter hendes Død, da Danehoffet kaldtes til Live i en enkelt bestemt Anledning. Rigsraadene lod sig ikke helt fjerne, og et Par Gange omtales fællesnordiske Raadsmøder; men i Reglen nøjedes Margrete og Erik med at have et mindre Antal Raadsherrer hos sig, naar de rejste om i Rigerne, og da stundom danske og svenske, men undertiden kun danske og aldrig nogensinde norske Raader. De høje Rigsembeder ophævedes ganske stiltiende ved, at der ved Dødsfald ingen Efterfølgere udnævntes. I Danmark kom der ingen Drost og Marsk efter Henning Podebusk og Evert Moltke, i Norge ingen Drost efter Agmund Finsson, i Sverige ingen Drost efter Bo Jonsson og ingen Marsk efter Erik Puke († 1396). I deres Sted satte Margrete sine Hofbetjente, som fik hver sin Part af Kronens og Rigernes Sager at varetage: Hovmesteren, som fik de fleste af Drostens Hverv), Køgemesteren, Kammermesteren osv. Til Kansler for Danmarks Rige havde Margrete sin tro Tilhænger, Bisp Peder Lodehat i Roskilde. Kanslerens Skriverstue og Gemmer blev nu til et velordnet og vigtigt Kancelli, i hvis Arkiv hun henlagde Skøder, Gældsbreve, Domme o. lign. for at kunne fremdrage dem, naar hun havde Brug for dem. Paa den Maade oprettede hun i Danmark et virkeligt Centralstyre, som i det væsenligste ogsaa blev Midtpunktet for Styrelsen af de to andre Riger. I Norge udnævntes ingen Kansler, og Rigsseglet førtes til Danmark. I Sverige var Erik eller Dronning Margrete ofte personlig til Stede, i Reglen ledsagede af danske Hofembedsmænd, men der eksisterede intet svensk Kancelli, ja ikke en Gang et svensk Rigssegl. Hvert af disse Riger havde nu sit Tyngdepunkt nede i Danmark.

Til stedlige Medhjælpere i Styret havde Margrete dernæst Brug for et stort Tal Borgfogeder og Høvedsmænd, hvis Troskab mod Kongedømmet hun kunde lide paa. Men kun i ringe Omfang kunde hun regne at finde saadanne indenfor den svenske Adel, der i de to foregaaende Slægtled havde ligget i næsten uafbrudt Strid med sine Konger. Derimod var der i den danske Adel under Valdemar Atterdag vokset et stort kongetro Parti op, som ikke mere drømte om at gøre Oprør mod Kongen ved hver Lejlighed, men nøjedes med at blive Landets Styrerklasse under Kongens Ledelse. Derfor tog Margrete — uden Hensyn til Aftalen i Kalmar — aldeles overvejende sine Fogeder fra Danmark, ligesom hun ogsaa søgte at faa danske Mænd frem i de høje Kirkestillinger trindt om i alle Rigerne. I Island f. Eks. fik hun Danske indsat i begge Landets Bispedømmer; i Norge ser vi en dansk Bisp i Oslo og danske Borgfogeder paa Akershus og Bahus. Men fastest tog hun dog paa Sverige, som jo var det vanskeligste Land at tumle, og satte danske eller indvandrede tyske Høvedsmænd paa de fleste af

de vigtige Slotte fra Stockholm og Sydefter; kun i Norrland og i Finland var de svenskfødte Lensmænd i Flertal. Omvendt brugte hun næppe en eneste svensk eller norsk Mand i Danmark. Selvfølgelig var der baade blandt Norges og især blandt Sveriges Stormænd Uvilje og Knurren over dette, — men det skræmmede ikke den mægtige Dronning. Ogsaa ad andre Veje trængte den danske og dansk-tyske Adel Nordpaa. Den danske Adelsmand Abraham Brodersøn fra Halland, som stod højt i Margretes Yndest og som fik store Forleninger af hende baade i Halland og i Sverige, forstod saaledes at gifte sig svenske Godser til og at købe eller mageskifte sig end mere til, saa at han til sidst ejede Jordegods fra Møn og Sjælland til langt op i Småland. En anden dansk Adelsmand, Niels Svarteskaaning, skaffede sig paa lignende Maade store Ejendomme i Vestergøtland. Og saaledes var der mange. Samtidig fortsattes den store Indvandring til Norden af Tyskere: Holstenere gik til Sønderjylland, Fyn og Nørrejylland og vandt sig Jordegods; meklenborgsk og pommersk Adel bredte sig især til Sjælland, — medens Hanseaterne kom ind i Købstæderne. Skønt den nordiske Unions Grundlæggelse havde sin dybeste Aarsag i Trangen til at sætte en stærk og samlet Modstand mod den tyske Overmagt, prøvede Margrete aldeles ikke paa at standse denne Indvandring. Hun saa paa dette med de samme Øjne som hendes Fader havde gjort: Vilde de fremmede gøre sig til Herrer, da maatte de bekæmpes paa Liv og Død; men kom de som lydige og trofaste Undersaatter, var hun glad ved dem. Vi kender fra Margretes Tid omkring 200 tyske eller halvtyske Adelsmand, som tilmed for en stor Del kunde regnes til Højadelen. Mange af disse hørte til Margretes allervigtigste Støtter, saaledes blandt de ældre Henning Podebusk i Danmark og Henrik Parow i Sverige. Efterhaanden som en yngre Slægt afløste dem, er det dog hyppigere indfødte danske Mænd der træder i Forgrunden, som de førnævnte Abraham Brodersøn og Niels Svarteskaaning og især Peder Jenssøn Lodehat, der Tid efter anden var Bisp i Veksjø, Aarhus og Roskilde og som var Dronningens Kansler.

Med haard og sikker Haand tog Margrete paa Striden om Bondegodset; thi her gjaldt det Kronens og Kongedømmets Livsbetingelse — Pengene. De gamle Byrder fra Middelalderens Stortid — Leding, Stud (Gæsteri) og Inne (Arbejde for Kronen) — var forlængst omsatte til faste Naturalydelser, som udgjorde en vigtig Del af Kronens Indkomster. Men her var der den Mærkelighed, at medens Selvejerne og Kronens egne Fæstebønder maatte svare disse Afgifter, var Herremændenes og Kirkens Fæstere fri for dem. Rigets Jordegods faldt derfor fra Kongens Synspunkt i to store Grupper: den han faar Indtægten af, og den Adelen og Kirken lever af. De mægtigste og klogeste Konger havde maattet sætte al Kraft ind paa at hindre, at Kronens Part af Bondegodset blev formindsket til Fordel for Adelens og Kirkestandens; men under de haarde og uro-

lige Tider kunde det ikke altid lykkes: snart ved Køb, snart ved Tvang fik Herremændene flere og flere Selvejere til at afstaa sin Ejendomsret og blive Fæstere, — og med hver Gaard der gik den Vej, mistede Kronen en Indtægt. I Danmark satte Valdemar Atterdag en Skranke for denne Udvikling og forbød Adelen at købe Bondegods, og trods nogen Vaklen i Tiden efter hans Død fastholdtes denne Grundsætning; i Sverige var det Margrete der satte den igennem. Ja, hun naaede endog videre end til at hindre sligt i Fremtiden, idet hun fik vedtaget, at hvad Gods der var kommen fra Kronen i de sidste Aar — i Sverige siden 1363, i Danmark siden 1368 — skulde tildømmes den igen. Og det førte hun til Ende, saa at Adel og Kirke maatte af med en stor Del Gods, og mange Bønder, som egenmægtig havde gjort sig til Frelsemænd (Herremænd), dømtes atter i Skat. Naar Adelen maatte udlevere Krongods, fik den dog sin Købesum godtgjort; men Kirken skulde uden Vederlag miste alt det fri Bondegods, som i den nævnte Tid var testamenteret til den. Det var da ikke underligt, at den svenske Kirke blev ved at klage og endog at true med Interdikt, skønt der et Par Gange blev paalagt Sverige store Skatter til at hjælpe Kirken paa Fode. Trods al Modstand gennemførte Dronningen sin Godsinddragelse og fik, Herred for Herred, Hundreder af Bondegaarde lagt i Skat paany — i Västerås Len f. Eks. 500, i det halve Upland 600 osv. Ligesaa gik det i Danmark, hvor der dog ikke var saa meget Gods at kræve tilbage som i Sverige. Desuden købtes nyt Jordegods til det gamle Krongods. Saaledes efterlod Margrete Kongedømmet en sikker Grund af Gaarde og Indtægter at bygge paa. Hun var en overlegen Finansstyrer og havde altid Penge til sin Raadighed, hvad enten hun skaffede sig dem ved Skatter, ved Laan eller paa anden Maade. Ny Skatter fik hun jævnlig bevilget; de ramte baade Kronens, Adelens og Kirkens Bønder, men kun sjælden de fri Stænder selv. Da det var svært at faa dem paalignede efter Folks virkelige Skatteevne, bar man sig tit saaledes ad, at Bønderne lagdes i Læg paa 10—20 Bønder sammen, og indenfor Læget maatte saa den rige hjælpe den fattige. Dette førte selvfølgelig ofte til, at den fattige trykkedes mest. Og i det hele har det nok været en haard Tid for Bønderne. Selv om det var til deres Fordel, at Adelsvælden blev standset i sin Fremgang, og at der var Fred i Landet, saa har de paa den anden Side maattet bære tunge Byrder. Den store Magttilvækst, Kronen og Riget vandt, har aabenbart sin Forudsætning og sit Modbillede i et stigende Skattetryk paa Bønderne. Lad os se en lille Prøve paa, hvorledes Margrete forstod at behandle Penge. Hun havde Tid efter anden gjort store Laan hos Roskilde Bisp og til Gengæld efterhaanden overladt ham Fjerdedelen af Sjælland i Pant. Saa fik hun sin tro Mand Peder Jenssøn Lodehat udnævnt til Bisp i Roskilde og sluttede med ham den Overenskomst, at han tilbagegav hende alle de sjællandske Pantelen mod at faa Tolden i Skanør og Falsterbo i Pant. Det var en aar-

lig Indtægt af 5000 ℳ. Men i Overensstemmelse med Kirkens Forbud imod at tage Renter gik Bispen ind paa, at de 5000 ℳ hvert Aar skulde fradrages Gælden, som saaledes vilde blive betalt paa 8 Aar. — Det passer godt med Margretes hele Pengestyre, at hun ogsaa blev den, som paany bragte Orden i vort Møntvæsen. De foregaaende Konger havde forlængst gjort Mønten slettere og slettere; allerede 1330—40 var »Penningen« bleven en Kobbermønt, der kun havde en Brøkdel af sin Navneværdi, og de indenlandske Mønter var derfor fortrængte af fremmede. Margrete gjorde atter Udmøntningen til en Eneret for Kronen og lod slaa ny Sølvmønter, kaldede »Sterlinge« eller »engelske«. Men vor gamle Møntregning med Ører, Ørtug og Penninge gik i Glemme, og i Stedet brugtes kun den lybske med »Mark« og »Skilling«.

Alt i alt havde Margrete Fred med sin danske Adel og fik god Tjeneste af den; — hun forlangte Lydighed og Troskab, men gav den til Gengæld Len paa Len oppe i Sverige. Hvor ofte end Standen kan have knurret, forebyggede Dronningen dog stadigt ethvert voldsomt Udbrud af deres Harme ved mild og velvillig Forhandling med den enkelte og ved Smidighed, Opsættelser og Undskyldninger. Kun en enkelt Gang nævnes i hendes Tid en haard og voldsom Fremfærd mod en bestemt Stormand, og det var snarest Kong Erik, den unge Hedspore, hvem det skyldtes. Det var den mægtigste af alle Nordens Stormænd, Abraham Brodersøn, hvem Erik blev vred paa, da de 1410 havde besat Als. Kongen skyldte ham for, at han havde brudt den Fred, som Kong Erik og hans Raad og Hr. Abraham Brodersøn selv havde lyst over Landet Als, og lod ham henrette. Det er troligt nok, at Hr. Abraham var en haard og tøjlesløs Mand, hvem Kong Erik havde god Grund til at ramme. Dette skete imidlertid, mens Dronning Margrete var højt oppe i Sverige. Hun synes dog at have godkendt det skete, og alt Abraham Brodersøns Gods blev indtil videre inddraget under Kronen. Det har ikke hændt ret ofte, at hun lod en god Lejlighed til at skaffe sig Jordegods gaa unyttet hen. Den følgende Menneskealders Adelstradition vidste meget at fortælle om dette. Det er vitterligt, hedder det 1460, »at Dronning Margrete havde for Sædvane, at

Fig. 12. Hvorledes man slog Mønt.
Efter Olaus Magni.

naar gode Mænd i Riget, de som havde store Lande og Len af hende, blev døde, da tog hun bort efter dem Penge og Sølv, alt det hun kunde fange«. Hun har selvfølgelig gjort Paastand paa, at dette Gods tilhørte Kronen, mens den paagældendes Arvinger har hævdet det modsatte. Det er betegnende nok, at Dronningen holdt meget af at handle med Enker; endog Enken efter en saa kongetro Mand som Henning Podebusk maatte af med en stor Mængde af hans Købe- og Pantegods. Arild Hvitfeld, som skrev 200 Aar efter Margretes Tid, fortæller, at Dronningen udtrykte sine Følelser mod de store Slægter Abildgaard, Limbæk og Beger ved det Mundheld: »Jeg vil skudde Abilden, stemme Bækken og bryde Bægeret«. Enten dette er sandt eller ej, saa er det sikkert nok, at mange i Adelen var lønlig utilfredse, men de vovede ikke at kny imod hende.

Med Kirken stod Margrete sig i det hele taget godt, selv om hun — som før omtalt — havde nogen Godstvist med den svenske Kirke. Thi for det første var Kirkens Magt ikke længer farlig for Kongedømmet. Paverne havde knægtet Domkapitlernes og Bispernes Selvstændighed og pint Skatter og Afgifter fra dem, saa at Bispestolenes Rigdomme var svundne ind og Kapitlernes Ret til at udnævne Bisper næsten uden Betydning. I Reglen blev Bispestolene besatte af Paven (ved »Provision«), og da Paven i denne Tid ingen virkelig Myndighed havde overfor de forskellige Landes Konger og Fyrster, var det disse sidste, som fik Magten og Fordelen. Det var nemlig det pavelige Skisma's Dage. Efter at Paverne i to Menneskealdre havde boet i Avignon, gik det ikke saa let med at flytte Pavehoffet tilbage til Rom. Kardinalerne i Rom og i Avignon valgte hver sin Pave; et Kirkemøde, som skulde skaffe Forlig, valgte en tredje, og ingen af de tre opnaaede synderlig Myndighed. Det var da for Dronning Margrete en let Sag at faa alle vigtige Embedsudnævnelser i sin Haand. Men med sin store Magt over Kirken forenede hun en stor Kærlighed til denne og gav paa mange Maader Vidnesbyrd derom. København, som hendes Fader havde faaet i sin Haand, gav hun tilbage til Roskilde Bisp; Klenodier, Penge og Jordegods skænkede hun ofte til en Kirke — saaledes det sønderjyske Gods Trøjborg til Ribe og en Mængde Kalke til Landsbykirker. Til Gengæld skulde Kirkerne holde ny Sjælemesser evindelig til Dommedag for hendes Forældres og hendes egen Sjæl, for hendes Venners og for alle kristne Sjæle; og dertil hørte Vaagenætter (Vigilier) med Bønner, Almisser, Mad og Øl, — til Gavn og Glæde baade for Klerkene og Almuen. Dette var sikkert ikke blot klog Beregning af hende for at stemme Folket gunstigt; det havde ikke mindre sin Grund i et udpræget religiøst Sindelag hos hende selv. Hun var jo opfostret af den hellige Birgittas Datter, hun var selv Lægsøster i Vadstena Kloster og gav dette umaadelige Rigdomme. Det fortælles, at hun aldrig spiste eller drak, før hun havde ladet læse to Messer for sig. Da hun i Julen

1403 optoges i Vadstenas Søsterlag, gik hun fra Munk til Munk og fra Nonne til Nonne og kyssede ydmyg hvers Haand, og til en af Munkene, som hyllede sin Haand i Kappen, sagde hun: »Giv mig din Haand udækket; jeg er jo nu din Søster«. Da hun følte Alderdommen nærme sig, fastsatte hun i sit Testamente overordenlig store Gaver til en Mængde Kirker til Sjælemesser og til Pilgrimsrejser: seks Mænd skulde gaa til det hellige Land og Sinai Bjærg; syv til alle Roms Kirker; tre til St. Jakob i Galicien, tre til de hellige tre Konger i Køln, osv. osv., i alt 83 Pilgrimme til 48 Valfartssteder. Hun udsatte desuden store Summer til »Vorherres Folk og husarmt Folk«, til »at hjælpe nødtørftige Jomfruer og Enker og Mænd til Brødet« og til de Kvinder og de fattige Mænd, hvis Armod Krigen har voldt, endvidere til Messer for deres Sjæle, der er faldne

Fig. 13. Den fromme og den verdslige Vægmaleri i Hærnevi Kirke i Upland. Medens den ene har alle sine Tanker henvendt paa Jesu Vunder — paa Naglegabene, Tornekronen og Lansestikket i Siden, hvorfra Jesu Blod strømmer ned i Kalken —, er den anden kun tilsyneladende hensunken i Bøn: i Virkeligheden dvæler hans Tanker ved alt hans Gods.

i Orlog til Lands eller Vands — og det »hvad enten de har været for Riget eller imod det«.

Ud af slige Træk er det, vi maa forme os vort Billede af Dronning Margrete. Hun er grisk efter Gods saa godt som nogen Herremand, hun er nidkær efter Magt saa fuldt som nogen Konge, hun er hensynsløs i sin Magtudfoldelse, naar det tjener hendes Formaal bedst. Men saa er hun ogsaa from og godgørende og i vist Mon ydmyg. Dog, dette siger endnu kun, at hun var alt det, var med dyb Evne alt det, som ethvert Middelalders-Menneske var. Dette giver Linierne for hendes Billede, men det giver endnu ikke dets fulde Farve. Thi hendes Gods- og Magtstræb tjener ikke sær-

lig hendes Egenkærlighed, ja næppe en Gang hendes Slægtkærlighed — for Olaf døde tidlig, og Erik stod hende ikke fra først af saa videre nær, — men har til Øjemed at underbygge en ny Samfundsdannelse, det fælles nordiske Kongedømme. Og hendes Hensynsløshed fremtræder i en mildnet og klog Form; hun slaar ikke til, hun udgyder ikke Blod, hvor der er Haab om at komme frem med stilfærdige Midler; hun kan tie, vente, tale sig frem, læmpe sig igennem til sit Maal. Endelig synes hendes Fromhed og Kirkelighed at være en Del menneskeligere, at ligge nærmere ved virkelig Hjertegodhed, end almindeligt var hos Middelalderens Regenter, naar hun lader læse Messe ogsaa for dem af de faldne, som har kæmpet imod hende. Hun ligner i mange Ting sin store Fader Valdemar Atterdag, men er en mere behersket og sammenhængende Natur end han. Medens han en Gang imellem kunde lade sig drage bort fra sine kloge og taalmodige Beregninger af et hidsigt eller fantastisk Indfald, sker sligt aldrig med Margrete. Selv om vi havde ti Gange saa udførlige Beretninger om hendes Liv, som vi har, vilde vi sikkert deri lede forgæves efter Handlinger, som skyldes Øjeblikkets Vrede eller Lyst. Det er vistnok dette, som fremfor alt andet har indgydt Samtiden den næsten ufattelige »Angst og Skælven« for hende. Alle hendes andre Egenskaber kunde enhver Herremand eller Adelsmand genkende saa nogenlunde fra sig selv, baade den umættelige Brynde efter Jordegods eller Magt og de fromme Stemninger; men hendes Selvherredømme, det at hun aldrig lod sig rive hen til uoverlagte Handlinger, som hun siden maatte fortryde, — det kendte de ikke fra sig selv, det var en »Klogskab«, en »*astutia*«, som gav hende en afgjort Overlegenhed overfor enhver Modstander. Vi saa hendes Overlegenhed i Forholdet til Rigernes Stormænd. Vi skal nu se, at den traadte ikke mindre klart for Dagen overfor de fremmede.

Som før sagt var de nordiske Rigers Sammenslutning for en stor Del et Forsøg paa at rejse sig mod Tyskernes Overvælde. Endnu efter at Erik var kronet i Kalmar 1397 og Hanseaterne havde rømmet Stockholm 1398, sværmede tyske Sørøvere om i Østersøen; to nordiske Landskaber var under Tyskernes umiddelbare Herredømme: Gulland, som de prøjsiske Stæder holdt besat, og Sønderjylland, som den holstenske Greveslægt havde inde, og desuden ejede Hansestæderne store Forrettigheder i vore Stæder og paa vore Kyster. Paa alle disse Omraader kom Dronning Margrete godt i Gang med at trænge Tyskerne tilbage. Først tog hun fat paa Sørøverne, de saakaldte Fetaljebrødre eller Ligedelere, som ved deres Kaperier umuliggjorde den fredelige Handel paa Havene; hun drev dem op i Bottenhavet og den finske Bugt, indtog deres Røverborge og tvang adskillige af deres Høvdinger til at blive hendes lydige Herremænd. Saaledes blev Østersøen renset, men i Vesterhavet vedblev store Skarer af Fetaljebrødre at husere ud fra Havnene i Østfrisland. Gulland holdt Prøjserne fast paa i flere

Aar, uden at Margrete ved Krigstog og Forhandlinger kunde faa sin Vilje, indtil hun endelig 1408 købte dem bort ved en stor Pengesum. At dette overhovedet lykkedes, skyldes især den Ting, at de vendiske Stæder med Lybæk i Spidsen ikke støttede Prøjserne, der tilmed paa en anden Kant havde en farlig Fjende at kæmpe imod i Kongeriget Polen, som 1410 tilføjede de prøjsiske Riddere et blodigt Nederlag og derved svækkede den eneste samlede Magt ved Østersøen, som tilnærmelsesvis kunde gøre Norden Rangen stridig. Thi Lybæk og de andre vendiske Stæder vilde med al deres Rigdom kun nødig optræde som krigsførende Magt og var desuden netop i disse Aar Skuepladser for voldsomme indre Brydninger, idet Haandværkerne og i det hele de jævne Borgere rejste sig imod de store Købmænds Overvælde, styrtede de gamle Byraad og indsatte ny af udpræget demokratisk Farve. Og da Margrete ikke indlod sig paa vidtløftige Søtog for at spille Stormagt paa Østersøen, men samlede sine Kræfter om at indskrænke Hanseaternes Privilegier indenfor Nordens Grænse, kunde hun her optræde med megen Styrke, f. Eks. i Striden om Vraggods. Medens det var den gamle, i vore Øjne barbariske, Retsvedtægt, at Strandingsgods tilhørte den paagældende Strands Herre, havde Hanseaterne tilkæmpet sig Frihed for denne Regel: Købmændene havde Ret til ved egen og andres Hjælp at bjærge Skib og Gods, og hvis herreløst Gods drev i Land, skulde det gemmes i den nærmeste Kirke, indtil Ejeren eller hans Arvinger meldte sig og beviste sin Ret. Men Margrete vilde ikke opgive Kronens Adkomst til at faa Del i Strandingsgodset, Halvdelen eller Tredjedelen, og lod sine Fogeder gennemføre dette Krav.. Med Stæderne var der Møde efter Møde om denne Sag, uden at der kom nogen sikker Afgørelse: men faktisk var det Dronningen, der fik sin Vilje. Saaledes gik det ogsaa paa det store Marked ved Falsterbo og Skanør, som i Slutningen af hendes Liv (S. 19—20) atter kom under Kronens Myndighed. Dronningen paalagde her sine Fogeder at optræde fast og at hindre baade Fiskere, Købmænd og Haandværkere i at bære Vaaben. Hun drog de snævrest mulige Grænser for Købmændenes Frihed, bød, at Silden ikke maatte saltes paa Skib eller paa Strand, men kun paa de bestemte Jordstykker, »Feddene«, at kun Kronens Mønt maatte bruges i Skaane, at de fremmede Købmænd ikke maatte sælge Tøj i Alenvis osv. — Ting, som for en stor Del stred mod Hanseaternes gamle Privilegier, men som de maatte finde sig i.

Sønderjylland syntes i Færd med at glide bort fra Danmark. Siden Grev Gerts Dage havde den holstenske Greveslægt — med Undtagelse af Valdemar Atterdags sidste Aar — været Herre i Hertugdømmets sydlige Halvdel fra Ejderen til Flensborg, og stundom ogsaa i Resten, især efter Valdemar Atterdags Død. Da var det, at Margrete for at faa fri Hænder mod Sverige gik ind paa at lade Holstenerne beholde Herredømmet i det danske Land, mod at de

til Gengæld indrømmede, at de kun havde Landet som L e n af Kronen, og én af den holstenske Greveslægts Mænd blev forlenet med det 1386. Denne Sønderjyllands tyske Hertug var G e r t (G e r h a r d) VI, Søn af Jærnhenrik og Sønnesøn af den kullede Greve. Hertugdømmet var, da han modtog det, blevet ikke saa lidt større, end det oprindelig havde været. Foruden de tre jyske Sysler mellem Kongeaaen og Dannevirke, som fra ældgammel Tid havde været lagt under Hertugen, naar der da fandtes nogen Hertug, var nu forøgede med Landet mellem Ejder og Sli, som i gamle Dage havde været Kongens, med Øerne Als og Ærø og med Kongens Frisere ude i Marsklandene — kun med Undtagelse af det vestlige Før og Amrum, som vedblev at være Kongens. Det var en virkelig militær Erobring, Holstenergreverne og deres Adel havde gjort, og som de stræbte at sikre sig under Form af at faa den til Len. Mens den tyske Indvandring de fleste andre Steder i Norden nu var ved at faa en ufarlig Karakter, idet de indvandrede snart sluttede sig til Nordens egne Indbyggere og gik op i Nordens Folkesæt, var det anderledes i Sønderjylland. Hertugslægten selv, som mest boede paa Gottorp, blev ved at være tysk, og med den fulgte mange holstenske Herremænd, som fik Godser og byggede sig Gaarde Nord for Ejderen, især i Svans og Angel. I Slesvigs Domkapitel, i det navnkundige Cistercienserkloster i Ryd ved Flensborg Fjord, i Borgerstanden i Slesvig og — om end mindre — i Flensborg mærkes den tyske Indvandring. Endnu holdt dog mange danske Herremænd sig paa deres Gaarde i Sønderjylland, Købstæderne Nord for Dannevirke var i det hele danske, og Bondestanden var ublandet dansk ned til Dannevirke, hvor de plattyske Bondebyer begyndte, og ud til Marskranden, hvor Friserne boede. Det fremmede Folkeelement var vel afgjort det mindst talrige, men tillige det fornemste og mægtigste. Dronning Margrete kunde ikke regne sin Faders og sit eget store Værk for fuldbyrdet, saa længe endnu dette ene Landskab ikke var ført tilbage under Kronen. Og en Mulighed for at yppe Sagen paany frembød sig snart. Allerede ti Aar efter Forleningen, da Erik af Pommern hyldedes som Danmarks Konge og Hertug Gert mødtes med ham og Dronningen i Assens 1396 for at modtage den unge Konges Stadfæstelse af Forleningen, blev Spørgsmaalet om Sønderjyllands Stilling atter aabent. Thi da Hertugen og Kongen ikke enedes om, hvad Forpligtelser Lensmanden skulde have i Retning af Hærfølge og Krigshjælp, endte Mødet, uden at der fandt en formelt gyldig Lensoverdragelse Sted. Holstenerne vedblev at have Landet under sig, og Forleningen udsattes til senere, — men Margrete havde nu ryddet for sig og Kong Erik Vejen til atter at rejse Kronens Krav, naar det rette Øjeblik kom. Og det varede ikke længe. Snart efter døde den gamle kloge Grev Klaus, Gert VI's Farbroder, og allerede 1404 faldt Gert VI selv paa et Krigstog mod de uafhængige Bønder i Ditmarsken. Hans Enke, E l i s a b e t, var ilde stillet overfor det

Kald at værne om sine tre smaa Sønners Arveadkomst. Fra den ene Side meldte en Broder af Hertug Gert sig som Arvekræver, paa den anden Side stod den mægtige Dronning og Kong Erik, som forlangte at blive Formynder for den ældste Søn. Enkehertuginde Elisabet fandt det da tryggest at holde sig til Dronning Margrete og Kongen, at tage Erik til Formynder for sin Søn Henrik og lade Hertugdømmet styre under Kongens Tilsyn. Nu stod Margrete med Vaaben i Hænderne til at arbejde sig frem. Hun laante Elisabet Penge og fik Slotte og Herreder i Pant, hun købte Gaarde af holstenske Adelsmænd, hun skaffede sig nogle af Bispens Borge i Forlening, — og i Løbet af faa Aar fik saaledes hun og Kong Erik vel de to Tredjedele af Hertugdømmet med Byen Flensborg i sin Magt. Da blev Hertuginde Elisabet angst, vendte sig fra det farlige Venskab med Dronningen og sluttede sig til sin Mands førnævnte Broder (Henrik af Lyneborg). Stillingen blev mere og mere spændt, Forligsmøderne endte uden klar Afgørelse, det kom til blodige Sammenstød mellem Parterne, og endelig blev det aaben Krig, idet den unge Grev Henrik og hans Brødre uden videre tiltog sig Titelen »Hertuger til Slesvig«. Kong Erik, som ikke kunde indrømme nogens Ret til at have Hertugdømmet og bære Hertugnavnet, uden at Danmarks Konge havde forlenet ham med det, tog Kampen op (1410). Skønt en af hans Hære led et blodigt Nederlag midt imellem Flensborg og Slesvig, var hans Stilling stærk, og han kom med stor Stridsmagt til Flensborg, som han agtede at gøre til det faste Udgangspunkt for sine Kampe i Sønderjylland. Byen Flensborg selv ligger paa en smal Forstrand mellem Fjorden og et stejlt og højt Bakkedrag; heroppe paa Bakken begyndte han at bygge stærke Fæstningsværker, hvis Hoveddel var en fast Stenborg, der siden kaldtes Duborg. Der blev da hurtig mæglet Forlig, hvorved Greverne gik ind paa Kongens Krav, at Striden skulde paadømmes ved et Voldgiftsmøde i Nyborg.

Fig. 13. Margretes Hoved fra Sarkofagen i Roskilde.

Men inden dette traadte sammen og fældede sin Dom, kom der ny Kampe ved Flensborg, idet Holstenerne søgte at forstyrre Opførelsen af de ny Fæstningsværker. Dronning Margrete ilede da derover, opnaaede at faa Tvisten bilagt til Kronens Fordel og blev hyldet af Flensborgs Bymænd i Okt. 1412. Fire Dage senere d. 28. Okt. døde hun paa sit Skib i Flensborg Havn »siddende paa en Stol«, siges der. Hendes Lig gravsattes først i Sorø; men snart lod Bisp Peder Lodehat det føre til Roskilde Domkirke, hvis lange Række af Kongegrave begynder med hendes, den største blandt alle Nordens Herskere i Middelalderen. I Juli 1413 fejredes her hendes Bisættelse. Mens Dødsmessen lød fra Kirkens 50 Altre, vandrede

Kong Erik og Dronning Filippa Kirken rundt, fulgt af en Mængde Stormænd fra hele Norden og fra fremmede Lande. Der blev efter Margretes Vilje givet rige Gaver til Kirken og dens Altre, og til Slut kastedes der Penge ud blandt de fattige. Ti Aar senere lod Erik opsætte den prægtige Sarkofag, hvis Dække er prydet med Dronningens Billede i hvid Alabast.

Kong Erik, som ved sin store Fostermoders Død blev ene om at udøve Kongemyndigheden, var nu omkring 30 Aar. Han var fuldt fortrolig med alle Regeringssager og havde i de senere Aar spillet en mere fremtrædende Rolle end tidligere; den kraftige Ind-

Fig. 14. Margretes Sarkofag i Roskilde Domkirke.

griben i de sønderjyske Forhold var sikkert særlig hans Værk. Og han havde nu det Held, at hans Regering aabnedes med en Domsafsigelse, der syntes at sikre ham en fuldstændig Sejr i denne Tvist. I Sommeren 1413 kom han og hans Modstandere sammen til det aftalte Voldgiftsmøde i Nyborg, hvorhen Kong Erik tillige havde stævnet en talrig Forsamling af Danmarks Stormænd. Det kunde siges at være en Fornyelse af Fortidens Danehof, et Tegn paa, at det var for Danmarks Riges højeste Domstol og efter Danmarks Lov, at Dommen om Sønderjylland skulde fældes. Overfor Grev Henrik af Lyneborg og hans Fæller, som holdt paa, at Sønderjylland var de unge Grevers Arv og at her kun var Spørgsmaal om den fuldgyldige Overdragelse af Lenet, fremsatte Erik kraftigt og klart sin Paastand, at Sønderjylland nu var faldet tilbage til

Kronen, fordi dets Indehavere imod deres Troskabsed havde ført Krig imod Lensherren, Danmarks Konge. Bisp Peder Jenssøn Lodehat, hvem Danehoffet valgte til Dommer, fældede Dommen til Fordel for Erik. Holstenerne vilde ikke bøje sig for denne Afgørelse, og de tre unge Grever vedblev at kalde sig Hertuger til Slesvig. Men Kong Erik vendte sig til det tyske Riges Konge og Kristenhedens øverste Hersker, Kong Sigmund, der for øvrigt var hans Søskendebarn, og han stadfæstede Nyborg-Dommen (1415). Kong Eriks Ret var saaledes godkendt baade af den øverste danske og den øverste tyske Myndighed, han havde de to Tredjedele af Hertugdømmet i sin Magt, og tilmed forlod nu adskillige af de holstenske Herremænd, som havde faaet Gods og Hjem i Sønderjylland, Grevernes Parti og gik over til Erik. Den ypperste blandt dem var Erik Krumedige fra Runtofte i Angel; han blev siden Danmarks »Hovmester« og viste Kong Erik urokkelig Troskab. Hvorvel Greverne fortsatte Kampen, saa det indtil videre mørkt ud for dem, og i mange Aar havde de ondt ved at holde taalelig Stand mod den mægtige Kong Erik, som i en lang Række Aar formaaede, ved Siden af at føre Kampen for Sønderjylland, at lede sine Rigers indre Udvikling med Kraft.

I det hele og store fortsatte Kong Erik Styrelsen i Sporet fra Dronning Margretes Dage. Ligesom hun regnede han Danmark for Hovedlandet og regerede alle tre Riger mest ved Hjælp af den danske Adel. Han var bleven Konge uden Haandfæstning og kunde af den Grund styre ret egenmægtigt. Han kaldte ikke de gamle Rigsembeder, Drostens og Marskens, til Live igen, men brugte sine Hofembedsmænd til at passe Rigernes Sager; især blev Hovmesterens Embede vigtigt under Erik Krumediges Ledelse. Paa en særdeles kraftig Maade udformedes Kancellistyret, efter at det havde faaet et nyt og fast Sæde i København. Denne By, som saa ofte havde skiftet Herre, idet snart Roskilde Bisp og snart Kongerne havde haft den inde, var ved Margretes Død i Bisp Peder Lodehats Hænder. Men straks efter dennes Død 1416 tvang Erik den under Kronen, og den ny Bisp maatte bøje sig. Siden Erik af Pommerns Dage var København da uden Afbrydelse i Kongens Eje, og her blev nu Rigsstyrets Midtpunkt, hvor Kancelliet og med Tiden ogsaa Rigets Brevskaber og Skøder fik sit Hjem. Kong Erik lod med Omhu gemme alle de Dokumenter og Adkomstbreve, som kunde have Betydning for Kronens Ret, og lod tage attesterede Afskrifter af dem. Ved Siden af Roskilde-Bispen, der stadig var Rigets »øverste Kansler« og havde det store Rigssegl i sin Varetægt, findes nu en fuldt saa vigtig Embedsmand ved Navn »Kongens Kansler«, der forvarede det »hemmelige Segl« eller »Sekretet« (Billede S. 1), og som havde Hovedmassen af Regeringssagerne i alle tre Riger at passe, — og desuden en Rettertingskansler, som tog Vare paa Dommene paa Kongens Retterting. Kanslerne var i Reglen »lærde Mænd« og forsørgedes ved kirkelige

Embeder. Men Fogederne omkring paa Slottene i alle tre Riger tilhørte Adelen. Den danske Adel var under Erik som under Margrete en rigstro Stand, der aldrig faldt paa at svigte Kongen og hjælpe Rigets Fjender. Endog de Mænd, som ikke havde Gods og Slotte i Forlening af Kongen men af en Biskop, følte sig nu som Kongens og Rigets Mænd. I mange Aar var der i den danske Adel intet Forbud om den Rejsning, der siden satte Erik fra Rige og Trone. Han tog den vel ogsaa lidt mere paa Raad med, end Margrete havde gjort. Det store Rigsmøde i Nyborg 1413 var en Slags Danehof; 1419 holdt han et lignende Møde, hvor ogsaa nogle svenske Stormænd var med. Jævnlig nævnes, at han forhandlede med Rigsraaderne. Allerede 1412, da der i Sverige raadede stærk Uvilje over Margretes stærke Reduktion af Kirkens Gods, holdt Erik et Møde med Sveriges Rigsraad og enedes med det om at standse Godsinddragelserne. I Virkeligheden blev der nu baade i Danmark og i Sverige gjort Ende paa de store Erhvervelser af Krongods, og Erik nøjedes med at fastholde den Ligevægt mellem Skattegods og skattefrit Gods, som Margrete havde naaet. Da Erik siden rejste til Polen, paalagde han Dronning Filippa, at hun intet maatte foretage sig uden Rigsraadernes Samtykke. Ogsaa naar han maatte kræve ny Skatter eller Arbejde af Bønderne, holdt han af at kunne henvise til, at Rigsraadet havde givet sit Minde dertil. Saaledes voksede i al Stilhed Rigsraadets Myndighed og Magtfølelse. For Resten kunde den danske Adel nok føle sig tilfreds i Eriks første Aar. Medens den tyske Indvandring nu standsede, brugte han i stort Omfang danske Adelsmænd oppe i Sverige og Norge. Samtidig udvidede han Standens Tal. Man fødtes til at være adelig, thi enhver Søn af en Herremand var Herremand, — men ny Mænd kunde optages i Standen ved kongelige Adelsbreve. Kong Erik gav slige Adelsbreve til mange, især til Svenske, som havde hjulpet ham frivillig i hans sønderjyske Krig, og ofte fastsatte han med det samme den paagældendes Vaabenskjold. Det lader ogsaa til, at han — som andre af Datidens Fyrster — har stræbt at genoplive Riddernavnet og give det ny Glans ved at oprette en »Orden« af fornemme Mænd, der knyttedes sammen af fælles religiøse Ceremonier og et symbolsk Ærestegn, — en Overgangsform til en senere Tids Titelordener.

Kirken var stadig ret afhængig, og dens ypperste Mand, Lunds Ærkebisp Peder Lykke, hørte til Margretes og Eriks trofaste. Som sin Fostermoder formaaede Erik at faa sine Tilhængere sat paa Kirkens ledende Pladser, ikke mindst i Sverige. Dog fik han med Tiden at mærke, at der rørte sig Kræfter i Kirken, som det kunde blive svært nok at mestre. Under den almindelige Nedgang i Pavedømmets Magt og Anseelse rejste der sig rundt om i de kristne Lande Krav om større eller mindre Omformning af Kirkens Kaar, og paa en Række store Kirkemøder (i Pisa, Kostnitz og Basel) forenede baade Fyrster, Bisper og teologiske Professorer fra de op-

blomstrende Universiteter sig om at gøre Ende paa Pavernes egenmægtige Indblanding i de forskellige Landes Kirkeforhold og navnlig deres Indflydelse paa Embedsudnævnelserne. Samtidig var Koncilierne paa Post imod de mere folkelige Rørelser i Kirken; Bøhmeren Johan Hus, der kæmpede for en virkelig Reformation — som den, Luther 100 Aar senere førte igennem — lod de brænde, — ja endog den nordiske Birgittinerbevægelse saa de paa med Mistro. Men alt i alt var der fuldt op af Tegn paa, at der var Liv og Gæring paa det religiøse Omraade. Herhjemme ytrede dette sig stærkest i Sverige, Birgittas Hjemland. Medens Birgittinerne i Klostercellerne flittig skrev Bøger — ofte i en Sprogform, som halvt var svensk og halvt dansk —, og medens Sveriges Bisper (paa Mødet i Arboga 1417) vedkendte sig den Opgave »at reformere baade Præsteskab og Folk«, var mange Adelsmænd ivrige for at udstyre Skoler og Kirker. Der rejstes ny Altre, byggedes ny Kor og indførtes ny Fester, saaledes Festen for Kristi Legeme og for Anna, Jomfru Maries Moder. Da Erik 1430 mistede sin Dronning Filippa, oprettede han i Vadstena til hendes Minde en særlig Gudstjeneste og skænkede Gods til Underhold for et nyt Præstekollegium til at fejre den. Disse Præster, der paa Messeskjorten bar Rigets (Sveriges) Banner, »som er et rødt Kors paa et gyldent Felt«, skulde især flere Gange daglig synge Hymner til Jomfru Maries Ære — navnlig Tidens Yndlingssalme »Ave Maris Stella« (»Hil dig, Havets Stjerne«) — og læse Psalteren. I Kalmar, København og Lund stiftede han ligeledes Præsteembeder til evig Psalterlæsning. De Munkcordener, som bar Tidens religiøse Liv oppe, fandt en Beskytter i Erik; det skyldes især ham, at Birgittinerklostret i Maribo blev til noget, og at nogle udenlandske Munkeordener fik Hjem i Rigerne, f. Eks. Karmeliterne, der bosatte sig i Helsingør og mange andre Købstæder (jfr. Billedet I, S. 356). Det var ogsaa Kong Eriks Ønske, at skaffe Norden et Universitet i København, og han opnaaede Pavens Tilladelse til dets Oprettelse, — men rigtignok med den Indskrænkning, at der ikke ved den ny Højskole maatte studeres Teologi; thi Paven havde paa Koncilierne sandet, at teologiske Universitetslærere i Reglen var hans Modstandere. Men da det endnu fremfor alt var Teologien, der skulde drage studerende til Højskolen, vilde denne Indskrænkning gøre Skolen betydningsløs, hvorfor Erik atter lod denne Plan falde.

Selv om Erik aldrig ret længe var fri for Fejden i Sønderjylland, var dette dog kun en Krig i Udkanten af hans Riger. Maalt med de Forhold der plejede at raade overalt i Middelalderen maa Margretes og Eriks Regering fra Falkøpingslaget 1389 og i over en Menneskealder derefter kaldes en Fredstid for Hovedmassen af deres Lande. De saa lidet til ydre Fjender, og de mærkede heller ikke meget til indre Ufred: det var en Landefredens Tid. Der er da heller ingen Tvivl om, at Næringslivet var i Fremgang. Saaledes kan vi spore, at Danmark var ved at faa en stor Rigdoms-

kilde i sit Hornkvæg, som i de følgende Aarhundreder blev af den allerstørste Betydning for dets økonomiske Liv. Det jyske Kvæg dreves ad den gamle Hovedvej, som endnu kaldes »Oksevejen«, ned gennem Dannevirkes Port til de store Markeder i Hamborg og Lybæk. En overordenlig stor Opmærksomhed viste Kong Erik Udviklingen af Handel og Købstadliv. Dette spores i hans Købstadlove, der gav nøje Regler for Byernes Næringsliv og stræbte at skaffe dem og deres Borgere Eneret til Handel, idet han forbød Købmandskab i Landsbyerne, fastsatte at Skibe kun maatte ankre op og losse og lade i Købstadhavne, paabød at kun vedkommende Bys egne Borgere maatte drive Smaahandel med Bønderne, medens de fremmede — »Gæsterne« — indskrænkedes til Storhandelen med Købmændene, o. lign. Men endnu stærkere sporer vi hans Iver og et virkeligt Storsyn for, hvorledes der i Norden skulde vokse et velhavende Borgerskab, virksomme Byer og levende Handel op, i den Interesse, han viste Øresund. Han gjorde for stedse København til Kronens Stad; han flyttede Borgen ved Sundets Indløb ud paa Ørekrog og gav Helsingør ny Privilegier; han oprettede fra nyt Landskrone; han befæstede Malmø og tænkte paa at bygge et kongeligt Slot her. Han har set, at Øresund kunde blive Hjertet i Østersøhandelen, Hovedvejen ind fra Vesterhavene, Medbejler til Fragtvejen imellem Elben og Trave, og dets Byer Rivaler af Hamborg og Lybæk. Og dermed staar det i Forbindelse, at hans Politik overfor Hansestæderne bliver dristigere og mere vidtgribende end Dronning Margretes. Ikke alene stræbte han, som hun, efter at faa de størst mulige Afgifter af de tyske Købmænd, naar de saltede Sild ved Skanør eller solgte Krydderier omkring i Rigerne, men han søgte bevidst at hæve sine egne Byer og sin Krones Højhed paa de fremmedes Bekostning. Idelig klagede de tyske Stæder, men stadig afviste han dem. Længe stræbte Stæderne at vinde ham med det gode og lovede ham endog halvvejs Forbund imod Holstenerne, men uden at opnaa Sikring af deres gamle Privilegier. Kr. Erslev lægger i sit Værk om Erik af Pommern især Vægt paa en stor Tale, Erik holdt 1423 til Hanseaternes Sendemænd, i hvilken han kræver de mest indgribende Indskrænkninger i de tyske Købmænds Privilegier. Han kunde — siger han deri — umulig tillade de fremmede at gøre Forkøb og drive Handel, hvor de vilde, baade i Byen og paa det aabne Land, lige saa lidt som han kunde fritage dem for Strandretten, da det jo var gammel Regel, at skibbrudent Gods, som drev i Land, tilhørte Kronen. Naar Købmanden (d. v. s. den tyske) endvidere krævede, at ingen maatte dømmes efter dansk Ret, men at enhver skulde stævnes for sin egen Foged og dømmes af ham efter vedkommende Bys egen Lov, var det en stor Uret baade mod de Danske og mod Købmændene fra andre Lande, og det maatte ubetinget ændres. Hanseaternes gamle Friheder ved Skanør maatte formindskes, og endelig var de Toldafgifter, de betalte for at føre Silden derfra og Nord

paa, alt for lave. Vilde monstro Hanseaterne hjemme hos sig selv tilstaa fremmede Købmænd saadanne Friheder, som de krævede at nyde i Kong Eriks Lande? Hanseaterne havde klaget over, at Erik slog daarlig Mønt — hvad der for Resten var sandt nok —; Erik nægtede det ikke, men henviste til, at han var nødt til det, saa urimelige Privilegier som Stæderne havde, f. Eks. at 1 lybsk Penning altid skulde gælde lig 2 danske.

Under slige Overvejelser og Forhandlinger modnedes hos Kong Erik en Tanke, som snart blev til Virkelighed og som fik en skæbnesvanger Betydning for Danmark. Hidtil havde man vel kendt det, at Skibe, som fra Sildemarkedet sejlede op igennem Sundet, maatte betale en Toldafgift, før de forlod Markedet ved Skanør. Nu kom Erik derimod ind paa den Tanke at kræve Told af ethvert Skib, der sejlede igennem Øresund, hvad enten det havde lagt til ved Skanør eller ej. Foreløbig lagde han denne Plan til Side, men tog den op igen nogle Aar efter, da hans Tvist med Hanseaterne var bleven til aaben Krig.

Efter dette Overblik over Erik af Pommerns Regerings Grund-

Fig. 15. Mønter, prægede i Lund for Erik af Pommern.

sætninger og Maal vender vi os atter til Striden om Sønderjylland og hvad der fulgte af den.

Det var tilsyneladende en knusende Overmagt, Erik kunde stille op imod Holstenerne. Fra alle Nordens tre Riger kunde han udbyde sine Herremænd, og hans Flaade satte ham i Stand til at rette sit Angreb mod det Punkt, han udsaa sig som det bedste. Desuden var de rige vendiske Stæder nærmest Eriks Venner. Han hjalp de gamle (aristokratiske) Byraad til igen at vinde Magten i deres Byer, og Raadene var stemte for at holde sig gode Venner med ham for ad den Vej at opnaa de bedst mulige Vilkaar for deres Handel i Norden. Men Holstenerne, som saaledes stod ene i Kampen mod den vældige Modstander, viste en trodsig Udholdenhed, som mere end én Gang overraskede Erik, der med al sin urolige Virketrang ikke var nogen stor Kriger. I Aaret 1417 syntes det dog, at han maatte naa sit Maal. Han var gaaet til Søs med en meget stor Flaade, og Holstenerne gik i Uvished om, hvor han vilde slaa ned. Da det varede noget længe, inden han landede, begyndte de at spotte ham og at kalde ham en Bæver, der ikke kunde trække sin Hale op af Vandet, — men saa kom Halen op.

Flaaden løb ind i Slien og landsatte Hæren, som lagde sig om Byen Slesvig og tog den i en Fart. Gottorp Slot var nu indesluttet og dets snarlige Fald kunde ventes. Men den unge Grev Henrik ilede til Hamborg, hvor endnu et demokratisk Byraad, som frygtede Kong Erik, havde Magten; han holdt fra sin aabne Vogn en Tale til Raadet og Borgerne og bad om snarlig Hjælp. Hjælpen blev lovet, og skønt det varede noget længe, inden den kom, satte dette Budskab Mod i Besætningen paa Gottorp, saa den holdt ud. Sommeren og Efteraaret gik, uden at Erik fik Borgen taget, og derpaa endte det Aars Felttog.

Og paa den Maade gik det oftere. Om Sommeren, naar Skibene og Krigsfolkene fra hele Norden var bleven samlede, kunde Erik møde op med en vældig Overmagt; men om Efteraaret og om Vinteren var snarest Holstenerne de stærkeste, — de var jo nærmest ved Haanden, og de fik tit Hjælp fra andre nordtyske Fyrster. Hertil kom, at Erik aabenbart ikke var nogen stor Feltherre; han fik aldrig paa den sønderjyske Krigsskueplads noget videre udrettet trods sine omfattende Rustninger. Saaledes gik det f. Eks. 1420, da han ved Pinsetid havde faaet samlet en mægtig Flaade og laa med den under Lollands Albue. Rundt om i hans Rige holdtes der Bønner og religiøse Optog for hans Sejr, og det var øjensynlig hans Mening at slaa til for Alvor. Men det hele faldt ud til, at han kastede sig over den lille Ø Femern og hærgede den grusomt. I selve Sønderjylland gik det i Virkeligheden snarere tilbage for ham end frem. Greverne hævdede sig ikke blot i Sydslesvig med Gottorp Slot og paa Als, men de fik Tønder og Vestkysten taget, og endog helt oppe ved Skodborgaa havde de det Held, at den mægtige Adelsmand Klaus Limbæk (en Sønnesøn af Valdemar Atterdags Drost), som raadede over Tørning Slot og mange Herreder, sluttede sig til dem. Dog holdt Eriks Krigsfolk sig stadig i Hjertet af Landet, i Flensborg med sin nye Fæstning »paa Bjærget«, der syntes ligesaa uindtagelig for Holstenerne som Gottorp for Kongen. I den første Halvsnes Aar af Eriks Eneregering slæbte Krigen sig hen paa den her skildrede, trevne Maade, jævnlig afbrudt af lange Vaabenhviler med Forhandlinger om Forlig og Voldgiftsdom, som for det meste endte, uden at de stridende Parter kom hinanden nærmere. Og rigtig Ro var der heller ikke under de langvarige Forhandlinger; snart klagedes der over, at Holstenerne brød Freden ved at plyndre Eriks Omraade, snart over, at Fetaljebrødrene fik Tilhold i Havnene. Hansestæderne var i Reglen de ivrigste for at mægle Fred; de var ikke tjente med, at Erik, hver Gang Krigen brød løs paany, forbød Udførsel fra sine Riger, — og det var noget, der uundgaaelig fulgte med Krig: man maatte sikre sig imod, at det Korn og Kød, som Kongens egne Krigsfolk havde Brug for, blev ført bort og maaske solgt til selve Fjenderne. Skønt Erik tog med haard Haand paa Hansestædernes Privilegier i Norden, hældede de fleste af de vendiske Stæder til hans Side; de fandt endnu, at det var den klogeste

Politik for dem at vinde Kongen for sig og derigennem faa Godkendelse af Privilegierne. Men jo længere Striden varede, des mere følte Hanseaterne sig brøstholdne, særlig ved Kongens Adfærd med Hensyn til Mønten. Da Erik nemlig kom i stor Pengenød, greb han det til farlige Middel at slaa Penge af rent Kobber i Stedet for af Sølv, inddrage alle andre Mønter og at tvinge enhver til at modtage den ny Kobbersterling i Stedet for den tidligere Sølvpenge: »for Sølv og Guld fik man kun Kobber igen, og paa den Maade blev Kongen og hans Vekslere og Møntmestre rige, men Købmændene fattige«. I Aaret 1422 var Hansestæderne saa forbitrede paa ham, at de standsede Handelen med Norden, hvad Erik svarede paa ved at spærre Sejladsen gennem Øresund og endog give Fetaljebrødrene Husly i sine Havne. Men endnu denne Gang drev det over, uden at det kom til Brud; det Parti i Stæderne, som mente det forstandigst at holde med Erik, fik sin Vilje sat igennem, og 1423 sluttedes der endog ligefrem Forbund mellem Kong Erik og de vendiske Stæder, medens Stæderne i Prøjsen og Livland og i Holland holdt sig udenfor.

Atter stod Erik da i en saa mægtig Stilling overfor Holstenerne, at deres Sag syntes helt haabløs. Han havde naaet dette, ikke ved sine Krigsforetagender, men ved sine Forbindelser med udenlandske Fyrster og Magter, særlig med Kong Sigmund. Striden om Sønderjylland var nu bleven henvist til dennes Dom. I Aaret 1424 foretog Kong Erik en stor Udenlandsrejse og opholdt sig navnlig længe hos Sigmund, der imens sendte sine Tillidsmænd op til Sønderjylland for at samle Oplysninger og Vidnesbyrd til Grundlag for hans Domsafsigelse. De vendte tilbage med fyldige Vidneudsagn, og paa Grundlag af disse faldt Kejserdommen 1424 atter ud til Eriks Fordel. Men det Retsgrundlag, han denne Gang havde stillet sig paa, var ikke det samme, som han havde vedkendt sig 10—12 Aar tidligere. Medens Holstenerne begge Gange fastholdt den Paastand, at Sønderjylland var deres Slægts Arvelen, og medens Erik tidligere ikke havde nægtet dette, men hævdet, at de ved deres Krig mod Riget havde forbrudt Adkomsten til Lenet, var Kong Erik i Mellemtiden kommen til den Overbevisning, at Sønderjylland slet ikke kunde opfattes som et Len, og at det ikke var underkastet den tyske Lensret og dens Arveregler. De danske Landsting og alle Rigets fremragende Mænd holdt med ham i den Sag: i Danmark kendtes ikke Len i tysk og almindelig europæisk Forstand; Sønderjylland hørte til Danmark; følgelig kunde det ikke være et Len. Hovedsummen af de danske Vidneudsagn gik da ud paa at slaa fast, at Sønderjylland var et dansk Land, undergivet dansk Lov. Allerede 1421 udtalte baade Jydernes, Sjællændernes og Skaanes Ting sig tydeligt om dette. Jydernes Vidnesbyrd blev afgivet i Ribe, hvor der mødte en stor Forsamling, bl. a. Bisperne fra Ribe og Slesvig med deres Kapitler, Abbederne fra Ryd og Løgum Klostre, Borgmestre og Raad fra Flensborg, Aabenraa og Haderslev m. m. fl.

Det hedder deri: »Jylland i Danmarks Rige kaldes med to Navne, Sønderjylland og Nørrejylland, paa Grund af dets Længde, Bredde og Størrelse; men det er altsammen kun ét Land og ét Sprog . . . For det første har det nævnte Sønderjylland og dets Indbyggere, ligesom Nørrejylland, dansk Lov, og har haft det lige siden den Tid, da dansk Lov først blev givet. For det andet er alle gamle Privilegier, som Guds Huse har, saasom Kirkerne i Slesvig, Ribe og Haderslev og alle Klostre, . . . udstædte og beseglede af Rigets Konger. For det tredje véd man vel Skellet mellem Holsten og Sønderjylland, og det samme Skel skiller Danmarks Rige og Holsten. For det fjerde er det almindeligste Sprog den Dag i Dag Dansk saavel i det nævnte Sønderjylland som i Nørrejylland«. Ved den ny Vidneførsel 1424 stadfæstedes dette; desuden oplyste Bisp Lage Glob i Viborg, at naar Sønderjyderne ikke var tilfredse med Dommen paa Urnehoved Ting, kunde de derfra indanke Sagen for det almindelige jyske Landsting i Viborg eller til Kongens Retterting. Imod alt dette stillede Holstenerne deres historisk rigtige Paastand, at Landet i sin Tid var overdraget deres Slægt som Arvelen, men føjede dertil den Sætning, at Sønderjylland laa i Tyskland, — en Paastand, hvis Urigtighed var klart godtgjort ved de anførte Vidnesbyrd. Sigmund dømte da, at Sønderjylland tilkom Erik »med direkte og brugeligt Herredømmes Ret«, d. v. s. at det ikke var Len, men hans umiddelbare Kronland. »Den Dag, da Dommen faldt i den sønderjyske Sag, har Erik sikkert opfattet som det største Øjeblik i sit Liv«, siger Kr. Erslev. »Paa denne Baggrund fatter man, at han nu besluttede sig til at bringe Gud en Tak paa den højtideligste Maade, Tiden kendte, ved selv at drage til Jerusalem og knæle ved Frelserens Grav. Saaledes havde Valdemar Atterdag gjort midt under sine haarde Kampe for at vinde Magten i Danmark; da Dronning Margrete havde vundet sin første store Sejr ved at formaa Hanseaterne til at tilbagegive de skaanske Slotte, var hun draget til de hellige tre Konger i Aachen, og da hun siden havde vundet Sverige, havde hun paatænkt en Pilgrimsfærd til selve Rom«. Fuld af Taknemlighed og Glæde over den vundne Sejr rejste Erik saa over Venedig til det hellige Land, vendte det følgende Aar tilbage til Sigmund i Ungarn, og kom over Prøjsen hjem til Norden.

Her fandt han alt uforandret, som om Kejserens Dom aldrig havde været udtalt. Grev Henrik vilde ikke bøje sig, uagtet det saa mørkt ud for ham. Og Erik rustede sig af alle Kræfter, for i Forening med sine og Sigmunds mange nordtyske Venner og Forbundsfæller at knuse Holstenerne. Han forbød Udførsel fra sine Lande, han lagde Beslag paa fremmede Skibe, og han kunde i 1426 optræde med »en utallig Hær«. Hansestæderne var urolige; nu skulde de ifølge Forbundet af 1423 hjælpe Kong Erik, men det syntes dem alt for farligt; thi trods al deres Eftergivenhed og Venskab havde Erik ikke standset med at hæmme og indskrænke deres

Handelsprivilegier. Derfor brød de nu atter med Kongen. De krævede »Lande og Slotte i Danmark til Sikkerhed« og bad Kongen indstændig om at lade Holstenerne beholde det Land, de holdt for deres fædrene Arv. Erik henviste med Vrede til, at han havde »Forbund og beseglede Brev« fra Stæderne og bad dem holde disse. Hanseaternes Svar var, at Lybæk og fem andre Stæder sluttede Forbund med Holstenerne og sendte Erik deres Fejdebreve (1426). I Løbet af næste Vinter kom der en Snes Byer til og enkelte andre tyske Herrer. En af disse skrev saaledes: »Vid, højbaarne Fyrste Kong Erik af de tre Riger Sverige, Norge og Danmark, at jeg Ludeke Blücher, Marskalk, vil være Fjende af eder og alle eders Mænd, som er i eders Riger; skrevet under mit Indsegl«.

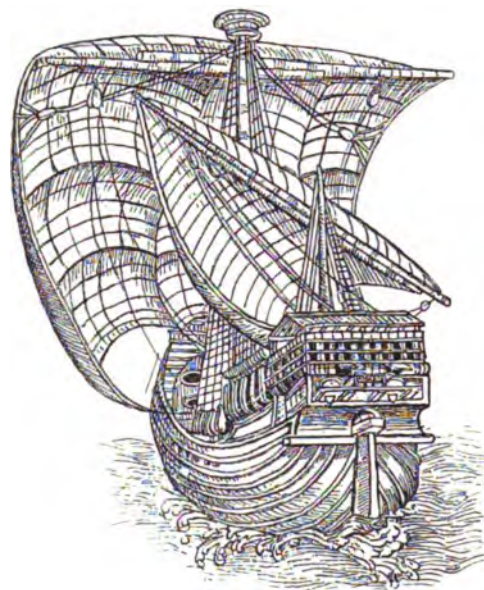

Fig. 16. Et Krigsskib henad 1500.

Erik, som 1426 havde foretaget et af sine vante, resultatløse Tog ned mod Gottorp og i nogen Tid holdt Slesvig indesluttet, maatte nu først og fremmest samle sine Kræfter imod Stæderne og deres Flaader. I 1427 sendte Hanseaterne en stor Krigsflaade ud for at tage Slottene ved Øresund og opbrænde alle Skibe i Sundet og Store Bælt, saaledes at de danske Lande ikke kunde komme hinanden til Hjælp. De hærgede og brandskattede paa Kysterne og Smaaøerne, men maatte opgive de videregaaende Planer for at vende sig mod Flensborg, som de spærrede fra Søsiden, medens Grev Henrik og en Skare hamborgske Lejetropper angreb fra Landsiden. Som de en Nat forsøgte at storme under megen Larm og Forvirring, vovede den unge Grev Henrik sig saa dristig op ad en Stormstige, at en af hans Mænd raabte til ham, at han skulde tage sig i Agt. Derved blev de danske Krigsfolk opmærksomme paa, hvem den forvovne Kriger var, og han blev dødelig ramt af et Spyd. Hans Fald førte til, at Stæderne opgav Belejringen. I hans Sted traadte nu den næstældste Broder, Adolf.

Imens havde Kong Erik faaet samlet en stor Flaade, der spærrede Øresund, saa at Prøjserne ikke turde lade deres Handelsskibe,

der maatte lægge Vejen gennem Sundet, løbe ud, ligesom Stæderne ogsaa var i Angst for, hvordan det skulde gaa den saakaldte bayske Handelsflaade, der ventedes Vestfra. Hanseaterne trak derfor deres Krigsskibe bort fra Flensborg Fjord, forstærkede Flaaden med flere Skibe og gav Overanføreren Tideman Sten Ordre til at rense Øresund. Udenfor København mødtes den tyske og den nordiske Flaade; de var vist omtrent lige stærke (hver 30—40 Skibe), om det end siges, at de tyske Skibe var større og saa ud som Kirker ved Siden af Kapeller. I Slaget understøttede Tyskerne kun daarligt hinanden; vel tog Lybækkerne et Par nordiske Skibe (og gjorde derved det Flag til Bytte, som er afbildet S. 16*), men Tideman Sten blev snart forsagt og veg ud af Kampen, og Hanseflaaden maatte trække sig ud af Sundet. Faa Timer efter sejlede Bayflaaden ind i Sundet forbi Ørekrog og stødte ved København paa Kong Eriks Flaade, som efter en blodig Kamp atter sejrede og tog næsten alle de rigtladede tyske Skibe, ialt 40; alene fra Wismar erobredes 12 Skibe, hvis Ladning var 32000 Gylden værd.

Hanseaternes to store Nederlag havde til Følge, at der hjemme i Stæderne rejste sig voldsomt Røre. Almuen, som mistænkte de store for at spille under Dække med Erik, raabte paa Forræderi og forlangte de skyldige straffede. I nogle Byer blev adskillige Borgmestre og Raadmænd henrettede, mens Tideman Sten slap med at sidde i Fængsel i flere Aar. Men til næste Foraar rustede Stæderne sig mægtigt; de vilde stille 6800 Mand paa stærke Skibe med Bøsser og Kasteller, hvis Sejl skulde mærkes med et lyseblaat Kors; desuden sluttede mange Holstenere og Kapere sig til. Mens der i Stæderne fejredes Optog og Messer for den bortsejlende Flaades Held, stak denne i Søen tidlig paa Aaret og ankrede op i Revshaledybet: nu skulde der føres et dræbende Slag mod den truende Medbejler, som her voksede sig stor, mod København. Men Tyskerne maa have fundet Byen saa godt værnet, at de ikke turde angribe den; de nøjedes da med at nedsænke Skibsvrag for at spærre Sejlløbene, og da de Danske tog saa varmt imod dem, at ogsaa dette mislykkedes, sejlede Hanseflaaden hjem igen for at hente Forstærkning. I Juni Maaned kom den saa atter til København og prøvede igen at forsænke Løbene, særlig det mellem Landet og Revshalegrunden. Tyskerne byggede to store Pramme, som væbnedes med de største Bøsser fra Krigsskibene, og vovede sig med dem frem over Grundene, mens Danskerne idelig skød paa dem fra Slottet, Byen og Skibene; i alt var der 200 Bøsser i Ilden den Dag. Da Hanseaterne havde sænket 20—30 Fartøjer i Løbet, troede de, at det nu var lukket for Kongens Krigsskibe, og sejlede bort. Men det lykkedes alligevel snart for Erik at faa sine Skibe ud af Havnen, en svensk Flaade kom til, og Resten af Aaret var

*) Flagets Billeder forestiller: 1) Apostlen Jakob, Jomfru Marie og Jesusbarnet, 2) Danmarks Løver, 3) Sveriges tre Kroner, 4) Norges Løve, 5) Pommerns Grif.

de nordiske Skibe atter Herrer paa Havet. Det fortælles, at Æren for Københavns heltemodige Forsvar især tilkommer Dronning Filippa.

Igennem to Somres Søkrig havde Hansestæderne saaledes faaet at mærke, at de ikke magtede at overvinde Kong Erik eller blot at indskrænke hans Eneherredømme over Øresund. De holdt derfor i nogen Tid op med de store Udrustninger og fandt sig med Knurren i, at Erik gjorde Alvor af sin gamle Plan om en Øresundstold, som ethvert Skib, der sejlede gennem Sundet, maatte betale. Englændere og Hollændere, for hvem Eriks Fjendskab med de vendiske Stæder aabnede Udsigt til at faa større Part i Østersøhandelen, betalte den ny Told; ogsaa Prøjserne og Livlænderne maatte snart efter gaa ind paa den.

Dette var altsaa Gangen i den store Krig paa Østersøen og i Sundet. Men ude i Vesterhavet drev Fetaljebrødrene deres Røverkrig, plyndrede paa Øerne ved Sønderjyllands Vestkyst, ja et Par Gange — 1428 og 1429 — overfaldt Fribytterhøvdingen Bartolomæus Voet endog Bergen og plyndrede af Hjertens Lyst. Sidste Gang, han var deroppe, samlede mange norske Skibe fra Egnen sig for at indespærre og knuse de forhadte Røvere; men en tysk Svend i Bergen gav Bartolomæus Vink om det i Tide, saa Ligedelerne naaede at komme ud i aaben Sø, hvor de holdt et Slag med Nordmændene og vandt Sejr. Nu kunde de atter kaste sig over Byen, hvor ingen vovede at gøre Modstand; de plyndrede Husene og Skibene, brændte baade Kongsgaarden og Bispegaarden, og vendte med rigt Bytte tilbage til Hamborg.

Imedens Søkrigen havde optaget største Delen af Eriks Kræfter, havde Grev Adolf og Holstenerne langsomt kæmpet sig frem i Sønderjylland. Adolf naaede paa sine Strejftog langt op i Nørrejylland, hvorfra han drev 30,000 røvede Kvæghøveder Sydpaa, og Borgen ved Aabenraa blev taget af Holstenerne, hvorved Adgangen ad Landvejen til Flensborg blev spærret for Danskerne. Men selve Flensborg med sit stærke Bjærg holdt sig igennem alle disse Aar, indtil det Palmesøndag 1431 lykkedes nogle tyskfødte Borgere at lukke Holstenerne ind ad Byporten, mens Byens Folk var i Kirke og for sent mærkede Uraad. Efter en blodig Gadekamp blev Holstenerne Herrer i Staden og søgte nu at afspærre Slottet til alle Sider. Hansestæderne, som i et Par Aar havde holdt sig tilbage, mandede sig atter op og sendte en Flaade ind i Flensborg Fjord, hvor den lukkede Indløbet til Havnen ved at nedramme Pæle. Kong Erik rykkede frem til Lands over Haderslev, for om muligt at undsætte Flensborg Slot, Erik Krummedige forsøgte at bryde igennem fra Søsiden, men begge Steder var Lykken med Tyskerne, saa at Besætningen paa Flensborg blev helt afskaaret fra Tilførsel. Den holdt sig dog under tapre Kampe Sommeren over; men da var Levnedsmidlerne blevet saa knappe, at Heste- og Hundekød smagte de belejrede »som Kyllinger«, og Slottet maatte over-

gives til Holstenerne. Dermed tabte Erik af Pommern sit faste Hold i Sønderjylland. Efter mere end 20 Aars Kampe, Forhandlinger og Voldgiftsdomme var han nu i Virkeligheden kastet ud af næsten hele dette Land (paa Haderslev nær). Det kom da 1432 — som saa ofte før — til en Vaabenstilstand (i Horsens), og denne Gang blev Vaabenstilstanden virkelig til Afslutning af Krigen. Hver af Parterne beholdt det af Sønderjylland han sad inde med; hvorledes Stridspunkterne ellers skulde ordnes, var gemt til senere Forligsmøder. I Kampen om Hertugdømmet var altsaa Holstenerne blevet de stærkeste. Bedre gik det Kong Erik med Hansestæderne, med hvem der ogsaa i Horsens blev sluttet Vaabenhvile; de fik et almindeligt Tilsagn om, at deres gamle Privilegier stod ved Magt, men hverken »Lande eller Slotte i Danmark til Sikkerhed«. Og da Vaabenstilstanden tre Aar senere blev afløst af en Slags Fredsslutning i Vordingborg (1435), opnaaede Stæderne heller ikke her mere end det rent almindelige og uklare Løfte om Privilegierne, og Kongen vedblev at opkræve den ny Sundtold af deres Skibe. Med Grev Adolf blev der her vel truffet nærmere Aftale, men en saadan, der i Virkeligheden lod Retsspørgsmaalet staa aabent og gav Danmarks Konge Mulighed for en Gang i Tiden at genoptage de Krav, som Erik nu maatte lade ligge: Kongen beholdt Haderslev og Ærø; Resten af Hertugdømmet skulde Adolf have i uforstyrret Besiddelse til sin Død, og hans Arvinger derefter i to Aar; men efter den Tid kunde Freden atter opsiges.

Skønt Eriks langvarige Kamp for Sønderjylland ikke bragte ham Sejren, havde det gjort stærkt Indtryk paa Holstenerne og deres Venner, hvor ofte de havde været lige ved at tabe alt, og mange forudsaa, at Landets Adskillelse fra Kronen næppe vilde vare ved. En sydslesvigsk Krønike fortæller, at man ofte hørte Folk sige: »Den Dag skal oprinde, da Gottorp og Hertugdømmet uden Sværdslag kommer tilbage under Kronen«. Men for Kong Erik maa det have været en bitter Skuffelse, at han trods alle sine Anstrængelser maatte opsætte sine Kravs Gennemførelse til en uvis Fremtid, da maaske hverken han selv eller nogen Mand af hans Slægt bar Danmarks Krone. At han alligevel bøjede sig for dette uundgaaelige, skyldes de ny og vistnok uforudsete Vanskeligheder, som Sverige voldte ham.

Under Erik som under Margrete styredes det hele Norden nærmest som et udvidet Danmark. Omstændighederne medførte, at Rigernes Kræfter nu i endnu højere Grad end under Dronningen sattes ind paa særlig danske Interesser; særlig dansk var jo den sønderjyske Strid, men ogsaa Kampen med Hansestæderne havde større Betydning for Danmark end for de andre Riger, thi de Byer, som vilde vinde længst frem, om det lykkedes at slaa Hansestæderne ned, var de danske ved Øresund. Ikke des mindre gik

der vel en Snes Aar efter Margretes Død, uden at der spores nogen synderlig stærk eller farlig Utilfredshed i Norge og Sverige. I Norge, hvor Lydigheden mod Arvekongen var dybt indgroet i Folket, hørtes der vel af og til Klager over vilkaarlige og haarde Fogeder som mod Tyskeren Herman Moltke i Borgarsyssel, hvem Indbyggerne »kørte ud af Lenet«, men nogen Oprørslyst mod Kongen selv var der ikke. Ogsaa i Sverige gik det tilsyneladende godt i lang Tid, saa længe Folk endnu kunde mindes de lovløse og onde Tider under Adelsregimentet før Margrete. De haarde Skatter fra hendes første Aar lettedes meget allerede før hendes Død, og hun lovede 1403, at Almuen ikke skulde give højere Skat end i St. Eriks og andre Dronningens Forældres og Herrers Dage. Under Erik kom der da sikkert en ny Stigning i Folkets Byrder, ikke blot af Skatterne, men ogsaa af den personlige Krigstjeneste. Af Adelens Hestfolk maatte der Aar efter Aar møde en Del til Kampen i Sønderjylland, og til de store Flaadeudrustninger har baade Sveriges Stormænd og dets Almue maattet yde Pengehjælp og Mandskab. Den Afbrydelse af Handelen, som var en Følge af Hansekrigen, voldte, at Sverige vanskelig kunde faa tilstrækkelig Forsyning f. Eks. af en saa nødvendig Ting som Salt, der indførtes fra Vesteuropa. Hertil kom, at Erik søgte at faa de forskellige Landskaber til at forandre Skatterne fra Naturalydelser til Pengeafgift, hvad der mange Steder faldt Bønderne tungt, saa de meget snart ønskede at komme tilbage til det gamle. Men det varede længe, inden Misnøjet over alt dette vendte sig mod Kongen. Det blev i Stedet hans Fogeder, som Almuen — og vel ofte med Rette — gav Skylden for hvad den var vred over. Den Tid, da det havde været Landskabstingene og ikke en egenmægtig Foged som slog fast hvad der var Ret, laa ikke saa langt tilbage, at den var glemt. Almuen havde endnu Minder om en Tilstand, da Bønderne selv havde sagt Dom og plejet Ret, og vidste, at Bondeselvstyret aldrig ved Lov

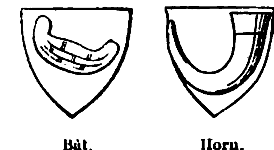

Båt. Horn.
Fig. 17. To svenske Adelssigiller.

Fig 18. Jens Eriksøns Billede paa en Korstol fra Vesterås Domkirke.

var ophævet. — Erik selv drog ikke ofte til Sverige, vel ialt 5—6 Gange og da for det meste kun til de sydligste Egne saasom Vadstena og Kalmar; i hans Øjne har Sveriges Tyngdepunkt ligget dernede, — et Fejlsyn, som han siden skulde bøde for. Med Sveriges Rigsraader kom han i Reglen godt ud af det, især naar det var den afholdte Dronning Filippa som forhandlede med dem paa sin Mands Vegne, men Rivninger mærkedes dog, navnlig paa Grund af den barnløse Eriks Ønske om at faa sin Fætter Bogislav af Pommern udnævnt til Tronfølger. Fra Eriks Synspunkt var Ønsket naturligt: skulde Rigerne holdes sammen efter hans Død — og det var jo »talet i Kalmar« —, vilde det lettest ske ved, at de to gamle Valgriger Sverige og Danmark bandt sig til den Mand, som ved sin Fødsel var nærmest til det tredje, Arveriget Norge. Men baade Sveriges og Danmarks Stormænd satte sig imod at opgive Retten til at vælge Konge. Dernæst havde Erik jævnlig Strid med den svenske Kirkestand, fordi han satte sig ud over Kapitlernes Valgret for at faa Bisper udnævnt efter sit Hoved. Naar de svenske Kapitler og Bisper nu rejste sig mod Kongens Indgriben, var det i Overensstemmelse med Strømningen i den hele katolske Verden. hvor Bisperne paa de store Koncilier havde søgt at genvinde deres gamle Magtstilling. Men naar det nu til Dags ofte lægges Erik til Last, at han paa Upsala Ærkestol satte en uværdig Person af et lastefuldt Levned, er det med Urette. Den Ærkebisp, der sigtes til, var Johannes Gerechini, en Brodersøn af Bisp Peder Lodehat; han var blevet Ærkebisp i Upsala allerede 1408, altsaa i Margretes Levetid og selvfølgelig overensstemmende med hendes Ønske. Hvad vi véd om ham, viser, at han var en kraftig og hensynsløs Natur, udskejende i kønslige Forhold, og at der rejstes Anklage imod ham, saa at han omsider maatte fratræde sit Embede. Senere satte Kongen ham til Biskop i Skalholt paa Island; ogsaa her oprørte han ved sin Voldsomhed alle imod sig, og Bønderne druknede ham saa i en Elv. I Upsala fulgtes, efter Kong Eriks Ønske, Johannes Gerechini af en svensk Birgittiner; men ved dennes Død 1432 kom Kapitlet og Kongen i haard Strid om Ærkebispevalget, og begge Parter skrev lange Indlæg, der skulde fremstille deres Ret. Mens Kapitlet udbredte sig over, hvad den kanoniske Lov foreskrev, holdt Erik sig til, at det i de nordiske Riger fra umindelige Tider havde været Skik, at Kongerne havde Indflydelse paa Bispevalg, hvad der i dette Tilfælde ogsaa var aldeles nødvendigt, fordi Ærkebispen i Kongens Fravær plejede at føre Regeringen i Sverige. Hertil svaredes imidlertid fra den anden Side, at i gammel Tid havde der været en Drost til dette Hverv, men at en saadan ikke havde været udnævnt i de sidste 44 Aar. Kapitlet gik videre og spurgte: hvor langt naaede overhovedet Kong Eriks Myndighed over Sverige? han var jo dog en valgt Konge, ikke en Arvekonge, og han havde 1396 aflagt Ed paa at holde Rigets Lov.

Mens Kongen her kom i en stadig bitrere Tvist med en af Sve-

riges allerfornemste Myndigheder, nemlig Rigets ypperste Domkapitel og dettes Ærkebisp, og denne Tvist udmundede i, at Kapitlet tydelig sigtede Kongen for at have brudt sin Kongeed, udbrød der samtidig i en Udkant af Riget mellem en kongelig Foged og Almuen en Strid, som ogsaa mærkelig hurtig tilspidsedes til at blive en Kamp mod Kongen selv. Det var ingen Tilfældighed, at Almuens Rejsning ikke udgik fra Rigets gamle Hovedlandskaber; thi i disse var Herremænds og Kirkemænds og Fogeders Magt for gammel og grundfæstet til at Bønderne med noget Haab skulde kunne træde op mod dem med Vaabenmagt. Men i Dalarne, d. e. Dalene ved Dalelvene, var der ingen Klostre, ingen stor kongelig Borg og kun faa Herregaarde. Dels oppe i de egenlige »Dale«, dels længere mod Syd laa Malmegnene, hvis Bjærgværker havde samlet en ret betydelig og urolig Befolkning, stærkt opblandet med indvandrede Tyskere — de saakaldte Garper —, organiseret i Lav, der i Fællesskab drev Gruberne. Alle disse Bygder lød under Fogeden paa Vesterås, Jens Eriksøn (Jøsse Eriksson), en Mand vistnok af jysk Afstamning. Det var en myndig og stor Herre efter Tidens Art; Klostret i Vadstena og Domkirken i Vesterås havde ham at takke for mange Prydelser. Paa en Korstol, som endnu er til, findes udskaaret hans Vaabenskjold og Billedet af ham selv, idet han beder til den hellige Jomfru (Fig. 18). Han bærer den korte Trøje, som da var i Mode, og et Bælte, hvorfra der hænger Kæder med Bjælder; Ærmerne er paa den inderste Kant forlængede og udskaarne, de rører næsten ved Jorden; om Halsen har han en stor Guldkæde med vedhængte Bjælder. Mod sin Almue har han sikkert været haard og vilkaarlig; det kan være tvivlsomt, om han i Virkeligheden var haardere end Fogeder i Almindelighed, men sikkert er det, at den Almue, han havde at gøre med, ikke var vant til at finde sig i saa meget, som Bønderne i de Egne, hvor Herremænd og Fogeder i flere Slægtled havde haft Overtaget, Den svenske Rimkrønike fortæller om hans Grumhed i Vendinger som disse: »Han lod Bønderne hænge op i Røg; — han spændte Kvinder for Hølæs, dem skulde de drage, dem gjordes dermed saa stor Nød, de fødte da Børn, som var død'«. I hvert Fald er det let at forstaa, at naar han inddrev Skatter og tilkendte de vrangvillige Straf, greb han til voldelige Midler, som syntes Almuen uretfærdige og ulovlige, naar man sammenholdt hans Færd med Bestemmelserne i Sveriges Landslov. Imod en saadan Foged havde Almuen først og fremmest det Middel, at frembære sin Klage for Kongen og bede ham dømme dem imellem.

Nede ved Kobberbjærget boede »den lille Mand« Væbneren Engelbrekt Engelbrektsson, som blev Almuens Leder. Han førte dens Sag frem — siger den svenske Historiker Harald Hjärne — »som en *Lovsøgning* efter Sveriges Landslov. Klagen over Fogeden maa først være fremsat paa Dalarnes Landsting ved Tuna. Derpaa drog Engelbrekt — uden Tvivl med to bofaste Mænd som Tingsvidner — til Kongen, som da dvælede i København, for at kræve

Fogeden anklaget og dømt efter Loven. Som Loven foreskrev, tilbød han selv at gaa i Fængsel og vove sit Liv, om Klagen fandtes ugrundet. »De fattige Bønder i Dalarne beder,« sagde han, »at I for Guds Skyld vil skille dem fra Jøsse Eriksson. Han har, som I ofte har spurgt, gjort dem megen Uret; hellere end de længer vil taale en saadan Vaande, vil de gaa fra Arv og Eje, — hellere vil de lide Døden end udstaa en slig Nød. Og, Herre, deres Klage er sandfærdig; det sætter jeg min Hals i Pant paa. Lad Jøsse Eriksson drage hid; jeg vil, til han kommer, sidde i eders Fangetaarn. Lad os komme sammen for Retten, og hæng den af os, som har Uret.« Kong Erik vilde ikke selv have med den Ting at gøre, men befalede Sveriges Rigsraad at undersøge Sagen, hvorpaa Raadet rejste til Dalarne og kendte, at Fogeden havde forbrudt sig. Det var da Engelbrekts Hverv atter at rejse til Kongen og kræve Fogeden afsat. Men Erik, som endnu vilde holde Haanden over sin tro Jens Eriksøn, svarede haanligt: »Du klager altid; gaa bort og kom ikke mere for mine Øjne.« Stolt svarede Engelbrekt: »Jeg kommer igen endnu en Gang.« Sagen kom da for paa Dalarnes Høstting 1433. Efter Lov og gammel Sæd paahvilede det Tingsmenigheden selv at »styrke Loven«, om Kongen og hans Mænd forsømte det, og i saa Fald plejede den at vælge en Høvedsmand og følge ham med Vaaben i Haand. Dalkarlene valgte nu Engelbrekt til Høvedsmand og drog mod Vesterås Slot, hvor de mødte nogle Rigsraader, som lovede dem at faa Fogeden afsat. Saa gik de hjem igen. Men næste Aar sad Jens Eriksøn endnu i sit Embede og udsendte Mænd for at opkræve Skatterne. Dermed var det blevet Kongen selv; som var Lovbryder, og Tingsmenigheden skulde da styrke Loven ogsaa mod ham. Vel formaaede Raadet nu Jens Eriksøn til at forlade Lenet, men der hørtes intet om, at han fik sin fortjente Dom og Straf, og Rygtet gik, at Kongen vilde sende en endnu værre Foged i hans Sted. Da greb Dalkarlene atter til Vaaben, denne Gang ikke blot mod Fogederne, men mod Kongen.

Fig. 19. Engelbrekts Segl.

SVERIGE LØSRIVER SIG. NORDEN TVEDELT.

Længe havde Adelens pansrede Ryttere været vante til at ringeagte Bønderne som Krigsfolk. Men i 1400'erne fik Fyrsterne og Herrerne mange Steder i Europa at mærke, at naar Bønderne rejste sig i Masse, var de frygtelige Modstandere for de forholdsvis smaa Rytterhære. Netop paa Erik af Pommerns Tid havde de bøhmiske Hussiter vidt og bredt knust de tyske Adelsskarer. Nu fik man i Sverige et lignende Skuespil at se. Bønderne flokkedes med deres

Stormhatte og Skjolde, væbnede med Jærnkøller, med Økser og med kraftige Buer, som de under Jagterne i de store Skove havde lært at bruge med Sikkerhed; navnlig var Dalkarlene berømte for deres »Skækter«, en Slags særlig brede Pile. Paa hvert enkelt Sted havde Fogederne eller Frelsemændene kun smaa Flokke at sætte mod Bøndernes Tusinder; mange af Borgene værnedes kun af et Trævirke, som Bønderne let kunde stikke i Brand. Derfor maatte Herremændene ofte opgive Modstanden og gøre fælles Sag med Bønderne, som da i dem fandt krigskyndige Ledere ved vanskelige Opgaver. Engelbrekt selv var vel forfaren i alt dette og forstod at bygge Angrebstaarne i flere Stokværk — »Barfred« kaldtes et sligt Taarn. Sveriges Naturforhold var til Fordel for Bondehæren og til Skade for Kongens Stridsmænd: »Sverige er et saadant Land,« skrev Olaus Magni et Hundrede Aar senere, »som er saaledes befæstet med Moser, Bjærge og Skove, at Almuen ikke længer kan underkues med Tvang og Magt. Derfor styres Sverige langt bedre med Velvilje end med megen Strænghed. Og havde Kong Erik tænkt paa det, var det ikke gaaet med ham, som det gik.«

Fig. 20. Dalarnes Vaaben 1435.

Under Engelbrekts Ledelse indtog og brændte Bønderne først det lille Slot Borganæs ved Dalelven, og modige ved dette Held drog de ind i Vestmanland, hvis Herremænd sluttede sig til dem, mens Erik Puke rejste Almuen i Norrland. Snart rykkede Engelbrekt ind i Upland, Rigets Hjerte, aflyste en Tredjedel af Skatterne og vandt Almuen for sig. Overalt talte han til Folket om, hvorledes Kongen havde brudt sin Ed, og om Sveriges Fortid — »St. Eriks Dage« —, da der hverken havde været udenlandske Konger eller Fogeder i Landet. Hans Hær voksede Dag for Dag, Sødermanland sluttede sig til, Fogederne flyede, og de smaa Borge maatte overgive sig. Kun saa stærke Fæstninger som Stockholm holdt sig indtil videre. Kong Erik, der var optaget af

Forhandlingen med Hanseaterne, regnede dog endnu ikke Røret for farligere, end at Sveriges Rigsraad selv kunde skaffe Ro, og bød Raadet samles i Vadstena. Men da Raaderne mødtes her, opfyldte af Harme og Frygt for den oprørske Bondehær, indfandt Engelbrekt sig ogsaa, ledsaget af en udsøgt Skare Bondekrigere, og forlangte, at Raaderne skulde gøre fælles Sag med ham. De vægrede sig; men saa »greb han dem ved Halsen fat« og vilde slæbe dem ud til Almuen: »de skulde holde med Riget eller miste Livet«. Og nødtvunget sendte saa Raadet Kongen sit Opsigelsesbrev »efterdi I ej har holdt de Eder og den Tro, som I har lovet os med oprakt Haand og svoret ved Helligdomme«. Det, at Raadet lovformelig afsatte Kongen, gjorde et stærkt Indtryk alle Vegne; i hvert eneste Landskab sluttede Almuen sig nu til Engelbrekts Hær, og de fleste Slotte overgav sig, dog ikke Stockholm, hvis Høvedsmand, den besindige Hans Krøpelin, vidste at skaffe sig Vaabenstilstand. Engelbrekt nøjedes ikke med at drive Eriks Fogeder ud af Sverige, men overskred Grænsen og drog ind i Halland: »Jeg vil,« skrev han til Bisp Thomas af Strængnæs, »drage straks imod Kong Erik, og med Guds og Sankt Eriks Hjælp vil jeg tage Vare paa Landet til Øresund«. Men da han fra Halland skulde til at falde ind i Skaane, maatte han standse sin Fremrykning og vendte tilbage til Stockholm. Her var Kong Erik kommen til med nogle faa Skibe, og skønt hans Stridsmagt ikke var stor, kunde han nok haabe ad Underhandlingernes Vej at faa en Overenskomst med Rigsraadet. Thi i Virkeligheden var Sveriges Adel langt mere bange for Bonderejsningen end for Kongen og ønskede af Hjertet en Ordning, hvorved hele Røret kunde lægge sig og den store Bondehær opløses. Medens Engelbrekt nu førte sine Skarer fra alle Rigets Kanter mod Hovedstaden og lejrede dem paa Mælarens Bredder og Holme, drev Erik og Rigsraadet ivrigt paa Underhandlingen og enedes om, at Striden skulde afgøres ved en Voldgiftsdom af fire Rigsraader fra hvert Rige Aaret efter, hvorpaa Erik atter sejlede bort, idet han efterlod en stærk Besætning.

Men et saadant Forlig var ikke efter Engelbrekts og Bøndernes Hoved; de forlangte at være med, naar den endelige Afgørelse skulde træffes Almuen havde vist, at den var i Stand til ved sine Masser at knuse al Modstand, at kuldkaste Fogedernes Styre og at bøje Rigsraadet: den lod sig ikke mere sætte til Side. Og da der ved Nyaar 1435 samledes et Rigsmøde i Arboga, kunde man ikke nøjes med som tidligere blot at tilkalde Prælater og Adelsmænd: her mødte tillige, for første Gang i Sveriges Historie, Købstadmænd og Bønder. Dermed skabtes en ny Rigsinstitution: Stænderrigsdagen, som fra nu af traadte ind i Sveriges Forfatningsliv. Paa Rigsdagen i Arboga var Engelbrekts Tilhængere de stærkeste. Den udnævnte en Høvedsmand for hvert af Sveriges Landskaber og desuden en Høvedsmand for Riget: det blev Engelbrekt.

Godt og vel et Aar gik derpaa hen med Forhandlinger frem og

tilbage mellem Partierne: Engelbrekt og Rigsdagen, hvis Ønske var et selvstændigt Sverige under en Rigshøvedsmand eller en folkelig Konge, som St. Erik mentes at have været, — Kong Erik af Pommern, der klyngede sig fast til sit gamle Krav om en næsten ubegrænset Kongemagt, — og Raadet, der vilde beholde Unionskongen, men saaledes, at Sveriges Styre kom i det svenske Rigsraads Haand, og saaledes, at de selvraadige Bønder atter bøjedes under Herrernes Vælde. Ud paa Eftersommeren 1436 saa det ud til, at Striden skulde blive endt. Kong Erik sejlede til Stockholm med en ret stor Flaade og begyndte ny Underhandlinger med Raadet. Her blev da igen sluttet et Forlig: Erik skulde vedblive at være Sveriges Konge, men styre Riget efter dets egen Lov og kun sætte indfødte svenske Mænd paa Slottene; dog maatte han indsætte danske eller norske Fogeder paa de tre vigtigste: Stockholm, Nykøping og Kalmar. Han skulde udnævne en svensk Drost og Marsk, og Unionsbrevet fra 1397 skulde fremdrages og staa ved Magt. Til Drost udnævnte Kongen saa den gamle Krister Nilsson og til Marsk den unge Karl Knutsson. Men iøvrigt opfyldte han kun daarligt sine Løfter og indsatte danske Slotsfogeder i langt større Omfang, end han havde Ret til. De svenske Raader klagede, og de danske Raader holdt med dem; men Kongen svarede stædig: »Jeg vil ikke være eders Jaherre.« Snart efter sejlede han atter bort og plagede undervejs Indbyggerne paa Kysterne med ulovligt Gæsteri.

Fig. 21. Krister Nilssons Segl.

Engelbrekt havde ikke taget Del i Forhandlingerne i Stockholm, og da Rygtet bredte sig om, hvor slet Erik atter havde holdt sit Ord, fik Folkebevægelsen paany Overhaand over Raadets Ønsker om Forlig. Paa en ny Rigsdag i Arboga Januar 1436 vedtoges at skrive til Kong Erik, at hvis han ikke inden en kort Frist opfyldte sine Forpligtelser, skulde han ikke mere være Konge i Sverige. Det fortaltes, at saa snart Isen brød op, vilde Kongen igen komme til Stockholm med Hertug Bogislav og overgive Byen til denne. Derfor skyndte Engelbrekt og Karl Knutsson sig med at ride til Stockholm; Byens tyske Borgmestre lukkede Portene for dem, men de indfødte Borgere holdt med dem, og ved disses Hjælp fik de Magten i Staden, mens den danske Besætning holdt sig paa Slottet. Derpaa maatte der igen vælges en Rigshøvedsmand; Rigsraadet samledes i Stockholm og valgte Karl Knutsson, men Almuen viste sig saa forbitret over dette Valg, at Raadet maatte gaa ind paa at dele Magten mellem Karl og Engelbrekt; den første vedblev at belejre Stockholms Slot, mens Engelbrekt paany kaldte Bønderne

under Vaaben for at drive Eriks Fogeder ud. Han drog ned langs Østkysten og efterlod foran hvert Slot en Belejringsstyrke, medens han med Hovedhæren gjorde Indfald i Bleking og Halland og til sidst vendte sig mod Aksevall Slot i Vestergøtland. Her blev han syg og søgte Hvile paa Ørebro Slot, som han havde i Forlening, men modtog snart Indbydelse til et Raadsmøde i Stockholm og gav sig trods sin Sygdom paa Vej. Han rejste i en Baad over Søen Hjælmaren, og om Aftnen d. 27. April 1436 søgte han med sine Ledsagere Nattely paa en Holm i Søen. I Nærheden af denne Ø

Fig. 22. Svensk Rigssegl 1436: »Hellig Erik, Svears og Gøters Konge. Sveriges Riges Segl.«

laa Slottet Gøksholm, med hvis Ejer, Bengt Stensson af Slægten »Nat og Dag«, han havde haft en Strid, fordi han som Rigshøvedsmand ikke havde taalt Hr. Bengts Røverier. Der var imidlertid sluttet Forlig mellem dem, og da en Baad nu kom roende fra Slottet, ventede Engelbrekt ingen Svig, men lod endog sine Folk vise de kommende et godt Landingssted. Da sprang Hr. Bengts Søn Måns ud af Baaden, løftede sin Økse og styrtede sig mod Engelbrekt, som forgæves prøvede at afbøde Hugget med sin Krykke. Måns

Bengtsson kløvede hans Hoved, og Hr. Måns's Svende gennemborede Kroppen med Pile.

Efter Engelbrekts Fald lykkedes det Stormændene for en Tid at skyde Almuen til Side. Men Mindet om den store Bondehøvding og hans Drøm om at skabe et svensk Kongedømme i Pagt med Almuen — som man tænkte sig det havde været i Helgenkongens Dage — glemtes aldrig; den Sag blev siden taget op af Sturerne og Gustav Vasa og ført til Sejr. Fra Engelbrekts Dage stammer det ny Rigssegl, som Svenskerne lod gøre, efter at de under Erik af Pommern intet Rigssegl havde haft: det forestiller den hellige Kong Erik, som med den ene Haand holder et Banner, med den anden et Skjold med de tre Kroner. Ogsaa Dalkarlene vilde i deres Stolthed over Rejsningen eje et Segl; de satte i det kun Billedet af de Vaaben, de havde ført under Kampen: Buen og Øksen (S. 44). Men det skønneste Vidnesbyrd om det Minde, Engelbrekt efterlod sig i svenske Hjerter, er den Vise, Bisp Thomas af Strængnæs digtede: »Frihet ær det ædlaste ting, som søkas må all værlden kring«, — om Nøden i Sverige, da Udlændinge raadede, og om hvorledes Gud opvakte Engelbrekt, »den lille Mand«, »og gav ham Magt og Snille«.

Nu da Engelbrekt var borte, var Enheden og Styrken i Bonderøret svundet. Adelen frygtede ikke længer Bønderne, og Karl Knutsson holdt Haanden over Engelbrekts Drabsmand. Magten i Sverige gled over til Rigsraadet.

Det svenske og det danske Rigsraad kunde nok enes. Thi den høje Adel paa begge Sider vilde helst holde Rigerne samlede, dels fordi man godt indsaa Fordelen ved at have en Ven og Forbundsfælle i Naboriget, dels fordi mange af de store Ætter i begge Riger var nær knyttede til hinanden ved Slægtskab. Men for det svenske Rigsraad vejede vel dog den Tanke mest, at overfor en ikke-svensk Konge kunde Raadet langt kraftigere gøre sin Myndighed gældende, end om Riget efter Engelbrekt og Almuens Ønske fik en indfødt Konge, en Bondekonge. Derfor stillede det svenske Raad sig aldeles ikke afvisende overfor de Mæglingsforsøg, der blev gjort af Prøjserne og af de vendiske Stæder, og som Hans Krøpelin fremmede med Iver. Men den stivsindede gamle Konge kunde og vilde ikke forstaa, hvor store Indrømmelser der nu var uundgaaelige, ja stræbte endog at slippe bort fra de Løfter, han for nylig havde givet. Da han i Kalmar 1436 mødtes med Sveriges og Danmarks Rigsraad, vilde han ikke høre noget om, at Slottene kun maatte forlenes til indenlandske (svenske) Mænd: paa den Vis havde han ikke modtaget Riget af Fru Margrete, sagde han. Da optraadte det danske Rigsraad bestemt og tvang ham til at give efter, og Mødet endte med en højtidelig Forsoning. Svenskerne gjorde Knæfald og bad Kongen om atter at tage dem til Naade, hvorpaa ogsaa Kongen lagde sig paa Knæ og i denne Stilling rakte dem Haanden og drog dem op; mange fik Taarer i Øjnene over dette Skuespil. Saaledes havde Erik da paany faaet Sveriges Krone, men paa de bestemte Vilkaar,

at Slottene skulde forlenes til svenske Mænd efter Rigsraadets Raad og Eriks Forsøg paa at trænge Bogislav frem som Arving til Rigerne standsedes. Hvorledes Foreningen mellem Rigerne for Fremtiden kunde sikres ogsaa paa dette Grundlag, maatte der træffes nærmere Aftale om ved en Lejlighed, hvor ogsaa det norske Rigsraad kunde være med. Fra de Stormænd, som var ivrigst for at opretholde Unionen, — navnlig fra Hans Krøpelin, tænker Erslev sig — fremkom da ogsaa et udførligt Forslag til en *ny Unionsakt*, der kunde træde i Stedet for Brevet fra 1397, som aldrig havde været almindelig kendt eller overholdt. Dette Forslag stiller de tre Riger lige og gør hvert af dem saa selvstændigt som muligt i dets egne Forhold: i hvert Rige skal Kongen blandt dets egne Mænd tage sig en Drost, en Marsk, en Hovmester og to Kanslere. Krig maa Kongen kun begynde med Samtykke af alle tre Riger, men saa skal de ogsaa hjælpe hinanden aldeles som de var ét Rige. Hvad Tronfølgen angaar, slaar Forslaget Streg over, at Norge var et Arverige, og fastsætter ved Korgens Død et fælles Kongevalg; Valgforsamlingen skal omfatte 40 Mænd fra hvert Rige, ikke blot Prælater og Riddere, men ogsaa Borgere og Bønder. — Dette Forslag naaede imidlertid aldrig saa vidt, at det blev forelagt for de tre Rigsraad. Det vilde ogsaa have været Erik aldeles umuligt at bøje sig for dets Bestemmelser; den Union, det trak Linierne for, var en helt anden end det Enhedsrige med en overvældende stærk Kongemagt, som han havde kæmpet for hele sit Liv. Han skulde efter Aftalerne i Kalmar 1436 være kommen til et Rigsmøde i Sønderkøping, men mødte ikke. I det Sted tog han nu som oftest Bolig paa Gulland paa det ny *Visborg*, som han selv havde ladet opføre, og kom kun et Par Gange endnu frem fra sin Ø for at gøre det sidste Forsøg paa at sætte sin stive Vilje igennem. Ellers holdt han sig som Tilskuer; han vilde se, hvad Vending det vilde tage for hans stridige Rigsraader, naar de nu skulde klare de mange Vanskeligheder uden at have en Konge.

Og der var fuldt op af Uro. Det gærede alle Vegne blandt Bønderne. Efter at Dalkarlene 1434 havde vist Vejen ved deres Rejsning, udbrød der 1436 et stort Bondeoprør i det søndenfjældske Norge, ledet af *Amund Sigurdsson*, der ligesom Engelbrekt selv hørte til Adelen. Og 1438 hører vi om Bondeuroligheder i Danmark, baade paa Sjælland og i Nørrejylland. Alt dette sagde tydelig nok til Adelen og dens Førere i Rigernes Raad, at den kunde have ondt ved at klare sig, naar den ikke havde en Konge til Støtte. Men de tre Rigers Raad tog ikke ens Stilling. I Norge, hvor Adelen stod svagest, faatallige og hensygnende som dens Slægter var, sluttede nogle Rigsraader Forlig med Bønderne og istemte disses Raab om, at de haarde Fogeder skulde fjernes, idet Raadet tillige krævede, at Norge maatte faa sin egen Drotsete (Drost), og at det norske Rigssegl maatte komme tilbage. Men paa intet Tidspunkt tænkte Nordmændene paa at bryde med Kong Erik, der i

deres Øjne var den rette Arving efter Haralds-Ætten; tværtimod skrev det norske Rigsraad Gang paa Gang til den gamle Konge, om han dog ikke vilde komme tilbage fra Gulland eller ialfald meddele dem sin Vilje. I Danmark derimod blev Striden mellem Kongen og Raadet Dag for Dag dybere. Med den vante Stædighed i Viljen holdt Erik fast ved alle sine gamle Krav; ligesaa lidt som han havde villet give endeligt Afkald paa det, han holdt for sin fulde Ret overfor Holstenerne og Hanseaterne, lige saa lidt vilde han opgive en Smule af det Unionsstyre, Fru Margrete havde lært ham; stadig krævede han lige standhaftigt, at Bogislav skulde være hans Efterfølger, og at »Slotslovene«, d. e. Lensbrevene paa Kronens Slotte, skulde forpligte Indehaverne til efter Eriks Død at lyde Bogislav. Det danske Rigsraad, hvis Leder var den ny Ærkebisp Hans Laksmand, vilde ikke paa nogen Maade bøje sig her og give Afkald paa frit at vælge en ny Konge; af denne Sag afhang jo Raadets hele Haab om at faa Magt, thi overfor en Tronbejler uden Arveret kunde Raadet skrive sine Love, men en Arvekonge behøvede ikke at lade sig Betingelser og Haandfæstninger byde. Tillige ønskede Raadet at faa Ende paa Striden med Grev Adolf af Holsten, hvad det saa skulde koste; Adolf gjorde nemlig Mine til at hjælpe de oprørske Bønder i Nørrejylland, og Raadet var til Sinds hellere at kaste Sønderjylland helt i Armene paa ham, end at det skulde ske. Endelig ulmede stadig Tvisten med Østersøstæderne om Sundtolden og Privilegierne. Da den gamle Skinsyge mellem Byerne i Holland paa den ene Side og Lybæk med dens Forbundsfæller paa den anden ved denne Tid blev til aaben Krig, og da Hollænderne var Kong Eriks Venner, blev Stillingen end mere indviklet for Raadet, som maatte sande, at det ikke kunde undvære en Konge eller i det mindste en Rigshøvedsmand. Endnu i Vinteren 1437—38 kom Erik til Danmark og førte Forhandlinger med Raadet, men ingen Enighed naaedes. Saa sørgede Erik for at sikre sig, at Høvedsmanden paa Kalundborg, hvor Rigets Skat gemtes, ikke vilde aabne Slottet for nogen anden end »den, som Griffen fører« d. v. s. for Kongen selv eller Bogislav eller deres Mænd. Dernæst tog han de bedste Klenodier om Bord paa sit Skib og sejlede atter til Gulland. Med ham fulgte hans Frille Cæcilie, som havde været en af den afdøde Dronning Filippas Hofdamer.

Omsider fandt da Rigsraadet en Mand, der vilde gaa ind paa at styre Riget efter Raadets Vilje. Det var en ung tysk Herre, Kristoffer af Bajern; hans Moder var Eriks Søster, saa han til Nød kunde fremstilles for Nordmændene som en Slags Arving efter Erik. Paa Raadets Indbydelse kom han herop og blev taget til Rigsforstander; Slotsfogederne — paa et Par nær — gik ham villig til Haande. Samtidig sendte Raadet Kong Erik sit Opsigelsesbrev, ledsaget af et langt Anklageskrift, der tillige blev slaaet op paa Kirkedørene i Lybæk og sikkert ogsaa i hele Danmark (1439). Aaret efter tog Danskerne Kristoffer til Konge; han hyldedes paa Viborg

Landsting og svor, at han i Forening med de ypperste Mænd i Riget vilde udstæde »et aabent Brev, i hvilket vor Haandfæstning skal stande«. Fra Viborg drog Kristoffer til Kolding, hvor han mødtes med Grev Adolf. Her opgav da Danmarks Konge og Rigsraad endelig de Krav paa Sønderjyllands Inddragning under Kronen, som den afsatte Konge aldrig havde ladet sig formaa til at slippe. Hele Hertugdømmet — ogsaa Ærø og Haderslev — blev givet til Adolf som Arvelen; nu, og først nu, var Adolf lovlig Hertug i Sønderjylland. Og nu faar den indvandrede holstenske Adel endelig den afgørende Overvægt over Sønderjyllands indfødte danske Herremænd.

Kong Erik, hvis Kongesaga hermed sluttede, var tilvisse ingen stor eller overlegen Statsmand, men at han var fast af Karakter, og at han havde en uslukkelig Følelse for den danske Krones Ret og Ære, kan ingen overse. Fra Visby skrev han til det danske Rigsraad i klare og skarpe Ord sit Forsvar mod dets Anklage for, at han havde indkaldt fremmede Adelsmænd i Riget: »De, som har borttinget fra Kronen og forkommet Haderslev, Ærø, Flensborg, Tønder, Stubbe og hele Sønderjylland til de Herrer, som nu har det i Hænde, de har haft langt større Lyst til fremmede Herrer end vi; thi disse Herrer er og har været Rigets naturlige Fjender fra Arilds Tid, som I tit og mange Gange selv mundtlig har sagt os; dem maa I holde for udenlandske Herrer, og ikke dem, vi har overgivet Slotte til vort og Rigets Bedste.«

Endnu sad Danmarks Krone dog ikke helt fast paa Kristoffers Hoved; thi Bønderne, især i Nørrejylland, rejste sig paany imod Herrerne, — og da disse forhadte Herrer var Rigsraadet og dets Venner, blev Bonderejsningen tillige en Kamp for Kong Erik. Ligesom i Sverige og i Norge fandt Bønderne Førere blandt Herremændene; Vendelboernes Høvding var Henrik Tagesøn. Efter at de havde taget Aalborg og i rasende Hævntørst sønderskaaret Lensmanden Eske Broks Lig, bredte Opstanden sig til Ty, Mors, Himmerland og endnu videre, Herregaarde brændtes, og Herremænd maatte fly, indtil den ny Konge kom til Hjælp med sine øvede Krigere og drev Bønderne tilbage. Paa Jørgensbjærg i Hanherred stod det afgørende Slag, i hvilket Vendelboerne blev ene om Kampen

Først da rømte de Morsinger
og saa de Forrædre af Ty:
efter stod ædle Vendelboer,
de vilde ikke fly.

Efter stod ædle Vendelboer,
de vilde ikke fly;
bygte de sig en Vognborg.
dér lod de dēres Liv.

Nu var Kristoffers og Rigsraadets Sejr sikker. De oprørske Bønder kuedes blodigt. Og i den følgende Tid satte de nørrejyske Bisper igennem, at ogsaa i Nørrejylland skulde der ydes fuld Tiende som i Rigets andre Lande: hidtil havde Nørrejyderne kun betalt de to

Tredjedele af Tienden, som gik til Kirkerne og Præsterne, men ikke den Tredjedel, som tilfaldt Bisperne.

I Sverige havde, siden det store Forsoningsmøde i Kalmar 1436, Rigsraadet haft ikke mindre Vanskeligheder end det danske. Drosten Krister Nilsson (Vasa) og Marsken Karl Knutsson (Bonde) enedes daarligt, og imens stræbte Erik Puke at spille Engelbrekts Rolle og rejse Bønderne paany. Karl Knutsson tog da haardt fat; i Västerås lod han fire Bønder brænde for at indgyde Almuen Rædsel, og Erik Puke tog han til Fange og halshuggede ham. Under disse Uroligheder mistede Jens Eriksøn Livet, idet Østergøterne med Magt tog ham ud af Vadstena Kloster, hvor han havde søgt et Fristed, førte ham til Tings, dømte og halshuggede ham. Det kneb haardt for de store at holde Bønderne i Ave; man greb endog til at udstæde Forordninger om, at Bønder og Landboer, som havde forladt sine Gaarde og var flyttet til Købstæderne, skulde straks igen flytte ud paa Landet, og at Bønder ikke maatte bære Armbrøst, Panser eller andre Vaaben, naar de var paa Vej til Kirke, Ting, Købstad eller Gæstebud. Under al denne Uro gik det frem og tilbage med Underhandlingerne med Kong Erik og med Danskerne, idet Krister Nilsson stadig haabede paa en Genoprettelse af Unionen og det fælles Kongedømme, mens Karl Knutsson tydeligt stræbte efter selv at faa Rigsstyret. I Raadet havde Krister Nilsson mange Venner, men paa en Rigsdag i Stockholm Okt. 1438 — den første Rigsdag efter Engelbrekts Død — fik Marsken Støtte af alle udenfor Raadet, og her valgtes saa Karl Knutsson til Rigsforstander. Han kunde nu indsætte sine trofaste Venner paa alle Rigets Slotte og slog al Modstand ned med haard Haand. Han var Konge i alt undtagen Navnet. Aaret efter sendte det svenske Rigsraad endelig for sidste Gang Erik sit Opsigelsesbrev.

Imidlertid var Kristoffer af Bajern kommen til Danmark og blev snart dettes Riges Konge. Hans Laksmand drev stærkt paa, at Svenskerne ogsaa skulde hylde Kristoffer, og det svenske Rigsraad havde nok Lyst, naar Kristoffer blot vilde sikre Sveriges Friheder og Raadets Magt; men Karl Knutsson og hele Almuen vilde ikke høre Tale om en udenlandsk Konge. Alligevel lykkedes det Hans Laksmand at faa Karl Knutsson til at give efter: naar han lod Kristoffer blive Sveriges Konge, skulde han selv faa hele Finland til Len. Paa en Rigsdag i Arboga (Sept. 1440) blev saa dette sat i Værk, og Kristoffer af Bajern blev Sveriges Konge. Noget efter mødtes Kongen og den mægtige Marsk og sluttede Venskab; Kristoffer bad Karl være som en Fader for sig og lovede at være ham en tro Søn, og omvendt svarede Marsken, at om Kongen vilde vise sig som en Fader for ham, skulde han blive Kongen en tro Mand. I det følgende Par Aars Tid opfyldtes saa alt, hvad der krævedes, for at Kristoffers Kongedømme i Sverige kunde blive fuldt lovligt. Han afgav det Kongeløfte, Raadet foreskrev ham, han blev hyldet paa Mora Sten og kronet i Upsala og red derpaa sin

Eriksgata. — Nu sluttede ogsaa Norge sig til de to andre Riger; dets Rigsraad valgte Kristoffer, som blev kronet i Oslo. Og derpaa vendte han tilbage til Danmark, hvor han endelig blev kronet i Ribe Nyaarsdag 1443.

Tilsyneladende var Unionen genoprettet, men paa helt andre Forudsætninger, end Margrete og Erik havde bygget paa. I Stedet for deres Enhedsstat med stærk Kongemagt og — om muligt — Arvekongedømme stod nu tre selvstændige Riger, en af Rigsraadene stærkt bunden Konge, og i de to af Rigerne var det slaaet fast, at Kongen valgtes. Baade i Sverige og i Danmark stod Rigsraadet som Rigets egenlige Ejer og Herre.

Fig. 23. Kristoffer af Bajerns Segl: »Kristoffer, af Guds Naade Danmarks, Slavernes og Goternes Konge, Pfalzgreve og Bajerns Hertug.« Af Skjoldemærker indeholder det kun Danmarks Løver og Korset, Pfalz's Løve. Bajerns skraa Ruder og Vendens Drage.

Kristoffer af Bajern skildres som en lille, tyk, vindende Mand. Hans korte Regering, som vi tilmed ikke kender meget til, tyder paa, at han var en smidig og heldig Statsmand. Han havde for at blive Konge maattet give Lybækkerne store Venskabsløfter, men forstod atter at slippe ud af den afhængige Stilling overfor dem. Da der blev Stilstand og Fred mellem Hollænderne og Østersøbyerne, gav han de første de samme Handelsfriheder, som de sidste nød. Ogsaa oppe i Norge synes det, at han og Rigsraadet stræbte at sætte en Grænse for Tyskernes Handelsvælde. Lybækkerne mistænkte ham endog for at ruge over store Planer om at samle Nordtysklands Fyrster til et Krigstog mod Lybæk.

For Sveriges Lovgivning var Kristoffers Kongetid særlig betyd-

ningsfuld. Trindt om i Landskaberne fulgte man snart Magnus Smeks Landslov fra o. 1350, snart de ældre Landskabslove, snart rettede man sig efter, hvad der siden var fremkommet af ny Forordninger, eller hvad der paa hvert Sted var Skik og Brug. Nu blev der udarbejdet en ny Landslov, som vel i det meste stemmer med Kong Magnus's Lov, men tillige har optaget adskillige ny Regler, navnlig saadanne, som sikrede Stormændenes Magt. Med Tiden naaede »Kong Kristoffers Landslov« virkelig at blive kendt og fulgt i hele Riget, men det varede længe.

Det fortælles, at der i hans Tid var Misvækst og Hungersnød i Sverige, saa Bonden maatte bage Bark med i Brødet, og at Almuen derfor kaldte ham Barkekongen. Saa lidet en saadan Fortælling i Virkeligheden oplyser, er det dog troligt nok, at Almuen følte sig utilfreds under hans og Stormændenes Regimente, da Bøndernes Ret til at bære Vaaben og til at købe sig Skattejord indskrænkedes. Ligeledes var mange Svenske vrede over, at han ikke foretog sig noget alvorligt for at jage Kong Erik bort fra Gulland og atter lægge Øen under Sveriges Rige. Kristoffer har vel frygtet for, at Erik i saa Fald skulde slaa sig sammen med de prøjsiske Ridderes Højmester og overlade Øen til denne; hellere end at udsætte sig for, at Prøjserne atter, som i Margretes Dage, skulde faa Fodfæste her midt i Østersøen, vilde han taale, at Erik sad her og drev lidt Sørøveri. »Min Morbroder skal jo ogsaa leve,« skal han spøgende have sagt. Han kunde jo vente at have Tiden for sig. Men allerede 1448 døde han i Helsingborg. Han efterlod sig en Enke, Dorothea af Brandenborg, med hvem han havde været gift et Par Aar, — men ingen Søn.

Atter var de tre Riger herreløse, uden at der fandtes nogen Mand, saa nær i Slægt med den sidste Konge, at han var nogenlunde selvskreven til at blive valgt. Mens det danske Rigsraad forgæves henvendte sig til Hertug Adolf af Sønderjylland og Holsten og tilbød ham Kronen, og mens Sveriges unionsvenlige Ætter — Oxenstjerna og Vasa — manglede et Kongsemne, handlede Karl Knutsson hurtigt. Han sejlede straks fra Finland til Stockholm, fulgt af 800 Riddere og Svende, og krævede Sveriges Krone. Trods Ærkebisp Jøns Bengtsson Oxenstjernas Modstand valgtes han til Konge, hyldedes paa Mora Sten, og i Upsala Domkirke maatte Jøns Bengtsson selv krone ham. KARL KNUTSSON havde store Planer; han vilde genvinde Gulland og han vilde ogsaa være Konge i Norge. Straks sendte han en stor Stridsmagt til Gulland, Staden Visby blev taget, men paa det stærke Visborg vedblev Kong Erik at værge sig.

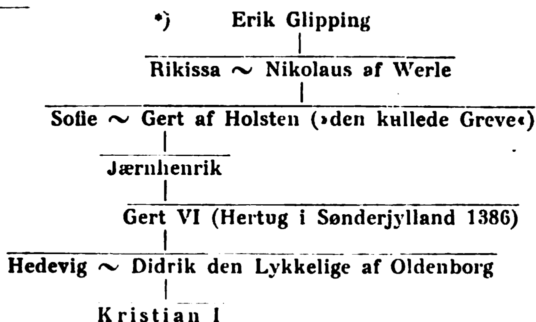
Imens denne Belejring stod paa, havde det danske Rigsraad faaet sit Kongevalg afgjort. Hertug Adolf, som afslog Kronen, fordi han syntes, han var for gammel — han var da 47 Aar — henviste Raadet til sin Søstersøn Grev Kristian (Kristiern) af Oldenborg og Delmenhorst, en kæmpehøj, ridderlig, ung tysk Fyrste, som

tilmed var en lille Smule i Slægt med med Danmarks gamle Kongehus *), og Raadet fulgte hans Vink. Grev Kristian sagde ikke nej til et Kongerige. I Haderslev mødtes han med Rigsraadet og gik ind paa det Kongeløfte, der krævedes af ham: at Danmark skulde være et Valgrige, Rigsraadet Indehaver af Valgretten, intet af Vigtighed foretages uden Rigsraadets Minde, Saa blev han hyldet og siden kronet og gift med Enkedronning Dorothea. Fra KRISTIAN I og Dorothea stammer det siden saa vidtforgrenede oldenborgske Kongehus.

Mellem Nordens to ny Konger kunde der umulig blive Fred. Skønt det i sin Tid ved Kristoffer af Bajerns Udnævnelse var bleven fastslaaet, at Gulland tilhørte Sverige, vilde Kong Kristian nødig se den vigtige Ø i sin Medbejlers Haand. Og da den gamle Kong Erik, som trængtes haardt paa Visborg, underhaanden tilbød Kristian I at afstaa Gulland til ham, sendtes nogle danske Skibe med Krigsfolk om Bord til Visby. Havnen var spærret af Svenskerne, men ad en Løngang igennem Borgens Kalkklippe slap Danskerne ind paa Borgen, mens Kong Erik ad samme Vej gik ud paa et af Skibene og sejlede bort til sit Stammeland Pommern, hvor han saa boede Resten af sit Liv († 1459). Endnu i nogen Tid sloges Danskerne og Svenskerne i Visby og paa Gulland, og begge Parter fik ny Forstærkninger, men Heldet fulgte mest Danskerne.

Fig. 24. Karl Knutssons svensk-norske Segl med Sveriges tre Kroner og Norges Løve.

*) Erik Glipping

Rikissa ~ Nikolaus af Werle

Sofie ~ Gert af Holsten (»den kullede Greve«)

Jærnhenrik

Gert VI (Hertug i Sønderjylland 1386)

Hedevig ~ Didrik den Lykkelige af Oldenborg

Kristian I

Mens Danmark og Sverige havde taget hver sin Konge, havde Norge holdt sig roligt og set til. Der var dem i Norge, som helst vilde have den gamle Kong Erik igen eller ogsaa en indfødt Konge. Men indenfor de norske Stormænds Kreds var den Mening fremherskende, at man i hvert Fald maatte tage enten Karl eller Kristian. Ærkebisp Aaslak Bolt var Fører for Karls Parti, mens den tysk-danske Høvedsmand paa Akershus, Hartvig Krummedige (Erik Krummediges Søn), stod i Spidsen for dem, der vilde have den danske Konge. I Aaret 1449 blev saa begge Konger valgte, hver af sit Parti. Kristian holdt i Marstrand Møde med Rigsraadet og udstædte en Haandfæstning efter dets Ønske, hvorpaa Raadet valgte ham. Lidt efter kom Karl Knutsson til Hamar, blev her hyldet af en talrig Forsamling og derpaa kronet i Nidaros Domkirke af Aaslak Bolt. Hans Haandfæstning giver i det hele de samme Løfter som Kristian I's. Hans Tilhængere udstædte derefter et Brev i den norske Almues Navn, hvori det hedder: »Fra Arilds Tid har Norge og Sverige været sammen i Kærlighed og Samdrægtighed, og denne Kærlighed skal aldrig sønderslides, mens vi lever. Gud har føjet disse to Riger saa landfast sammen i en Længde af mere end fire eller fem Hundrede Mil. Skulde de nu adskilles i Tvedragt, hvad Gud forbyde, da vilde det blive til utallige Menneskers Fordærv paa Liv og Gods i begge Riger, især da i vort fattige Land Norge. Derfor skal disse to Riger aldrig skilles med vor gode Vilje, saa længe vi lever.«

Trods disse stærke Ord, som Kong Karls Venner lagde de norske Bønder i Munden, varede hans norske Kongedømme kun nogle Maaneder. Thi i Maj 1450 mødtes i Halmstad 12 danske og 12 svenske Rigsraader med Fuldmagt til at afgøre Tvistemaalene mellem de to Konger. Da de 12 svenske Herrer i Hjertet var Karl Knutssons Uvenner, kom de snart til Enighed med Danskerne og kendte for Ret, at Kong Karl skulde afstaa al sin Del i Norge til Kong Kristian. Desuden aftalte de, at Unionen mellem Danmark og Sverige skulde genoprettes, senest naar de to dalevende Konger begge var døde; og indtil da skulde der i hvert Fald være Fred mellem Rigerne.

Da Kong Karl saa, at hans egne Stormænd gik imod ham, maatte han lade Norge fare. Kong Kristian I sejlede til Norge (1450) og drog ind i Trondhjem under stor Tilstrømning af baade fornemme Herrer og Almuen. Bispen af Skalholt kronede ham i Domkirken, — hans Uven Aaslak Bolt var død kort i Forvejen. Derefter holdt danske og norske Raadsherrer et Møde i Bergen og affattede her det navnkundige Foreningsbrev, som blev Grundlaget for Danmarks og Norges Forening indtil 1814. Det gik ud paa, at de to Riger skulde være sammen under én Konge til evig Tid »i broderlig Kærlighed og Venskab, og ingen den andens Overmand være, men hvert Rige regeres med indfødte Mænd, som Rigernes Privilegier udviser«.

Dristig ved det Held, der hidtil havde fulgt ham, yppede Kristian I snart ny Strid med Karl, hans Krigsfolk brød ind i Sverige, og Karl svarede med et mægtigt Krigstog mod Danmark. I Februar 1452 rykkede den svenske Hær ind i Skaane. Da det var Vinter, sendtes der Skiløbere i Spidsen for Hæren, og efter dem kom deres Banner med Billedet af St. Jørgen (Gøran), der overvinder Dragen. Den næste Trop var Kongen og 150 Ryttere med et Banner, som prydedes af St. Eriks og St. Olafs Billeder. Derefter fulgte tyve »Kærrebøsser« paa Slæder, Hovedbanneret med Jomfru Marie og Barnet i en Straaleglorie mellem Rigets tre Kroner, og en utallig Mængde Riddere, Svende, Købstadmænd og Bønder. Skaane blev hærget og plyndret; Byen Lund brændtes. Men snart drog Karl sig tilbage. Om Foraaret derefter angreb Danskerne til Gengæld baade til Lands og til Vands, og Kong Kristian trængte frem til Jønkøping. Landet hærgedes, men ellers førte disse Kampe ikke til nogen Afgørelse. Saa hvilede Vaabnene et Par Aar, derpaa var der igen en Del Fejde, men med lige saa ringe Resultat. Da fik Kong Karl i Januar 1457 Budskab om, at der var udbrudt Oprør i Upland.

Fig. 23. Krigsfolk. Fra Valø Kirke i Upland o. 1500.

Det var hans gamle Avindsmand Jøns Bengtsson, som havde vakt det. Ærkebisp Jøns var en stolt og herskesyg Stormand. Han havde hos Paven sat igennem, at den Skinhøjhed, Lunds Ærkebisp siden Eskils Dage havde ejet over den svenske Kirke, skulde ophøre, saa at han nu selv turde kalde sig *primas Sueciæ*, hvad han oversatte som *Sveriges første*. Han ønskede — som de fleste Rigsraader — en Union, der lod Raadet have frit Spil. Nu, da Karl havde overdraget ham at opbyde Uplands Bønder til Leding, fandt han Øjeblikket egnet til aaben Rejsning. Han traadte frem for Høj-

altret i Upsala Domkirke, nedlagde der sin Bispehat og svor, at han ikke vilde tage den paa igen, før det saa anderledes ud i Sverige; derpaa iførte han sig Rustning og tog Sværd ved Siden. Saa snart Kong Karl spurgte dette, skyndte han sig tilbage for at møde Ærkebispen med sine Krigsfolk. Men i Strængnæs kom Ærkebispens Mænd uventet over ham, nedhuggede mange af hans Folk og saarede ham selv, saa at han kun med Nød og næppe undslap til Stockholm. Ærkebispens Hær fulgte efter, Borgerne syntes at vakle, og Kong Karl flyede da til Søs ud af Staden og drog til Danzig (1457). Her blev han de næste syv Aar.

Næppe var Karl Knutsson borte, før Stockholms Stad og Slot overgav sig, og Ærkebispen og hans Venner spillede Herrer. Foreløbig blev Jøns Bengtsson selv i Forening med Erik Akselsøn Tott — en Mand af en mægtig og talrig dansk Adelsslægt — Sveriges Rigsforstandere. Men Kong Kristian lod ikke den ledige Krone gaa fra sig; han kom med sine Skibe og lagde sig udenfor Stockholm, mens han lod Stormændene vide, at han var villig til at give gode Løfter: han vilde overholde alle Sveriges gamle Love og Privilegier og genoprette den kærlige Forbindelse mellem Rigerne. Det

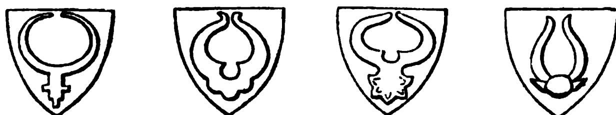

Fig. 24. Slægten Oxenstjernas Vaaben.

var Herrerne tilfredse med; de modtog ham i Stockholm, hyldede ham paa Mora Sten og lod ham krone i Upsala. Det hele gik saa brat, at der ikke var Tid til at faa Ombud fra Finland med: men herovre sørgede saa Erik Akselsøn for at faa ham valgt og hyldet. Som det kunde ventes, delte de mægtige Herrer af Slægterne Oxenstjerna, Vasa og Tott de bedste Forleninger mellem sig indbyrdes. Kong Kristian selv gjorde med sine Venners Hjælp alt muligt for at faa et saa fast Tag i Sveriges Krone, at den ikke mere skulde gaa hans Slægt af Hænde. Paa et Møde af Rigsraader fra de tre Riger i Skara 1458 opnaaede han først af Nordmændene det Løfte, at de efter hans Død vilde tage hans ældste Søn Hans til Konge, — det passede jo godt med den norske Grundsætning om Kronens Arvelighed, — og dernæst lovede Svenskerne det samme, hvad der snart efter stadfæstedes paa en Rigsdag i Stockholm. Endvidere gik Raadet ind paa at tillade ham at inddrage Kronens pantsatte Len, naar Panthaveren gennem sine Indkomster af Lenet havde faaet sit Tilgodehavende dækket; Renter maatte ikke beregnes. Endelig afsagde Rigsraadet en formelig Dom over den flygtede Kong Karl. Dermed gik det saaledes til. Kong Kristian stod frem for det svenske Rigsraad og æskede Ret over Kong Karl, der havde bragt

saa stor Fordærv over disse Riger, idet han havde forstyrret den faste og kærlige Sammenbindelse, som havde varet i mange Aar og som var sikret ved gode og faste Forvaringer og beseglede Breve, ved at lade sig vældigen vælge til Sveriges Konge, hvorover disse Riger adskiltes og kom i en fordærvelig Krig. Fremdeles klagede Kong Kristian over, at Karl havde bortført med sig alle Rigens Klenodier og Penge, at han efter sin Flugt og Kristians Valg vedblev at føre Avindskjold mod Riget, og at han endog havde tænkt paa at forene sig med Russere og andre ukristne imod Sveriges Rige. For alt dette havde Kong Kristian stævnet Kong Karl til Sverige for at staa til Rette og havde tilsagt ham Lejde, men han var ej kommen. Derfor fandt Raadet det saa i Sandhed, »at de Kæremaal, som vor naadige Herre fremsatte imod Kong Karl, har sig saa forløbet Sveriges Krone til Fordærv, og at han var stævnet og ej kom til Svar«. Thi kendte Raadet, at Kong Karls Arvegods, Købegods og Pantegods skulde nu være dømt under Kong Kristian og Sveriges Krone til evig Tid.

Saaledes var ved Forbundet mellem Sveriges ypperste Stormænd og Kong Kristian Unionen genoprettet, den fælles Tronfølge sikret, og det svenske Kongedømme udstyret med en Del genvundet eller nyvundet Krongods, saa at Kong Kristian i de første Aar kunde slippe for at paalægge ny Skatter. Det store Held, som havde ført den unge tyske Greve fra hans lille Stamland op paa tre gamle Kongerigers Troner, vedblev endnu i nogle Aar at følge ham. Et Par Aar efter at han havde vundet Sverige, lykkedes det ham at udvide sine Lande til den anden Side, saa de fik Elben til Sydgrænse. I Aaret 1459 døde nemlig hans Morbroder Adolf VIII, Hertug af Slesvig eller Sønderjylland og Greve af Holsten, uden at efterlade sig Børn. Hvad der nu skulde ske med hans Lande, var ikke klart afgjort. Adolf synes selv i tidligere Aar at have tænkt sig Søstersønnen Kristian som sin Efterfølger baade i sit danske og i sit tyske Len. Men da han 1448 hjalp Søstersønnen til at blive Danmarks Konge, vilde han med det samme sikre sig, at dette ikke skulde føre til, at Hertugdømmet paany blev skilt fra de holstenske Grevskaber og lagt ind under Kongeriget. Han lod derfor Kristian I underskrive et Brev om, at han i alle Tilfælde vilde overholde den Bestemmelse i Haandfæstningen fra 1326 (I S. 375), at samme Mand aldrig maatte blive Herre i Kongeriget og i Hertugdømmet. Alligevel ser det ud, som om Hertug Adolf ogsaa i de følgende Aar har tænkt sig Kristian I som sin Arving, hvordan han nu end har ment at kunne faa det ordnet. Da han nu døde i Dec. 1459 og »de gode Mænd« (Adelen) i begge hans Lande mødtes for at forhandle om Valget af en Efterfølger, kunde de imidlertid ikke straks enes. Adelsmændene fra de holstenske Grevskaber vilde have en Grev Otto af Schaumburg, der var Adolfs nærmeste Frænde paa Mandssiden; tog de ikke ham, frygtede de for, at han med Lybæks og Hamborgs Hjælp skulde lægge Holsten øde og tage dets Byer og

Slotte. Omvendt vilde Adelen i Sønderjylland have Kong Kristian eller en af hans Brødre, thi ellers var de bange for, at Kongen skulde hærge og indtage Sønderjylland. Baade Kongen og Schaumburgeren og Lybæk og Hamborg sendte Underhandlere ned for at paavirke de tvivlraadige Adelsmænd, og Holstenerne svarede saa, at de ikke vilde kaare eller tilstæde nogen Herre, før de havde talt med Kongen af Danmark; de vilde da holde en Samling i Ribe første Søndag i Fasten (2. Marts 1460), som Kongen havde indbudt dem til, og der høre hvad der var hans Begæring. — Paa dette Møde i Ribe blev Sagen afgjort: Adelen baade fra Holsten og Sønderjylland kaarede Kong Kristian til Herre, »og samme Valg udraable med lydelig Stemme Biskoppen af Slesvig fra Raadhuset i Ribe for alle Mand og sagde, at det holstenske Raad for deres Lands Bedstes Skyld havde kaaret deres naadige Herre Kong Kristian af Danmark til en Hertug i Slesvig og en Greve af Holsten. Derefter i samme Faste kom Kongen ind i Landet Holsten og satte sig i Besiddelse af Byer og Borge; sine to Brødre, som ogsaa vilde være Arvinger til Landet, lovede han at give 80.000 Gylden for at de skulde opgive det.« Da Grev Otto og hans Sønner spurgte dette blev de højlig forbitrede paa Holstenerne og paa Kong Kristian, men lod sig omsider stille tilfreds med Penge i Stedet for Land: de fik 43.000 Gylden for at lade deres Krav falde.

Paa den Maade skete det, at den lange Strid, som i Virkeligheden gik tilbage til den kullede Greves Dage, om Herredømmet i Sønderjylland, nu blev endelig afgjort. Det kan siges, at den Ordning, der blev truffet 1460, imødekom baade den holstenske Adels og den danske Krones Krav. Adelen opnaaede, at Holsten og Slesvig vedblev at være forenede, saa at den var tryg paa at kunde beholde og udvide sine Godser i det danske Hertugdømme og sikret imod at blive fortrængt af danske Lensmænd paa Sønderjyllands Slotte. Kronen havde maattet opgive at sprænge Forbindelsen mellem Holsten og Slesvig og at lægge det sidste Land umiddelbart under sig, men havde til Gengæld faaet Undersaatter og Vaabenfæller, hvor den før havde Fjender: Kongen af Danmarks Magt naaede nu til Lybæks og Hamborgs Mure; de holstenske Borge, som før havde været Hansestædernes Bolværker imod danske Angreb, var nu danske Udfaldsporte. I Lybæk havde man klart Øje for dette. Den lybske Krønike taler i bitre Ord: »Saaledes blev da Holstenerne Danske, vragede deres Arveherre og gav sig godvillig uden Sværdslag under Kongen af Danmark, hvad deres Forfædre i mange Aar havde kæmpet imod. Thi de havde ført mange Krige og dertil faaet megen Hjælp af Hansestæderne, fordi de ikke vilde være Danske. Men det havde nu Holstenerne glemt og blev af fri Vilje Trælle.«

Allerede paa Mødet i Ribe og senere i Kiel enedes Kongen og Fyrstendømmernes Adel om de Haandfæstninger eller »Privilegier« der skulde danne Grundlaget for disse Landes fremtidige

Retsstilling. Deres Indhold ligner i mange Maader den Statsret, som nu var gældende i de tre nordiske Kongeriger, navnlig i Danmark: Al offenlig Magt udgaar fra Stormændene og den af dem valgte Fyrste; den menige Almue spørges der ikke om. Landsherren skal skaffe hver Mand Ret i Landene selv og maa ikke stævne nogen udenfor Landet: dertil skal han have sin Ombudsmand i hvert af dem, i Sønderjylland en Drost, i Holsten en Marsk. Begge Lande skal beholde deres gamle Love: Hertugdømmet den jyske Lovbog og sit Landsting paa Urnehoved, Grevskabet sin saksiske Lov og sit Ting ved Bornhøved. Endvidere skal Landsherren vedblivende tage Slesvig som Len af Danmark, Holsten af Tyskland. Men de skal ikke kunde adskilles: »disse Lande,« hedder det i Ribebrevet, »lover vi af al vor Evne at holde i god Fred, og at de bliver evig sammen udelte«. Naar Landene blev herreløse, skulde de beholde Ret til selv at kaare deres ny Herre, men kun »et af vore Børn, eller om ingen Børn var, da en af vore rette Arvinger«. Er der kun én Søn, som er Konge af Danmark, da skal Indbyggerne i disse Lande kaare ham, saafremt han da stadfæster disse Privilegier.

De her anførte Bestemmelser indeholdt i visse Ting et Brud med, hvad Holstenerne hidtil havde krævet. Betingelsen fra 1326, som Kristian I havde underskrevet 1448 — at samme Mand ikke maatte blive Herre i Kongeriget og Hertugdømmet — var hermed sat ud af Kraft. Forøvrigt blev ikke alle Punkter i den følgende Tid overholdte i deres hele Omfang; saaledes blev det tydelige Løfte om, at Landene skulde holdes udelte sammen, med Ridderskabets Samtykke jævnlig fortolket paa en saadan Maade, at de i Virkeligheden deltes mellem flere Herrer. Dog vedblev Privilegierne at være Grundlaget for Holstens og Slesvigs Forfatning, indtil de i det 17de Aarhundrede faktisk sprængtes af den da frembrydende enevældige Fyrstemagt.

For Kristian I's personlige Magtstræb var det, der skete 1460, en stor Sejr, men en dyrekøbt. 123.000 Gylden maatte han give de andre Arvekrævere i Vederlag, desuden maatte han overtage Hertug Adolfs Gæld, give de indflydelsesrigeste holstenske Adelsmænd store Summer for at vinde deres Støtte, indløse pantsatte Godser osv. Det mærkedes da snart i alle hans Lande, at han trængte til Penge og søgte at faa dem paa alle Maader, navnlig ved at udskrive ny Skatter. Trods al Knurren gik dette nogenlunde i et Land som Danmark; men i Sverige gik det galt. I dette Rige er jo Unionskongernes Historie en lang Række Kampe for at faa Almuen til at forstaa, at Statsmagten behøvede Indtægter langt ud over, hvad de ældre Tiders Kongedømme havde haft; dette var lige saa nødvendigt, naar Sverige havde en indfødt Konge, som under en Unionskonge, og deraf kommer de evindelige Rejsninger mod enhver, som i et Par Aar havde Magten i Landet, hvad enten han hed Kristian eller Karl Knutsson. Naar nu Kristians Skattekrævere

kom ud i Landsbyerne, vrededes Bønderne og kaldte ham »den bundløse Pung«; de brød sig ikke om, at den Skat, han krævede, var bevilget af Sveriges Rigsraad. Derfor greb Kong Kristian, som tilmed var en slet Husholder, til alle mulige andre Midler for at faa Penge. Han kom efter, at Karl Knutsson i Stockholms Sortebrødrekloster havde gemt en stor Skat, han ikke kunde føre med sig, og tog da det hele: det var 7000 Mark mønlet Sølv, 222 Sølvfade o. m. m., — ialt havde Fundet en Værdi af 16.000 Mark. Af Vadstena Kloster »laante« han en betydelig Sum, Erik af Pommern havde givet Klostret. Da en pavelig Udsending i Sverige prædikede Aflad og samlede Penge til et Korstog mod Tyrkerne (der 1453 havde indtaget Konstantinopel), lagde Kongen Beslag paa en stor Del af det, han havde samlet. Ogsaa fra Adelsmændene har han sikkert pint Penge. Mange knurrede over, at Sverige skulde betale, hvad Slesvig og Holsten havde kostet. Men Kongen forklarede, at han agtede at drage i Krig mod Russerne, Kristenhedens Fjender, og det skulde Pengene bruges til. Mens det gærede i den svenske Adel, drog Kongen saa til Finland for at begynde sin Russerkrig; han gav imens Ærkebisp Jøns Bengtsson Stockholms Slot i Forlening, for at han kunde være stærk nok til at varetage Kongens Interesser. Men næppe var Kongen draget til Finland, før Bønderne i Upland greb til Vaaben, nægtede at betale Skatterne og rykkede mod Stockholm, hvor Ærkebispen mente at maatte give efter og fritog dem for Skatter. I Hast ilede Kongen tilbage, fuld af Vrede mod Jøns Bengtsson, som han mistænkte for lønlig Forbindelse med Bønderne, og kastede ham i Fængsel. Da Præsteskabet i Upsala Stift saa begyndte at gennemføre Interdikt, aabnede Kongen Kirkerne med Magt, tvang Præsterne til at holde Gudstjeneste og huggede de oprørske Bønder ned. Da Rejsningen syntes dæmpet, sejlede Kristian hjem til København og førte den fangne Ærkebisp med (1463).

Dette blev imidlertid Enden paa Kristians svenske Kongedømme, der saaledes kun blev 6 Aar gammelt. Flere og flere greb til Vaaben, ledede af Bisp Kettil Karlsson i Linkøping (en Sønnesøn af Krister Nilsson) og af Karl Knutssons Søstersøn Sten Sture. Om Vinteren maatte Kristian I da skyndsomst føre sin Hær op ad Smålands Østkyst over de islagte Aaer og Vige, undsatte det belejrede Stockholm og forfulgte Bondehæren op imod Dalarne. Men i Skoven ved Harakers Kirke standsedes han af de Forhugninger og Spærringer — »Braader« —, som Bønderne havde lagt, og maatte efter haard Kamp vige tilbage. Og mens han igen ilede til Danmark for at rejse ny Stridskræfter, lagde Bønderne sig atter for Stockholm. De raabte paa, at de vilde have Kong Karl igen, Bisp Kettil maatte føje dem, og der sendtes Bud efter Karl Knutsson, som 1464 kom tilbage og paany hyldedes; snart efter overgav Stockholm sig til ham. Da indsaa Kong Kristian, at han maatte søge Forlig med Jøns Bengtsson. Paa Københavns Slot bøjede Ærkebispen sig til Jorden og bad Kongen om Tilgivelse, hvorpaa Kongen

paa sin Side bad ham glemme hvad der var sket. Derpaa kom Ærkebispen fri og drog hjem til Sverige, hvor han straks blev Høvding for alle Kong Karls Fjender og i Forening med Bisp Kettil drog til Kamp mod Karl, der hurtig blev tvunget til atter at frasige sig Kronen (1465) mod at faa nogle Len i Finland. Men dette fik Kong Kristian ingen Gavn af: de store vilde nu selv beholde Styret. Stolt kunde Ærkebispen underskrive sig: »Vi Jøns, af Guds Naade Ærkebiskop i Upsala, Sveriges »første« (Primas) og Forstander.« Imidlertid kunde de andre Stormænd ikke længe finde sig i Ærkebispens Overvælde. Vel døde hans Medbejler Bisp Kettil snart, men han fik endnu farligere Fjender i Karl Knutssons Frænde Nils Bosson, som paa Mandssiden tilhørte Slægten Nat og Dag, men som efter sin Moder Karin Sture kaldte sig med

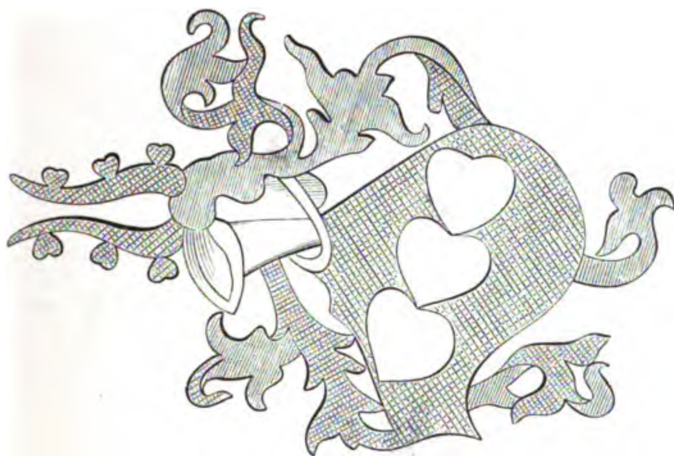
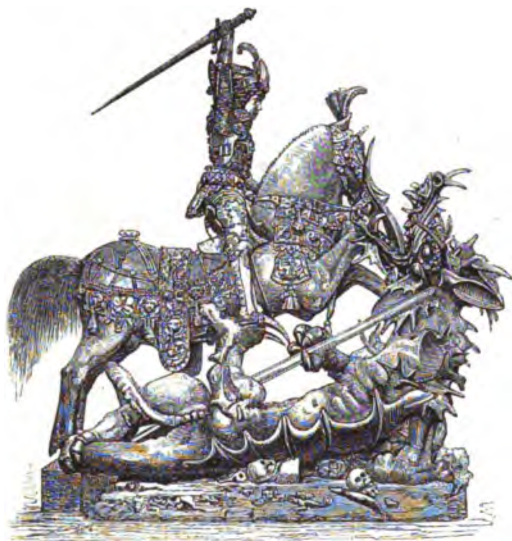

Fig. 25. Sten Stures Vaaben: tre Søblade.

Slægtnavnet Sture, og i de mægtige Akselsønner af den skaanske Æt Tott, som før havde hørt til Unionspartiet og i lang Tid haft Gulland til Len: nu var de ved Giftermaal blevet Karl Knutssons Venner. Der blev saa Kamp mellem to Stormandspartier, det ene ført af Ærkebispen, det andet af Erik Akselsøn Tott, som ogsaa kaldte sig Rigsforstander, samtidig med at Niels Bosson Sture rejste Dalkarlene. I Aaret 1467 var Kong Karls Venner atter ovenpaa, de kaldte ham tilbage og udraabte for tredje Gang Karl Knutsson til Sveriges Konge. Imens blev Lovløsheden og Kampene ved; vældige Bondehære kæmpede med hinanden, den ene paa Ærkebispens, den anden paa Kong Karls Side, og Landet led værre end under de værste Skattepaalæg. Hvor en af Hærene trængte frem i Modpartiets Bygder, røvede og ødelagde den efter Tykke; fra en enkelt Gaard (i Sødermanland) toges saaledes 80 Køer,

80 Faar, 60 Svin, 17 Heste osv. osv. — det har været en Udplyndring i Bund og Grund. Midt under den forfærdelige Borgerkrig døde Karl Knutsson 1470.

Det svenske Selvstændighedsparti fandt nu i Sten Gustafsson Sture en Fører, der i Klogskab, Udholdenhed og Evne til at vinde Almuen var Kong Karl langt overlegen. Hr. Sten, som ved den Tid var omkring 30 Aar, sikrede sig først Stockholm Stads Velvilje og Troskab og sammenkaldte derpaa Rigsraadet. De vigtigste Unionsvenner i Raadet nægtede at møde, men de øvrige Raadsherrer valgte Sten Sture til Rigsforstander, hvad der snart stadfæstedes af en Rigsdag i Arboga. Paa den Maade undgik man indtil videre at foretage nyt Kongevalg. Men Kong Kristian syntes, at det ene var ligesaavel stridende mod hans Ret som det andet, og i Sommeren 1471 kom han til Stockholms Red med 70 Skibe og 5000 Mand; mange Raadsherrer indlod sig i Forhandlinger med ham, og hans Venner stræbte at rejse Almuen i Upland mod Sten Sture, mens hans Hovedstyrke lagde sig paa Brunkeberg Nord for Mælarstrømmen — det nuværende Norrmalm — og forskansede sig der. Efterhaanden samledes imidlertid Sten Stures Stridskræfter, og d. 10. Oktober 1471 stormede de frem mod den danske Lejr, syngende St. Jørgens Vise. I nogle Timer bølgede Kampen frem og tilbage, indtil Dalkarlene naaede frem og det fjærde Angreb begyndte. Kong Kristian personlig viste det største Mod og fældede med egen Haand en berømt svensk Høvedsmand, men ramtes saa i Ansigtet af en Kugle, der slog tre Tænder ud paa ham. Omsider maatte Danskerne med stort Tab fly ud paa Flaaden.

Fig. 26. St. Jørgen og Dragen (oprindelig i Nikolaj Kirke i Stockholm).

Svenskerne jublede og fejrede Sejersaftnen med stor Glæde. De lovpriste St. Jørgen, hvis Hjælp de troede var Skyld i Sejren; snart efter opsattes i Nikolaj Kirke et Alter til St. Jørgens Ære, og Sten Sture lod udskære et herligt Træbillede af Helgenens Kamp med Dragen og rejste det ved Altret. Det var et almindeligt Haab blandt

Hist. Rekonstruktion af R. Christiansen

DET NORDISKE FORLAG »FREM«

TYSKE BRYGGEN I BERGEN

Svenskerne, at dette Slag var afgørende, og deres Selvfølelse svulmede. Søndagen efter Slaget forenede Stockholms Borgerskab sig med Mænd fra de andre Stæder og af Almuen og forlangte at faa den Bestemmelse strøget i Byloven, at Halvdelen af Borgmestrene og Raadmændene i Sveriges Byer skulde være Tyskere: vilde Rigsraadet ikke opfylde dette Krav, havde de i Sinde at jage alle Tyskere bort med Magt. Raadet bøjede sig, saa at Sveriges Byraad fra nu af blev svenske.

Slaget paa Brunkeberg afslutter den Menneskealders Kampe, som indledes med Engelbrekts Rejsning. Der gik nu mere end 25 Aar, inden en dansk Konge igen kom med Vaabenmagt til Mælaren og for nogle faa Aar vandt Sveriges Krone. I Virkeligheden var nu Unionens Skæbne afgjort og Norden sprængt i to skilte Halvdele: paa den ene Side Sveriges Krones gamle Lande (undtagen Gulland) — paa den anden Side alle de andre: Danmark, Norge, Nordhavsøerne og, i Forening med Sønderjylland, det tyske Len Holsten. Det var den Fordeling af Landene i Norden, som blev varig i Aarhundreder.

Imidlertid kunde det ikke staa klart for Kong Kristian og hans Tilhængere, at Sagen var afgjort. Sverige havde jo ved at vælge Rigsforstander kun udsat sit Kongevalg — og mange Svenske mente stadig, at Kongen dog maatte blive Kristian I eller hans Søn, der jo var lovlig valgt og hyldet. Derfor vedblev der jævnlig at holdes Møder mellem svenske og danske Rigsraader om denne Sag; men der kom foreløbig intet ud af dem.

I Styrelsen af sine øvrige Lande — af dem, som var blevet ham tro — plagedes Kristian I altid af samme Pengebrist, som havde voldt ham saa stor Skade i Sverige. I Slesvig og Holsten f. Eks. saa han sig nødsaget til at pantsætte mange af sine Slotte og sine Skatteindtægter til Medlemmer af Ridderskabet. Derved blev Adelen — siger Paludan-Müller — det lavere Folks Øvrighed langt ud over Omraadet af dens egne Ejendomsgodser; selv Retsplejen kom i Panthavernes Vold, nærmest fordi de fleste Lovovertrædelser sonedes med Bøder. Og i Sønderjylland havde denne Adelens stigende Magt en dobbelt skadelig Side: naar en Bondeby fik en Adelsmand til Herre, betød det, at danske Folk kom under tysk Styre. Men trods alt dette lykkedes det Kongen at knytte selve det politiske Baand mellem Fyrstendømmerne og Kongeriget fastere. I Aaret 1466 sluttede disse to Landomraader en Slags Union: naar Kong Kristian døde, lovede begge Lande at tage hans ældste Søn Hertug Hans til Herre; og dersom det nogensinde skete, at hvert af dem fik sin egen Herre, skulde Forbundet mellem dem dog vedblive. Alligevel havde Kristian I stundom sin Nød med at fastholde Fyrstendømmerne, især da hans Broder Gerhard vidste at skaffe sig saa meget Tilhæng i Almuen, især hos Friserne, at han vovede at sætte sig fast i Husum og ruste sig til Oprør. Men ved Hjælp af Adelen, som saa sin store Fordel ved at opretholde Kristian I's Herre-

dømme, slog Kongen Oprøret ned og straffede Husum Borgere haardt.

Under sin Pengenød og under de omtalte Stridigheder om Holsten og Slesvig kom Kristian I i trykkende Afhængighed af Hansestæderne, især af Lybæk, saa at han ikke formaaede at optræde med synderlig Styrke mod deres Handelsvælde og de mange Overgreb, de tillod sig. Allerede faa Aar efter hans Valg forefaldt der i Bergen Ting, som paa det føleligste maatte krænke ham som Konge. Altid var der heroppe Stridigheder mellem de indfødte og de overmodige »Garper«, d. v. s. Hansekøbmændene og deres Folk. De tyske Indbyggere i Bergens Kontor var et raat og hensynsløst Slags Mennesker, som søgte sin Glæde i vild og plump Lystighed, i Svir og Uterlighed, — og den maatte være en haard Hals, som kunde holde dem Stangen. Mellem den kongelige Foged paa Bergenshus, Hr. Olaf Nilssøn, og Tyskerne var der altid Fjendskab, og tit flød der Blod. Da saa Kristian I i 1455 fornyede Hansestædernes Rettigheder i Norge, mens det samtidig lod til, at Hr. Olaf og Kong Kristian ikke var de bedste Venner indbyrdes, dristede Tyskerne sig til at plyndre Hr. Olafs Skibe ude paa Bergens Vaag og optraadte i Byen saa truende, at Olaf, Bergens Biskop og deres Følge maatte fly ind i Birgittinerkostret Munkeliv. Men to Tusind Mand stærke stormede Tyskerne Klostret og dets Kirke, som de stak Ild paa, de huggede ned for Fode og dræbte baade Bispen og Fogeden. Hele Munkeliv Kloster brændte ned. Ganske vist maatte Voldsmændenes Førere siden paa Pavens Bud gøre Bod, og Klostret genopførtes paa Tyskernes Bekostning; Hr. Olafs Enke og Sønner førte i mange Aar for egen Regning Hævnkrig paa Fribyttervis mod Hanseaterne; men Kong Kristian satte ikke stort ind paa at straffe Overfaldet paa sin Lensmand og lod sig let stille tilfreds. Optaget som han var til alle andre Sider, gik Kristian I af Vejen for at tage en alvorlig Dyst op med Hansestæderne; i Virkeligheden lod han deres Privilegier bestaa uden Indskrænkning baade i Norge og i Danmark og magtede ikke at løsrive sine Lande fra de tyske Stæders Handelsaag ved at fremme Forbindelsen med England og Vesteuropa.

Ligesom dansk Folkesæt i Sønderjylland var truet og delvis undergravedes langsomt ved Landets Forbindelse med Holsten, saaledes var en lille Del af den norrøne Folkegrens Omraade truet ved den voksende Indflydelse fra Skotland. Orknø havde allerede 1320 faaet en skotsk Lensmand, der tillige havde et Par Len i Skotland, og senere fik baade Orknø og Hjaltland skotske Høvedsmænd, selvfølgelig under den norske Krones Højhed. Skotske Stormænd trængte sig frem paa Øerne, og Folket selv blev under de stadige Uroligheder bøjet ned i fattige Almuekaar. Mellem Skotland og Norges Konger var der desuden fra gammel Tid et andet Mellemværende, idet Skotterne i lang Tid havde undladt at betale den aarlige Afgift for Hebriderne, som var fastsat 1266 (I, S. 297).

Under Kristian I kom disse Tvistemaal ud af Verden, men til Norges og Nordens Skade, idet Jakob III af Skotland bejlede til Kristians Datter Margrete, og Ægteskabet kom i Stand saaledes, at Kong Kristian slap med at give kun en lille Del af Medgiften i rede Penge, men til Gengæld frafaldt han alle Krav paa den gamle Afgift og satte Orknøerne og Hjaltland i Pant for Resten af Medgiften. Der blev aldrig siden for Alvor Tale om at indløse disse Øer. Deres indfødte norske Befolkning sank ned i ringe aandelige og timelige Kaar; fra Skotland bredte en Slags engelsk Landsmaal sig, og efter 1700 uddøde Hjaltlands norske Sprog helt. Men desuagtet mindes Øboerne endnu deres nordiske Fortid med en vis Kærlighed.

Var Kristian I's hele Stræben udadtil kostbar, saa er der Tegn nok til, at ogsaa selve hans personlige Færd som Konge maatte være dyr. Han havde en større Hofholdning, end Norden hidtil havde kendt, og yndede at optræde med Pomp og Pragt. Særlig var dette Tilfældet paa den store Romerrejse, han foretog 1474. Han havde med sig et Følge paa 150 Heste og ledsagedes af adskillige lærde Mænd og en Del tyske høje Herrer. Undervejs gæstede han Kejser Frederik III, som var hans gode Ven, og red saa over Alperne ned igennem Italien til Pave Sixtus IV. Af de gode Gaver, Kristian I her modtog af Paven, undredes Samtiden vel mest over den indviede gyldne Rose, som Kongen bar i Optog gennem Rom. Men mærkeligere end dette er det for os, at Paven paa hans Bøn tillod, at der i Danmark oprettedes et Universitet, og at Kongen atter fik stor Indflydelse paa Besættelsen af de kirkelige Embeder i sit Rige. Paa den samme Rejse havde han af Kejser Frederik opnaaet, at Kejseren ophævede Holsten og Stormarn som Grevskaber og udnævnte Kristian I til Hertug af disse Lande og af — det uafhængige Ditmarsken. Men Ditmarskerne sagde nej: »saa længe de var varme om Hjertet, skulde Kongen ikke faa sin Vilje«.

Fig. 27. Københavns Universitets ældste Segl.

Aaret efter Rejsen indløb Pavens Brev til Lunds Ærkebisp med den officielle Tilladelse til Oprettelse af Universitetet. Det fik sit Sæde i København og indviedes d. 1. Juni 1479.

Kristian I døde i Maj 1481, 55 Aar gammel, og gravsattes i sit Kapel ved Roskilde Domkirke.

I den Menneskealders Kampe, som naar fra Engelbrekt til Brunkeberg-Slaget, maa Sverige, der næsten altid var Skuepladsen for Kampene og Plyndringerne, have lidt meget. Ikke des mindre faar man Indtrykket af, at Sverige i det hele var i stærk Fremgang, og at den store Fornyelse af det svenske Folks Selvfølelse har sin Baggrund i en rig Udvikling baade materielt og aandeligt. Først møder vi i 1300'erne den hellige Birgittas mægtige Skikkelse og den stærke birgittinske Bevægelse, som især vakte Kvinderne af Adelen op. Saa følger den lange Fredstid under Margrete og Erik. Og efter Sprængningstidens Krige 1434—71 kommer igen en lang

Fig. 28. Upsala Domkirkes Ydre.

Fredstid 1471—97. Et af de mange Tegn paa Væksten i Sveriges Kraft er de store Domkirkebygninger, som skriver sig fra 1400'erne. Selv Upsala Domkirke fuldendtes først i denne Tid. Straks efter at St. Eriks Lævninger 1273 var overførte fra Gamle til Ny Upsala (I, S. 257), var der fra Paris indkaldt en fransk Bygmester med nogle Medhjælpere for at »bygge Domkirken«, og der blev taget fat paa Opførelsen. Kirken blev rejst, men manglede endnu Taarne, da hele den søndre Side af dens Langhus styrtede sammen 1402. Saa tog man fat igen, og 1435 — Aaret efter at Engelbrekt og Dalkarlene havde grebet til Vaaben — kunde den indvies. Den ny, prægtige Kirke, hvis vestre Gavl prydedes af to høje Taarne, blev da det Sted, hvor saa mange af Unionskrigenes mest dramatiske

Optrin foregik. I de følgende Aarhundreder led den ofte Overlast ved Ildebrande og de derpaa følgende Istandsættelser, der ikke tog

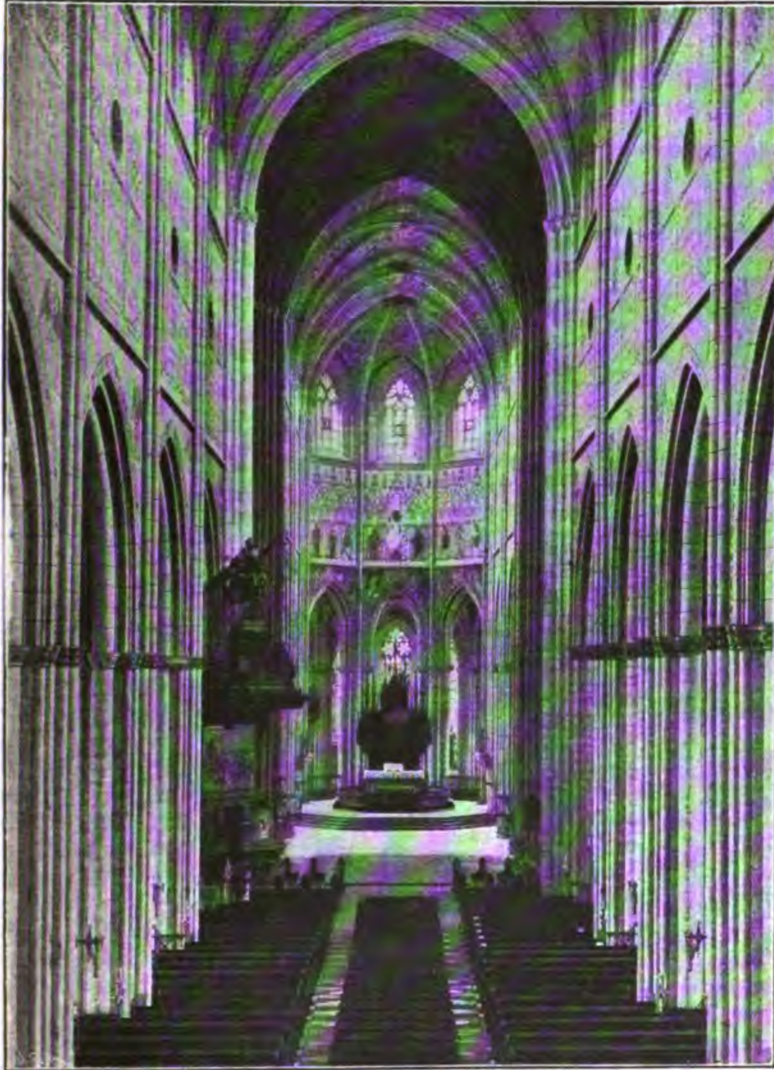

Fig. 29. Upsala Domkirkes Indre.

Hensyn til dens oprindelige Bygningsstil, indtil Zetterwall i Aarene 1885 til 93 førte den tilbage til den rene gotiske Stil, den fra først

af har tilhørt. — Endvidere saa 1400'erne Domkirkerne i Vesterås, Linkøping og Strængnæs blive forøgede og delvis ombyggede. I mangfoldige Landsbykirker blev Loftet afløst af Hvælvinger, og Vægge og Hvælvinger smykkedes med Malerier. Mærkeligt nok kender vi Navnet paa en af de Mestre, som har udført Billederne; det er Albert, Maler og Perlestikker i Stockholm, som omkring 1480 har malet adskillige uplandske Kirker, saasom Kumla, Kalmar, Herkeberga og Hærnevi. En Del af disse Malerier findes her i Bogen (Fig. 2, 6, 8, 13). I mange Tilfælde udstyrede rige Stormænd Kirkerne med udskaaret Træværk — Bedestole, Alterskabe og Billedstøtter — som Jøsse Erikssons Kirkestol (S. 40) eller den St. Jørgen, Sten Sture lod lybske Kunstnere udskære (S. 64). Ærkebisp Jakob Ulfsson (Ørnfot) var særlig ivrig for at fremme alt sligt. Det var først og fremmest ham, hvem Sverige kan takke for, at det fik sit Universitet i Upsala 1477, to Aar før Indvielsen af det københavnske.

Fig. 30. Oluf Mortensøns Vaabenhus ved Roskilde Domkirke.

Ogsaa i Danmark spores Virksomhed i de samme Retninger. Adskillige Kirker udvidedes eller forsynedes med ny Kapeller. Saaledes sørgede Roskilde Bisp Oluf Mortensøn Baden med Iver for Genopførelsen af sin Domkirke, da en Ildebrand havde ødelagt den, og saavel han som Kong Kristian I udstyrede den med Kapeller. Det synes dog, som om Foretagsomheden var fuldt saa stor paa svensk

Side som paa dansk. Det forholder sig ligesaa, naar vi ser paa, hvad de to Riger skabte af Litteratur. Svensk i sit Udspring, men fælles nordisk i sit videre Løb er Birgittinerrøret. I denne Ordens Klostre lagde man Vind paa at bruge Modersmaalet baade i Tale og i Skrift, og fra dem udgik mange Bøger paa Svensk eller Svenskdansk: Legendesamlinger, Oversættelser af Stykker af Bibelen, Postiller og andre Opbyggelsesskrifter. Selve Folkets religiøse Liv rørte sig vistnok inderligere og mere udbredt end tidligere; Viser om Jomfru Marie og andre religiøse Sange paa Modersmaalet er Vidnesbyrd om dette. Og endelig møder vi i Tidens Historieskrivning eller rettere Historiedigtning paany en vaagen og folkelig Fædrelandsfølelse, ialfald i Sverige og Danmark. Den danske Rimkrønike er et Værk paa omtrent 5000 Verslinier; hver af Danmarks Konger — fra Sagakongen Humble, Dans Fader — skildres deri i den Form, at han selv fortæller, hvad der skal siges om ham. Den slog stærkt igennem, blev tidlig oversat paa Plattysk, og da Bogtrykkerkunsten kom til Norden, blev den straks trykt. Som dens Forfatter nævnes »Broder Niels fra Sorø«. Det er af mange Grunde sandsynligt, at den oprindelige Rimkrønike er blevet til omkring Aar 1430—40, saa at Rimene om de følgende Konger er senere Tilføjelser. Dens Forfatter har været en varm Tilhænger af Dronning Margrete og den nordiske Forening, hun grundlagde; derom skriver han de navnkundige Linier:

Den Snor, som lægges af Strænge tre,
hun brøster fuld næppelige;
det siger Vismand foruden Spe,
om hun lægges læmpelige.
Jeg lagde en Snor med alle [1]) stærk,
da jeg vandt Sveriges Krone
og arvede Norge til Danmark,
at de skulde staa i Lune. [2])
Intet Vold eller Verdens Magt
kan de samme Riger beskade,
imedens de blive ved samme Pagt,
som jeg dem sammen lagde.
Thi raader jeg alle de gode Mænd,
som fore de Riger skulle svare,
Riddere og Svende, hver og en:
I lade dem saa sammen vare!
Lyder paa ingen Uvenners Raad,
som eder vil andet raade,
fordi det kommer eder selv til Haad [3])
og Liv og Sjæl til Vaade.

En helt anden Opfattelse af Margrete og hendes Værk kommer frem i de svenske Rimkrøniker. I Sverige, som allerede o. 1320 havde faaet sit første Historieværk paa Vers (Erikskrøniken I, S. 232), vaagnede den historiske Digtning igen med Engelbrekts og

[1]) med alle = aldeles, helt, [2]) i Lune = i Ro, Fred, [3]) Haad = Skade.

Karl Knutssons Kampe. Der digtedes ny Rimværker om disse, som sammendroges i Karlskrøniken, og derefter udfyldtes Mellemrummet mellem denne og Erikskrøniken med en Række Vers. Karlskrøniken er gennemtrængt af den Uvilje mod Unionen og Danskernes Overmagt, som levede i Kong Karls Omgivelser. Og samme Aand gaar igennem dens Fortsættelser, Sturekrønikerne. Tilsammen er disse Krøniker mange Gange større end den danske Rimkrønike og har stor Værdi som historiske Kilder, hvor meget i dem der end kan være farvet og partisk fremstillet. De kender ikke den danske Krønikes Jeg-Form; de fortæller om Kongerne paa sædvanlig Vis. Der findes dog ved Siden af dem en »Lilla Rimkrønikan«, der ligesom den danske lader Kongerne selv fortælle,

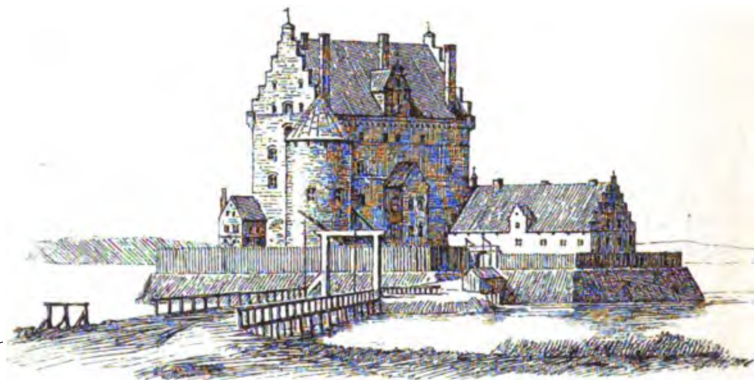

Fig. 31. Herregaarden Lillø i Skaane.

hver om sin Skæbne, vistnok efter den danske Rimkrønikes Forbillede. Samtidig faar Sverige tillige en Historieskrivning paa Prosa — efter Tidens Lejlighed. En ukendt Munk sammensatte af gamle nordiske Sagnoptegnelser og af fremmede Historiebøger en svensk Oldhistorie som fører det svenske Folks Stamtræ op til Noa og hans Sønnesøn Magog. Svenskerne følte Trang til at vide med sig selv, at de havde en stor og selvstændig Fortid, og disse Paafund fandt derfor almindelig Tiltro indtil efter Aar 1700. Til Dels er det dette Værk, der ligger til Grund for den lille Rimkrønike. Vigtigere end dette er imidlertid den Sveriges Historie, som Ericus Olai (Erik Olsson) skrev. Erik Olsson var Kannik i Upsala og blev siden Lærer ved det ny Universitet. Han skildrer i Slutningen af sit Værk de Tildragelser, han selv var Vidne til — Karl Knutssons og Jøns Bengtssons Kampe —, med en udpræget svensk Særfølelse. I de her nævnte svenske Krøniker opfattes gennemgaaende Unionen som noget ondt, Margrete som en listig Kvinde. Kristian I som en national Fjende.

Saaledes spirede mellem dansk og svensk et Fjendskab op, som i Aarhundredernes Løb blev til et blodigt gensidigt Had, der stadig næredes gennem ny Krige og efterhaanden ødelagde Fællesskabet i Kulturlivet. Det drog en skarp Grænse mellem Bygder, der ikke adskiltes ved en Forskel i Sprog, Sæder og Tænkemaade, som er værd at nævne. Tit var det dog svært nok for Danske og Svenske at skønne, hvem de skulde regne for Landsmænd og hvem ikke. Da den svenske Bonderejsning tog fat, og Bønderne ofte i en Hast maatte afgøre, hvorvidt de ukendte Karle, der faldt i deres Hænder, var danske eller svenske, lod de — fortælles der — de fangne udtale Ordene »Hvid Hest i Korngulv«; syntes de saa, at vedkommende udtalte disse Ord med svensk Tonefald, lod de ham leve; hvis ikke, slog de ham ihjel. Det tør være højst tvivlsomt, om de virkelig altid herved ramte det rette. Bønderne i Grænseegnene var dog længe om at nemme, at naar Herrerne begyndte at slaas, skulde de ogsaa fejde mod hinanden. Hellere end at gøre det sluttede da undertiden Grænsesognene i Bleking eller Skaane en særlig Bondefred med Nabosognene i Småland, Hallandsfarerne ligesaa med Vestergøterne, og aftalte, at de vilde gøre hinanden saa lidt Skade som muligt. Hvor stærkt end Folkehadet blev under de følgende to Hundredaars Krige, hører vi jævnlig i hele denne Tid Tale om slige Bondefrede.

Den danske Adel, som havde været bøjet til Lydighed under Valdemar Atterdag, Margrete og Erik af Pommern, havde i den sidste Menneskealder set sin Magt vokse paany, baade opad, overfor Kongedømmet, og nedad, overfor Bønderne. Den ejede — foruden sine Herregaarde — vel omkring de to Femtedele af Rigets Bondegods; af den Part af Jorden, som tilhørte Kronen eller Selvejerbønderne, fik den ogsaa gode Indtægter, fordi det var dens Mænd, som blev Kongens Lensmænd. Ja ogsaa den Del af Danmarks Jordegods, der tilhørte Kirken, hjalp til at holde Adelen økonomisk oppe, idet de store Prælaturer som oftest kom i adelsbaarne Mænds Hænder. Standen var ret talrig, adskillige Hundrede Slægter, forgrenede i langt flere enkelte Husstande. Den følte sig endnu som en Stand af Krigere, og den holdt med Iver paa, at Adelsmænd havde Ret til at føre indbyrdes Fejder. Margrete og Erik havde forstaaet at holde Herremændene i Tømme og hindre deres gensidige private Krige; men med det stærke Kongedømmes Fald kom Fejderetten op igen. Kristian I gav den ligefrem Lovhjemmel, idet han med Rigsraadets Minde udstædte bestemte Regler for Adelsmændenes Fejder: Naar en Adelsmand vilde »arge paa en andens Liv og Gods«, skulde han give ham Varsel med sit aabne Brev — altsaa en lovformelig Krigserklæring — og ej arge paa ham inden et Døgn derefter, hvorimod den udæskede Part havde Ret til gennest (snarest) at gøre sin Fjende al den Skade, han kunde. Og saa rykkede de ud, hver med sine Svende, plyndrede Modstanderens Bønder, dræbte hans Krigsfolk o. s. fr. Alligevel blev det ikke mere til en saa op-

løst Krigstilstand som under Kristoffer II; Slægt og Venner, Rigsraad og Konge skred ofte ind og mæglede. Thi der levede nu i Adelen, især i den rige Højadel, hvis ypperste Mænd udgjorde Rigsraadet, en anden Aand end i hin Tid. Højadelen følte sig som en Rigsstand, som Rigets Ejer, der bar Ansvaret for dets Fred og Ret. I Virkeligheden var Afstanden stor mellem de mægtige Rigmands-Ætter og de almindelige Smaaherremænd. Det var de første, som herskede; de sidste stod i Livskaar ikke meget over Bønderne, og gjorde under Bondeoprør stundom fælles Sag med disse. Dette skete navnlig ofte i Sverige. Adelen her var forholdsvis ikke saa mægtig som den danske og havde næppe mere end en Femtedel af

Fig. 32. Sal fra Glimminge i Skaane, bygget o. 1500 af Jens Holgersen.

Bondejorden inde. Ogsaa her var det Højadelen, som igennem Rigsraadet vilde styre. Men de store Slægter var indbyrdes uenige, delte i Unionsvenner og Unionsfjender, og derved kunde de andre Stænder gøre sig langt mere gældende, end Tilfældet var i Danmark. Rigsdagene, hvor alle Stænder mødte, og hvor særlig Lavadelen i Forbund med Almuen førte det store Ord, kom da til at betyde langt mere i Sverige end i Danmark. Den norske Adel stræbte sommetider at spille en lignende Rolle som de to andre Rigers; men det betød kun lidet, naar Norges Rigsraad saaledes optraadte som den Magt, der raadede for Riget og Kronen. Thi hvad der var lævnet af norsk Stormandsstand fra Hakon V's Dage, var i sig selv ikke nogen talrig Klasse, og den var tilmed i stadig Tilbagegang. De fornemme Ætter, som helst giftede sig indbyrdes,

svandt ind og blev færre og færre; danske eller dansktyske Adelsmænd kom derop, fik Forleninger, giftede sig ind i de gamle Slægter og regnedes snart for hørende til norsk Adel. Betegnende for Udviklingen er saaledes Krummedigernes Historie. De kommer fra Holsten op i Sønderjylland, bliver der halvvejs danske og optages i den danske Højadel; faar derpaa Len og Gods i Norge og kommer ind i det norske Rigsraad. Men denne faatallige Højadel, der tilmed for en Del ikke var norsk, kunde ikke rejse Rigets Styrke paany.

Alle disse Forhold gjorde, at Bønderne i de tre Riger fik meget forskellige Kaar. I Norge kan der ikke tales om nogen egentlig Bondeundertrykkelse, nærmest fordi Adelen var temmelig svag. Sverige havde været stærkt paa Vej til, at Bønderne var blevet en ufri Klasse under Herrerne; men Bøndernes afgørende Indgriben i Rigets Skæbne havde fuldstændig standset denne Udvikling, sikret Standens personlige Frihed og dens Indflydelse paa Rigsdagen. Anderledes i Danmark; Bondestanden her vejede ikke stort, naar Talen var om Rigets Sager, og i en Del af Danmark led dens personlige Frihed stærkt Skaar. Det er nemlig i denne Menneskealder, et vi først med nogen Sikkerhed kan spore den ejendommelige Form, Vornedskabet fik paa Sjælland og Lolland-Falster. Oprindelig betød Bondens Vornedskab (I 334), at han stillede sig under sin Herremands »Vaardned«, d. e. Værn, saa at denne tog hans »Forsvar« for Retten og i anden Tvist; han maatte give sin Husbonde Landgilde (Fæsteafgift) og gøre noget Dagsværk (Hoveri) paa hans Gaard, men var ellers en fuldstændig fri Mand, der med en vis Frist kunde opsige Fæsteforholdet og flytte bort, hvorhen han vilde. Men som Følge af de mange Krige og Farsotter blev der i Løbet af 1300'erne og 1400'erne Folkebrist, her som i mange andre Lande; adskillige Gaarde kom til at ligge øde, og det gjaldt om at finde Dyrkere til dem. Derfor saa Godsejeren — hvad enten det nu var Kongen, en Bisp eller en Adelsmand — skævt til det, naar en Bonde vilde flytte bort i Stedet for at overtage en Gaard, og stræbte af bedste Evne at holde Bønderne fast. Allerede Olafs danske Haandfæstning 1376 maatte indskærpe, at naar Bonden havde opsagt sin Gaard med lovlig Frist, kunde han ikke hindres i at drage bort, — et sikkert Bevis paa, at mange har forsøgt at berøve ham denne Ret. Og det stod i Reglen for de regerende som en naturlig Ting, at Bonden skulde blive ved Bondearbejdet. Derfor ser vi baade i Norge og Sverige Bestemmelser om, at Bønder ikke maatte forlade Landbruget og flytte ind til Købstæder. I Landskaber, hvor Selveje næsten var forsvundet og saa at sige alle Bønder var Fæstere, havde Godsejerne det i deres Magt at gøre det omtrent umuligt for den Bonde, som imod sin Husbondes Vilje opsagde sin Gaard og flyttede bort, at finde et Hjem andensteds. Og saaledes var netop Forholdet paa Øgruppen mellem Øresund go Store Bælt. Herfra kender vi en Overenskomst, de saakaldte »Laa-

lands Vilkaar« fra Kristoffer af Bajerns Tid, hvorved de laalandske Jordejere forpligter sig til ikke at tage Folk i deres Tjeneste, som er gaaet fra deres tidligere Herre imod hans Vilje. Ad slige Veje fæstnedes den Vedtægt paa Sjælland og Smaaøerne, at Bonden skulde blive paa sin Husbondes Gods og overtage en Gaard der. Derved blev det sjællandske Vornedskab til et Stavnsbaand, som hvilede paa hele den mandlige Del af Bondealmuen og berøvede den dens personlige Frihed. En saadan Ufrihed kendtes ikke noget andet Sted i Norden, ikke i Jylland og Skaane, end mindre i Sverige, hvor Bønderne med Forundring hørte om deres sjællandske Standsfællers Undertrykkelse. Rygterne gjorde den endda værre end den var, og de svenske Bønder fik den Tro, at alle danske Bønder var kastede ned i Trællekaar. Dette virkede mægtigt til at styrke Frygten for Unionen hos Sveriges Bondestand.

Naar vi kun tænker paa Nordens Historie, kan vi endnu med Rette regne baade denne og den følgende Menneskealder med til Middelalderen. Menneskene levede endnu i den Forestillingskreds, som var aabnet for dem, da Kristendommen indførtes; og selv om den ubetingede Ærbødighed for Paven, Korstogstankerne, Ridderidealerne og alt sligt i Virkeligheden var blegnet, var dog ingenlunde ny aandelige Livskilder aabnede for Nordboerne. Det var endnu ikke naaet op til os, at der i Italien og derfra videre ud var vaagnet et nyt Aandsliv og opladt ny Kilder. Selv i Tyskland sporedes denne aandelige »Genfødelse«, Renæssance, endnu kun svagt. Men et Forbud om, at ny aandelige Magter nærmede sig, var det dog, at Bogtrykkerkunsten, som o. 1450 var opfundet af Gutenberg, kom til Norden. Det var først nordtyske Bogtrykkere, som i kortere Tid tog Ophold hos os, f. Eks. Johan Snell, der o. 1480 kom til Odense og siden til Stockholm og trykte nogle Bøger (paa Latin). Snart efter kom Gotfred fra den nederlandske By Ghemen og nedsatte sig i København, hvor han 1495 trykte den første Bog paa Dansk: Rimkrøniken. Paa samme Tid var der et Bogtrykkeri i Vadstena, og Stockholm fik sin faste Bogtrykker i Johan Smed. — Det var i samme Tidsalder, at Vesteuropas store nationale Stater fæstnede sig, at deres Søfolk med Dristighed begyndte at pløje Atlanterhavet ved Kompassets Hjælp, at Portugiserne vovede sig paa Opdagelsestogter ned langs Afrikas Vestkyst for omsider (1486) at finde det gode Haabs Forbjærg og snart efter (1498) at naa frem til Indien, — og at Kolumbus i Spaniens Tjeneste fandt Land Vest for Atlanterhavet, det Land som siden kaldtes Amerika. Den umaadelige Omvæltning i alt Handelsliv, dette skulde føre med sig, kunde selvfølgelig ikke spores straks; men hvad der mærkedes helt op til Norden, var at der var vaagnet en dristig Foretagsomhed hos Vesteuropas Nationer. Engelske Købmænd og Fribyttere

sværmede helt op til Island, handlede og plyndrede og søgte saavel der som i det øvrige Norden at gøre Hanseaterne Rangen stridig. I Virkeligheden var det nu paa Hældningen med Hansestædernes Magt. De nederlandske og de prøjsiske Stæder gik næsten aldrig mere i Spænd med de vendiske, som følgelig vilde have deres Nød med at hævde Handelshøjheden i Norden, saa snart her kom en kraftigere Regering end Kristian I's. — Ved Østersøens inderste Kyst havde det hidtil været de tyske Ridderordner i Prøjsen og Livland, der spillede Stormagtens Rolle. Men i 1400'erne vandt det polsk-litavske Rige frem, og 1466 maatte Ordensstaten i Prøjsen afstaa en Del af sit Land (Vestprøjsen) til Polens Konge og tage Resten til Len af ham. Samtidig var Ordenen i Livland i Tilbagegang og Opløsning. Og endelig var det i denne Tid, at det russiske Storrige opstod paany. Moskovs haarde, lumske og frygtede Storfyrste Ivan III Vasilievitsh frigjorde sig helt for Mongolernes Overhøjhed og underkuede med Magt Fristaden Novgorod, hvis tyske »Kontor« han snart efter opløste. Fra nu af havde Norden Moskoviterne til Naboer, og Finland, som hidtil havde været en ret tryg Besiddelse, blev et truet Grænseland. Ivan udbredte sin Magt Vest om det hvide Hav og gjorde Krav paa adskillige af de tyndt saaede finske Bygder Nord for Ladoga.

DE SIDSTE UNIONSFORSØG. HANS OG KRISTIAN II.

Kristian I og hans efterlevende Dronning Dorothea havde to Sønner: Hans (Johannes), som ved Faderens Død var omtrent 26 Aar, og den 10aarige Frederik. Hans, som faa Aar i Forvejen var bleven gift med Kristine af Sachsen, havde god Adkomst til Nordens tre Kroner, thi han var allerede som Barn kaaret til Tronfølger af alle tre Riger. Men den yngste Broder skulde jo ogsaa forsørges. Dette havde Forældrene vistnok tænkt at ordne paa den Maade, at Frederik skulde have Hertugdømmerne, naar Hans fik Kongerigerne, og Kristian I havde sikret Dronning Dorotheas Indflydelse paa den Sag ved at pantsætte baade Holsten og Slesvig til hende. Det danske Rigsraad, som baade ønskede at hævde sin Valgret, at opfylde de gamle Aftaler med Sveriges og Norges Rigsraad om fælles Kongevalg, og at hindre at Sønderjylland paany fik en anden Hersker end Kongeriget, overtog da indtil videre selv Rigsstyrelsen og indledede Underhandlinger med de andre Rigers Raad. For et Øjeblik blussede da i Norge Selvstændighedsønsket op: det norske Rigsraad, ledet af Ærkebisp Gaute, henvendte sig til Svenskerne med Forslag om, at disse to Riger skulde optræde i Fællesskab, og begyndte at fejde mod den danske Foged paa Bahus. Dette fik dog ingen Fremgang. Svenskerne vilde ikke rigtig indlade sig

med Nordmændene, og de vigtigste svenske Raadsherrer hældede øjensynlig til Hanses Side. Skønt Sten Sture forstod at trække Forhandlingerne i Langdrag — en Gang han skulde til et Møde mellem de to Rigers Raad, traf det sig saa uheldigt, at han undervejs fik saa stærk Sygdom i Øjnene, at han ikke kunde rejse videre —, blev dog alle tre Rigers Raad omsider enige om, paa hvad Vilkaar de vilde have Hans til Konge. Først enedes de danske og norske Raadsherrer om hans Haandfæstnings Indhold, hvorpaa Hans kronedes i Frue Kirke til Danmarks, og i Trondhjems Domkirke til Norges Konge (1483).

Kong Hanses Haandfæstning sikrede Rigernes Raad og Højadelen en større Magtfylde end nogensinde før; den er Lovfæstningen af alt det, som Raadet havde stræbt at vinde siden Erik af Pommerns Afsættelse. Den fastslaar Rigsraadenes Ejerret til Rigerne: Slotslovene skal ved Kongens Død holdes til Raadets Haand, d. v. s. Lensmændene skal i saa Fald adlyde Raadet. Den sikrer hvert Riges Adel Magten i det paagældende Rige: ingen »vanbyrdig« maa drages dem over Hovedet. Den giver Rigsraadet Indflydelse paa, hvem der optages i det: kun Rigets Ædlinge, indfødte Mænd af Riddere og Svende, maa blive Rigsraader, og det kun med det øvrige Rigsraads Minde. Den vender sig imod det Forbund, Kristian I havde sluttet med Paven imod sine Rigers Kirke: Kongen maa ej ved Bud til Rom søge at besætte Kirkens Embeder. Tillige værner den Folket mod at blive vilkaarlig beskattet: Skatter maa ej paalægges uden Samtykke af Rigsraad, Prælater, Ridderskab og »nogen Almue«. Den forbyder Kongen at udstæde Handelsprivilegier uden Raadets Vilje, — ogsaa dette er bestemt rettet mod Kristian I's Svaghed overfor Hansestæderne. Endelig indeholder Haandfæstningen den mærkelige Bestemmelse, som i visse Tilfælde gjorde Oprør til en Borgerpligt: Handler Kongen imod sine Løfter om at overholde Loven, da skal alle gode Mænd »undervise« Kongen derom; tager han da ikke mod Undervisningen, skal alle tre Rigers Indbyggere hjælpe at afværge det.

Flertallet i Sveriges Rigsraad var i Forvejen utilfreds med Sten Sture. Nu tilbødes der dem ovenikøbet en saadan Haandfæstning, der lævnede Kongen mindre Magt, end Rigsforstanderen havde, — og det gjorde sin Virkning. Ved et Møde i Kalmar fik Unionsvennerne Overhaand over Hr. Sten, og lovede at Hans skulde blive ogsaa Sveriges Konge, naar han kun tilføjede »visse Forbedringer« til Fordel for Sveriges Rige. Hans var villig til at gaa ind paa disse Forbedringer, og intet syntes at kunne hindre hans Valg og Kroning, da det fra svensk Side — velsagtens af Sten Sture — forlangtes, at Gulland først skulde overgives til Sverige. Selv om Kong Hans havde villet gaa ind paa dette, saa kunde han det ikke. Thi paa Gulland sad Iver Akselsøn Tott, Herre til Lillø i Skaane og mange andre Godser, som en i Virkeligheden uafhængig Hersker, der af et godt Hjerte øvede Fribytteri paa Østersøen og plyndrede

baade Hanseater og Hollændere og trodsede baade Hr. Sten og Kong Hans. Først 1487, da begge disse to hver for sig rustede sig for Alvor imod ham, maatte Iver Akselsøn give sig; han overlod da Gulland til Kong Hans, mod at faa sine beslaglagte Godser i Danmark tilbage, og døde snart efter paa Lillø. Saaledes kom Gulland, hvor Jens Holgersøn Ulfstand blev Hanses Lensmand, atter til Danmark; men Hanses Udsigter til Sveriges Krone var igen mindskede. Foreløbig kunde han heller ikke sætte stor Kraft ind paa dette Maal, fordi han var optaget mod Syd.

Nede i Hertugdømmerne ønskede Enkedronning Dorothea og de mægtigste Ledere af Adelen, at Frederik alene skulde have begge Landene; men overfor det danske Rigsraad, der trofast støttede Kong Hanses Krav, var det umuligt at sætte dette igennem. Og skønt det daarlig rimede sig med »Privilegierne« fra 1460, der sagde at Landene skulde blive evig udelte sammen, hyldede Hertugdømmerne da 1483 baade Hans og Frederik, og i Aaret 1490, da Frederik var bleven myndig, ordnedes Styrelsen af dem saaledes, at det halvvejs blev et Fællesstyre af de to Fyrster, halvvejs en Deling. Prælater og Adel aflagde Ed til dem begge; de skulde ogsaa være fælles om Højhedskravene overfor Hamborg og Ditmarsken. Men det ikkeadelige Gods deltes imellem dem, saaledes at den enes Besiddelser laa spredte mellem den andens. Frederik, som fik Lov at vælge først, tog den gottorpske Del med Hovedslottene Gottorp, Haderslev, Kiel o. fl., medens Kong Hans fik den segebergske Del med Segeberg, Rensborg, Flensborg, Sønderborg m. m. Hertug

Fig. 33. Sten fra Jens Holgersøn Ulfstands Borg, Glimminge. »Jeg er en Kæmpe stærk og stor, fra Gulland jeg til Skaane fór«.

Frederik og Dronning Dorothea var højlig utilfredse med denne Ordning; i deres Øjne var alle Kristian I's Lande en Fyrstearv, og de mente, at Frederik havde Ret til en langt rigeligere Forsørgelse. Snart rejste Frederik Krav om at faa en Del ogsaa af Kongeriget Danmark, men blev afvist ikke blot af Rigsraadet, men af en dansk Rigsdag i Kallundborg 1494, der klart fastslog, at Danmark var et udeleligt Valgrige. Aaret efter døde Enkedronningen; Hertug Frederik bed sin Skuffelse i sig, men var stadig overtydet om, at der var gjort ham Uret.

Som Kongen og Rigsraadet havde holdt godt sammen i denne Sag, saaledes ogsaa overfor Hansestæderne, hvor Kong Hans tog kraftig fat, ikke blot som Danmarks, men end mere som Norges Konge. De mange vægtige Klager, det norske Rigsraad havde rettet mod den afdøde Konges Styre netop i den Henseende, fik det ingen Grund til at gentage overfor Kong Hans. Han gav alle Landes Købmænd Lov til at sejle paa Bergen og andre Stæder, hvor Hanseaterne vilde være Eneherrer, han krævede Bod af dem for Voldshandlingerne 1455, og han forbød rent Hansestæderne at handle paa Island. Hurtig blev det da til en Krig uden Krigserklæring. Kong Hans rustede ikke selv nogen Flaade imod Stæderne; men mellem de mange Fribytterhøvdinger, som var til Rede, saa snart der var Lejlighed til Plyndring paa Havet, søgte han sig Forbundsfæller, som han udstyrede med Kaperbreve, og snart sværmede der — som i Fetaljebrødrenes Dage — Mængder af Kaperskibe om baade i Vesterhavet og Østersøen og forstyrrede Stæd. nes Handel. En af disse nedertyske Fribyttere var Didrik Pinnink, som 1487 førte Hans til Gulland; han fik en Tid Island til Len, siden Vardøhus, og kom saaledes ind i den norske Adel. Lybæk og de andre vendiske Stæder, som ikke formaaede at samle hele det gamle Hanseforbund til fælles Optræden, turde ikke aabent trodse den dristige Konge. Med Møje opnaaede de vel, at han stadfæstede deres Privilegier, men med det Forbehold, at hvad Handelsforbud Kongen maatte udstæde, skulde de lystre. Og samtidig maatte de se paa, at Kong Hans sluttede Forlig og Handelspagt med deres værste Medbejlere, Stæderne i Holland og Kong Henrik 7 af Eng-

Fig. 34. Enkedronning Dorothea. Maleri paa Rosenborg

land, og at det danske Rigsraad endog 1491 bød, at Tyskerne ikke maatte ligge Vinteren over i de danske Købstæder.

Det maa have syntes Danskerne, at de nu omsider virkelig igen

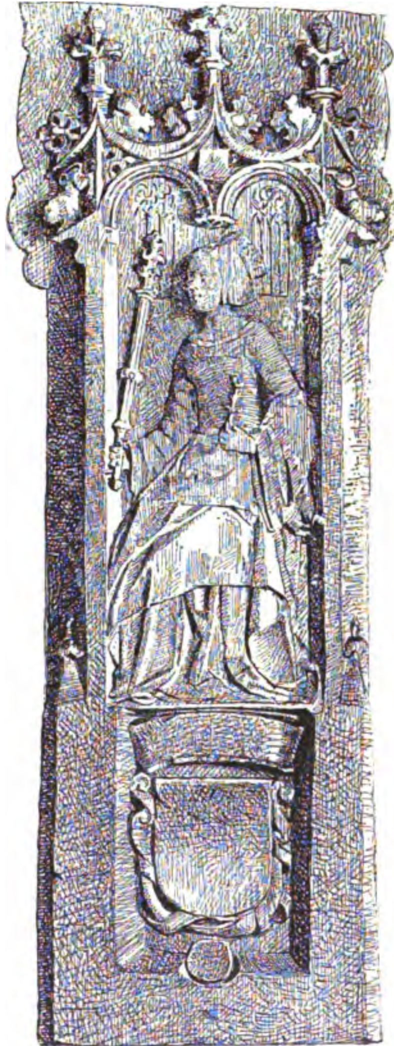

Fig. 35. Kong Hans Fig. 36. Dronning Kristine (Nationalmuseet, København).

havde faaet en dansk Konge. Hans var siden Valdemar Atterdag den første Konge, der var født i Danmark, han fandt sig vel mellem

sine Landsmænd, især i København, og var vel lidt af dem. I de Aar, da han og Rigsraadet enedes saa godt, fik han da ogsaa den store Indrømmelse af sine danske Raadsherrer, at de trods Haandfæstningens Bestemmelser lod hans 6aarige Søn Kristian hylde som Tronfølger paa de danske Landsting 1487; to Aar efter blev Kristian ligeledes hyldet af det norske Rigsraad paa et Møde i København. Det var en opvakt men vild Dreng, om hvis Færd Folk i København vidste meget at fortælle. En kort Tid var han sat i Huset hos den rige Borger Hans Bogbinder, en anden Tid var han overgivet til en Kannik, som for at kunne passe paa ham sommetider tog ham med mellem de andre Peblinge, der skulde synge i Frue Kirkes Kor; siden fik han en lærd tysk Latiner til Lærer. Saaledes voksede Prins Kristian op til at blive en efter Tidens Lejlighed godt oplært, ridderlig, højtstræbende Yngling, voldsom af Lynne, opfyldt af store Tanker om sine Evner og sin Magt, mistænksom overfor de store, men fortrolig med Borgermænds Tankegang.

I 1483 havde Sveriges Rigsraad lovet at tage Hans til Konge, og selve Sten Sture havde sat sit Segl under Kalmar-Recessen*). Men Aar efter Aar gik, uden at Løftet blev holdt. Støttende sig til Almuen holdt Sten Sture stadig sine Fjender i Rigsraadet Stangen og lod svare Kongen, at det var umuligt at faa den svenske Almue til at tage mod ham, naar han ikke indførte et bedre Regimente i Danmark. Thi i Danmark — saaledes hed det sig mellem de svenske Bønder — kunde Bønderne aldrig faa Ret og Skel, men udsugedes saaledes af Skatter, at de ingen Heste og Øksne længer ejede, men maatte med deres Hustruer selv trække Plov og Harve. Kong Hans lagde saa megen Vægt paa at kunne imødegaa disse Paastande, at han, da han endelig rustede sig til et afgørende Tog, æskede et Vidnesbyrd af Fyns Landsting om Bøndernes Kaar: alle de mødte, baade Byfolk og Bønder, vidnede da, at han skiftede Lov og Ret ligelig for rige og fattige, og at Landet i hans Tid havde haft gode Aaringer; alene fra Fyn udførtes 2—3000 Øksne om Aaret, saa hverken Mand eller Kvinde havde nødig at trække Ploven, og de vilde derfor gærne yde Kongen til Fremme af hans retfærdige Sag endnu mere end han havde forlangt af dem.

Kong Hans nøjedes ikke med at stole alene paa Danmarks Styrke i den Kamp som forestod mod Sten Sture. Han sluttede Forbund med Ivan Vasilievitsh, der fra Øst skulde angribe Rigsforstanderen: naar Hans saa var bleven Sveriges Konge, skulde Finlands og Ruslands Grænse nøjere bestemmes efter, hvor den havde gaaet i gamle Dage. Men han ventede endda med at slaa til, indtil de indre Stridigheder i Sverige havde undergravet Sten Stures Stilling. Dette indtraf, da Ærkebisp Jakob Ulfsson blev Sten Stures Fjende, bl. a. fordi denne vilde raade med ved Ud-

*) Reces, egl. = Afsked; deraf = Beslutning til Afsked, Beslutning.

nævnelsen af Kirkens Embedsmænd. En Mængde verdslige Rigsraader var desuden forbitrede paa Rigsforstanderen, fordi de ikke fik de Len, de mente at have Ret til. Svante Nilsson Sture — Søn af Rigsforstanderens gamle Kampfælle Nils Bosson (S. 63) — var mellem dem, der følte sig dybest krænkede. Slægten Trolle var i sin Helhed ligefrem unionssindet, især den mægtige Arvid Trolle, som havde været gift med en Datter af Erik Akselsøn Tott og derved havde faaet Lillø og mange andre danske Gaarde, og hvis Datter siden blev gift med Jens Holgersøn Ulfstand; blandt hans Sønners Sønner var siden to saa navnkundige Mænd som Ærkebisp Gustav Trolle og den danske Søhelt Herluf Trolle. I Aaret 1494 følte disse Mænd sig endelig stærke nok til at bryde med Sten Sture; 27 Rigsraader sluttede da »en Bebindelse og et Broderskab« om at tage Hans til Konge. Hr. Sten vidste dog endnu at klare sig i nogen Tid; snart forpurrede han Underhandlingen med Danskerne, snart truede han med Bønderne: »der kunde maaske komme en ny Engelbrekt, inden man vidste af det«. Almuen knurrede imod at faa Hans til Konge, denne Bondeplager og Kætterven, som havde sluttet Forbund med Russerne. Men som Striden mellem Rigsraadet og Rigsforstanderen tilspidsedes, dreves det første mere og mere over til Kong Hans.

Fig. 37. Ivan Vasilievitsh III.

Saa faldt Russerne hærgende og ødelæggende ind i Finland (1495), og Sten Sture maatte drage derover for at føre St. Eriks Banner mod Fjenden. Men hans Opmærksomhed var vendt imod Sverige, saa han intet stort tog sig for i Finland. Naar Krigen dog ikke førte til noget Landetab, skyldes det især Knut Posses og Svante Stures Bedrifter, ikke Rigsforstanderen, som, inden Krigen ret var endt, skyndte sig hjem til Stockholms Slot for at holde Øje med sine Uvenner. Samtidig samledes Rigsraadet i Stockholms Stad og opsagde Hr. Sten Huldskab og Troskab (1497). Men Rigsforstanderen nægtede Rigsraadet Ret til det: han vilde kun vige for en Rigsdag. Snart efter drog han op i Vestmanland og Dalarne, talte til Bønderne som en ny Engelbrekt og fik rejst en vældig Almuehær, som væltede sig op imod Upland og, i Forening med Sten Stures tyske Lejeknægte, plyndrede Rigsraadernes Gaarde. Ærkebisp Jakob truede og klagede, han bandlyste Sten Sture og hans Hjælpere, de vilde Krigsfolk, der kastede Aadsler i Brøndene for at

forpeste Drikkevandet, ja som endog aad Kød St. Hansaften. Raadvilde og næsten værgeløse tyede de sammensvorne Stormænd til Ærkebispens faste Slot Stæke, hvor de kun med Nød holdt sig imod Sten Stures talløse Skarer. Deres eneste Haab var, at Kong Hans vilde komme og udfri dem.

Fig 38. Tyske Landsknægte.

I Vinteren 1496—97 havde Hans rustet sig af al Magt. Over hele Danmark var hver tiende Bonde udskrevet, Lensmændenes og Adelens Rytteri opbudt, Købstæderne stillede Skibe og Folk, og i Tyskland hvervedes store Skarer af Landsknægte, især den frygtede Bande, der kaldtes den sachsiske Garde. I Sommeren 1497 rykkede denne mægtige Hær ind i Småland, hvor Arvid Trolle straks overgav Kalmar til Kongen. Det maa have været Hensigten at rykke frem til Lands gennem Østergøtland. Men da kom Budskabet om Ærkebispens og de øvrige Herrers farlige Stilling paa Stæke. Straks lod Kong Hans da en Del af Hæren indskibe sig for at sejle til Upland; thi Søen var aaben, da Hansestæderne ikke havde vovet at følge deres Lyst og deres Løfter til Sten Sture om at hjælpe ham. Hastig kom den danske Flaade til Mælaren og landsatte Tropperne, som i et blodigt Slag sprængte Sten Stures Belejringshær, udfriede Ærkebispen og hans Venner og nødte Sten Sture til at kaste sig ind paa Stockholms Slot, hvor Danskerne indesluttede ham. Men efter nogen Tids Forløb kom Dalkarlenes Hær igen paa Benene og nærmede sig for at angribe Danskernes Lejr paa Brunkeberg, samtidig med at Hr. Sten skulde gøre Udfald fra Slottet. Denne Gang gik det dog ikke som i 1471.

Fig. 39. Bønder angriber en Ridder. Tysk Billede.

I Tide drog den danske Hovedstyrke sammen med Svante Sture og andre Svenske uformærket mod Vest og mødte Dalkarlene ved Rotebro et Par Mil fra Stockholm og slog dem aldeles. Da den sejrrige Hær Dagen efter vendte tilbage til sin Lejr med de

vundne Faner i Spidsen, troede Sten Sture, at det var hans Venner som kom, og lod sine Krigere bryde frem fra Slottet. Men da de i Stedet for Venner mødte Fjender, led de et umaadeligt Nederlag, og Sten Sture selv frelste sig kun tilbage til Slottet ved med Hest og Harnisk at styrte sig i Strømmen og under stor Fare at naa en Lønport i Muren (Mikkelsdag 1497).

Just mens Slaget stod paa, landede Kong Hans i Stockholms Skærgaard, og et Par Dage efter mødtes han med Sten Sture i St. Klara Kloster paa Norrmalm. Rigsforstanderen indsaa det haabløse i at fortsætte Kampen, Kongen foretrak at tilbyde ham hæderlige Vilkaar fremfor at føre en langvarig Krig, og saaledes gik det til, at de hurtig enedes om Forlig; Sten Sture frasagde sig sin Magt som Rigsforstander, Kongen lovede ham Venskab og rige Forleninger og Tilgivelse for alt, hvad han og hans Tilhængere maatte have forbrudt. Derefter red Hr. Sten ud til Bønderne ved Rotebro og fik dem til at vende hjem. Og under stor Højtidelighed, Optog af Præster med tændte Vokskærter i Hænderne og under Klang af alle Kirkeklokker holdt Kong Hans sit Indtog i Stockholm med Sten Sture ved sin Side. Saa samledes der Ombud fra alle Landskaber for sammen med Rigsraadet at hylde Kongen og sværge ham Troskab, og endelig kronede Ærkebispen ham i Nikolaj Kirke i Stockholm, — Upsala Stad og Bispegaard var nemlig i den foregaaende Fejde lagt øde. Kongen fejrede Kroningsdagen ved at slaa ikke mindre end 50 Herrer til Riddere; tidligere havde Sten Sture været den eneste Ridder i Sverige. Til Rigshovmester udnævntes Sten Sture, der fik en Mængde store Len, især i Finland, medens hans Uven Svante Sture blev Rigets Marsk; de to skulde holde hinanden i Ligevægt. Endelig kaarede Rigsraadet Kongesønnen Kristian til Tronfølger.

Saaledes fornyedes Unionen 1497, netop 100 Aar efter Kroningen i Kalmar. Kong Hans havde med klogt Taalmod ventet, til det Øjeblik, da han kunde naa sit Maal ved ét kraftigt Slag. Han havde sejret gennem et kort og forholdsvis lidet ødelæggende Felttog, stræbt at skabe Forsoning ved et vidtgaaende Maadehold mod de overvundne, og vilde nu sikre sin Søn Kronen ved en samvittighedsfuld Overholdelse af Sveriges Lov. I Aaret 1499 kom Prins Kristian til Stockholm, hvor der var sammenkaldt en Valgforsamling af alle Sveriges Lagmænd og 12 vise Mænd fra hver Lagsaga, som Landsloven bød, og alle kaarede de Hr. Kristian til at være Sveriges Konge efter sin Fader. Af de 11 Konger, som kaaredes i Sverige fra 1347, da Landsloven udkom, til 1523, er Kristian II den eneste, som er valgt saaledes som Loven foreskrev (Allen). Derefter opholdt Kristian sig i nogen Tid i forskellige svenske Landskaber, alle Vegne ledsaget af Sten Sture, som søgte at vinde hans Venskab og forærede ham et skønt Orlogsskib, kaldet St. Jørgen.

Det allermeste af, hvad Kong Hans regnede det for sin Kongeret og

Kongepligt at vinde, var nu vundet. Hvad der stod tilbage, var uendelig smaat i Sammenligning dermed, — det var kun det: i Fællesskab med Broderen at underlægge sig det lille Ditmarsken, som Kejser Frederik havde overdraget deres Fader Retten til. Men Ditmarskerne havde nu mer end én Gang slaaet Holstens Ridderhære, og derfor rustede Hans og Frederik sig imod dem, som om det gjaldt et helt Kongerige. Det var væsentlig en tysk Hær, de samlede sig: Lejesvende som den sachsiske Garde under Junker Slentz, Knægte fra mange nordtyske Fyrster, Adelens Opbud fra Holsten og Slesvig, nogle danske Adelsmænd og en Del Folk fra Hertugdømmernes Stæder og Bønder. Det hele var vel 12—15000 Mand, som førtes frem mod et Bondefolk, der højest kunde stille 5—6000 Mand, unge og gamle. »Er Ditmarsken da lænket med Kæder til Himlen?« skal man have spurgt. Rigsbanneret, efter Folkets Tro selve det himmelfaldne Dannebrog, var med og førtes af Hans Alefeld. Da Frosten kom i Febr. 1500, brød Hæren ind i Ditmarsken og tog Meldorf. Saa faldt det ind med Tø; men Kongen vilde frem, og d. 17. Febr. rykkede Hæren da ud paa den opblødte Marskvej ad Heide til; Heste og Folk sank i Leret til Knæene, Nordveststormen drev Sne og Regn ind i Ansigterne. Hvor Vejen var trangest mellem de dybe Grøfter — ved »Dusend Düwels Warf« —, stødte Fortroppen uventet paa en Skanse, der var bygget om Natten, og hvor Bonden Wulf Isebrand holdt Vagt med 500 Mand. Garden prøvede at storme, men forgæves; Digernes Sluser mod Vesterhavet aabnedes, og Havvandet strømmede ind; Ditmarskerne satte med

Fig. 40. Ditmarskens Segl.

Springstokke over Grøfterne og huggede ind paa den tætpakkede Masse, der hverken kunde komme frem eller ud til Siderne eller tilbage. En Mængde nedhuggedes, inden Hæren kom saa meget til Besindelse, at den forstod, den maatte trække sig tilbage. Af Garden dræbtes Halvdelen, ligeledes mange Fyrster og Adelsmænd, deriblandt Hans Alefeld, ved hvis Fald Dannebrogsfanen blev Ditmarskernes Bytte.

Nederlaget i Ditmarsken blev et Vendepunkt i Hanses Historie. Det fratog hans Regering det Præg af rolig Uimodstaaelighed, som den hidtil havde haft, og det opfyldte hans Fjender med Skadefryd. Lybækkerne haanede ham i deres Fastelavnsløjer. Ogsaa i Sverige var der mange som spurgte hans Uheld med Glæde, om end det snart paafølgende Oprør deroppe dog ikke stod i umiddelbar Forbindelse med Efterretningerne om Ditmarsktoget. Men i Aaret 1500 optraadte her en ny Mand, Prælaten Hemming Gad, der i mange Aar havde opholdt sig i Rom som en Slags Sendemand for Sten Sture ved Pavehoffet, og som hernede til Bunds havde tilegnet sig de italienske Fyrsters beregnende og samvittighedsløse Statskunst. Han hadede Unionen af et godt Hjærte og forbandt med sin romerske Statsklogskab en nordisk Krigers Haardhed, og var dertil en Mester i, gennem Skrift og Tale, at ægge nordiske Almuesmænds Selvfølelse og Mistro mod de store, særlig mod Kongen. Han skaffede sig straks Linkøping Bispestol og beholdt den, skønt Paven nægtede hans Valg Gyldighed og til sidst satte ham i Band. Denne Mand forstod at faa de to Uvenner, Sten Sture og Svante Sture, forligte og derved rokke Kong Hanses Trone. Hertil kom, at Russerne atter var faldne ind i Finland og øvede svare Grumheder

Fig. 41. Dannebrogsfanen
(paa Titelbilledet af Kr. Pedersens Udgave af Sakse).

Da saa Kongen i 1501 paany drog til Stockholm og der modtog en russisk Sendefærd, som gjorde Paastand paa store Strækninger i Øst-Finland, hvad Kong Hans for øvrigt ikke vilde gaa ind paa, blev ogsaa dette et godt Middel til at mistænkeliggøre Kongens Tanker. I August 1501 vovede endelig 7 Rigsraader, deriblandt Sten, Svante og Hemming Gad, fra Vadstena at undsige Kongen, idet de til alle Landskaber sendte Breve fulde af Klager over ham: »han lod Almuen undertrykke af sine grumme Fogeder, han pønsede Dag og Nat kun paa Sveriges Fordærv, han havde indgaaet Forbund med de kætterske Russere og indkaldt dem til Finland, ja han havde til disse Sveriges og Kristenhedens Fjender afstaaet det halve Finland, en Strækning af 200 Mil i Længden og 20 i Bredden, — derfor burde Almuen nu rejse sig med Magt.« Snart stod Bønderne igen under Vaaben, og Sten Sture udraabtes paany til Rigsforstander.

Kong Hans, der ikke havde Tropper nok med sig til at kæmpe mod Oprøret i aaben Mark, overdrog sin Dronning, der var med ham i Sverige, at holde Stockholm med en Besætning af o. 1000 Mand, men selv maatte han ile ned til Danmark for at rejse en større Hær. Mange Ting holdt ham tilbage dernede, saa Efteraaret gik og Vinteren faldt paa og han maatte vente med at sejle ud paany, til Tøbruddet kom 1502. Imens havde Dronning Kristina haft en haard Stilling. Straks da Sten Sture havde ført sin Bondehær mod Stockholm, havde det hurtig været nødvendigt at opgive Staden og drage sig tilbage paa Slottet, og paa denne stærke Borg holdt Dronningen og hendes Krigsfolk sig virkelig ogsaa Vinteren over, men under store Lidelser, som voldtes af Bristen paa Levnedsmidler; Skørbug og andre Sygdomme hærgede Besætningen; men Kristina holdt ud saa længe, til der af de 1000 Mand kun var 70 tilbage, og af disse 70 var endda kun de 10 i kampdygtig Stand. Da det var kommen saa vidt, maatte den viljestærke Dronning endelig dagtinge og overgive Slottet og sig til Sten Sture. Dagen efter naaede Kong Hans med sin Undsætningsflaade op i Stockholms Skær. Det var for sent. Han maatte sejle hjem med uforrettet Sag, og Rigforstanderen holdt Dronningen tilbage i Forvaring i $1^1/_2$ Aar endnu (1502).

Hvad maa Kong Hanses Tanker om dette have været? De svenske Stormænds Edsbrud, Sveriges Frafald fra den Konge, som faa Aar tidligere var kaaret og kronet med alles Minde, — det var altsaa Lønnen for, at han havde behandlet de overvundne med Skaansel og Taalmod, i Stedet for, som Tidens Skik var og som mange havde raadet ham til, at lade Sten Sture og hans Venner bøde med Liv og Gods. Dette skærpede Kong Hanses Mistro til Mennesker, det gjorde ham mere tungsindet og indesluttet og villigere til at tro ondt, end han før havde været. Maaske havde hans stigende Tungsind og Sortsyn en Grund til; det lader nemlig til, at han var angrebet af en indtil da ukendt Kønssygdom, som de franske Soldater bragte med hjem fra en Belejring af Neapel, og

som rask udbredte sig videre; i Danmark kaldtes den »Pokker«. — En af de Ting, som forekom mange underlig, var Kongens Holdning i Sagen om Povl Laksmand. Denne var en mægtig Herremand, som ejede Godser baade i Halland, Skaane, Sjælland og Fyn, og som var Rigens Hovmester og Rigsraadets Fører. Han og andre skaanske Adelsmænd laa i en hel Del Tvist med Ærkebisp Byrge, en Bondesøn fra Halland, som fra sin jævne Oprindelse var naaet frem til den danske Kirkes højeste Post og tillige den højeste Rang i Rigsraadet. Kong Hans nærede tilsyneladende fuld Tillid til Povl Laksmand. Saa blev Rigshovmesteren en Dag paa Højbro i København overfaldet og dræbt af to halvfulde Adelsmænd, som kastede ham i Vandet med de Ord: »Du hedder Laks! Svøm nu!« Ved hans paafølgende Jordefærd viste Kong Hans ham al sømmelig Ære. Men ikke længe efter røbede han helt andre Følelser mod den afdøde. Han rejste paa Sjællands Landsting Klage mod Povl Laksmand for, at han havde spillet under Dække med Svenskerne og stræbt efter at rive Sveriges Krone fra Kongen. Rigshovmesterens Arvinger vovede ikke at tage sig af hans Sag; thi Kongen hævdede — overensstemmende med den i Tyskland gældende »Kejserret« —, at det var dem, som skulde føre Bevis for den dødes Brødefrihed. Udfaldet blev det, at først Rigsraadet og derefter de forskellige Landsting domfældte Povl Laksmand og dømte hans Godser til Kronen. Af hans Dommere i Rigsraadet fik Ærkebisp Byrge og Bisp Jens Andersøn Beldenak hver sin Part af Byttet. Folk troede ikke ret paa, at Klagen mod Povl Laksmand havde været sand, og Rygtet gik, at Kong Hans endnu paa sin Dødsseng plagedes af Samvittighedsnag over denne Sag.

Netop ved den Tid, da Modgangen ramte Kong Hans og hans Sind blev mistænksomt og haardt, var hans Søn Kristian modnet til Mand og traadte nu frem ved Faderens Side. Da Kong Hans 1501 rejste til Sverige, blev den tyveaarige Kristian Rigsstyrer i Danmark under Faderens Fravær. Og Aaret efter, da det saa rigtig truende ud for Hans baade i Sverige og i Norge, var det den unge Prins, som frelste Norges Krone for sin Fader. Oppe i det søndenfjældske Norge havde hidtil to indbyrdes fjendske Stormænd spillet Mestre. Den ene var Henrik Krummedige (af den tit omtalte holstenske Æt) paa Bahus; den anden var Knut Alfsson paa Akershus, som stammede fra en svensk Æt, »tre Roser«. Den sidstnævnte blev Genstand for Hanses Mistro; og da en stor Bonderejsning udbrød i Viken, gav Kongen Bønderne Medhold imod Lensmanden og fratog ham snart hans Len. Forbitret drog Knut Alfsson til Sverige, hvor han sluttede sig til Svante Sture, fik Krigshjælp her og faldt saa atter ind i Viken. Her indtog han sit gamle Slot, Akershus, og omsluttede derpaa Henrik Krummedige paa Bahus. I Foraaret 1502 var saaledes Kong Hanses Kongedømme i Norge lige saa truet som i Sverige, og alt afhang af, om det kunde lykkes at frelse det stærke Bahus, som beherskede Farten paa Gøtaelven og derved

var Nøglen baade til Norge og til Vester-Gøtland. Men saa snart Kongen var vendt tilbage fra sit mislykkede Forsøg paa at undsætte Kristine paa Stockholms Slot og atter selv havde overtaget Styret af Danmark, ilede Kristian med en stor Hærmagt mod Nord, undsatte Bahus, kæmpede sejerrig mod Knut Alfsson og Vestgøternes tapre Høvedsmand Åke Hansson, indtog Elfsborg og store Dele af Vestergøtland og sprængte derved den nemme Forbindelse mellem Knut Alfsson i Viken og de oprørske Svenske. Mens Kristian saa efter sit korte og heldige Felttog vendte hjem til København, kuede Henrik Krummedige let Knut Alfsson, saa at denne maatte underhandle. Mod Løfte om trygt Lejde gik han om Bord paa et af Henriks Skibe; men her kom de to Uvenner i skarp Tvist, Vreden fik Magt over Henrik, saa han glemte sit givne Løfte, og Knut Alfsson nedhuggedes med flere af sit Følge. For at dække sig stævnede Henrik Krummedige saa Borgerne i Oslo til Tings, mens hans Krigsfolk holdt Byen besat, og Tinget dømte, at Knut var en vitterlig Landsforræder, der skulde miste »Fæ og Fred« i Landet, at han selv ved Falskhed havde forbrudt sit Lejde, og at Henrik Krummedige var sagesløs for hans Drab.

Fig. 42. Svante Stures Segl.

Knuts Lig blev givet i Kongens »Miskundhed«; det blev liggende »paa Morde«, ujordet, i 12 Aar. Hans Enke, Mette Iversdatter fra Tirsbæk i Jylland, giftede sig med Svante Sture.

I Aaret 1503 stilnede Krigen med Svenskerne af, Underhandlingerne fik bedre Fremgang og man enedes om, at Dronning Kristine endelig skulde faa Lov at komme hjem. Før hendes Bortfærd fra Vadstena holdtes her en højtidelig Gudstjeneste; da Dronningen gik op for at ofre, ledsagedes hun af Sten Sture og Hemming Gad. Med et stort Hædersfølge kom hun i Dec. 1503 til Halmstad efter fulde tre Aars Fravær. Sten Sture drog saa fra Halmstad ad Stockholm til, men døde undervejs ved Jønkøping 14. Dec. 1503. Hemming Gad skjulte hans Død for at faa Tid til det ny Rigsforstandervalg; han foregav, at Hr. Sten led af sin gamle Øjensygdom, og skal have ladet en

Fig. 43. Hemming Gads Segl.

Mand, der lignede den afdøde Rigsforstander, køre paa en tildækket Slæde, som om det var ham. Paa den Maade holdt han Dødsfaldet hemmeligt, indtil SVANTE STURE i Januar 1504 kunde vælges til Rigsforstander. Det var en djærv Kriger; men i Statskunst og Rænkespil kunde han ikke maale sig med Hemming Gad, som derfor blev Rigets virkelige Leder. Med Selvfølelse førte Hemming Gad i sit Segl baade de tre Søblade og Sveriges tre Kroner.

En Vaabenstilstand paa et Aar indtraadte derpaa, og et Møde af alle tre Rigers Raad skulde holdes i Kalmar for at afgøre den evindelige Strid. Det blev frugtesløst som saa mange tidligere, idet Danskerne og Nordmændene kom, men Svenskerne udeblev. De mødte Rigsraader fældede saa den Dom, at Kongen havde Ret til Sveriges Rige, at Svante Sture og hans Fæller var Oprørere og Majestætsforbrydere, og at de havde forbrudt baade deres Gods og deres Ære. Men hvis Kong Hans skulde faa Magt til at sætte denne Dom i Værk, maatte han afskære Svenskerne fra al Hjælp udefra, især da tvinge Lybækkerne til at afbryde Handelen med Svenskerne og derved udsulte det ulydige Rige. Og det var vistnok snarest af den Grund, at det danske Rigsraad bad Kejser Maximilian og det tyske Riges Fyrster og Stænder om at stadfæste Dommen. Kejseren var villig, satte Sverige i »Rigets Akt« og forbød Lybækkerne at handle med Svenskerne eller paa nogen Maade hjælpe dem. Kong Hans lod Kejserdommen trykke og udbrede, — det første Eksempel her i Norden paa Bogtrykkerkunstens Brug i Politikkens Tjeneste. Hvorvel Rigsforstanderen og hans Parti spottede over alt dette, kunde det blive dem farligt nok. Jakob Ulfsson og de andre Herrer af det Modparti, som ønskede Fred og Forbund med Danmark, søgte atter Forbindelse med det danske Rigsraad: »Vi er alle af ét Tungemaal, og vi er næsten alle Frænder,« skrev de svenske Stormænd til de danske. Klemte inde mellem de to stridende Partier var de jo i en utaalelig Stilling. Men Almuen var som sædvanlig paa Rigsforstanderens Side: »Skal vi give Kong Hans Skatter,« hed det, »da skal det være med skarpe Spader, Buløkser og Dalpile«. Sjælen i Modstanden var Hemming Gad, som ikke lod sig bøje hverken af Pavens Bandbulle eller af Kong Hanses Krigsmagt. »De Danske mener,« skrev han til Svante Sture, »at de med Kejserens Akt og Pavens Band skal bringe Riget i deres Vold; det skal Fanden forbyde, med Forlov at sige. Holder vi blot ud denne Sommer, da skal vi til Vinter bande dem igen, saa Hønsene skal gale i dem«. En anden Gang skrev han: »Stockholms Borgere skriver, at fjendtligt Krigsfolk er i Vente. Lad dem da komme i Guds Donners Navn! Den milde Moder Maria Mø, som hjalp syv Kirkesogne i Ditmarsken, hun kan vel næst Guds Bistand hjælpe et helt Kongerige.«

Alligevel blev Krigen med Tiden for tung for Sverige. Kong Hans førte den mest som en Søkamp for at spærre Sverige inde, saa det hverken kunde faa »Salt eller Humle« tilført, og der blev

virkelig snart Dyrtid. Han indkaldte hollandske Skibsbyggere og lod tømre mange ny Skibe. Tapre og haarde danske Adelsmænd som Jens Holgersøn, Otte Rud og først og fremmest Fynboen Søren Norby (eller Nørby) var hans »Kaptajner«. Lybækkerne turde ikke indlade sig i Krig med ham; de maatte gaa ind paa at afbryde Handelen med Sverige og indrømme, at naar deres Skibe mødte en kongelig Orlogsmand, skulde de stryge Flaget og lade deres Ladning undersøge. Omsider maatte Svante Sture da 1509 gaa ind paa en Fred i København og forpligte Sverige til at betale Kong Hans en Skat af 12,000 Mark om Aaret, indtil det tog enten ham eller Kristian til Konge. Men heller ikke denne Fred holdt. Kejser Maximilian slog sig fra Hanses Parti, gav efter for Lybækkernes idelige Bønner og tillod deres fri Handel paa Sverige; Lybækkerne maatte betale mange Penge i det kejserlige Kancelli for disse Breve. Følgen var Udbruddet af en vældig Søkamp mellem Danmark og Lybækkerne. Til Lands kunde Kong Hans ikke komme dem til Livs; thi Hertug Frederik og den slesvig-holstenske Adel satte imod hans Vilje igennem, at begge Hertugdømmer skulde være udenfor denne Krig; men saa meget hidsigere blev Kampen til Søs. Ikke alene udrustede Kong Hans selv mægtige Orlogsflaader — de ny Skibe »Engelen« og »Marie« var de største Fartøjer, der endnu var sete paa Østersøen, idet de foruden Baadfolkene havde en Besætning paa 500 Skytter hvert —; men han kundgjorde tillige i England og Skotland, at enhver kunde faa hans Fuldmagt til at kapre Lybækkernes Skibe og Gods. Lybækkerne svarede med at udstæde lignende »Stjælebreve«. Som Følge af dette vrimlede Havet med vilde Røverskibe. Snart fik da ogsaa Svante Sture og Hemming Gad Mod til atter at tage Krigen op. Skibe røvedes, Kyster plyndredes, Byer brændtes, og Krigslykken fulgte snart den ene, snart den anden Part, indtil endelig i et stort Søslag under Bornholm Jens Holgersøn og Søren Norby sejrede over Lybækkerne, og den danske Flaade blev Herre paa Østersøen. I Forvejen var Sveriges navnkundigste Krigshelt, den førnævnte Åke Hansson, falden under et mislykket Angreb paa Skaane, og den unge Kong Kristian brød ind i Vestergøtland og Småland. Bønderne her var nu trætte af Krigen; da de svenske Høvedsmænd bad dem hugge Braader i Skovene omkring Jønkøping og lægge sig der til Landeværn, svarede de: »De vilde ingen Braader gøre eller ligge i, men sidde i Fred hjemme hos sig selv«. Denne Stemning blev almindelig. En Bygd i Småland, som gæstedes af Kong Hanses Skattekrævere, svarede: »Betaler vi Skatten til Kongen, har vi Sveriges Rige over os; betaler vi til Rigsforstanderen, har vi Kongen paa os; derfor betaler vi ikke Skatten til nogen af dem, men holder den inde hos os«. Misnøjet voksede især paa Grund af Dyrtiden, alle Vegne klagedes over Mangel paa Salt, Humle og Klæde, og i Dalarne og Upland udbrød en dødelig Pest. Under slige Tilstande svandt Tilliden til Svante Stures Held og Dygtighed, mens Jakob Ulfsson og hans

Fæller atter fattede Haab, saa de endog vovede at true Rigsforstanderen med Afsættelse. Allerede var Borgerkrigen udbrudt paa flere Steder, da Svante Sture, som var draget op til Vesterås for at tale med sine trofaste Bjærgmænd, uventet døde her 2. Jan. 1512. Nu fik det svenske Fredsparti Overhaand, og i Malmø sluttedes en ny Fred, der stadfæstede den fra 1509. Samme Dag oprettedes ogsaa Freden med Lybæk og de vendiske Stæder. Her maatte Lybæk opgive sit Hjærtens Ønske om at faa sine Fjender Hollæn-

Fig. 44. Altertavle af Klaus Berg med Billeder af Hans, Kristian II og to yngre Sønner.

derne udelukkede fra Østersøen. I det hele var Fredsvilkaarene 1512 en Sejr for Kong Hans.

Vintren efter drog han som saa ofte omkring i Danmark for at holde Retterting og vilde just ride fra Ribe, da der indtraf en voldsom Vandflod, saa alle Enge og Kær stod under Vand. Idet han red gennem en saadan oversvømmet Lavning, snublede Hesten, og han styrtede i det iskolde Vand. Dette voldte ham en slem Sygdom, som forværredes under den fortsatte Rejse, og 20. Febr. 1513 døde han i Aalborg. Han efterlod sig det Lov, at han var ærlig, oprigtig og retfærdig, tarvelig i Levemaade og Klædning, en Elsker af det danske Sprog, omgængelig og ligefrem —, dog ofte mørk af Sind og mistænksom. Men Adelen mente, at han tit havde

tilsidesat den og overtraadt Haandfæstningen; det satte sit Præg paa de Kongeløfter, den nu krævede af hans Søn.

Den unge Kong Kristian havde siden 1506 været udnævnt til »fuldmægtig Herre over Norges Rige, ligervis og i alle Maader som om Kongen selv var til Stede«, og havde vidst med fast Haand at styre dets urolige Almue og dets stridige Stormænd. Han havde med sig som sin Kansler den danske Adelsmand Erik Valkendorf, som var Provst i Roskilde, en klog og kraftig Mand. Af de mange smaa Rejsninger mod haarde Fogeder, som fandt Sted og maatte dæmpes, er dog én værd at omtale. Det var Opstanden blandt Hedemarkens Bønder, som under Herlog Høfudfat (»Herluf Hyttefad«) nægtede Skatter og ihjelslog eller bortjog Fogederne. Da Kristian paa dette Budskab straks brød op fra Akershus med sine Krigsfolk, lavede Bønderne sig til at tage imod ham ved at hugge Braader i Skovene, idet de fældede Træerne paa begge Sider af Skovvejen, spærrede Vejens inderste Udmunding af Braaden og lagde sig selv i Baghold for at lukke Kongen inde i den Fælde. Men Kristian, som vel kendte den Slags Krigsførsel, gik uden om Braaden og huggede Bønderne ned eller tog dem til Fange. Det gik ligesaa med de andre Smaaopstande, ogsaa med dem som fik Hjælp fra de svenske Grænselandskaber. Bisp Karl af Hammer, som stod bag ved Urolighederne, blev fanget ved List, og hans faste Slot i Hammer toges ved Overrumpling. Erkebisp Gaute gjorde Indsigelse imod, at en Bisp behandledes paa den Maade; men Paven, som Sagen henskødes til, tog sig ikke af den. Da saa Gaute døde 1510, og Kristian havde formaaet Pave Julius II til at give det ledige Ærkestift til hans tro Ven Erik Valkendorf, var Karls Sag tabt. Han blev frigivet, men fik ingen Oprejsning og døde kort efter. Den haarde Medfart, Bisp Karl havde lidt, vakte ogsaa den danske Adels Opmærksomhed og fremkaldte hos den megen Frygt for, hvad man kunde vente af Kristian; men denne paastod altid siden, at Bispen havde fortjent sin Skæbne, fordi han havde krænket sin Pligt mod Gud og Kongen. Efter Erik Valkendorfs Udnævnelse var Kongen tryg for Norges Troskab; der sad nu danske Mænd paa Bispestolen i Trondhjem og Oslo og paa Slottene Akershus og Bahus.

Samtidig med at Kristian saaledes slog sine indre Modstandere ned, tog han haardt fat paa Hanseaterne i de norske Byer, dels i Bergen, hvor han stræbte at fremme Samkvemmet med Holland i Stedet for med Lybæk, dels og navnlig i Oslo, hvor han gjorde Ende paa Rostokkernes store Friheder og deres Ret til Vinterleje og Bosættelse. Dette stemmede godt med hele den faste Holdning, Kong Hans al sin Tid havde vist mod de tyske Stæder, og som havde Kristians fulde Tilslutning. Men hertil medvirkede desuden den Indflydelse, som udøvedes af en ny Raadgiver, Kristian havde fundet, en hollandsk Enke ved Navn Sigbrit, der var flyttet til Bergen og ernærede sig ved at drive en lille Bod der.

Det var under Kristians første Ophold i Bergen 1507, at Erik Valkendorf lagde Mærke til Sigbrit og hendes skønne Datter Dyveke og lod dem indbyde til et Gæstebud, som holdtes paa Raadhuset til den unge Konges Ære. Kristian blev lidenskabelig forelsket i den unge Pige, vandt hende til sin Elskerinde og tog hende og Moderen med til Oslo. Hans Kærlighed til Dyveke vedvarede lige til hendes Død. Og i Ly af den vandt Sigbrit hans Øre og hans Tillid. Hun var en vel oplyst Kvinde, havde god Indsigt i Handelsforhold, et skarpt og klart Hoved, og dertil kom, at hun og Kong Kristian mødtes i Hadet til den Adel, som stod i Vejen baade for Kongedømmets Udvidelse og for Borgerstandens Opkomst. Da Kristian fulgte sin Fader paa Tronen, førte han Dyveke og Sigbrit med til København.

I Aaret 1512 var Kristian draget ned til Danmark for sammen med Faderen at deltage i Rejsen rundt i Landet, og ved Faderens Død var han til Stede i Aalborg, hvor tillige en hel Del jyske Rigsraader havde indfundet sig. Kristian, der allerede som Barn var hyldet som Konge, hvis Ret til Tronen Hans flere Gange siden havde faaet stadfæstet af Rigsraadet, og til hvis Haand Lensmændene var forpligtede til at holde Slottene, forlangte da af de tilstedeværende, at de med det samme skulde love ham Huldskab og Tjeneste. Men til Trods for alle Hyldinger og Løfter nægtede de dette: først maatte hele Rigsraadet samles og Haandfæstningen vedtages, sagde de. Kristian blev vred; men han maatte finde sig i denne Opsættelse, til Rigsraadet ved St. Hansdags Tider kunde mødes i København. I Mellemtiden skyndte han sig med at sikre sig de vigtigste Slotshøvedsmænds Troskab. Men samtidig henvendte nogle af de Jyder, som havde staaet ham imod i Aalborg, sig i Hemmelighed til hans Farbroder Hertug Frederik paa Gottorp, og tilbød denne Kronen. Frederik, der sikkert havde den største Lyst, turde dog ikke indlade sig paa en saa vovelig Ting, og der kom derfor intet ud af disse Planer, som først blev aabenbarede ti Aar senere. Men det er betegnende, at Kristian II allerede 1513 var saa frygtet og forhadt af de store; de vidste nok, at han ikke var dem velsindet.

I Juni 1513 mødtes saa de danske og en Del norske Rigsraader i København; nogle af dem havde et stort Følge med (Erik Valkendorf havde saaledes 140 Ledsagere), desuden kom Adelsmænd af lavere Rang, Udsendinge fra Hansestæderne og Hollands Byer og endelig en Del svenske Rigsraader til Staden. Der førtes vidtløftige Forhandlinger mellem Kongen paa den ene Side og de danske og norske Rigsraader paa den anden om Indholdet af Haandfæstningen; ogsaa den menige danske Adel blandede sig til Overraskelse for Rigsraadet ind i dette og indgav et langt Bønskrift om Sikring og Udvidelse af sine Rettigheder. Drøftelsen fik af og til et bittert Præg, især da Rigsraadet rejste den Paastand, at Kong Hans havde brudt over Halvdelen af Artiklerne i den Haandfæstning, han havde gjort

Ed paa at holde, navnlig de Punkter, som forbød at drage nogen Vanbyrding frem over Adelen og at sætte nogen ind i Rigets Raad, som ikke var af Rigets Ædlinger. Kong Kristian vogtede sig dog for at lade Vreden løbe af med sig, før han sad fast i Sadlen. Paa nogle Punkter gav han efter, paa andre fik han Rigsraadet til at vige, og Resultatet blev en Haandfæstning, som han dog nogenlunde kunde regere med. Adelen fik sin Adkomst til at oppebære sine Bønders Straffebøder udvidet, saa at Rigsraaderne fik Ret til alle Bøder, den øvrige Adel til de fleste, — en Vinding af stor økonomisk Betydning. Men omvendt gav saa Rigsraadet Afkald paa at have Indseende med, hvem Kongen udnævnte til Slotsfogeder og Lensmænd. Kun skulde disse uden Undtagelse tages blandt »Rigets gode Ædlinge, som er fødte af Riddere og Svende«; de ikke adelige Lensmænd fra Kong Hanses Tid skulde med det første afsættes, og Kongens Ret til at uddele Adelskab indskrænkedes stærkt. En hel Række Bestemmelser fastslog, at Adelsgods skulde blive i Adelens Eje, at Adelsmænd og Prælater uden Indskrænkning maatte drive Handel med udenlandske Købmænd, at Adelen havde Ret til at befæste sine Gaarde o. s. v. — Ting, som Kristian kun nødig har samtykket i. Men værst for ham at døje var Rigsraadets Krav om, at Slottene, — og dermed hele Rigets Krigsmagt — i Tilfælde af hans Død skulde holdes til Rigsraadets Haand, og at Kongen ikke maatte begære af Rigsraadet eller Landets Indbyggere, at hans Søn eller nogen anden i hans Levetid skulde vælges til Konge efter ham. Han forlangte, at dette Punkt skulde slettes, men kunde ikke opnaa det; dog gik Rigsraadet ind paa at tilføje nogle mildnende og selvmodsigende Ord: han maatte ikke »begære« en Tronfølger valgt, »med mindre han kunde have det med Rigsraadets Minde«. — Det norske Rigsraad maatte tage Haandfæstningen saaledes som Kongen og Danskerne enedes om den. Vel prøvede det paa at faa fastslaaet, at Norges Slotte og Len kun maatte gives til indfødte Nordmænd, men Kongen svarede, at »hans Naade har overvejet, at Adelen udi Norge fast er uddød«, og derfor vil han overdrage baade Len, kirkelige Embeder og Rigsraadspladser til Norges og Danmarks indfødte Mænd. Lige saa lidt nyttede de norske Rigsraaders Indsigelse imod, at Kong Kristian (ligesom Hertug Frederik) kaldte sig Arving til Norge, — de mente nemlig, at Norge siden 1397 var et Valgrige —; Oldenborgerne vedblev at føre denne Titel og var dermed i Overensstemmelse med den folkelige Opfattelse i Norge, hvor alle — udenfor Rigsraadets Kreds — regnede Kronen for arvelig. Derimod paatog Kongen sig efter Rigsraadets Ønske at indløse Orknø og Hjaltland (»Hetland« kaldtes det nu). Og saa endelig beseglendes Haandfæstningen af 29 danske og 7 norske Raader d. 22. Juli 1513. — Hvad det skulde blive til med Sverige, skulde staa hen til et Møde 1515. — Ud paa Efteraaret 1513 blev Kristian derpaa hyldet i Hertugdømmerne og stadfæstede sammen med sin Farbroder Stændernes Rettigheder.

KRISTIAN II var i 1513 en Mand paa 32 Aar, stærk og skulderbred, han havde brune Øjne, brunt Haar og rødligt Skæg. Blikket var livligt, men stundom tilsløret og tungsindigt. Han pristes for sin mandige Skønhed og var en Mester i alle ridderlige og krigerske Øvelser. Hans Aand var højtstræbende, urolig, videlysten. Han levede i en Tid, da i Europas Hovedlande Fyrstemagten var i Fremgang, og da Tidens lærdeste Mænd og bedste Hoveder sluttede sig nær til de Konger, som bedst vidste at kue de gamle Herskerklasser, Adelen og Kleresiet. Alt, hvad der rørte sig i Tiden, som kunde fremme denne Udvikling, optog hans Sjæl og drev ham fremad. Det var hans Drøm, at han som disse Fyrster kunde styrke Kongedømmet og Regeringsmyndigheden, knække Adelen og bøje Kirken; hvad der kunde virke dertil, tog han gerne i sin Tjeneste, og allerede af den Grund maatte han ønske at fremme Købstædernes Næringsliv og standse Bondeundertrykkelsen. Men han havde desuden en naturlig Følelse for Borgere og Almuesmænd og en dyb Sans for, at alle bør nyde lige Ret og Skel. Endnu før hans Haandfæstning var vedtaget, indskærpede han overfor en haard Lensmand: »Vi vil, at du i alting lader den menige Mand, fattige og rige, vederfares baade til Herredsting og andensteds, hvad Lov, Skel og Ret er.« Da han var paa Hyldingsrejse i Slesvig, rejstes der Klage mod en Del holstenske Adelsmænd, som paa egen Haand havde fejdet mod Hansestæderne; de blev alle dømte fra Livet og henrettede, skønt der mellem dem var Mænd af Alefeldernes og Sehestedernes mægtige Slægter. Da man bad Kongen om at skaane disse fornemme Mænd, svarede han: »Adelsmand er kun den, som handler adeligt; dersom enhver kunde være sin egen Dommer, til hvad Nytte var saa Lov og Ret i Landet.« Men til hans Skade virkede andre Egenskaber: han var ikke blot hensynsløs og voldsom, men for let til at give efter for Øjeblikkets Lune, og derfor i Nødens Stund skiftevis modig og forsagt. Han kunde slaa til, han kunde storme frem; men at læmpe sig igennem eller vente i rolig Fasthed, det laa ham fjernt. Og hvad der blev ham værst af alt: hans voldsomme Lidenskabelighed og Tro paa sin egen Ret kunde gøre ham helt blind

Fig. 45. Kristian II.

for Modstanderens Ret, saa han i slige Øjeblikke hverken ænsede givne Løfter eller Lovens Ord.

Han var særdeles flittig. Han stod op senest Kl. 5; en Times Tid efter kom hans Kansler til ham, og de arbejdede da sammen, saa lang Dagen var, kun afbrudte af Kirkegang Kl. 8 og Kl. 3 og af de to Maaltider som holdtes straks efter Gudstjenesten. Hyppig rejste han rundt i Riget og sad i Retten; stundom, naar der var Strid om Markskel, undersøgte han personlig Sagen paa selve Stedet og paaviste de Stene og andre Mærker, hvorefter Skellet skulde sættes. Ved hans Tilsyn og hans eget Foredømme kom der god Orden og Gang i hele Styrelsen. Hvorvel han saa Adelen skrapt paa Fingrene, passede han i sine første Aar at holde sig inden for Haandfæstningens Grænser; den lagde jo dog Regeringsmagten i hans Haand, og i Virkeligheden var denne Myndighed ikke ringe. Han udstædte vigtige Forordninger til Købstædernes Bedste, om Toldens Ordning og om Sildefiskeriet i Limfjorden. Endvidere arbejdede han paa at samle Danmarks Handelskræfter om København, saa at denne By kunde blive det store Oplagssted for alle de Varer, der førtes til og fra Østersøen. Derfor indbød han Købmænd fra hele Danmark og fra alle Europas søfarende Folk til at nedsætte sig i København, særlig det rige og vidtforgrenede sydtyske Handelshus Fuggerne. Sigbrits Indflydelse, som tydelig mærkes i disse Planer, lægger sig ligeledes for Dagen i Indkaldelsen af hollandske Bønder til Amager, hvor de indførte en omhyggelig Dyrkning, som var ukendt for de danske Bønder, thi de vidste »særdeles at omgaas med Ost, Smør, Løg, Rødder, Haver at anlægge og Vildgaasefangst«. — I Norge stræbte Kristian II efter Samraad med Erik Valkendorf at faa Bjærgværksdrift i Gang, og han prøvede, om end forgæves, paa at faa de pantsatte Øer udløste fra Skotland. Ogsaa Islands Forhold tog han sig af. Denne Øs Kyster laa hen som værgeløst Bytte for de talrige engelske Fiskere og Købmænd, som søgte herop, vilde Eventyrere, der ikke nøjedes med at købslaa med Indbyggerne, men øvede al Slags Vold og Plyndring. For at faa Ende paa det satte Kristian II sin ypperste Kaptajn, Søren Norby, til Lensmand paa Island. Det var den rette Mand til at passe paa Sørøverne; men desværre maatte han snart kaldes bort til andre Foretagender. Endelig havde Kong Kristian i Sinde at genoptage Sejladsen paa Grønland. Siden 1418, da »Skrællingerne« (Eskimoerne) havde overfaldet den norske Bygd i Grønland med Mord og Brand, havde Farten derhen været ophørt; men nu drog de store Opdagelser, som Spaniere, Franskmænd og Englændere daglig gjorde Vest for Atlanterhavet, atter Tankerne did. Dog blev Planen gennem flere Aar ikke iværksat. Endelig laa Søren Norby 1521 »rede til at løbe til Grønland eller andensteds, hvor eders Naade vil have mig i Verden«; men saa udbrød der nyt Oprør i Sverige, og Søren Norby fik nok at gøre hjemme.

Blandt Kongens Raadgivere i de første Aar, da alt endnu gik roligt,

var der baade højadelige og borgerlige Mænd. Til de første hørte den tit nævnte Erik Valkendorf og Marsken Mogens Gø. Til den borgerlige Kreds, der vel især støttede sig til Sigbrit, hørte navnlig Hans Mikkelsen fra Malmø, en rig Købmand, der havde været baade Raadmand og Borgmester i sin By, og som var Hovedmanden for adskillige af Kristian II's Love, men desuden den underfundige tyske Teolog Didrik Slaghek, hvis Indflydelse siden blev til stor Skade for Kongen. Sigbrit selv fik Dag for Dag mere at sige hos Kongen. Af denne svære, rødmussede Kvinde taalte han at høre Ting, som han ikke vilde høre af nogen anden. Naar hun blev vred, væltede de groveste Ord ud af hendes Mund. Talte hun om Adelen, havde hun Munden fuld af Stejler, Hjul, Tyve og Forrædere. Adelen hadede hende selvfølgelig; ogsaa Menigmand sang Smædeviser om hende. Men Kongen satte hende højt. Han lagde hele Toldvæsenet og mange flere Sager under hende, saa næsten alle Rigets Indtægter og Udgifter gik igennem hendes Hænder, og han drøftede enhver betydelig Sag med hende, inden han traf Afgørelsen. Derfor undlod de udenlandske Staters Sendemænd og Rigets egne Stormænd ikke at gøre hende deres Opvartning, naar de ønskede at opnaa noget af Kongen. En samtidig fortæller, at han tit saa de fornemste Mænd af Kongens Følge staa udenfor hendes Port i den strængeste Vinterkulde, gnidende Hænderne og stampende med Fødderne, mens de ventede paa Kongen, som var inde hos Sigbrit.

Skønt Kristian følte sig lykkelig og tilfreds i sit Elskovsforhold til Dyveke, krævede dog Hensynet til Rigets Tarv og hans Planer om Kongemagtens Udvidelse, at han fæstede sig en fyrstelig Brud, der kunde skænke ham ægtefødte Sønner. Hans Valg faldt paa en Fyrstinde af Datidens mægtigste Kongehus, den burgundiske Prinsesse Elisabet, af hvis Bedstefædre den ene, Maximilian, var Tysklands Kejser, og den anden, Ferdinand den Katolske, var Spaniens Konge, og hvis Broder, Karl (V), var Arving baade til Spanien med dets ny Kolonier i Amerika, til en stor Del af Italien, til de burgundiske Lande, hvortil navnlig Nederlandene hørte, og til de østrigske Lande. Da man fra begge Sider var bleven enig, og det var aftalt, til hvilke Tidspunkter Elisabets store Medgift (250,000 rinske Gylden) skulde udredes, blev den 13aarige Elisabet i Bryssel viet til Mogens Gø paa Kongens Vegne, samme Dag som Kong Kristian fejrede sin Kroning i København (11. Juni 1514). Aaret efter hentedes den unge Dronning hjem til Danmark af en Sendefærd af mange fornemme Herrer: Erik Valkendorf, Henrik Gø, Otto Krumpen o. fl., og i København holdtes Brylluppet med overdaadig Pragt. Elisabet, som alt i Forvejen havde forelsket sig i Kristian II's Portræt, fik sin Husbond meget kær og blev ham en trofast og opofrende Hustru, ligesom hun ogsaa kom til at holde af Danmark og hurtig lærte det danske Sprog. Kongen vedblev imidlertid med sit Forhold til Dyveke. Dronning Elisabets mægtige Frænder blev vrede over dette; de forlangte gentagne Gange, at

Dyveke skulde sendes bort, og Erik Valkendorf støttede dem med Iver, men forgæves. Da døde Dyveke pludselig i Aaret 1517, efter Sigende af Gift. Mens Sigbrit ialfald senere nærede Mistanke om, at Dronningens Frænder og Erik Valkendorf stod bag ved dette, faldt Kongens Tanker straks paa Torbern Okse, Slotsherren paa Københavns Slot. Det var en raa og stolt Adelsmand, som tidligere forgæves havde attraaet Dyvekes Kærlighed; det paastodes nu, at Dyveke var død af at spise nogle Kirsebær, han havde sendt hende, — mon han da ikke havde forgiftet disse Bær for at hævne sig paa den, der havde forsmaaet ham? Rasende af Smerte og Hævntørst satte Kongen Torbern Okse i Fængsel og anklagede ham for Rigsraadet, som var Adelsmænds Værneting i alle Sager der rørte Liv og Ære. Rigsraadet frikendte ham. »Havde jeg,« udbrød da Kristian, »haft saa mange Frænder og Venner i Raadet som Torbern, da havde jeg vel fanget en anden Dom; men havde Torbern en Hals saa tyk som en Tyrs, skal han dog miste den.« Uden at ænse Rigsraadets Frifindelsesdom nedsatte Kongen en ny Domstol af 12 Bønder fra Københavns nærmeste Omegn og lod dem træde sammen i Slotsgaarden som for at dømme ham efter Gaardsretten. Kongens Adfærd var sikkert stridende baade mod Loven og Haandfæstningen, men han naaede ad den Vej, hvad han vilde; Bønderne kendte Torbern skyldig, idet de til Dommen føjede den oftere brugte Formel: »Vi dømmer ham ikke, men hans Gerninger dømmer ham.« Dette var Kongen nok, og han lod Torbern Okse henrette. Fra dette Tidspunkt at regne forværredes øjensynligt Forholdet mellem Kongen og Højadelen; og mod adskillige, som havde paadraget sig hans Vrede, foer han haardt frem, saaledes ogsaa mod den før saa højtbetroede Erik Valkendorf. Dog blev denne Spænding og Strid endnu i tre til fire Aar nogenlunde holdt nede af Hensynet til Kampene om Herredømmet over Sverige.

I Sverige havde siden Svante Stures Død det gamle Skuespil gentaget sig med Strid imellem Partierne blandt de store, Strid mellem de store og Almuen, endeløse Forhandlinger og Rænker for at slippe bort fra Løfterne til Kristian II. Straks efter Svantes Død havde Jakob Ulfssons Parti, Unionsvennerne, faaet Overhaand, valgt Erik Trolle (Arvid Trolles Søn) til Rigsforstander og i Malmø 1512 (S. 93) fornyet den Fred, som bandt Svenskerne til at oplade Riget for Kristian II eller betale en stor Afgift. Men Svante efterlod sig en Søn paa tyve Aar, Sten Sture den Yngre, som alle Svantes Venner blandt store og smaa satte deres Haab til. De vigtigste Slotte var i Hænderne paa hans Parti, som derfor snart kom ovenpaa og tvang Rigsraadet til at godtage Hr. Sten som Rigsforstander. En kort Tid var der derpaa Fred i Sverige. Træt af et langt Livs Kampe nedlagde Jakob Ulfsson saa sit Embede og fik til sin Efterfølger udnævnt den unge Gustav Trolle, Søn af Erik Trolle og Dødsfjende af Rigsforstanderen. Mellem disse to unge, herskelystne og stridbare Mænd kunde Freden ikke vare. Ærkebispen stræbte

at faa sluttet fast Forbund mellem alle de Stormænd, der hadede Hr. Sten, og at komme i Forbindelse med Kong Kristian, medens Rigsforstanderen paa sin Side sikrede sig ved at indsætte sine Venner paa de flest mulige Slotte og derpaa drog til Dalarne for at vække Almuen op ved at forklare den, at Ærkebispen havde sammensvoret sig med mægtige Mænd i Riget, med den danske Konge og med Russerne om at lægge Sverige i evig Trældom. Tryg paa sine Venners og Almuens Hjælp ilede Sten Sture da med at slaa til, før hans Fjenders Planer var modne, indesluttede Ærkebispen paa Stæket, og holdt derefter i Arboga en Rigsdag, som enstemmig vedtog, at Kristian II aldrig skulde blive Konge i Sverige. Imens dette gik for sig, fik Gustav Trolle imidlertid Bud fra Danmark, at der skulde komme Hjælp, og derfor holdt han sig stiv, afslog at overgive Stæket og tog modig Kampen op. Ærkebisp Byrge lyste Sten Sture og alle hans Hjælpere i Band, fordi de fejdede mod en Ærkebisp og mod et af Kirkens Slotte, og paalagde alle Kirkens Tjenere i Sverige, at de hver Helligdag med tændte Lys og under Klokkeringning skulde kundgøre Bandsættelsen. Kristian II udstædte et aabent Brev til Sveriges Indbyggere, mindede om, at han var lovlig og enstemmig valgt til deres Konge, og meddelte, at han nu vilde gøre sin Ret gældende. Samtidig foretog han store og kostbare Rustninger, saa han i Maj 1517 kunde udsende 20 Skibe og 4000 Mand, der hærgede Sveriges Kyster. Men først i August løb Flaaden ind i Stockholms Skærgaard. Fra Stæket kunde Gustav Trolle se Røgen og Flammerne fra de Bondegaarde, Danskerne afbrændte, og jublende udbrød han: »Nu er de halvhosede Danskere komne; nu skal jeg med mit Glavind lyse Velsignelse over mine Fjender og den stridige Almue.« Danskerne gik i Land paa Ladugårdslandet, men her mødte Sten Sture dem ved Vædla og sejrede fuldstændig, saa at de maatte vende om, og Stæket blev ikke undsat. Paa en ny Rigsdag i Stockholm, hvor Gustav Trolle fremtraadte personlig efter Tilsagn om frit Lejde, naaedes ingen Forsoning; Ærkebispen og Rigsforstanderen udskældte hinanden for Landsforrædere, og de vrede Ord øgede Harmen paa begge Sider. Rigsdagen tillod vel Gustav Trolle at vende tilbage til Stæket, men vedtog tillige, at Stæket skulde jævnes med Jorden og Ærkebispen afsættes fra sit Embede. De tilstedeværende tilsvor hinanden, at de vilde staa Last og Brast sammen og være fælles om den Fare, der kunde rejse sig heraf, om den saa kom fra Paven i Rom, og alle maatte de hænge deres Segl under det Brev, som opsattes herom. Kun den snilde Bisp Hans Brask fra Linkøping forudsaa, hvor frygtelige Følger der kunde komme af dette, og lagde ubemærket under sit Vokssegl en lille Seddel med denne Indskrift: »Dette gør jeg nødtvungen.« Kort efter nødte den forsagte Besætning paa Stæket Ærkebispen til at overgive Slottet, som straks blev nedbrudt, og Gustav Trolle holdtes derefter i Forvaring.

Kong Kristian gav dog ikke tabt. Han rustede sig i Vinterens

Løb med endnu større Kraft, og om Sommeren 1518 kunde han selv sejle til Stockholm med en betydelig Stridsmagt. Han gik i Land og gav sig til at angribe den stærkt befæstede By fra Sydsiden. Men snart kom Sten Sture Sydfra med sin Hær, hvis Hovedbanner førtes af den unge Adelsmand Gustav Eriksson Vasa, angreb Kristian II ved Brænnkyrka og tilføjede ham store Tab. Kongen kunde dog vedblive med Belejringen i nogen Tid; men saa nødtes han af Mangel paa Forsyning og af Mytteri mellem Lejeknægtene til at indskibe sig og at nøjes med at foretage Hærgninger i Kystegnene. Tillige gav han sig til at underhandle med Sten Sture og lovede denne frit Lejde, om han vilde komme ud paa Kon-

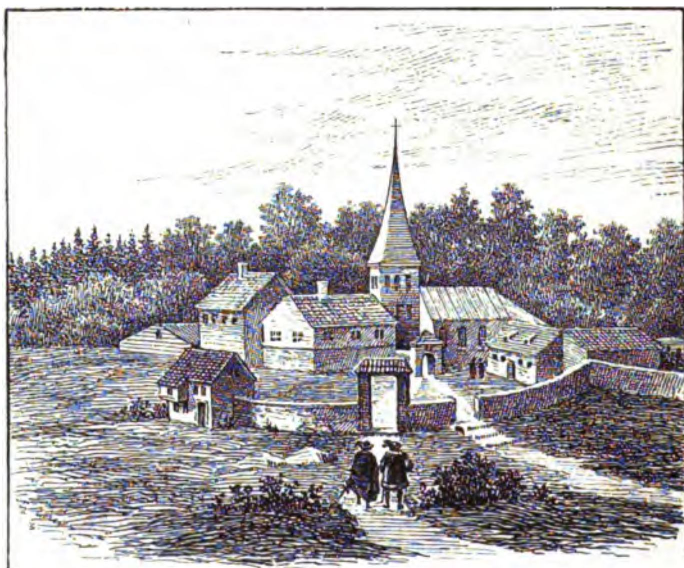

Fig. 46. St. Klara Kloster paa Norrmalm o 1500.

gens Skib. Da Rigsforstanderen imidlertid ikke turde betro sig til ham, tilbød Kristian II, at han vilde komme i Land til Hr. Sten, naar denne kun til Sikkerhed vilde sende seks navngivne Mænd ud paa Flaaden. Sten Sture sendte da de seks Mand; men saa snart de var om Bord, lod Kongen dem vide, at de var Fanger og maatte følge med til Danmark. Mellem de Mænd, hans Troløshed førte i i hans Vold, var Hemming Gad og Gustav Vasa. Noget efter sejlede Kongen hjem, fast besluttet paa at vove endnu et tredje Felttog: Sverige skulde og maatte kues.

Kong Kristians Rustninger til det tredje Tog var saa omfattende, at hele Aaret 1519 gik med til dem. Paa alle Maader søgte

han at skaffe sig Penge. Først og fremmest kunde han ty til den store Brudeskat paa 250,000 Gylden, som var lovet ham, men som han endnu ikke havde modtaget en eneste Gylden af; da Kong Karl og Dronningens øvrige Slægtninge trods hans stadige Mindelser ikke sendte ham Pengene, greb han til et kraftigere Middel, idet han lod sine Orlogsmænd opbringe nogle hollandske Fiskerskuder og Købmandsskibe; det hjalp omsider, saa han fik, om ikke alle Pengene, saa dog en god Del af dem. Dernæst stiftede han Laan hos Adelsmænd, Købstæder, Klostre osv.; Enkeltmænd kunde for »Hjemlovspenge« købe sig fri for deres Rusttjeneste, — andre købte sig fritagne for visse Love, — men alt dette gav ikke Penge nok, og han maatte ty til Ekstraskatter. Ganske vist var baade adelige og

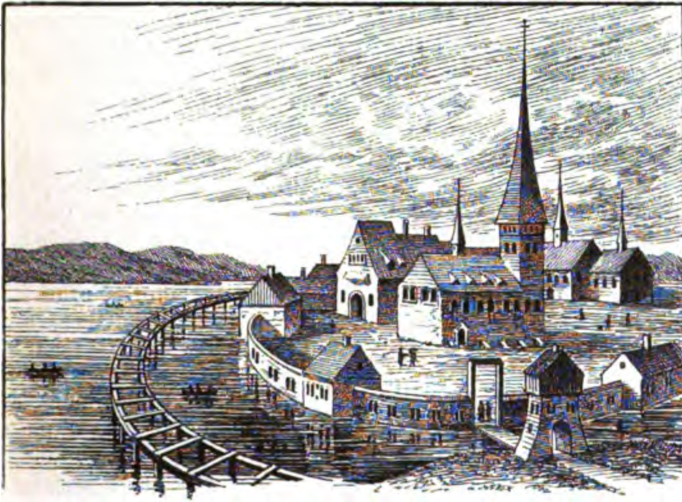

Fig. 47. Graamunkeholmen med Ridderholmskirken o. 1500.

gejstlige for deres Personer skattefri, saa at de ikke engang kunde sættes i Skat, om Rigsraadet gav sit Samtykke: men Kongen bad dem da om »frivillig« at hjælpe ham og sendte til sine Lensmænd Lister over alle de paagældende, hvor hver var sat til at svare $^1/_{10}$ af sin Indtægt i frivillig Skat, hvad der da ogsaa førte til, at de fleste betalte noget, om end ikke saa meget som han havde forlangt. Paa samme Maade skrev han til Købstæderne, om de »frivillig« vilde yde ham Told af Øl og Vin; men, hedder det i Brevene, »findes der nogen iblandt eder, som dette ej vil samtykke og indgaa og gør sig stridig, da skikker os ham hid; vi vil selv lade ham straffe efter Vedbørlighed«. Alle Købstæder bevilgede Tolden, Bønderne var de eneste, som ligefrem kunde tvinges til at give Skat,

om end kun med Rigsraadets Samtykke. Dette Vilkaar opfyldte Kongen saaledes, at han ikke henvendte sig til det samlede Raad, men til hvert Landskabs eller hvert Stifts Rigsraader og skaffede sig deres Indvilgelse; ad den Vej fik han sig tilstaaet 1 Gylden, d. v. s. en Værdi af 6 Tdr. Rug, for hver Bonde. Ligeledes forhøjede han Øresundstolden og den skaanske Sildetold, opkrævede betydelige Afgifter i Norge og lagde en drøj Skat paa Tyskerne i Bergen. Og saaledes videre: enhver Mulighed for at rejse Penge greb han. Dette spændte Rigets Kræfter til det yderste, det vakte umaadelig Forbitrelse i Hansestæderne, — men til Gengæld havde Kristian ved Nyaar 1520 en saadan Hær til sin Raadighed, at Sejren maatte være ham vis.

De mangfoldige danske Hærtog til Op-Sverige var hidtil som oftest foretagne om Sommeren og ad Søvejen. Da Sverige næsten ingen Sømagt raadede over, kunde den danske Hær saaledes uhindret naa ind i selve Upland, til Stockholm og endog til Upsala. Omvendt havde Vintrene ofte givet Svenskerne Overmagt. Naar Isen dækkede Søer og Aaer, kunde de svenske Bondehære ad Landvejen naa frem til Danmarks Grænselande og øve en hel Del Hærværk, indtil en tilstrækkelig stor Krigsmagt blev samlet imod dem. Men denne Gang vilde Kristian II netop bruge Vinteren, da han paa denne Aarstid kunde lade sin Hær rykke frem til Lands, og den da vilde finde Bøndernes Lader vel fyldte med Korn fra sidste Aars Høst. Dertil maatte han imidlertid have en Hær, som ikke blot var stor, men rask i sine Bevægelser. Hverken i Norge eller i Danmark udskrev han derfor Bønderne, som ikke regnedes for krigsøvede nok til den Tjeneste, her skulde kræves; de maatte i Stedet yde Pengeafgifter og paatage sig Kystvagter og Landeværn hjemme. Adelen, Lensmændene med deres Svende, hans egne Hofsinder, der tjente i hans Gaard for Kost og Løn, og ligeledes de Folk, som Bisperne og Herreklostrene stillede, udgjorde et stærkt Rytteri; hertil kom, at ogsaa Købstæderne ved denne Lejlighed maatte stille Hestfolk, især ridende Skytter med Armbrøst eller Kuglebøsser. Desuden hvervede han baade Fodfolk og Ryttere i Tyskland, Frankrig og Skotland, for en Del vilde Røvere og fredløse Forbrydere. Endelig i Efteraaret 1519 udstædte han et Forbud imod, at der fra Riget udførtes Kvæg, Korn eller anden »ædendes Vare«, og passede især godt paa, at der ikke fra de skaanske Lande solgtes en eneste Tønde Salt til Svenskerne. Ved Nyaar 1520 var alt rede. Og faa Dage efter begyndte den store Hær, der vel talte mellem 10,000 og 20,000 Mand, under Anførsel af Otto Krumpen at rykke op igennem Halland og derfra ind i Vestergøtland.

Men Kristian II havde ikke nøjedes med at skaffe sig Sværd, Spyd og Bøsser. Han havde ogsaa skaffet sig aandelige Vaaben: en pavelig Bandbulle mod Sten Sture.

Rigsforstanderen havde fuldvel indset, at den voldelige Afsættelse af Gustav Trolle kunde blive en farlig Sag, om det ikke lykkedes at

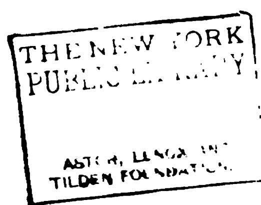
Hist. Rekonstruktion af R. Christiansen

DET NORDISKE FORLAG

»FREM«

UPSALA DOMKIRKE

faa Ærkestolen i Upsala beset paa en saadan Maade, at det bragte ham Fred med Kirken. Da kom en fornem pavelig Legat til Norden, en Italiener ved Navn Arcimbold, der havde Fuldmagt til at sælge Afladsbreve og derved skaffe Pave Leo X Penge. Mod at give Kongen en vis Del af sit Udbytte fik han Adgang til at drive sin Handel i Danmark, og fra dette Land kom han til Sverige, hvor han ogsaa tjente gode Penge ved at sælge Syndstilgivelse. Sten Sture, som endnu ikke havde formaaet at faa en ny Ærkebisp udnævnt, stræbte at vinde den mægtige Mand og tilbød ham Stillingen som Ærkebisp med store Indtægter. Nu opgav endelig Gustav Trolle og Upsala Domherrer deres Modstand, saa at Domkapitlet sendte Brev til Paven med Bøn om, at han vilde gøre Arcimbold til Ærkebisp. Men Kristian II fik Nys om alt dette, og da Legaten paa Hjemvejen til Rom drog igennem Danmark, lod Kongen lægge Beslag paa alle hans Skatte og ham selv drage tomhændet bort. Samtidig sendtes Didrik Slaghek til Rom med Bud om Arcimbolds Færd og om Uretten mod Gustav Trolle. Skønt Retstvisten i Rom siden endte med, at Paven krævede Arcimbolds Skatte udleverede og gav ham selv fremtrædende kirkelige Stillinger, saa blev dog Sten Stures Planer med Hensyn til Ærkestiftet forpurrede, idet Paven afgjorde den Sag til Fordel for Gustav Trolle. Med Fuldmagt fra Pave Leo X forkyndte Ærkebisp Byrge og Bisp Lage Urne Band over Sten Sture og Interdikt over hele Sverige, og ligeledes efter Paalæg fra Paven kaldte de »den verdslige Arm«, d. v. s. Kristian II's Hær, til Hjælp for at gennemføre Kirkens Straf over Svenskerne, der havde afsat en Ærkebisp og nedbrudt hans Slot.

Da Otto Krumpen saa rykkede frem langs Ætteraaen[1]) i Jan. 1520, mødte Sten Sture ham nær ved Byen Bogesund ved den tilfrusne Sø Åsunden. Danskerne sejrede, og Sten Sture selv, som blev haardt saaret af en Kanonkugle, døde et Par Uger efter af sit Saar. Fra Bogesund gik Otto Krumpen op mellem Vænern og Vættern og frem gennem den milelange, næsten uvejsomme Granskov Tiveden, hvor Svenskerne paany satte sig til Modværge bag Braader og andre Spærringer, men atter led et stort Nederlag. Og fra Tiveden laa Vejen aaben gennem de frugtbare Slettebygder helt hen til Upsala og Stockholm. De svenske Vaabens Uheld og Rigsforstanderens Død gjorde et mægtigt Indtryk; en Mængde Stormænd, som dels tilhørte det gamle Unionsparti, dels mente at burde bøje sig for det uundgaaelige, opgav al videre Modstand, og i Upsala mødtes en Del Rigsraader, som tilsagde Kong Kristian Huldskab og Troskab paa Rigets Vegne. Men Bønderne, ialfald i mange Landskaber, vilde ikke give tabt, en stor Almueskare samlede sig og drog frem mod Upsala, hvor den imidlertid blev slaaet af Danskerne Langfredag. Trods dette Nederlag blev Bøndernes Modstand ved; i det vidtstrakte Land kunde selv den mægtigste Hær ikke paa én Gang skaffe Fred i alle

[1]) Se Kortet i 1ste Del S. 393

Bygder. Og de vilde Landsknægtes grumme Færd, som selv Otto Krumpen havde ondt ved at hæmme, vakte stadig ny Forbitrelse blandt Almuen. Paa Stockholms Slot sad Sten Stures unge Enke, den modige Kristina Gyllenstjerna, som værgede Byen, Slottet og sine smaa Børns Arv med samme Udholdenhed, som en anden Kristine havde vist ved Forsvaret af samme Slot 19 Aar før. Kong Kristians Sejr var vis nok, men ikke fuldkommen, saa længe Stockholm ikke var hans. Sommeren igennem varede Stockholms Belejring, mens Kong Kristian snart var ved sin Hær i Stockholm, snart i Danmark — utrættelig i at varetage sin Interesse til alle Sider. Endelig fik han Stockholm overgivet til sig, takket være Hemming Gad. Denne, Svante Stures gamle Ven, havde følt sig dybt krænket af den unge Sten Sture, og da han 1518 var bleven ført med af Kristian II, havde Kongen helt vundet ham for sig. Nu paatog han sig Underhandlingerne med Fru Kristina og Stockholms Borgere og viste hele sit gamle Mesterskab i slige Ting ved hurtig at overtale dem til Forlig og Overgivelse, mod at Kongen lovede fuldkommen Forglemmelse og Tilgivelse; især skulde alt, hvad der vedrørte Gustav Trolles Afsættelse, regnes for endelig afgjort og aldrig mere paatales. Derpaa holdt Kong Kristian sit Indtog i Stockholm d. 7. Sept. 1520.[1])

Efter en ny Rejse til Danmark kom Kristian i Slutningen af Oktober atter til Stockholm for at forhandle med Raadet og Stænderne om Sveriges fremtidige Forfatning. Nu vilde han være tryg for, at dette Rige ogsaa efter hans Død skulde blive i hans Slægts Eje, og at ingen følgende Konger skulde nødes til at samtykke i, hvad som helst Raad eller Stænder maatte stille som Betingelse for at vælge ham: han vilde gøre Ende paa Valgriget med dets snærende Haandfæstninger og i Stedet gøre Sverige til et Arverige. Paa hans Vegne fremtraadte den skarpsindige og spidsfindige danske Bisp Jens Beldenak, som for de svenske Herrer fortolkede Sveriges Kongebalk saaledes, at Kong Kristian maatte holdes for ret Arving til Riget. Baade Rigsraadet og Rigsdagen godkendte da Kristian II som Sveriges Arvekonge. Søndag d. 4. Nov. 1520 blev han saa i Nikolaj Kirke kronet af Gustav Trolle og slog derpaa adskillige danske og tyske Adelsmænd til Riddere, men ingen svensk. I tre Dage var der Gæstebud og Fest paa Slottet. Mange af Deltagerne anede intet godt; men paa Festens tredje og sidste Aften (6. Nov.) følte de sig lettere om Hjertet og takkede Gud, at alt var gaaet saa vel. Endnu forløb en Nat under uheldsvanger Stilhed, — og derefter kom det Lynslag, der i Historien bærer Navnet det stockholmske Blodbad.

Hvad der i disse Dage er foregaaet i Kristian II's Sjæl, hvor langt han blev ført af sin egen Lidenskab, og paa hvilke Punkter

[1]) Billedet I 412 »Stockholm o. 1500« er et samtidigt Forsøg paa at afbilde Kristian II's Indtagelse af Stockholm.

andres Viljer stod bag ved ham og styrede hans Haand, kan efter Sagens Natur aldrig oplyses med fuld Sikkerhed. Vi véd, hvad der skete i Virkeligheden. Men hvad Kongens inderste Tanker var, hvorledes han retfærdiggjorde sig overfor sig selv, — det kan ingen Kilde og intet Dokument sige os; det kan vi kun tilnærmelsesvis tænke os til. Kraftigt, og sikkert i det hele rigtigt, har Allen søgt at fremstille Kongens Tanker (i »De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536«).

Kristian II stolede ikke paa de svenske Stormænd. Hvad havde ikke hans egen Fader og Bedstefader oplevet? Det ene Aar havde Sveriges mægtige Mænd hyldet en Konge og tilsvoret ham de dyreste Troskabseder, for saa næste Aar eller næst-næste at bryde Løfterne under de første de bedste Paaskud? Det var, maatte han synes, denne Yngel af selvraadige, troløse Storhanser, som i snart hundrede Aar havde umuliggjort ethvert Kongedømme i Sverige; nu havde de svoret Kristian II Troskab, men hvor kunde han vente, at de vilde holde den Ed bedre end den til Hans eller til Kristian I? En slig Oprørsflok maatte stækkes og kues. Ganske vist havde han lovet dem Tilgivelse og Glemsel; men skulde en Konge bryde sig om sit Løfte til saadanne Fjender, til disse upaalidelige Herrer, hvis blotte Tilværelse stod i Vejen for Freden i Norden, i Vejen for hans store Planer om at hæve Borger og Bonde op, trykke de mægtige ned, og samle alle nordiske Landskabers og Stænders Kræfter i en stærk Kongehaand? Gav dette Kongekald ham ikke en Ret langt højere, end den han overtraadte ved at bryde sit Løfte? Og i øvrigt: havde han i Virkeligheden efter den gængse Retsopfattelse Adkomst til at tilgive Forbrydelser mod Kirken? Selv regnede han vel ikke Pavens og Kirkens Ret for synderligt; men de, hvem det her gjaldt, var ialfald undergivne under den.

Tanker af denne Art fyldte Kongens Sind i Festens Dage, mens han stadig plejede Raad med Jens Andersøn Beldenak, Gustav Trolle og Didrik Slaghek. Og ved disse Raadslagninger modnedes Kongens Beslutning om at slaa sine Fjender ned, en Beslutning, som saa sattes i Værk med en Haardhed og i et Omfang, der overraskede endog Jens Andersøn.

Onsdagen d. 7. Nov. blev Rigsraadet, en Del andre Adelsmænd, ledende Borgere o. a. tilsagt til at møde paa Slottet. De kom, og straks lukkedes Portene efter dem. De førtes alle ind i den store Sal, hvor Kongen tog Sæde paa sin Trone. Derpaa traadte Gustav Trolle frem for Tronen og fremsatte Krav om Oprejsning for al den Overlast, han og den hellige Kirke havde lidt. Han lod oplæse et langt Klageskrift, som Punkt for Punkt fremstillede hans Krav og Navn for Navn fremdrog de anklagede — 18 navngivne Kættere og Stockholms Stad; i Skadesgodtgør forlangte han en umaadelig Pengesum og fordrede de paagældende Mænd fængslede. Da Kongen spurgte ham, om han vilde indgaa Forlig, udraabte Ærkebispen: »Nej! Straf efter Lovens Strænghed,« og til-

føjede, at Sagen alt var forebragt i Rom. Dertil svarede Kongen, at han vilde have den ransaget her i Riget, ikke i Rom.

Mens hele Forsamlingen var i Skræk og Uro, rejste Kristina Gyllenstjerna sig, og — vistnok ledet af Frygten for, at hele Erstatningssummen kunde blive væltet over paa hendes og Sten Stures smaa Børn — udtalte hun, at Klagen i hvert Fald ej burde ramme nogen enkelt, da Beslutningen mod Gustav Trolle var vedtaget af Rigsraadet og Rigets Stænder: skulde der i det hele straffes, maatte Straffen ramme hele Sveriges Rige. Og til Bevis fremtog hun det Brev af 23. Nov. 1517, hvis Underskrivere lovede at staa Last og Brast, endog imod Paven (S. 101). Straks prøvedes Brevets Underskrifter; Hans Brask reddede sig ved at paavise den Seddel, han havde gemt under Seglet; men de øvrige maatte en for en vedgaa deres Segl. Mens Seglene prøvedes, rejste Kongen sig og gik ud af Salen. De forsamlede blev stadig uhyggeligere til Mode; de anede, at det nu gjaldt mere end Gods og Penge. Da Mørket faldt paa, kom Søren Norby og hans Skare- væbnede Mænd ind med Fakler, greb nogle og førte dem i Forvaring, kom igen og hentede flere, og saaledes videre; ogsaa de gejstlige blev spærrede inde om Natten.

Brevet fra 1517 blev skæbnesvangert: det gav Kongen et uimodsigeligt Bevis for, at Underskriverne havde gjort sig skyldige i, hvad Kirken kaldte Kætteri. Følgelig lod Kristian II sætte en gejstlig Ret. Den traadte sammen om Morgenen d. 8. Nov. Kl. 9 og bestod af 1 dansk Bisp, Jens Andersøn, og endvidere af Gustav Trolle, Hans Brask og 11 andre svenske Prælater, som Natten over havde siddet indelukte paa Slottet. Sagen ansaas for tilstrækkelig oplyst, de anklagede blev ikke førte ind for at forsvare sig, og Retten gik straks i Gang med at drøfte det Spørgsmaal, Kongen stillede til den: om slige Gerninger ikke var aabent Kætteri. De 14 lærde Dommere afgav den skriftlige Kendelse, at de anklagede efter Kirkeret, Kejserret og Sveriges rette Lov var skyldige i Kætteri. Hvad Straffen skulde være, spurgte Kongen ikke om: den vilde han selv fastsætte.

Efter Domsafsigelsen førtes Dommerne tilbage til deres Værelse, hvor de holdt Maaltid under Sorg og Angst. Snart efter kom én løbende og sagde, at de svenske Bisper Vincens og Matthias nu førtes fangne ud af Slottet. Alle forfærdedes, men Jens Andersøn sagde: »Det er umuligt, at Kongen gør noget ondt mod slige Mænd; saadan Løgn skal man ikke tro.« Men kort efter kom en til med samme Tidende, og derpaa en tredje, som raabte, at lige nu skulde de til at række Hals under Sværdet. Da ilede Jens Andersøn ud, fulgt af alle de andre, raabende, at de vilde gaa til Kongen og hindre en saa grum Gerning. Men de mødte »det blodtørstige Menneske, Mester Didrik«, som raabte til dem: »Se jer vel for, at I ikke skal fordærves med de andre Forrædere.« Derover tabte de Modet og vendte grædende tilbage.

I den mørke Novembermorgen, da dette var foregaaet indenfor

Slottets Porte, saa ogsaa udenfor Slottet alting truende ud. Det udraabtes under Trompeters Lyd, at ingen maatte gaa ud af sit Hus; Byens Porte lukkedes; en stærk Flok Krigsknægte rykkede frem af Slottet og stillede sig i en dobbelt Række fra Slotsporten til Stortorvet. Her var Skafottet rejst. Ved Middagstid blev de fornemste af dem, der skulde dø, førte ud paa Torvet; først henrettedes Bisperne, saa de adelige og sidst de borgerlige; efter Skarpretterens Udsagn var det 82, som halshuggedes den Dag, og i de følgende Dage kom flere til. Da det gav sig til at regne stærkt, skylledes Blodet fra det højtliggende Torv ned i alle Byens Gader. Imens laa Ligene paa Torvet i Snavs og Dynd; men paa Tredjedagen læssede Bøddelknægtene dem paa Vogne eller Slæder og kørte dem ud paa

Fig. 48. Det stockholmske Blodbad. 1) Bispernes Henrettelse. 2) Ligene køres bort. — Efter et samtidigt Billede.

Södermalm, hvor de brændtes paa et stort Baal, — Kættere kunde jo ikke komme i indviet Jord. Sten Stures Lig blev taget op af Graven og kastet paa Baalet med de andre. I de følgende Uger blev flere Henrettelser foretagne ude i de fjernere Landskaber. Hvor mange der i det hele faldt for Kristian II's Hævn, vides ikke: men rimeligvis var de 82 fra den første Dag dog Hovedparten. De henrettedes Godser blev inddragne under Kronen.

Den Smule Lovlighed, som Kristian II kunde bruge som Dække for sin Handlemaade, hvilede helt paa Kætterdommen over dem, der var skyldige i Brevet fra 1517. Men i Virkeligheden brød han sig ikke om, hvorvidt den, han vilde ramme, havde været med til dette Brevs Udstædelse eller ikke; Bisp Vincens af Skara, som var et af de første Slagtofre, havde saaledes ikke undertegnet dette Brev.

Omvendt skaanedes flere af Underskriverne. Men endnu mærkeligere er det, at der blandt de henrettede ikke blot fandtes Kongens bitre Fjender, men adskillige Mænd, der havde virket ivrigt for ham, saaledes Bisp Matthias af Strængnæs og den gamle Hemming Gad. Denne sidste var gaaet til Finland som »Kong Kristians fuldmægtige Sendebud« og var i Færd med at ordne dette Lands Styrelse for Kongen, da denne sendte Dødsdommen efter ham og lod ham halshugge ved Raseborg Slot. I Bispernes Henrettelse kan vi maaske spore Didrik Slagheks onde Indflydelse paa Kongen; det synes, at Mester Didrik har villet rydde en Bispestol til sig selv.

Blodbadet i Stockholm har for Eftertiden staaet som en eksempelløs Udaad af Grumhed og Troløshed. Men for Kristian II selv har den vist aldrig fremstillet sig som en saadan. Selv i hans Landflygtigheds og hans Fængsels Tid mærkes intet til, at han angrede denne Gerning; han har vistnok altid syntes, at den Uret, han havde lidt, var hundredfold større end den Uret, han nogensinde havde øvet. I Datiden var slige blodige Gerninger ikke sjældne; ikke blot Ferdinand den Katolske eller senere Hertugen af Alba, men ogsaa Englands store Dronning Elisabet øvede Ting, der var mange Gange blodigere. Og i Sammenligning med de Myrderier, som i vore Dage Sultanen har sat i Værk i Armenien, ja i selve Konstantinopels Gader, er Kristian II's stockholmske Blodbad intet. Havde han sejret, saa hans Værk var blevet varigt, da vilde vi i Historiebøgerne kun læse, at han udryddede nogle af de værste Oprørere. Men nu gik det modsat, han blev en Flygtning, og baade i Sverige og Danmark kom der Regenter, som maatte ønske hans Minde sværtet. Derfor blev hans Hævnlyst og Troløshed husket, understreget og overdrevet.

Allerede d. 9. Nov. sendte Kristian II til alle Sveriges Landskaber Bud om, hvad der var foregaaet: at han paa Gustav Trolles Klage havde nedsat en Ret af Sveriges lærdeste Klerke, der havde dømt de anklagede som Kættere, hvorefter Kongen havde straffet dem, som St. Eriks Lov paalagde ham. — Men saa snart han havde endt sit blodige Hverv og forklaret Sagen for Sveriges Indbyggere, vendte han sig til det, som var hans kæreste Tanke, idet han kaldte de ypperste danske Købmænd op til sig i Stockholm og her vedtog Grundlæggelsen af et stort nordisk Handelsselskab, ordnet efter Hansestædernes Forbillede, med fire Stabelpladser: i Nederlandene, København, Stockholm og i Finland nær den russiske Grænse. Samtidig var det, at han vilde sende Søren Norby til Grønland. Herhjemme i de nordiske Riger regnede han nu paa at faa Fred, de hvervede Tropper fik for største Delen Afsked, og kun en mindre Styrke blev tilbage i Sverige. I Sverige indsatte han et Rigsstyre, hvis vigtigste Mænd — foruden Gustav Trolle — blev Didrik Slaghek og Jens Andersøn, der fik de to Bispedømmer, som var blevet ledige ved Vincens's og Matthias's Henrettelse. Derpaa rejste han til København ad Vejen til Lands, idet han undervejs

lod henrette adskillige af dem, han troede ilde. Han stolede paa, at Sverige nu var lamslaaet for lange Tider.

Aaret 1521, da han troede at have Ro for Krigene og Tid til fredelig Virksomhed, blev derfor det Tidsrum, da han samlede sig om sin Lovgivning og paa dette Omraade tog fat paa et Værk, som vilde have gjort hans Navn til et af de allerypperste blandt alle Nordens Konger, om hans Gerning havde faaet Lov at bestaa. Thi det staar fast om Kristian II, at ligner han end i sin hensynsløse Udøvelse af Fyrstemagten sine samtidige som Henrik VIII i England, Frants I i Frankrig, Ferdinand den Katolske og Karl V, — saa staar han langt over dem ved sit Syn for, at det gjaldt at løfte de fortrykte og hjælpe de retløse. Hans Lov om Stranding og Vrag gjorde saaledes Ende paa den gamle Tilstand, ifølge hvilken den skibbrudne var næsten retløs og hans Gods tabt: nu skulde Lensmanden hjælpe de skibbrudne og tage Vare paa Strandingsgods, saa det kunde komme til den rette Ejermand. Det fortælles, at en jysk Bisp, der havde Strandingsret over en stor Del af Kysten, klagede til Kongen over det Tab i Indkomster, denne Lov voldte ham, og som, da Kongen henviste til Guds Bud, ytrede, at der ikke stod noget i Skriften om Vrag og Strandinger. »Har I da ikke læst,« svarede Kongen, »det femte og det syvende Bud?«

Øjemedet med Strandingsloven var aabenbart ikke alene det rent menneskelige at skærme de søfarende mod Rov og Drab, men tillige det politiske at gøre Søfart og Handel til godt værnede Næringsveje, som i Ly af Loven kunde blomstre op til rig Betydning. Til det samme Maal sigtede en Række Forordninger og navnlig den store Købstadlov, i hvis Udarbejdelse Hans Mikkelsen tog en fremtrædende Del. Det var Kongens Mening helt at gøre Ende paa alt Købmandskab, som dreves af Adelsmænd, Prælater, Bønder og Haandværkere og at gøre Handel til Eneret for Byernes Købmandsstand. »I skal,« hedder det i en af Kristian II's Forordninger, »aflægge den ulovlige Købmandskab og Handel, som I slaar eder i, vore Købstæder til stor Skade og Fordærv og imod alle deres Naader, Friheder og Privilegier.« Dette skal, hedder det senere, overholdes ubrødelig af alle, »i hvad Stand, Ære og Værdighed de ere udi,« ellers mister vedkommende alle sine Len og Privilegier, og hvis han er en menig Mand, kan han straffes paa Liv og Gods. Følgelig maatte Adelsmænd og Prælater ej mere udskibe Købmandsvarer til Søs eller udføre Øksne og Heste til Lands; ej heller maatte Folk fra de sydlige Øer længer føre deres Korn over til de nærliggende tyske Stæder og derovre indkøbe, hvad de selv havde Brug for: alle skulde nu føre deres Korn ind til Rigets egne Købstæder. Haandværkerne i Købstæderne maatte ikke give sig af med selv at drive Købmandskab; men til Gengæld var næsten al Haandværksdrift forbeholdt dem, idet kun Skræddere og Skomagere maatte bo paa Landet og da i flere Miles Afstand fra en Købstad. Byernes Styre vilde Kristian II ordne efter nogenlunde

ensartede Regler for hele Riget, som lagde Magten hos en kongelig Embedsmand, der kaldtes Skultus, og Borgmestre og Raadmænd, tagne blandt de mest agtede Købmænd. Hvert Aar skulde der holdes to store Købstadmøder, et i København for Ombud fra Skaanes og S ællands Byer, et i Viborg for Jyllands, for at raadslaa om Købstædernes Tarv og stille Forslag derom til Kongen, — et vigtigt Skridt til af de splittede og smaa Købstæder at danne én stærk Organisation, en ny Rigsstand. For at lette Samkvem og Omsætning maatte der bringes Orden i Maal og Vægt: for Eftertiden skulde over hele Riget Københavns Maal og Vægt være gældende. Endvidere gjorde Kristian II den første Begyndelse til et Postvæsen: i hver Købstad skulde der være Brevdragere til at løbe med Breve for en bestemt Pris, Vognmænd, som var pligtige til at køre for de rejsende; Fogederne skulde nøje vaage over, at Veje og Broer holdtes forsvarlig vedlige. Endelig kan vi i denne Sammenhæng lægge Mærke til, at han ogsaa søgte at faa Skolerne bedre indrettede.

Lige saa vigtig og indgribende var Kristian II's Landslov, ofte kaldet »den gejstlige Lov«, fordi den indledes med en Række Lovregler om Kirkestandens Forhold. Kristian II vilde ved disse Bestemmelser rive den danske Kirke bort fra Roms Overstyre og bøje den ind under Rigets egen Lov. Det mærkes paa mange Steder, at den middelalderlige Kirkeordnings Fald stunder til, og at Reformationen — der alt var i Gang i Tyskland — er nær. Kristian II's Lov vilde, om den var blevet varig, have skabt en dansk Statskirke under Kongens Overledelse. Den satte Grænser for Bispers og Abbeders Pragt; den hindrede — uden at stræbe efter Ophævelse af selve Klostervæsnet — at pur unge Piger sattes i Kloster, tit paa egennyttige Slægtninges Ønske; thi »der staar ikke noget i det hellige Evangelium om alle disse Regler og Ordener, og St. Peder, der siges at være den første Biskop, forbyder det.« Endvidere forbød Loven de gejstlige at købe sig nyt Jordegods, »uden de ville efterfølge St. Pauli Lærdom, at tage sig Hustru og leve udi den hellige Ægtestand, som deres Forfædre have gjort,« — det klinger allerede helt luthersk. Og paa mange andre Maader søgte Loven at hindre, at Kirkens Jordegods voksede. Dernæst blev Kirkens gamle Domsret næsten fuldstændig ophævet. De Sager, som hidtil havde ligget under kirkelige Domstole blev (undtagen Ægteskabssager) lagt under de almindelige Herreds-, By- og Landsting; ingen kirkelig Retssag kunde mere henskydes til Pavens Dom; men alle saadanne Sager skulde paadømmes i Riget selv ved en ny Kammerret, en Slags Højesteret, sammensat af fire retslærde Mænd. Men ogsaa for det verdslige Samfunds Vedkommende vilde Kristian II afskaffe den nedarvede Retspleje: han ophævede de gamle Domsmænd af Sandemænd og Nævninger og satte særlige Dommere i deres Sted, ligesom han indskrænkede Brugen af Tylftered (Medcdsmænd) og i større Omfang krævede, at den sigtedes Brøde

maatte bevises med Vidner. Ophævelsen af de gamle Domsnævn var vistnok naturlig efter Forholdene; den delvis saa fortrykte Bondestand kunde ikke længer bære slige offentlige Hverv, der havde passet for Valdemarstidens friere Bondestand. Dette er derfor et Tegn paa, hvorledes det var gaaet tilbage med Bøndernes Selvstændighed og Samfundsfølelse. Men netop denne Tilbagegang stræbte Kristian II for Alvor at standse. Han sikrede Fæstebondens Retsstilling, idet han fastsatte, at Bortfæstning altid skulde ske paa et bestemt Aaremaal, i Reglen 10—12 Aar, og i den Tid kunde Fæsteren ikke sættes fra Gaarden, naar han da opfyldte sine Forpligtelser. Blev Bonden i Høstens Tid tilsagt til Jagthoveri og forsømte det, skulde han ej lide Skade derfor, »efterdi det er Høst og Bonden skal tage Vare paa sin Bjering«. Men dristigst af alle Lovens Regler var følgende:

»Slig ond ukristelig Sædvane, som hidtil i Sjælland, Falster, Laaland og Møn været haver med stakkels Bønder og kristne Mennesker at sælge og bortgive ligesom andre uskellige Kreatur, skal ej efter denne Dag saa ydermere ske; men naar deres Husbonde og Herskab farer uredeligen med dem og gør dem nogen Ulov og Uret, da maa de flytte fra det Gods, de paasidde, og ind paa andres Gods, som Bønder gøre i Skaane, Fyn og Jylland, og give Husbonden deres rette Førlovspenge, før de flytte; og dersom Gaarden i Bondens Tid er forfaldet og forarget, skal han oprette det igen, inden han affarer.«

Dette var i Virkeligheden at ophæve Vornedskabet. Strængt taget forbydes her kun Misbrugen af Vornedskabet, ikke dette selv. Men det er indlysende, at naar den vornede Bondes Stilling blev omgærdet af Loven med saa stærke Bestemmelser, at der ingen Plads længer var for Herremandens Vilkaarlighed, saa vilde selve Vornedtvangen umulig kunde holde sig i Længden.

Dette er Hovedtrækkene af Kristian II's Lovgivning, som den traadte frem i Aaret 1521 og de første Maaneder af 1522. Ogsaa for Norges Vedkommende kan vi spore, at han har taget fat i samme Aand som i Danmark. Hvis dette Lovværk var lykkedes, vilde det have vendt op og ned paa det danske Samfund. Det vilde have skabt en retlig værnet Bondestand — et Maal som først naaedes 1788, — en opblomstrende og fast organiseret Borgerstand, Arvtager til det synkende Lybæks Handelsvælde, en mægtig Hjælper for Kongen til at grundlægge Fred og Sammenhold mellem hans tre nordiske Riger, — en Kirke løsrevet fra Rom og lydig under Kongens Bud, — og endelig en Adel og et Rigsraad, som han vel skulde vide at tvinge. Thi det var hans sidste og største Formaal: at skaffe sig og sin Slægt Arvekongedømmet i Danmark, som han alt havde det i Sverige. Vel var det ham i Haandfæstningen forbudt at stræbe derefter. Men hvad ænsede han en Haandfæstning, naar han kun havde Magt? Efter en fast Plan havde han gennem hele sin Regering trængt de største og mægtigste Adelsmænd ud af

Kronens Len og i deres Sted indsat mindre højbaarne Mænd, som han kunde lide paa, smaa Adelsmænd eller — tiest — »Vanbyrdinge«. Da han kom paa Tronen, var $^3/_4$ af Danmarks Herreder forlenede bort saaledes, at Lensmanden blot svarede en vis Afgift eller en vis Tjeneste af dem; kun $^1/_4$ var bortgivne paa det Vilkaar, at Lensmanden gjorde Regnskab for alle Indtægterne, fik selv en fast Løn og udbetalte hele Overskudet til Kongen. Denne sidste Slags Len, Regnskabslenene, som sagdes at »ligge til Kongens Fadebur«, var langt mere indbringende for Kronen end den første Gruppe. Derfor stræbte Kristian II efter at forandre Afgiftslen til Regnskabslen og var i 1522 naaet saa vidt, at $^2/_5$ af Riget laa til hans Fadebur. Og samtidig attraaede han aabenlyst at undergrave Valgkongedømmet Trods Haandfæstningens Bud om, at Slotslovene efter hans Død skulde holdes til Rigsraadets Haand, krævede han det Løfte af enhver ny Lensmand, at Slottet ved Kongens Død skulde holdes til hans Søn Hertug Hanses Haand og derefter til Dronningens.

Fig. 49. Gustav Vasas Segl 1521.

Saa kraftigt og saa hensynsløst gik Kristian II frem mod sit Maal. Adelen fnyste; den havde Haandfæstningens Ord paa sin Side, om den rejste sig til Opstand, — men turde den vove det mod den mægtige Konge? I to Aar efter Sveriges Undertvingelse maatte den tie og taale. Men saa fandt endelig alle Kristian II's Fjender hinanden, og Oprøret brød ud. Som saa ofte før var det fra det altid urolige Sverige at den Storm rejste sig, som væltede Kristian II's Love og hans Trone omkuld.

Føreren i denne Kamp blev, som alle véd, Gustav Vasa. Han hørte til en Stormands-Æt, som i sin Tid havde været blandt de mest ivrige Unionsvenner: Drosten Krister Nilsson (S. 46) og hans Sønnesøn Bisp Kettil Karlsson (S. 62) var af Vasaslægten. Men en af Krister Nilssons Sønner (Johan) blev gift ind i Stureslægten; dennes Søn var Erik Johansson Vasa, og hans Søn igen var Gustav Eriksson Vasa, der fødtes i Upland, maaske d. 12. Maj 1496. Slægtnavnet Vasa skriver sig enten fra det uplandske Gods Vasa eller fra det Billede, som ses i Gustavs Vaabenskjold, og som synes at skulle betyde en Vase, d. e. et Knippe. Navnet Gustav optoges efter Sten Sture den Ældres Fader. Som halvvoksen Dreng og som Yngling opholdt Gustav sig i nogen Tid i Upsala og kom 18 Aar gammel til den yngre Sten Stures Hof, hvor han lærte høviske Sæder og Krigskunst. Tappert var han med i Kampene mod Ærkebispen og Kristian II, førte Hovedbanneret ved Brænnkyrka, og var derefter et af de Gisler, som Kongen forrædersk førte med til Danmark. Medens hans Lidelsesfælle Hemming Gad hernede glemte Kong Kristians Troløshed og lod sig helt vinde af ham,

gik det omvendt med Gustav; han blev saa stærkt betaget af Indtrykket af Kongens Svig, at han aldrig senere et eneste Øjeblik følte sig fristet til at tro paa Kongens Løfter. I Danmark blev han sat i Forvaring hos Slotsherren paa Kalø, Erik Banner, hvor han levede et Aar og havde saa megen Frihed, som der vel kunde tilstædes en Mand, man skulde passe paa. Her var han altsaa i al den Tid, da Kristian II drev sine store Rustninger til Toget 1520. Men da Krigens Udbrud nærmede sig, kunde han ikke styre sin Lyst til at være med i sit Lands Frihedskamp, og i Sept. 1519 undveg han i Forklædning som Studedriver eller som Pilgrim og naaede til Lybæk. Her tog Raadet, der jo altid var Kristian II fjendsk, sig af ham, og da Kongen sendte Bud om at faa ham udleveret, blev det afslaaet. Men i 8 Maaneder maatte han dvæle i Lybæk og uvirksom høre Budskaberne om Otte Krumpens Fremrykning, Sten Stures Død og Almuens fortvivlede Kampe. Ved den lybske Borgmester Brømses Hjælp kom han da endelig af Sted og landede d. 31. Maj 1520 ved Kalmarsund. Hvor han kom frem, opmuntrede han til at vedblive Kampen mod Kongen, først i Kalmar, dernæst paa sin Vandring op gennem Småland og Østergøtland. Men de fleste Steder tog Almuen vrangvilligt imod ham, og sagde, at den vilde holde sig til Kong Kristian, for saa havde den ingen Nød for Humle og Salt. I Sødermanland gæstede han sin Søsters Mand, Joakim Brahe, der just skulde drage til Kroningsfesten i Stockholm; Gustav advarede ham mod at rejse, men forgæves: Joakim rejste til Stockholm. I nogen Tid blev Gustav lønligt i Sødermanland, til han en Dag mødte en gammel Bonde, som kunde bringe ham Efterretningen om Blodbadet i Stockholm, hvor hans Svoger Joakim Brahe, hans Fader Erik Johansson og mange andre af Sveriges ypperste Mænd havde mistet Livet. Da vandrede Gustav, forklædt som Bondekarl, op imod Dalarne for at prøve at rejse Bønderne der, Engelbrekts og Sturernes tro Mænd, mod »Kristian Tyran«. Under denne Vandring var det at han en kort Tid opholdt sig paa Gaarden Ornæs, hvis gamle Træstuehus staar endnu (Billedet i I Del S. 332). Folket har allerede i hans egen Levetid haft mangfoldige eventyrlige Træk at fortælle om denne Færd, hvor Kristians Krigsfolk og hans egne forræderske Landsmænd hvert Øjeblik lurede paa ham. Saaledes mældes det om hans Ophold hos Sven Elfsson i Isala, at da Kongens Folk kom ind i Stuen for at spørge efter den højbaarne Flygtning, vendte Sven sig til Gustav, der stod og varmede sig ved Ovnen, og raabte til ham, som var han en Tjenestedreng: »Hvad maaber du for? har du aldrig set Folk før? Pak dig ud i Loen!« — og afledte derved Mistanken. Samme Sven skal have kørt ham bort gemt i et Hølæs: da Kongens Folk havde undersøgt Læsset ved at jage Lanserne gennem Høet og Sven derpaa saa, at Blod dryppede ned fra Vognen, stod han af og skar sin Hest i Foden, saa at Blodet kunde synes at komme fra den. Slige Træk er vel usikre. Men sikkert er det, at da han naaede til Da-

larnes Hjerte, Sognene omkring Søen Siljan, og talte til Mændene ved Mora Kirke, vilde Bønderne ikke følge ham; de havde faaet nok af Nederlaget ved Upsala, Blodbadet i Stockholm havde jo kun ramt de store Herrer, og de mente det bedst at holde deres Troskab mod Kong Kristian. Skuffet og haabløs vandrede Gustav da mod Nordvest gennem de milelange, ensformige Naaleskove for over Fjældene at slippe over til Norge. Men en Uge efter hans Bortgang kom der til Mora ny Tidender om Kongens Adfærd paa Nedrejsen fra Stockholm: han red nu sin eriksgata, hed det sig, paa hvilken han rejste Galger baade ved Byerne og paa Landet, og snart kunde han ventes til Dalarne; til hans Underhold blev der paalagt Bønderne en drøj Skat af Levnedsmidler. Tillige spurgtes det, at Kongen alle Vegne krævede, at Bønderne skulde af med alle deres Vaaben, baade Buer og Armbrøster. Da syntes Dalkarlene, at de igen maatte gaa Mand af Huse, og fortrød, at de havde ladet en saa krigskyndig Fører som Gustav gaa fra sig. To Skiløbere sendtes efter ham, de naaede ham i Sælen nær ved Norges Grænse og fik ham til at vende tilbage til Mora, hvor Bønderne fra de øvre Dale samlede sig og i Jan. 1521 valgte Gustav Eriksson til Høvedsmand. Om ham samlede sig en lille Skare paa faa Hundrede Mand, som dog daglig voksede, og som han flittig øvede i Krigerfærd. Kort efter vovede han et Tog til Kobberbjærget og til Falun, hvis tyske Købmænd maatte rykke ud med deres Penge og Kostbarheder, og hvor han inddrev de kongelige Skatter. Bønderne i de sydlige Dale, som endnu holdt fast ved Kongen, følte sig dog snart saa trykkede af den nys nævnte Skat, at de i Marts sluttede sig til Gustav. Nabolandskaberne begyndte ligeledes at komme med, og Gustav drog selv med en Del væbnede Folk til Helsingland for at faa Indbyggerne der til at rejse sig. Gustav Trolle og de andre Rigsstyrere mærkede nu, at der var Fare paa Færde.

Mens Gustav Eriksson var hos Helsingerne, førte Rigsstyrerne en ikke ringe Hærstyrke frem mod Dalarne, hvor en talrig Skare Dalkarle mødte dem ved Brunnsbæks Færge, som fører over Dalelven. Bønderne sejrede og deres Mod blev stort. Det hedder i Folkevisen:

Dalkarlarna hinna til Brunebæck fram,
dær fingo de Jutar i syn.
Strakst flere dalpilar i vædret man fann,
sen haglet nedfaller i skyn.

Derefter kom Gustav selv til og samlede al sin Magt for at prøve et Angreb paa det faste Vesterås. Didrik Slaghek, som her var til Stede, lod de danske Krigsfolk optage Kampen i aaben Mark, hvor de imidlertid led et blodigt Nederlag; det meste af Staden, som til Dels brændte, kom i Gustavs Haand, mens Slottet endnu længe holdt sig, Da Opstanden nu ogsaa bredte sig til Værmland,

havde Kristian II i Løbet af faa Maaneder mistet sit Tag paa alle de vilde Skovlandskaber mod Nord og Vest. De tæt befolkede Agerlandskaber om Mælaren og Vættern holdt sig længst rolige. Men atter i de tyndt befolkene Smålande havde der raset Oprør siden Dec. 1520. Her havde Bønderne imidlertid til Modstander den raske Søren Norby, som var Lensmand i Kalmar, Visby o. fl. St., og han holdt ialfald Kystegnene i Tømme. Men ud paa Sommeren fik Gustav Vasa efter skiftende Kampe Held til at indtage det meste Upland og rykke nær hen til Stockholm, som han vel ikke for Alvor kunde belejre, især fordi Søren Norby med sine Skibe stadig holdt den vel forsynet med alt, men som han dog kunde afskære til Lands, og efterhaanden gik flere og flere Landskaber over til ham og hyldede ham som Høvedsmand. Saa fremtrædende Mænd som Lagmanden i Vestergøtland Ture Jønsson (»Tre Roser«) og Biskop Hans Brask vovede at falde fra Kong Kristian og holde med Gustav. Da endelig ogsaa hele Østergøtland havde sluttet sig til, holdtes i Aug. 1521 i Vadstena et Møde af Ombud fra alle Gøtalandene; de valgte Gustav til Rigsforstander. Men det var mest kun det aabne Land, som adlød ham, medens de vigtigste Borge og Stæder — og da navnlig Stockholm — stadig var Kongens. »I den Tid,« siger Krøniken, »havde Hr. Gustav ikke megen Ro eller gode Dage. Thi han havde sit Folk i mange Lejre og Belejringer, som for Stekeborg, Brunkeberg, Vesterås, Nykøping, Ørebro« o. m. a. Steder, »og han var fuld af Frygt og Bekymring for, at Folkene i Skødesløshed og Sorgløshed skulde lade sig overrumple af Fjenderne. Det var ham heller ingen ringe Plage, at han manglede Penge til at lønne Folkene med, og havde ondt ved at svare, naar de raabte paa Sold. Derfor var han heller ikke mange Dage paa et Sted, men rejste idelig Dag og Nat fra den ene Lejr til den anden«.

De tre Bisper, som i Kristian II's Navn styrede Sverige, var i største Vilderede med, hvad de skulde stille op med Gustav Vasas forbavsende Fremgang, og tilmed kivedes de indbyrdes, idet Gustav Trolle og Jens Andersøn gav Didrik Slaghek Skylden for, at det gik saa galt. »Kære naadige Herre,« skrev de med andre Rigsraader til Kongen, »der haver ingen anden gjort denne Oprejsning end Mester Didrik ved sin idelige Trusel og Galge og Hjul, og det Mord han gjorde paa Vesterås Slot, om den Trusel at han vilde op at brænde Kobberbergen og Sølvbergen og Dalen, og den By, og det Mord paa den Kvinde han gjorde paa Vejen til Dalen, det maa eders Naade forlade sig til. Kæreste naadige Herre! det Sølv, Guld og de Penge, som Mester Didrik haver taget her i Stockholm og ladet føre paa Slottet, det kan han ingen Rede gøre for enten med Skrift eller Ord«. Om Efteraaret 1520 kaldtes Didrik Slaghek til København, og de andre to Bisper fulgte efter for at være nær under Didriks og Kongens Forhandlinger. Samtidig førtes adskillige fornemme Kvinder, som siden Blodbadet havde været holdt fængslede, ned til Danmark, deriblandt Kristina Gyllenstjerna.

Kristian II var da fornys vendt hjem fra en Rejse til Nederlandene, hvor han for første Gang havde lært sin Svoger, den unge Kejser Karl V, personlig at kende. De slette Efterretninger fra Sverige harmede ham, saa meget mere som han i Anledning af Blodbadet havde faaet ubehagelige Forhandlinger med Paven, der vilde have Forklaring paa Henrettelsen af Vincens og Matthias. Han vilde vælte Skylden fra sig selv og maatte dertil have en Syndebuk. Efter nogen Vaklen syntes han at ville lade Jens Andersøn undgælde, mens han viste Didrik Slaghek al Tillid og endog tvang igennem, at han blev Ærkebisp i Lund. Men saa kom en Udsending fra Paven til København og begyndte at røre op i, hvordan det hang sammen med Blodbadet. Da gav Kristian II atter troløs

Fig. 50. Stockholm henad 1600.

sin hidtilværende Yndling til Pris, lagde ham paa Pinebænken og tvang ham derved til at indrømme sin Skyld. Og d. 24. Jan. 1522 førtes Ærkebisp Didrik i stort Optog fra Københavns Slot til Gammeltorv og blev levende kastet paa Baalet.

Men al Kristian II's vilde Voldsomhed hjalp ham ikke. Han indsaa, at skulde Sverige frelses for ham, maatte han endnu en Gang sende en stor Hær derop; samtidig blev Forholdet til Lybæk slettere, det truede med Krig ogsaa paa den Kant, — og hvordan skulde han faa Penge? De manglende Afdrag paa Elisabets Brudeskat udeblev, — følgelig maatte han igen 1521 og 1522 kræve ny Skatter af Danmark og Norge. Hertug Frederik maatte han søge at faa til at hjælpe sig mod Lybæk; men Farbroderen var ham for stiv, og ved et Forlig i Bordesholm 1522 maatte Kongen baade

paa andre Punkter føje sig efter Hertugen og navnlig gaa ind paa, at om der blev Fejde med Lybæk, skulde Holsten og Slesvig staa udenfor. Og Krigen med Lybæk brød virkelig ud. I Sommeren 1522 sendte det lybske Raad en Flaade ud for at hjælpe Gustav Vasa, der nu i to Aar til Unytte havde rendt Panden imod Stockholms og Kalmars Mure; den hjalp til at spærre Stockholm fra Søsiden, saa at Søren Norby ikke mere kunde bringe de belejrede Hjælp. Derpaa hærgede Lybækkerne paa Bornholm og i Øresund, Medbejlerbyen Danzig sluttede sig til dem, og Søren Norby kunde ikke vove Søslag mod den store Overmagt.

Efter denne Sommers voksende Uheld fulgte endelig Oprøret i Jylland. I Dec. 1522 mødtes 9 jyske Rigsraader i Viborg og sammensvor sig om at afsætte Kristian II og gøre Hertug Frederik til Konge. En Maaned efter traadte de aabent frem, overdrog Mogens Munk at bringe Kongen deres Opsigelsesbrev og udstædte en Opfordring til alle Jyllands Indbyggere om at være med. Forpinte af Skatter og Udskrivninger som alle Stænder var, fik Oprøret straks mægtigt Tilløb, ogsaa af Bønder og Købstadmænd. Kongen, som endnu kun anede lidet af, hvad der var i Gære, var paa Rejsen fra København naaet til Vejle, da Mogens Munk traf ham og saa sit Snit til ved sin Bortgang at efterlade Opsigelsesbrevet, gemt i en Handske. Overrasket vidste Kongen, som kun havde faa Krigsfolk ved Haanden, intet bedre Raad end at prøve paa en mindelig Forhandling med de jyske Herrer, — men uden Nytte. Modløs og raadvild forlod han da Jylland. Natten derpaa, fortælles der, sejlede han frem og tilbage over Lille Bælt, indtil Morgenen brød frem og gjorde Ende paa hans Vaklen, og han flyede videre mod Øst. Hertug Frederik modtog de jyske Raaders Tilbud om Kronen, gjorde sig rede til at rykke ind i Riget og sluttede aabent Forbund med Lybæk. Snart kom han selv med stort Følge op i Nørrejylland og blev i Viborg kaaret til Danmarks Konge. Raadvild vaklede Kristian II mellem Tanken om at tage Kampen op straks eller først søge Hjælp i Udlandet. Og imens tog Frederiks Krigsfolk hans Slotte. Kongens Bønder og Byer i Sønderjylland satte sig kækt til Modværge mod den ny Herre, men Nørrejylland gik ham villig til Haande, Fyn ligesaa. Ogsaa Bohuslen og Bleking syntes usikre, idet Gustav Vasa gjorde Hærgetog i disse Egne. Da valgte Kongen den Vej at drage til Nederlandene for dér, ved sine mægtige Frænders Hjælp, at rejse en vældig Hær og med den genvinde sine Riger. I København satte han Henrik Gø til Høvedsmand og lovede ham Undsætning om tre til fire Maaneder; Malmø og dets Borgmestre kunde han ligeledes stole paa. Og Sverige mente han ogsaa at have tilstrækkeligt Hold paa, saa længe Stockholm værgede sig, og saa længe Søren Norby var Herre paa Gulland og paa de finske Borge, som hørte til hans Len. Naar han saa selv om faa Maaneder kom igen, skulde alt nok vende sig. D. 13. April 1523 gik han om Bord paa Skibet »Løven« med Dronningen,

deres Søn Hans og to smaa Døtre; ogsaa Sigbrit drog med. Borgerne ilede ned til Stranden, op paa Murene, paa Tagene og i Taarnene og fulgte med Øjnene den bortdragende Flaade, til den skjultes af Pynten ved Skovshoved.

Det varede otte Aar, før han saa Danmark igen; og da var han Fange.

Rask satte Frederik I sig derpaa i Besiddelse af Sjælland og Skaane og blev hyldet paa Lunds Landsting i Juli 1523. De fleste danske Slotshøvedsmænd skyndte sig at overgive deres Slotte. Men København og Malmø værgede sig længe og overgav sig først nogle Dage ind i 1524. Norge fulgte Danmarks Eksempel, og Frederik I kunde fra Efteraaret 1523 regne paa at blive adlydt deroppe. I Sverige samledes en Rigsdag i Strængnæs, og den valgte enstemmig Gustav Vasa til Konge d. 6. Juni 1523. Kort efter maatte det udhungrede Stockholm overgive sig. — Men paa Gulland vajede endnu Kristian II's Banner.

Da Frederik I blev hyldet som Konge, blev paa Viborg Ting Kristian II's Love brændte, hedder det. Og det er vist nok, at hans store Reformværk for den aller største Dels Vedkommende blev til intet. Men derfor lykkedes det ikke de store Herrer at føre den gamle Samfundsform tilbage. Samfundet var ude af sine Fuger og skulde nu gaa en Tid igennem, hvor alt bølgede og rystede, indtil en ung Hersker med blodig og haard Haand indførte en ny Retstilstand. Det blev onde Tider for Almuen, hvis Tanker og Haab tit søgte ud til den gamle Konge, som havde været Adel og Prælater saa grum, men hjulpet Bonde og Borger. I disse Aar digtedes Visen om »den gamle Ørn« — d. e. Kristian II —, der forjages af Høgene — d. e. Adelen. Da Ørnen maatte flyve bort, saa det ondt ud for de smaa:

Nu sidder Høgen i Egetop,
og breder han ud sin Vinge;
de andre Smaafugle, i Skoven er,
de monne saa jammerlig trænge.

Herre Gud da hjælpe den fattige Ørn,
som flyver i vildene Hede;
han véd sig hverken Læ eller Ly,
som han tør bygge sin Rede.

Luthersk Altertavle.

REFORMATIONEN.

EN NY TIDS FREMBRUD.

Endnu i Tiden omkring 1500 og længe derefter laa Norden i den alleryderste Udkant af Verdenskulturens og Verdenshistoriens Skueplads. Endnu den Gang var Middelhavet og dets Kyster Midtpunktet for alle de store historiske Rørelser, som herfra strømmede ud, som en Bølgebevægelse fra sit Centrum gaar ud i Cirkler, større og større, men tillige svagere og svagere, jo længere de naar bort. Dernede ved Middelhavet mødtes den latinske og den græske Kirkes Dannelse, den kristne og den muhammedanske Kultur, der paavirkede, æggede eller ødelagde hinanden. Dernede var Verdenshandelens Hjerte, dernede gik Kunsten og Lærdommen først ad ny og verdslige Veje.

For det øvrige Vesteuropas Vedkommende var Korstogstiden endt omkring Aar 1300, men i Middelhavslandene standsede aldrig Kampen mellem de Kristne og Muhammedanerne. Den førtes her paa to Steder: paa den spanske Halvø og paa den græske. I Spanien var det endnu, som paa de store Korstogs Tid, en Kamp mellem en højere Civilisation — den arabiske — og et mindre civiliseret, men kraftigt Krigerfolk — de Kristne. De kristne Riddere og Fyrster i Spanien blev ved denne Aarhundreder lange og aldrig hvilende Kamp til et Korps af fanatisk-troende Stridsmænd for den ene tilladelige, ene hellige Kirke, stærke og blinde og sikre i deres Tro og Had. De blev det mest romersk-katolske Folk. Verden ejede. Slægt efter Slægt kæmpede de sig frem og drev Maurerne længere og længere mod Syd, indtil Dronning Isabella 1492 fik Bugt med det sidste arabiske Rige i Spanien: Granada. Halvøen, som fra nu af var helt i de Kristnes Eje, var delt i to Riger: Portugal, som omfattede det meste af dens Vestkyst ud mod Atlanterhavet, og Spanien, som først var bleven samlet til et Rige 1479,

da Isabella af Castilien holdt Bryllup med Ferdinand den Katolske af Aragonien.

Helt anderledes gik det paa den græske Halvø. Her var det de osmanniske Tyrker, som førte Halvmaanen frem til Kampen mod Korset, et haardt og dygtigt Krigerfolk, som langtfra havde tilegnet sig Arabernes finere Kultur, medens det græske Kejserrige, trods sin Alderdomssvaghed, igennem 1000 Aar havde bevaret Arven af den græske Oldtids Dannelse. I denne Kamp laa Grækerne under. Allerede 1350 gik Tyrkerne fra Lilleasien til Europa og satte sig fast; og 100 Aar senere, d. 29. Maj 1453, tog de med Storm Konstantinopel og satte Halvmaanen i Korsets Sted paa Sofiakirken. Dermed standsede deres Fremgang ikke. De trængte frem over Donau, vandt det meste af Ungarn og naaede endog 1529 saa

Fig. 51. Kolumbus' Sejlskibe.

langt, at de — om end forgæves — kunde belejre Wien. Samtidig udbredte de sig i Vestasien og i Nordafrika. Dette vakte en sand Rædsel i alle nærliggende kristne Lande, saa meget mere som det havde de farligste økonomiske Følger for Europas hele Handelsliv, idet Forbindelsen med Indien blev truet. Det var, som om Europa atter skulde lukkes inde mellem de ugæstmilde Tyrker i Øst og Syd og det golde Atlanterhav i Vest. Derfor dreves Portugals Søfarere ud paa Verdenshavet for at finde ny Handelslande, ja for maaske at finde en ny Vej til Indien. Det var Vindesyge og Eventyrlyst, der drev dem, men tillige Trosiveren, thi de fremmede Lande skulde bøje sig for Kristus. De naaede et Stykke ned ad Afrikas Vestkyst, hvor ingen Mand af deres Race havde været før; paa hvert nyt Tog naaede de endnu et Stykke længere, ny Planter fik de at se, de kom til Lande, hvor Indbyggerne var sorte: hver ny Op-

dagelse lokkede dem videre. De kom ned under Ækvator, ja Syd for Ækvator og saa en Himmel med hidtil ukendte Stjærner, især det funklende Sydkors. Og saa naaede endelig 1486 en Portugiser til det Sted, hvor Afrikas Kyst løber ud mod Syd i et Forbjærg for derpaa at vende sig mod Øst og Nord. Han kaldte Forbjærget for »det stormfulde«, men Portugals Konge udbrød: Nej, det skal hedde »det gode Haabs Forbjærg«. En ny Flaade udrustedes under Vasco da Gama, der sejlede Syd om Afrika og længere frem mod Nord og Øst, indtil han 1498 landede paa Indiens Kyst. »Det gode Haab« var opfyldt.

Endnu eventyrligere, men i Øjeblikket næppe af saa stor økonomisk Betydning, var de Opdagelsestogter, Italieneren Kolumbus foretog for Dronning Isabella.

Fig. 52. Ridder i Pladerustning.

I den sikre Overbevisning, at de Astronomer havde Ret, som lærte, at Jorden er rund, gik han 1492 ud paa den forvovne Sejlads mod Vest for at finde Indien ad den Vej. Det Land, han fandt, troede han selv sikkert var Indien; Eftertiden opdagede snart, at det var en selvstændig, uanet Verdensdel, som man kaldte Amerika. Knap 30 Aar efter Amerikas Opdagelse sejlede Magelhaen, en Portugiser i spansk Tjeneste, Syd om Amerika ud over det stille Hav; han selv mistede Livet undervejs, men hans Folk førte Skibet længere frem, stadig sejlende mod Vest, til de Syd om Afrika kom hjem; det var den første Jordomsejling. Aldrig har Mennesket oplevet noget lignende. Jorden voksede til noget umaadelig stort. Fantasien og Modet fik Vinger. Spanske Ynglinger, grusomme, rettroende og heltemodige, ilede til Mexiko og Peru for at hente Guld. Franske og engelske Sømænd fulgte deres Foregang og vovede sig frem til Nordamerikas frugtbare Kyster og Labradors Isbjærge. I Vesteuropas Havnestæder fyldtes Folk med Fortællinger om de mærkelige Lande, de rødhudede Mennesker, de ukendte Planter — som Tobakken — osv. Verdenshandelen flyttede efterhaanden fra Middelhavets Stæder til Atlanterhavets. I Stedet for Middelhavets Galejer, som oftest maatte ros med Aarer, blev Sejlskibe med høj Rigning herskende paa de store Have.

Af alle de Ting, der kendemærker Overgangen fra Middelalderen til den ny Tid, er disse store Opdagelser den mest straalende. Men de er langtfra det eneste, som skaber det ny. Thi det Europa, som oplevede dem, var i Virkeligheden ad mange Veje vokset bort fra Middelalderens Tankegang og Samfundsbygning. Saa vel Adelen som Kirken havde mistet sin Førerstilling. De havde vundet den derved, at de hver paa sit Omraade gjorde Samfundet Tjenester, som ingen andre opfyldte; de maatte miste den, naar Forudsætningen ikke længer var til Stede. Adelen var ikke længer den Krigerklasse, som i Vaabendygtighed stod over alle andre; engelske Bueskytter saa vel som svejtsiske og bøhmiske Bønder havde mange Gange slaaet de prægtigste Ridderhære, og mod de nyopfundne Kanoner blev Adelsborgene dog i Længden for svage. For at dække sig mod de stadig farligere Skud fra Armbrøst og Bøsser greb Ridderne til at gøre Rustningen tungere og tungere; de tidligere Tiders Ringbrynjer afløstes paa den Maade af Pladerustninger, som gjorde Ridderen tung og ubevægelig uden dog ret at skærme ham (se Billedet S. 123). Alt dette gav Fyrsterne og Kongerne Overtaget over Adelen; de kunde imod Ridderne stille lejede Hære og Folkeopbud — altsaa Bønder og Haandværkere —, som de forsynede med Bøsser og Kanoner. Derfor vokser Fyrstemagten, støttende sig paa en stigende demokratisk Selvfølelse hos Almueklasserne. Endnu mere indgribende var Forandringen i Kirkens Betydning. Forlængst var den Tid omme, da Kirken havde været den eneste Indehaver af aandelig Kultur; Dannelsen var naaet langt udenfor de gejstliges Kreds. Allerede i 1100'erne blomstrer Lovstudiet frem, og Kongerne tager borgerlig fødte retslærde med blandt deres Raadgivere og Dommere. I det følgende Aarhundrede opstaar efter arabisk Forbillede et Lægestudium og en Lægevidenskab. Og endelig fra o. 1300 tages Studiet af den klassiske Oldtids Skrifter op, først de latinske, snart ogsaa de græske. Alt dette blev ikke Kirkens, men Lægmænds Eje: Dannelsen var ved at blive verdslig, ja hedensk. Især Studiet af den klassiske Oldtids Kultur, altsaa af Tider, da Kristendommen end ikke var til, førte sine Dyrkere ud over Kirken og bort fra dens Tankegang; de søgte ikke længer en kirkelig og hellig Dannelse, men en rent menneskelig, med det latinske Ord en »*humanistisk*«. Naar der i et Klosterbibliotek opdagedes et Haandskrift af Cicero, eller naar der ved Udgravninger fremdroges af Jorden en Billedstøtte fra Oldtiden, var det for disse begejstrede »Humanister« en Fest. Italiens Fyrstehoffer, ja snart ogsaa Pavens Hof, aabnede sig villig for de humanistiske lærde, gav dem Hjemsted og beundrede dem. Man følte det, som om det Tusindaar, der var forløbet siden Oldtidens Slutning, havde været en lang mørk Nat; nu først, da man søgte tilbage til den hedenske Oldtid, blev Aandslivet genfødt. Derfor kaldes hele denne ny Dannelse for »Genfødelsen« — *Renæssancen*. Højest naaede den italienske Renæssance paa Kunstens Omraade. I Stedet for stive Helgenfigurer skabte Malerne og Bil-

ledhuggerne levende Menneskeskikkelser som i den græske Kunsts bedste Dage. Ogsaa i Bygningskunsten gjorde en ny Smag sig gældende med rolige Linier, store Søjlehaller og mægtige Kupler.

Idet Kirken mistede sin Magt over selve Dannelsen, mistede den ogsaa sit Herredømme over de dannedes Sind og Viljer. De rige, begavede og oplyste Mænd, som havde Mod til i Kunst og Videnskab at slaa ind paa ny Veje, fik ogsaa Mod til at gøre det i Livet og her at følge deres egen Natur, om saa Kirken nok saa meget dømte den syndig. Derfor blev Tiden rig paa et Mod, en Skønhed og en Lidenskab, som synes os værd at beundre, men tillige paa en saa forfærdende Egenkærlighed og Nedtræden af andres Skæbner, at vi

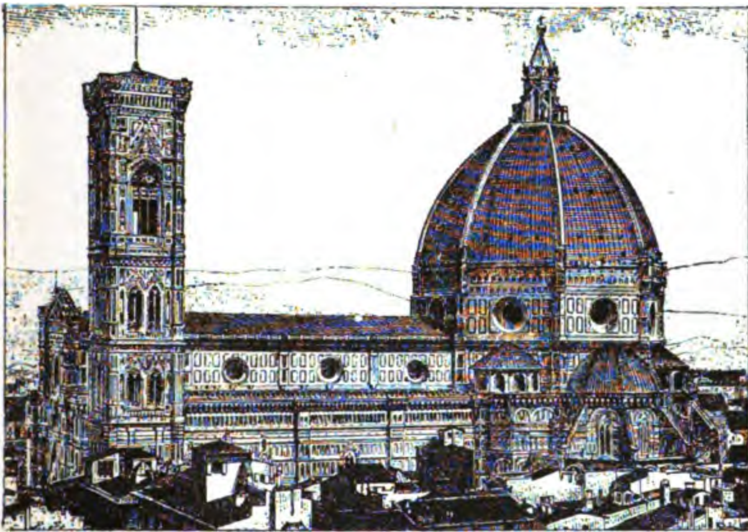

Fig. 53 Domkirken i Florens.

næsten ikke kan tro det. I øvrigt var den hele Renæssancekultur kun de faas Ejendom, ikke Folkets. Medens Folkemasserne i Italien vedblev at holde sig til Kirken, at glæde sig over dens Ceremonier og Fester og i det hele at være hverken værre eller bedre Katolikker, end de altid havde været, blev Kirkens Ledere selv grebne af den i sin Bund hedenske Aandsretning. Leo X, som var Pave paa Luthers Tid, kunde tale om »denne Fabel om Kristus« som noget, der vel havde gjort megen Gavn, men som man selvfølgelig ikke egentlig kunde tro paa.

Hvad der begyndte i Italien, bredte sig til det øvrige Europa. Hvert Land fik sine Humanister og sin Renæssance; men det ny Røre har ret forskelligt Præg i de forskellige Lande. Det er ikke som i Kirkens Velmagtsdage, da den ensartede latinsk-kirkelige Dan-

nelsesform var Nr. 1, mens Folkeslagenes egne indbyrdes Forskelle var noget underordnet. Nu kommer der en Aandsstrømning, som, idet den frigør Individerne, tillige frigør Nationaliteterne: det ensartede fælles trænges tilbage i anden Række, Nationernes særegne Egenskaber og Evner kommer frem i første. Dette gælder Frankrig, England, Tyskland, — men i langt ringere Grad Norden. Vi var endnu da under en alt andet overvældende Paavirkning fra Tyskland. Vel er det højst uretfærdigt, naar stundom tyske Historikere opfatter hele vor Kultur og vor Historie blot som et særligt Skud af Tysklands og savner Blik for, at den baade har modtaget Spirer andensteds fra end fra Tyskland og tillige er præget af Hjemmets egen Jordbund; men i Slutningen af Middelalderen og i Reformationstiden gælder det saa nogenlunde, at al Paavirkning kommer til os fra Tyskland, og at vi kun svagt sætter vort eget Stempel paa det modtagne.

Fig. 54. Leo X af Rafael.

Tyskland var ned imod Aar 1500 et Land i stor Fremgang og i urolig Gæring. Baade mod Syd og Nord var det rigt paa Stæder, hvis Handel og Haandværk stod højt, saa at Pengene strømmede ind til Byerne; en italiensk Forfatter kalder Tyskland »det rigeste Land i Verden«. Dets Handelsstand søgte ivrigt at udvikle Bank- og Kreditvæsen, og da Pave Martin V 1425 indskrænkede det kirkelige Forbud mod at tage Rente, fejredes Budskabet med Jubel i de tyske Rigsstæder. Pengeøkonomien fortrængte i næsten alle Forhold den nedarvede Naturaløkonomi. Haandværkssvendene nægtede at arbejde for Dagløn og forlangte Akkord; Godsejerne optog Hypoteklaan i deres Jorder; tyske Humanister drev nationaløkonomiske Studier og lovpriste Pengeøkonomien. Der kom Fart i al Omsætning, Livet gik raskere og kækkere. Godsejeradelen blev afhængig af det ny Pengearistokrati og fik dets Overmod at føle. Da den borgerlige Leder af Frankrigs Finanser Jacques Coeur byggede sig et prægtigt Palads i Bourges, lod han der udhugge Billeder af en Æselturnering, — en bitter Haan mod den ridderlige Adel. Med Kapitalmagtens Fremgang fulgte ikke blot dens gode Sider, men ogsaa de slette, som vor Tid kender saa godt; kun virkede de den Gang, da Samfundstugten var mindre end i vore Dage, mangefold værre. Svindel og vilde Spekulationer var der, da som nu. De enkelte kraftige Mennesker viste en Hensynsløshed og en Trods som i Nærverettens Dage. Fyrsterne, Ridderne og Stæderne sloges og røvede fra hinanden, som de kunde bedst, alt imens der var den største Spænding og Gæring i Almuen. Naar Pengenes Mængde voksede, sank deres Købeevne, eller — efter vor daglige Sprog-

brug — alle Varer steg i Pris; men i det Kapløb fulgte Arbejdslønnen daarligt med, saa der kom evindelige Lønkampe, og mange Arbejdere fra Landsbyerne og Stæderne slog sig saa paa at blive Lejesoldater. I det hele gik det tilbage for de smaa Haandværkere og deres ligestillede, mens de store Købmænd og deres Handelsselskaber skød til Vejrs. Mens de store Formuer forstod at unddrage sig fra Beskatning, voksede Byrderne for de andre Samfundsklasser. De rige kunde tillade sig en før ukendt Pragt og Luksus, som de fattige saa paa med langt større Harme end tidligere: Af-

Fig. 55. En Vekselér og hans Hustru. Maleri af Quentin Massys.

standen mellem dem var vokset. I de store Stæder var der da idelig lidenskabelige Kampe mellem Byraadet og Haandværkslavene, blodige Optrin, Fængslinger og Henrettelser. Men værst stillet blandt alle var Bønderne, som derfor tit prøvede at rejse sig: dog, i saa Fald kunde Adel og Stæder enes om at vende sig i Fællesskab mod de »grove« og »unyttige« Bønder. Mellem de fattige bredte sig da mer eller mindre klare Tanker om, hvordan Uretten skulde standses: nogle krævede, at det ved Lov skulde forbydes at samle en Kapital udover det eller det Maal, andre mente, at alle

burde have ens Formue, og at der ikke mere skulde betales Skat; til mange naaede det Rygte, at Kejser Sigmund kun sov Tryllesøvn, og at han snart vilde vaagne, skaffe Menigmand Ret og Frihed og med Magt gøre Ende paa Præsteregimentet.

Thi mod Præsteregimentet rejste sig den mægtigste Harme. Kirkens »døde Haand« laa over Tredjedelen af al tysk Jord, hvis Dyrkere maatte slide for de rige Bisper og Abbeder. Hvert Øjeblik sendte Paven Sendebud, som enten pressede eller lokkede Pengene ud af Riget og ned til Rom. Samtidig med at Folket i større Mængder

Fig. 56. Byvægten fra Nyrnberg.

søgte hen til de navnkundigste Valfartssteder, til undergørende Helgener og til Jomfru Maries Billeder, skød der frem Mængder af mystiske Sekter, i hvis Skød Drømme om Lighed og Fjendskab mod Kirkefyrsterne trivedes. I mange Ting kunde de, der tænkte sligt, støtte sig paa grundlærde teologiske Forgængere. Allerede før 1400 havde i England John Wycliff prædiket en gennemgribende Reformation, og lidt senere havde Johan Huss i Bøhmen optaget hans Tanker og grundlagt en talrig hussitisk Menighed, som ingen Forfølgelse havde mægtet at kue. De reformatoriske Tanker, som gærede

rundt om, gik oftest ud paa, at Bibelen burde være eneste Rettesnor for Troen, at enhver Tale om en særlig, indviet og overordnet Præstestand var ugudelig, thi alle Kristne havde Del i det almindelige Præstedømme, — og at Kirkens Gods burde deles mellem de fattige. Tidlig vovede enkelte modige Mænd at skrive skarpt imod Afladshandelen. Alt dette fik ligesom en sikrere Underbygning af Lærdom ved de store tyske Humanister o. 1500, særlig den lærdeste af dem alle, Erasmus fra Rotterdam. Han og hans Fæller nøjedes ikke med at studere den af Kirken godkendte latinske Oversættelse af Bibelen, men gik bag ved den, tilbage til de græske

Fig. 57. Valfart i Tyskland o. 1500.

og hebraiske Grundtekster, og gav derved Bibelstudiet et mægtigt Opsving. Vel virkede de umiddelbart kun paa andre lærde, men gennem disse naaede det dog ud til Folket, naar Erasmus aabent forkastede al Gerningshellighed, al Dyrkelse af Helgener og af Jomfru Marie, al Faste og Munkevæsen osv. Paa én Gang lærd og folkelig var Ulrik von Hutten, en Adelsmand, der som Dreng var sat i Kloster, men løb sin Vej og derpaa vandrede om som fattig Student ved mange Universiteter, en letsindig, men kraftig og ligefrem Karakter, der med lige stor Varme elskede Videnskaben og sit tyske Fædreland. Han var én blandt utallige oplyste Tyskere, som længtes efter det ny, efter Frigørelsen, Oprøret mod Klerkevælden.

Bogtrykkerkunsten bragte Bud om disse Tanker og Følelser ud i hver Krog af Riget. En Bog som det satiriske Digt »Reineke Fuchs« (»Mikkel Ræv«), der indeholder den bitreste Spot over Kirkens øverste Ledelse, blev solgt i mange Tusinde Eksemplarer.

I en saadan forvirret Gæring var det tyske Folk stædt, fyldt af stærk Længsel efter noget nyt. Nationen var rig paa Kræfter, men splidagtig, usikker, ilde tilpas; i sit Hjerte havde den i Virkeligheden løsrevet sig fra Kirken. »Den Tid var kommen, da en Mand med Mod og Ildhu kunde formaa at gøre denne Adskillelse aabenbar og føre den til Ende« (M. Philipson).

Naar Martin Luther blev den, om hvem de uordnede Kræfter samlede sig, og som fik Magt til at beherske dem, skyldes det ikke blot hans store personlige Evner, men tillige hans personlige Begrænsning. Han var ikke saa mangesidig lærd som de ypperste Humanister, var ikke — som sin yngre Ven Melanchthon — forsonlig og hurtig til at forstaa, hvad der kunde være af sandt og forstandigt i Modstanderens Tankegang; men han var bondesund, dybt og ærligt religiøs, og samtidig en frisk Natur med stærke Sanser. Naar Humanisterne traadte op mod de romersk-katolske Teorier, var deres Forargelse mest videnskabelig og intellektuel; Luthers Forargelse var først og fremmest moralsk og religiøs. En tilsvarende Forskel var der mellem ham og Tidens kommunistiske Drømmere. Luther fantaserede ikke om store sociale Omvæltninger eller om et Lighedens Tusindaarsrige; han, Bondesønnen, satte sit Haab til Fyrstemagten, helst til Rigets Kejser, men da denne svigtede, saa til Sachsens Kurfyrste. Og derved stod han i Virkeligheden i Pagt med den tyske Almues nedarvede og fast indgroede Følemaade: Bonden kunde vel en Tid lade sig rive med af socialreligiøse Fantaster, men hans inderste Hjertens Mening var alligevel den, at han stod sig bedst ved at sætte sin Lid til Kongen eller Landsfyrsten, som dog til allersidst var den eneste, som kunde ave Bondens Plageaander: Ridderne, Bisperne og de andre Storherrer.

Luther stammede fra Bønder i Thyringens Skovbjærge. Først hans Fader forlod Bondegerningen, gav sig til Bjærgværksarbejde og arbejdede sig under stadig Flid op fra Fattigdom til nogen Velstand. Derved fik han Mod og Lyst til at sætte sin Søn til Studeringer. Efter en fattig Latinskoletid blev Martin Student 1501 og opholdt sig en Række Aar ved det humanistiske Universitet i Erfurt, studerede efter Faderens Ønske en Del Retsvidenskab og levede et frit og glad Ungdomsliv med Studier, Musik og Venner. Men han følte sig ikke tilfreds ved dette; Minderne fra hans mørke Barndom og dertil ny Sorger — en Vens pludselige Død — vakte Angeren og Tanken om Evigheden med en saadan Styrke, at han traadte ind i Augustinerklostret i Erfurt. Her var det, at han under sine uafbrudte pinagtige Sjælekampe fandt sin Trøst og Hvile i den Opfattelse, at Mennesket ikke retfærdiggøres af sine Gerninger, men af Troen. Det var Augustiner-Ordenens Førstemand i Sachsen,

v. Staupitz, som førte ham ind paa denne Tanke, der stemmer godt med Ordenens Lærdomme og Traditioner. Fra dette Udgangspunkt modnedes Luthers Tanker efterhaanden; i Aarene 1515 og 16 vedkendte han sig den Lære, at al menneskelig Virken er syndig, at Menneskets Vilje er ufri, og at det kun frelses af Guds Naade. Med hans ydre Forhold var der sket den Forandring, at han var flyttet til Augustinerkirken i Wittenberg og samtidig var Lærer — uden Løn — ved Kurfyrst Frederik den Vises Universitet i denne By; under Staupitz' Bortrejse 1516 o. fl. blev Luther Overhoved for Sachsens Augustinere. I sine egne og i alle andres Øjne var han en sand Augustiner og en god Katolik, »Jeg var afdød fra Verden,« sagde han senere, »indtil det tyktes Gud at være Tid, og Junker Tetzel med Afladen drev mig frem.«

Fig. 58. Luther som Munk.

Pave Leo X havde Brug for Penge til at gøre sin rige Familie endnu rigere. Til dette Maal lod han en Kirkeforsamling bevilge Tiende til en Tyrkekrig — som han slet ikke tænkte paa at føre; desuden udskrev han almindelig Aflad, til Opbygning af den ny Peterskirke i Rom, hed det. Disse ublu Pengekrav vakte Harme overalt, saa at endog Spaniens ypperste kirkelige Leder nægtede baade Tiende og Afladshandel. Men i Norden og Tyskland sattes Afladssalget i Gang, hos os af Arcimbold (S. 105), i Midttyskland af Dominikaneren Johan Tetzel. •Kirkens oprindelige Lære om Aflad — at der til Syndsforladelse først og fremmest kræves oprigtig Anger, at dertil desuden maa knyttes legemlig Bod, og at det kun er denne sidste, Synderen kan købe sig fri for ved gode Gerninger — var nu i den almindelige Opfattelse helt mistydet eller glemt. Særlig hyldede Dominikanerne den Lære, at Kirken ejer et stort Forraad af Helgeners gode Gerninger, som Paven kan uddele efter sit Tykke, ogsaa for Penge. Men Augustinerne havde altid været Modstandere af denne Lære; de forkyndte jo netop, at al ydre Værkhellighed intet betød, allermindst naar den var købt for Penge, og at Mennesket maatte ty ind under Guds Naade. De havde i denne Sag hele

den almene Mening i Tyskland med sig; mere end én Gang havde Rigsdagen udtalt sig imod Afladskræmmeriet. Nu kom Tetzel til Wittenberg og drev sin Handel paa den dristigste Maade: Folk i Wittenberg købte Aflad, gik saa til Luther og krævede Syndstilgivelsen, og naar han nægtede dem den, klagede de til Tetzel. Luther vendte sig til Bisperne og til sin Ærkebisp, men fik kun Formaninger om at tie. Dog, han var saa dybt oprørt og forarget, at han ikke kunde tie, og han slog sine 95 Sætninger mod Afladshandelen op paa Kirkedøren i Wittenberg, d. 31. Oktober 1517.

Tilsyneladende var dette ikke saa videre mærkeligt: at en Augustiner udæskede en Dominikaner til en teologisk Strid, havde man før set. Men det mærkelige og følgesvangre var, at den uforfærdede Munk her havde udtalt hele Nationens Mening i en Sag, hvor Fyrster og Bisper havde tiet. Inden 14 Dage var Luthers 95 Sætninger kendte i hele Tyskland; alle Vegne regnedes Luthers Fjender for Tysklands Fjender, og Kurfyrst Frederik den Vise lovede ham sit Værn. Luther selv var endnu saa langt fra at ville bryde med Paven, at han endog haabede paa at finde Medhold hos den oplyste Leo X. Men denne havde hverken Forstaaelse af Forholdene i Tyskland eller nogen Sans for teologiske Spørgsmaal, og han saa i det hele kun et af de sædvanlige Munkekævlerier. Forskellige Teologer tog i det følgende Aar Striden med Luther op og kunde stundom vinde en ydre Overvægt over ham ved at paavise, at hans Meninger kun kunde fastholdes, naar han vilde vedkende sig, at Paver og Koncilier kunde fejle og at kun Bibelen var Rettesnor for Troen. Men i Stedet for at vige forsagt tilbage drog Luther da disse uundgaaelige Følgeslutninger — og sagde sig løs fra Lydigheden under Paven. Ivrig studerede han Huss' Skrifter og udformede i Samarbejde med Melanchthon sine ny, antiromerske Meninger i det enkelte; særlig stemplede de Læren om Brødets og Vinens Forvandling, om de syv Sakramenter og om Pavens Ufejlbarlighed som ukristelige Lærdomme. Paven syntes ham nu at være den Antikristen, som Aabenbaringens Bog taler om. I et kraftigt Folkeskrift forkyndte han »de Kristnes almindelige Præstedømme«. Der gives ingen særlig »aandelig« Stand, skrev han; alle Kristne er Præster. Paven har ikke Eneret til at indkalde Kirkeforsamling; nej, en saadan kan sammenkaldes imod hans Vilje, og den bør gennemføre en fuldstændig Reformation af alle Kirkens Brøst efter de nærmere Grundsætninger, som Skriftet saa udvikler. — Pavens Svar paa dette Skrift var en Bandbulle mod Luther (1520). Men Nordtysklands fleste Universiteter og Bisper vilde eller turde ikke forkynde Bandet, og Wittenbergs Studenter med Luther i Spidsen kastede med Foragt Bullen paa Baalet. Slag i Slag udsendte Luther ny Stridsskrifter, som slog ned i det tyske Folk. I Løbet af tre Aar var Munketvisten blevet Nationens Sag. Al den hengemte, gærende og uensartede Modstand mod Rom samledes om Luther: Humanister, religiøse Naturer, klerkefjendske Adelsmænd,

den studerende Ungdom. »Aanderne er vaagne; det er en Lyst at leve,« jublede Ulrik v. Hutten. »Dag og Nat,« skrev han til Luther, »vil jeg tjene dig uden Løn; mangen stolt Helt vil jeg opvække til din Bistand; du skal være Høvding, Ophavsmand og Fuldender, — alt afhænger af dit Bud.«

Til Tysklands Konge og Roms Kejser valgtes ved denne Tid den unge Karl V, en Mand som af Blod kun delvis var tysk, og som af Opdragelse og Interesser mere var Burgunder og Spanier end Tysker. Ifølge sin Natur kunde han ingen virkelig Samfølelse have med den tyske Rejsning, der begyndte med Luthers Navn som Fane; dens nationale og folkelig-religiøse Præg var ham uforstaaeligt; og allerhøjest kunde han maaske skønne paa den, om den kunde hjælpe ham til at vinde for sig en Del af Pavens Myndighed over den tyske Kirke. Hans første Handling mod Luther var at stævne ham for Rigsdagen i Worms (1521), hvor Luther mødte uden Frygt for, »om der var lige saa mange Djævle som Tagsten paa Husene«. Vi kender alle dette Mødes Forløb; Luther var fast og vilde intet tilbagekalde, medmindre han overbevistes ved den hellige Skrift eller klare, fornuftige Grunde. Mange af de tyske Fyrster og Herrer, som saa ham der, følte den dybeste Beundring for hans Mod; men Kejser Karl sagde: »Den Mand skal ikke gøre mig til Kætter.« Ved Kejserens Indflydelse formaaedes Rigsdagen til at erklære Luther fredløs, at dømme hans Skrifter til Baalet og at indføre en kirkelig Censur, d. v. s. at ingen Bøger for Eftertiden maatte trykkes uden Kirkens Tilladelse. — Hvor meget Folket end var paa Luthers Side, saa havde Fyrsterne herved svigtet ham, og kun i Løndom vovede Frederik den Vise at frelse ham til Wartburg, hvor han blev, mens Kejseren forlod Tyskland og fordybede sig i Krigsforetagender mod Frankrig. I denne Mellemtid blev Melanchthon Hovedmand for Røret i Wittenberg, hvor Studenter fra alle Kanter flokkedes i et Tal af 1500—2000: »Naar de kom saa nær, at de kunde se Byen,« fortælles der, »foldede de Hænderne og takkede Gud, fordi Evangeliets Lys nu udbredte sig fra Wittenberg som fordum fra Jerusalem.«

Fig. 59. Karl V.

Mellem de Ting, Melanchthon og hans Medkæmpere aldeles brød Staven over, var ikke alene Præsternes Enestand, men ogsaa Munkenes Kyskhedsløfte, altsaa hele Kravet til de gejstlige om en egen Hellighed, et særligt rent Liv. Skarevis forlod Augustinere og andre Munke deres Klostre, styrtede sig ud i Livet og Friheden og forkyndte med al den Lidenskab, som nu fik Luft, de mange ny Meninger, som fostredes i deres Hjerner, — langt, langt ud over, hvad Melanchthon og Luther havde vovet at tænke. Den mægtigste Ordfører for disse »Sværmere« var Reformatorernes Ven Karlstadt, der ikke kunde nøjes med den Forklaring, at Trossandhederne var at søge gennem rolig, forstandsbehersket Granskning af Bibelen, men som hævdede, at de aabenbaredes for Menneskets Aand i den profetiske Stemnings og Opvækkelses Øjeblikke. Dette greb mange: Sjælens begejstrede indre Oplevelser stod vel over de lærdes møjsommelige Bibelstudier. En hed og fremfusende Trang til at bryde ned og rydde af Vejen tog Folk, saa at store Skarer stormede ind i Kirkerne, ødelagde Monstranser, Helgenskrin og Alterklæder, brød Billedstøtter itu og skrabede Kirkemalerier bort: alt hvad der i svageste Mon mindede om »Papisteri«, skulde udslettes. Byens Øvrighed stod raadvild overfor dette. Da kunde Luther ikke længer holde sig tilbage; trodsende Rigets Akt, Frederik den Vises Bud og Mængdens Fanatisme mødte han paany frem i Wittenberg og stod Dag for Dag paa Prædikestolen for at dæmpe, ordne og revse; han gik klart imod Karlstadt og dennes Tilhængere og indskærpede, at al Reformation maatte ske ved Øvrigheden og paa Bibelens Grund. Kurfyrsten og hans Embedsmænd fik da ved Luthers Hjælp atter Orden i Staden; andre Steder, hvor lignende radikale Strømninger havde faaet Overvægten, gik det ligesaa.

Det var nu givet, hvor langt Luther vilde gaa, og hvor han vilde standse. Havde Tyskland haft en i Sandhed tysk Kejser, vilde denne have kunnet kaste sig i Spidsen for den lutherske Reformation, lede den og høste Fordelen af den; nu, da Kejseren var Karl V, vandt Kurfyrster og Hertuger frem i hans Sted. Alligevel: skønt Karl V var i Bund og Grund fremmed for det lutherske Væsen, optraadte han ingenlunde altid med Kraft imod det. Da hans italienske Erobringsplaner førte ham i Krig med Paven, trængte han til Tyskland; lutherske Riddere og Landsknægte deltog i hans Hærs Stormløb paa Rom og hjalp med Fryd til at ydmyge Paven. Endvidere gjorde han Mine til at ville føre en stor Tyrkekrig; ogsaa dette hilste Lutheranerne med Glæde. Endelig maatte han fire Gange føre store Krige mod Frankrig.

Følgen af alt dette var, at han ikke ret kunde tage fat paa at slaa »de evangelske« ned, hvad der ganske vist var hans Hjertens Ønske. Denne utrygge Fred nød Lutheranerne næsten indtil Luthers Død (1546). Men utryg var den. Paa Rigsdagen viste det sig stadig, at kun et Mindretal af de stemmende vilde dem vel; i Speyer 1529 vedtog Rigsdagen endog at forbyde al videre Udbredelse af den

evangelske Lære; det er fra de evangelske Rigsdagsmedlemmers Protest mod denne Beslutning, at »Protestanter« blev det fælles Navn for alle dem, der løsrev sig fra Romerkirken, altsaa baade for Luthers Tilhængere og for dem, som fulgte andre Reformatorer, navnlig Svejtseren Zwingli eller senere Franskmanden Calvin.

I Aarene fra 1522 kunde Luther med Kurfyst Frederik den Vises mægtige Støtte ordne Sachsens Kirke, som han vilde. Der blev nu vendt op og ned paa det middelalderlige Rangforhold mellem den kirkelige og den verdslige Magt, »de to Sværd«, som det havde været kaldt. I de protestantiske Lande blev Kirken underordnet under Staten, — den blev en Statskirke, det vil i de fyrstelige Lande sige: Fyrstens eller Kongens Kirke. Hovedmassen af Kirkegodset blev Fyrstens. Staten eller dens Hersker paatog sig dermed at sørge for Opfyldelse af en Mængde Samfundskrav, som hidtil Kirken havde varetaget: Fattigpleje, Sygepleje, Skoler o. lign. Men den katolske Kirke havde i de sidste Menneskealdre passet dette paa en ofte uforsvarlig Maade og brugt en urimelig Del af sine uhyre Indkomster til at opretholde et rigt kirkeligt Aristokrati. Selv naar Landsfyrsten nu baade lønnede sit evangelske Præsteskab paa passende Maade og tillige holdt Hospitaler, Skoler osv. i sømmelig Stand, — hvad det dog tit skortede paa —, fik han et umaadeligt Overskud, som satte ham i Stand til at forøge sin egen Magt, navnlig sine Hære. Selve Kirkeordningen prægedes især deraf, at den egentlige Præstestand, Bisperne, ikke fandtes mere, ej heller Munke og Nonner; Tilsynet med Præster og Menigheder førtes paa Landsherrens Vegne af Superintendenter, der ikke havde modtaget den fra Apostlene nedarvede Bispeindvielse. Præsterne skulde helst gifte sig — Luther selv havde givet Eksemplet — og optugte en stor Børneflok Gudstjenesten blev simplere og prunkløsere; Messen blev noget underordnet og tabte helt Præget af at være en mystisk Offerhandling; Hovedsagen blev Prædikenen og Menighedens Salmesang. Det er vistnok Salmesangen som mere end noget andet knyttede Menighederne til den ny Gudstjeneste; blandt den Mængde ny Salmer, som digtedes og sang sig ind i Hjerterne, er nogle af Luther selv, navnlig Reformationens mægtige Kampsang: »Vor Gud han er saa fast en Borg«, til hvilken Luther ogsaa skal have sat Melodien paa Grundlag af kendte kirkelige Toner. Til Vejledning i Troslærdommene for alle skrev Luther sin lille Katekismus; i Augsburg 1530 fremlagde han og Melanchthon en officiel Redegørelse for deres Lære; dette blev den lutherske Dogmatiks grundlæggende Skrifter. Endelig fuldførte Luther i Aarenes Løb det Kæmpeværk, han havde begyndt paa Wartburg: Bibeloversættelsen. Som i sine Stridsskrifter talte han ogsaa i Bibeloversættelsen et folkeligt, bondedjærvt, kærnetysk Sprog. Han holdt op med at læmpe Tysken efter latinsk eller italiensk Sirlighed: han vilde »lure Bønderne og Børnene Sproget ud af Munden«, og ad denne Vej — den eneste Vej for ethvert Sprog til at finde sin

egen Natur — skabte han en Sprogform, der blev Mønster for Eftertiden og grundlæggende for det tyske Bogsprog. Den er i de fleste Ting højtysk, d. v. s. den stemmer med Landsmaalene i Mellem- og i Sydtyskland, saa at den stod det nedertyske Sprog i Nordtyskland (med Holland) noget fjernt; men saa folkelig var den i sin Udtryksmaade, og saa mægtigt virkede Luthers Navn, at hans Bibeloversættelse blev en Folkebog ogsaa i det plattyske Land og jævnede derved Vejen for den store Forandring, at Nordtyskland lidt efter lidt opgav at bruge sit nedertyske Sprog i Skrift og tog det højtyske i Stedet.

Mens Lutherdommen saaledes satte sig urokkelig fast i de fleste nord- og mellemtyske Lande og i en Mængde Stæder, mistede den dog ogsaa Venner, som fra først af havde hilst den velkommen. Flertallet af Humanisterne forlod den, mest fordi de fandt, at al denne Tvist om Troslærdomme var gold, og at den i Stedet for den ny Videnskab atter satte Middelalderens Teologi i Højsædet. Til den anden Side fjernede den sig fra Almuens dristigste Drømme. Skønt det lutherske Gennembrud var et Oprør mod Øvrigheden — den pavelige og kejserlige —, forlangte det nu igen Lydighed mod Øvrigheden; en klar Selvmodsigelse, syntes mange. Flyveskrifter og omvankende »Prædikere« forkyndte, at Almuen skulde frigøres fra al Øvrighed, fra Herremændenes saavel som fra Klerkenes, — og baade i 1520'erne og i 1530'erne fandt mægtige Almueoprør Sted, saaledes navnlig i Sydtyskland og i Thyringen o. 1525: nu skulde Folkeriget opstaa, et Rige af Guds udvalgte, hvor Folkets Lidelser skulde endes, men de rige ingen Skaansel finde. Det var for meget for Luther, hvis teologiske Selvsikkerhed ingen Afvigelse eller Ulydighed kunde taale; han opfordrede Øvrigheden til at kvæle Oprøret uden Barmhjertighed: »Stik, slaa og dræb!« skrev han. Rejsningen blev knust. I Elsass blev 17,000 Bønder, som søgte at frelse Livet ved at overgive sig, alligevel nedhuggede. Hvad er Kristian II's stockholmske Blodbad imod dette? Tyske Historikere regner, at dermed begynder Tysklands Nedgang: »Det hele demokratiske Røre havde faaet et Slag, det ikke mere kunde rejse sig efter, — og med det ogsaa den nationale Aands friske opadstræbende Kraft. Fra Bondekrigen af gaar det ned ad Bakke med Tyskland, ikke blot med Landboerne, men ogsaa med Stæderne, med Dannelse og Originalitet. Ethvert Haab om Fædrelandets Genfødelse var svundet«. Luther selv sagde: »Aldrig har det set kummerligere ud i Tyskland end nu.«

Efter Luthers Død kom saa Krigen mellem Kejseren og Protestanterne; den endte efter mange Omvekslinger med Protestanternes Sejr, saa de fik Albuerum til at brede sig videre. Men da var deres indre Evne til Udvidelse ved at svinde. De fortabte sig i indbyrdes dogmatiske Kævlerier. Ikke blot forfulgte Lutheranere og Calvinister hinanden, men de lutherske stredes indbyrdes. Melanchthon blev af de strængt-lutherske mistænkt, fordi han især i

Nadverlæren nærmede sig til Calvin *), og de stridende lutherske Partier forkætrede hinanden paa det hæftigste. Den teologiske Utaalsomhed, den selvsikre Pukken paa Lærens Renhed, som traadte frem hos Luther, bar nu allerede sin hæslige Frugt. Melanchthon længtes efter Døden: »Da skal jeg se Gud,« ytrede han, »og være udfriet fra Teologernes skændige og uforsonlige Had.« Det blev stadig mere kendeligt, hvorledes den aandelige Ufrugtbarhed bredte sig og alt gik op i Omsorgen for »den rene Lære«, at den ikke paa noget Punkt skulde blive formørket af calvinistiske eller papistiske eller gendøberske Kætterier. Denne Udvikling fremmedes af, at man med uhyggelige Følelser saa, hvorledes den katolske Kirke var ved at vaagne af sin Slappelse. Et Kirkemøde havde o. 1560 bortfjernet de allerværste Fejl, som havde voldet Romerkirkens Svaghed, og den ny Jesuiterorden gav denne Kirke et Korps af udmærket skolede Forkæmpere, der gik ud i hele Verden som Lærere, Skriftefædre og Missionærer: som Tiggermunkene havde overvundet 1200'ernes Kætteri, skulde Jesuiterne kæmpe med 1500'ernes. Katolicismen begyndte atter at gaa frem og at fravriste Protestanterne, hvad de alt havde inde. Jo mere truende det saa ud, des mere krøb Lutheranerne ind i deres dogmatiske Skal og lukkede sig ude fra den folkelige Gæring, de først var baarne frem af. I 1570'erne affattede lutherske Teologer en udførlig og stræng Troslærebog, »Konkordieformlen«, der én Gang for alle i de fineste Subtiliteter fastslog, hvad en ret Lutheraner havde at tro. Dermed fik Reaktionen imod 1500'ernes frie Rørelser sin historiske, stivnede Form.

Dette var den luthersk-tyske Reformation, som var den eneste reformatoriske Retning, der fik varig Indflydelse i Norden. Men i øvrigt havde hvert Land sin Form for Reformation. I Svejts og Nederlandene og i en Del vesttyske Byer, hvor Calvins Lære var grundlæggende, blev Kirkeordningen republikansk og demokratisk, fordi Landenes Forfatning nærmest var republikansk. Ligesaa gik det i Skotland, hvor Reformationen indførtes af Rigsdagen i Strid med Kongedømmet. Men i England indrettede Dronning Elisabeth en Slags Protestantisme, som vel optog den calvinske Troslære, men gav Kongemagten den virkelige Overhøjhed og ellers i det ydre lod det hele være saa ligt det gamle som muligt; her brød en folkelig, hjemmevokset engelsk Protestantisme først senere igennem.

DANMARK OG NORGE UNDER FREDERIK I. 1523—33.

Frederik I skildres af dem, der kendte ham bedst, som en sindig og tilbageholdende Mand, der kun nødig indlod sig i vidtløftige og

*) Luther nægtede den katolske Lære: at Brødet og Vinen forvandles til Kristi Kød og Blod; men han fastholdt, »i, med og under Brødet og Vinen« er Kristi Kød og Blod dog til Stede; Calvin hyldede en mere rationalistisk Fortolkning.

vovelige Foretagender. Naar en Mand af denne Karakter, som tilmed var naaet et godt Stykke ud over sit 50'ende Livsaar, alligevel gik ind paa at stræbe efter sin Brodersøns Krone og at udsætte sig for alle de Farer, der fulgte med, saa synes dette at vise, hvor dybt det fra Ungdommen laa gemt i Frederiks Sind, at han var tilsidesat og havde Ret til Oprejsning; men tillige er det sandsynligt, at der bag ham har staaet yngre og fremadhigende Mænd, der har styrket og ildnet hans Beslutninger. Hans Omgivelser og betroede Raadgivere var Mændene af den krigerske, haarde og dygtige holstenske Adel, navnlig den nu lidt mere end trediveaarige Johan Rantzau, en klog og vidtskuende Statsmand og en ypperlig Krigsfører. Johan Rantzau var opvokset som en ægte katolsk Adelsmand og havde valfartet til den hellige Grav, hvor han modtog Ridderslaget; efter sin Hjemkomst var han af Hertug Frederik valgt til Vejleder for dennes unge Søn Kristian og havde sammen med denne været til Stede paa den navnkundige Rigsdag i Worms, hvor Luthers Fasthed og Frimod gjorde det stærkeste Indtryk baade paa Hertug Kristian og Johan Rantzau, der fra nu af var svorne Venner af det lutherske Røre.

Fig 60. Johan Rantzau.

Da Frederik I i Løbet af 1523 let blev Herre i Danmark ved Stormændenes og Lybæks Hjælp, havde han ogsaa stræbt at vinde Bøndernes Velvilje ved at tage sig af Fæsternes Sag overfor Herremændene, ja han synes endog at have tænkt paa at afskaffe selve det sjællandske Vornedskab. Men hans mægtige Forbundsfæller tillod ikke, et han gik videre ad denne Vej, og hans Haandfæstning, der fastsattes for Danmark i August 1523, blev den lovformelige Stadfæstelse paa Rigsraadets og Højadelens Sejr. Rigsraadet blev styrket ved, at der optoges en Del ny Medlemmer, saa at det nu talte 36 verdslige og 12 kirkelige Raadsherrer; og mellem dette højadelige Rigsraad og den ny Konge sluttedes det nøjeste Forbund om at staa Last og Brast mod den fordrevne Konge. Adelen som Helhed genvandt al den Magt over sine Bønder, som Kristian II havde stræbt at vriste fra den; ikke blot stadfæstedes den Regel, som allerede var indført i Kristian II's Haandfæstning, at Prælater og

Ridderskab skal nyde deres Bønders Retsbøder — »Sagefald« —, men dertil føjedes, at deres Ret skal være »som den, Adelen har i Hertugdømmet Slesvig«; Meningen med dette var, at den adelige Herremand i Kongeriget nu fik den højeste Øvrighedsmyndighed over sine Bønder, »Hals og Haand« som det hed. Men vigtigere end alle Papirsløfter var den store Omordning i Rigets Lensvæsen, som foregik i det første Aars Tid, Frederik I bar Kronen. De vanbyrdige Lensmænd forsvandt og afløstes af adelige; Fadeburslenene, som jo var den Art af Len, Kongen havde mest Udbytte af, blev færre, idet de formindskedes fra 62 Herreder til $35^1/_2$, d. v. s. fra $^2/_5$ til under $^1/_4$ af Landet. Det var en højst ukær Ting for en beregnende, ja gerrig Natur som Frederik I, at hans kongelige Indtægter saaledes forringedes, saa meget mere som han jævnlig var nødt til meget store, overordentlige Udgifter. Allerede i Sommeren 1523 truede den landflygtige Kristian II med at angribe Holsten med en stor Hær; ganske vist blev det hele til tom Trusel, da hans Landsknægte løb fra hinanden, fordi han ingen Penge havde til deres Sold, — men Frederik I havde dog maattet foretage store Rustninger og øse mange Penge ud. De følgende Aar nødte ligeledes Faren for Kristian II's Venner ham til kostbare Udrustninger. Han maatte have større Indtægter bevilgede, og han fik det ogsaa, navnlig paa en Rigsdag 1524, der tilstod ham en uhørt høj Landskat, og siden oftere paa Rigsmøder; men i Virkeligheden indbragte disse Skatter langtfra saa store Summer, som der egentlig var bevilget. De højadelige Herrer kunde ikke for Alvor nægte ham, hvad han havde nødigt; naar han truede med at trække sig tilbage fra Riget og overlade Raadet at styre det, forstod Herrerne fuldtvel, at i saa Fald vilde de faa Kristian II igen, og den Fare turde de ikke løbe, hans Hævn turde de ikke udsætte sig for. Det gærede og sydede alle Vegne, Bønder og Borgere truede med Rejsning, snart i Skaane, snart i Jylland; fra Tyskland hørte man om Almuens dristige Frihedsdrømme og blodige Oprør — sligt kunde ogsaa true i Danmark, om Forbundet mellem Rigsraadet og Frederik brast. Derfor blev Kong Frederik stærkere i Forholdet til sit Rigsraad, end man efter Haandfæstning og Lensbreve skulde tro.

Frederik I levede helst hjemme paa Gottorp eller dog i sine kære Hertugdømmer; han kom kun sjælden til Kongeriget Danmark og aldrig til Norge. Dette Rige faldt, som omtalt, af sig selv for Frederik I's Fødder, næsten uden at der ytrede sig noget Spor til en egen Vilje deroppe. Det var, som om der ikke længer fandtes nogen som helst fælles Ledelse i Norge. Ærkebispestolen var netop da ledig, idet den gamle Erik Valkendorf, som havde forladt Norge for at søge Oprejsning og Støtte under de idelige Krænkelser, Kristian II's og Sigbrits Venner voldte ham, fornys var død i Rom, og dermed var det svage og faatallige Rigsraad helt lamslaaet. Norge var — med Sars's Udtryk — et drivende Vrag; Danskerne plejede

at sige, at Norge kunde erobres med to Skibe og 300 Mand. Dets Bønder var kække og ustyrlige nok, og Eventyrere fra Sverige eller Skotland fandt let nok Tilhold deroppe, hvorfor Gustav Vasa kaldte Norge en »Røverrede«; men hver Dal vidste kun af sig selv at sige, Adelen betød ikke stort, og Kirken var hovedløs. Frederik I fik da hurtig Lydighed. Et Aars Tid senere saa det ganske vist ud, som om en norsk Selvstændighedstrang blussede op igen, mærkelig nok ført af en dansk Adelsmand, Vincens Lunge. Denne var en efter Tidens Forhold højt dannet Mand, som havde studeret ved udenlandske Universiteter og var Doktor i Retsvidenskab, og som af Frederik I blev sendt op til Bergenshus for at gøre Frederiks Herredømme gældende. Men han giftede sig ind i en norsk Slægt, regnede sig dermed for norsk Adelsmand og slog sig sammen med den ny Ærkebisp Olaf Ingebrigtsson om at føre norsk Politik. De satte ogsaa igennem, at Frederik I maatte give en særlig norsk

Fig. 61. Gammelt Tapet med Billeder af Kristian II og Frederik I.

Haandfæstning, som tilsagde det norske Rigsraad stor Magt og navnlig fastslog, at Norge var et Valgrige. Men alt dette fik ingen virkelig Betydning.

Langt større Vanskeligheder voldte Forholdet til Sverige og Gustav Vasa, især for Gullands Skyld, som Søren Norby stræbte at holde Kristian II til Haande, uafhængig baade af Gustav og Frederik og Lybækkere. Søren Norby førte herfra utrætteligt en aldrig standsende Kaperkrig mod alle Kristian II's Fjender, især da mod Lybækkerne; »det er mit Helbred saa gavnligt,« skal han have ytret, »at undersøge deres Krydderposer«. Da Kong Gustav saa udsendte sin Krigshøvedsmand Bernhard v. Melen til Gulland for at indtage Visborg, blev det danske Rigsraad bange og forlangte bestemt, at han skulde trække sine Tropper tilbage igen, siden Gulland jo tilhørte Danmark; Hanseaterne mæglede imidlertid, og foreløbig blev det da saadan, at Søren Norby blev siddende paa Gulland som Danmarks Lensmand, mens det var uklart, om

han var Kristian II's eller Frederik I's Mand, — i Hjertet var han dog altid Kong Kristians. Dette skete 1524; Søren Norby vidste, at han det tilstundende Foraar kunde vente Angreb fra Frederik I's og Lybæks Side, om han ikke kom dem i Forkøbet; men han vidste ogsaa, at Almuen baade i Danmark og Sverige var skuffet og misnøjet over, som Tingene gik. I Marts 1525 landede da hans Næstfører Otto Stigsøn i Bleking og rykkede hastig frem i Skaane; ikke længe efter kom Søren Norby selv til. Bønderne greb til

Fig. 62. Billede af Landskrone.

Vaaben og sluttede sig til dem, og Rigsmarsken Tyge Krabbe maatte kaste sig ind i Malmø; en Mængde Herregaarde plyndredes og brændtes. Hvad der kunde give Søren Norby end mere Sejershaab, var Budskabet om, at Kejser Karl V d. 24. Febr. 1525 ved Pavia havde vundet en afgørende Sejer over Franskmændene: nu kunde Kejseren vel nok faa Vejr til at tage sig af Kristian II. Men Johan Rantzau, der netop var paa Sjælland, samlede i Hast en Del Krigsfolk og frelste med dem Frederik I's Krone. Han gik til Skaane, slog Otto Stigsøn udenfor Lund og stormede ind i Byen, hvor

hans Knægte nedsablede 60 af Borgerne, der havde søgt Tilflugt i Domkirken. Lidt senere slog han Bøndernes Hovedhær tæt udenfor Landskrone (ved Brunketofte Lund) og nødte de overlevende til at sværge Kong Frederik Troskab: »hvem som ikke vilde være ens med dem i det Stykke, hans Hus skulde de tilnagle og opbrænde med Hustru, Hus, Hjem og Børn«. Søren Norby holdt sig med Nød og næppe i Landskrone. Men imens sejlede Lybækkerne til Gulland, indtog Øen og stormede Staden Visby, som siden da har været delvis en Ruinstad, og belejrede Borgen Visborg, — og dette vakte Kong Frederiks og det danske Rigsraads Skinsyge, saa de søgte Forlig med Søren Norby: han overgav da Visborg til Kong Frederik mod selv at faa Sølvesborg i Bleking med dets Omland. Efter en Del Rænkespil kom den Sag i Orden, saa Lybækkerne gik Glip af Gulland, men til Gengæld fik de saa Bornholm. Søren Norby sad nu paa Sølvesborg med en Skare Krigsfolk og en lille Flaade og begyndte snart igen paa sin Kaperkrig i Østersøen, indtil Danskerne og Lybækkerne i Forening vendte sig imod ham og ødelagde hans Flaade, medens han selv undslap ind i Østersøen. Han drog til Tsar Vasileji af Rusland for at vinde denne for et Tog til Finland, hvor Søren Norby saa haabede at kunne rejse Kristian II's Banner, men Tsaren satte ham fast og løslod ham først 1528 paa Karl V's Bøn. Han tiggede sig saa frem til Nederlandene, hvor han gensaa sin ulykkelige Konge, og tog Tjeneste under Karl V, der netop da rustede sig til Toget mod Paven (S. 133). Søren Norby var med i den kejserlige Hær, da denne 1529 laa udenom Florens, og her faldt han 1530.

Det havde gjort et stærkt Indtryk paa Frederik I, at Søren Norbys Indfald i Skaane og Bøndernes Rejsning havde bragt hans Krone for Alvor i Fare. Nu var denne Fare indtil videre drevet over; men Frederik I — og ligesaa Gustav Vasa — maatte sande, at deres Stilling var højst utryg, saa længe de sad med saa kummerlige Indtægter, at de hverken kunde holde Knægte eller Orlogsskibe i tilstrækkeligt Tal. Om de — som saa mange nordtyske Fyrster — kunde slaa ned paa de umaadelige Kirkegodser, blev Sagen en anden; det var derfor naturligt, at de allerede af den Grund saa med Haab til det lutherske Røre. Gustav Vasa huggede Knuden over allerede 1527, som vi senere skal høre. Det kunde Frederik I vel ikke; men han kunde paa flere Maader holde Haanden over det lutherske Væsen og hjælpe det frem, og saa i Stilhed afvente, hvad Udveje dette vilde aabne for ham.

Reformationsrøret voksede i Danmark frem af mange af de samme Forudsætninger som i Tyskland. For det første var Kirken blevet i høj Grad verdsliggjort; den syntes kun at være en Samling rige Godser, der vel omfattede $^1/_3$ af Danmark, og af hvis Udbytte der underholdtes et højbaaret, prangende, men aandelig fattigt Kirke-Aristokrati. Blandt Bisperne paa Frederik I's Tid var vel Lage Urne i Roskilde og Ove Bilde i Aarhus alvor-

lige Mænd, der viste deres kirkelige Embede Omhu; men mangfoldige Bisper, Abbeder og Sognepræster forsømte Kirketjenesten og levede selv et behageligt Liv i Byerne, mens Messetjenesten i Sognene overlodes til fattige og usselt stillede Vikarer: De, »som er store Herrer af Kirkens Rente«, skriver Povl Helgesøn, »giver baade Kost og Løn til dem, som tjener for deres Bord eller som røgter deres Heste; men den arme Kapellan, som skal gøre Tjeneste i Guds Hus, giver baade Penge og gør Tjeneste for den blotte Kost. Og naar han ikke har dem nærmere, da skal han nødes til at bruge Messen som et Trygleri, og derfor længes, bie og søge efter Messepenge, at han kan gøre sin Herre Fyldest«. Saaledes drev de store Prælaters Havesyge de mange fattige præstelærte Mænd og Ungersvende ud i det gudelige Tiggeri under alle dets Former, gjorde dem til letkøbte Medhjælpere for Afladskræmmere eller til forløbne Mirakelmagere. »At det rigtig kan blive til Pennings for dem«, siger Povl Helgesøn videre, »har de brugt saa megen Løgn og Digt, saa mange falske Jærtegn, at Himmel og Jord maatte forfærdes derover . . . Naar vi vil søge de første Rødder, hvoraf dette Bulder (Lutherdommen) har sin Grøde og Begyndelse, da skal de findes hos disse Tryglere og Skalke, som med Skalkhed, Løgn og falske Jærtegn strejfer om i alle Lande og dermed har saa længe bedraget den menige Mand, at Gud vil det ikke længer fordrage«. Thi i Almuen rørte der sig en ofte stærk religiøs Trang, som søgte Næring snart i Valfarter og gode Gerninger, snart i Salmer og kirkelige Viser, og nu efter Indførelsen af Bogtryk ogsaa i opbyggelige Skrifter. I nær Forbindelse med det tidligere skildrede Birgittinerrøre staar saaledes de »Rimværker«, som en Præst i Odense, Hr. Mikael, digtede, og som ikke er uden Ynde; blandt andre folkelige Sange var f. Eks. »Dagvisen«: »Den signede Dag, som vi nu se«, der blev sunget af Folket baade i Danmark og Sverige. Sligt er Ytringer af en religiøs Folkestemning, der let kunde slaa om til Forargelse over Kirken og dens Mænds Færd; Povl Helgesen paastod saaledes, at det var Arcimbolds skamløse Afladshandel, som gav Aarsag til selve Lutheriet. Men Kendskabet til Kristendommens Hovedtanker og til dens Kildeskrifter var her i Norden endnu yderst ringe, selv blandt Kirkens egne Mænd. Hvad der fandtes af Oversættelser fra Bibelen i nordisk Sprogform, var ikke meget; for det meste indeholdt disse faa Haandskrifter kun Davids Salmer eller andre Smaastumper af det gamle Testament, og de var endelig i Klostrenes Eje, ikke i Lægmænds. »Man kan derfor uden Overdrivelse sige, at Lægmanden var fuldstændig ukendt med den kristne Religions vigtigste Kilde, og at det saaledes var ham umuligt paa egen Haand at danne sig en Mening i de aandelige Stridsspørgsmaal. De religiøse Forestillinger, han havde, var hentede fra Legender og fra Prædikener af Munke, der aldrig syslede med Bibelen, men i Stedet strømmede over med Anekdoter og Allegorier, og i disse fremtraadte Gud som et tilsløret, mystisk Væsen,

til hvem Mennesket aldrig kunde vende sig direkte, næsten som en orientalsk Despot, som aldrig selv saa sit Folk og til hvem et Bønskrift kun naaede frem gennem en bestukken Hofmands Mellemkomst. Om Helgenerne, som frembar Menneskenes Bønner, vidste man god Besked; om Kristi Liv havde man nogle Forestillinger, som man hentede fra Kirkemalerierne, de kirkelige Fester og Skuespil; men om hans Lære kendte man intet. Der fandtes sikkert ikke ti Lægmænd, som havde hørt eller læst Bjærgprædikenen« (Schück).

Den Ting, som fremfor alt hjalp til at skaffe Lutherdommen en hurtig rustet Forkynderskare, var Uroen blandt de unge. Thi der var et stærkt Tilløb af Ungdommen til boglige Studier; ved enkelte af de latinske Skoler som i Ribe og Roskilde kunde der paa én Gang være 700 til 900 Peblinge. Deraf fremgik der en umaadelig Skare brødløse unge Mennesker, blandt hvem der altid vilde findes en Del særlig kvikke Hoveder, som baade af Fattigdommen og af Naturanlæg gjordes modtagelige for ny Paafund. Fremfor alle var Præstesønnerne, der som uægte fødte følte sig som Samfundets Skumpelskud, selvskrevne Tilhængere af Omvæltningstanker. Efter mange Tiders aandelig Stilstand viste det sig paany, at det Skudsmaal endnu passede paa Danskerne, som de havde faaet paa Valdemarstiden: at de var veltalende, opvakte og skarpt tænkende. Vel naaede de finere Aandsstrømninger kun svagt op til os; men der var dog et humanistisk Pust over en Skolemand som Morten Børup, der o. 1500 forestod Aarhus Skole; ligeledes over den flittige Fynbo Kristiern Pedersen, der var Kannik i Lund, og som baade udgav mange danske Skrifter, især Opbyggelsesbøger, og under et Studieophold i Paris fik Sakses Historieværk trykt og derved reddet fra Undergang. Humanistisk paavirket var vistnok hele Karmeliterklostret i Helsingør, navnlig da dets lærdeste Mand, Hallandsfaren Povl Helgesen, der fra Helsingør sendtes ind til Ordenens Kollegium i St. Pederstræde og blev en af Universitetets førende Lærere. Han var en glimrende begavet Mand, fuld af Ild og Haab for en Reformation indenfor den almindelige Kirkes Rammer, en lidenskabelig og voldsom Skribent og Ordfører. Saa længe Luther syntes at ville rense Kirken men ikke omstyrte den, hilste Povl Helgesen hans Værk med Glæde; men Oprør imod Kirken vilde han ikke vide af, og da Reformationen hurtig tog denne Skikkelse, blev han dens bitreste og dygtigste Modstander. Det var hans tragiske Lod at kæmpe mod det ny uden at magte at helbrede og styrke det gamle.

Luthers Optræden mod Tetzel vakte straks Opmærksomhed herhjemme. Allerede 1518 og 19 omtales der henholdsvis 7 og 12 danske — det vil vel sige nordiske — Studenter i Wittenberg. Den unge Svensker Olavus Petri (Olof Persson), som ved den Tid kom tilbage fra Wittenberg, fik Lejlighed til at prædike paa Søren Norbys Ø, Gulland. Kristian II, som nok havde Øje for, hvad Gavn Kon-

gedømmet kunde høste af denne Gæring, fik først en Lutheraner ved Navn Martin Reinhardt og lidt senere den før nævnte Karlstadt hentet til København, hvor deres Prædiken dog ikke slog igennem. Derimod fik Lutherdommen allerede 1522 fast Fod i den tysktalende Del af Sønderjylland, hvor Herman Tast prædikede i Husum. Og da den unge Hertug Kristian 1525 ægtede en luthersk Prinsesse, Dorothea af Sachsen-Lauenborg, og det unge Par tog Bolig i Haderslev, idet Nordslesvig særlig overlodes Hertug Kristian, gjorde han Haderslev til Udgangspunkt for Reformationen i de dansktalende Egne og oprettede her Danmarks første lutherske Præsteskole.

I selve Kongeriget varede det kun faa Aar længere, inden den ny Lære slog Rod til Trods for Frederik I's Haandfæstning. I denne havde Bisperne faaet indsat strænge Løfter om, at Kongen ikke maatte tillade nogen Kætter eller Lutheraner at prædike. Men samtidig var Haandfæstningen fjendtlig mod Roms Indflydelse og fastsatte, at kun indfødte Mænd kunde vælges til Bisper og Prælater — og da helst adelige. Med stor Snildhed drog Kong Frederik Fordel af det Fjendskab, de adelige og de uadelige Prælater nærede mod hinanden. Skomagersønnen Jens Andersøn Beldenak forstod han at faa fjernet fra Fyns Bispestol; og da Lage Urne døde 1529, fik Kongen her indsat en Mand, Joakim Rønnov, som ikke havde videre kirkelig Sans og derfor ikke kunde komme Kongen saaledes i Vejen som Lage Urne. I Lunds Stift førtes mellem to Ærkebispeemner en lang Strid, hvis Følge naturlig var den, at Kirken maatte savne en Ærkebisps Myndighed og værnende Arm. Støttende sig til den almindelige Uvilje mod Pavernes Griskhed fik Kong Frederik det endvidere tidlig vedtaget, at ingen af de vante Afgifter til Rom for Embedsudnævnelser o. lign. mere maatte føres ud af Riget. Samtidig saa Kongen med Tilfredsstillelse, hvorledes Vanskelighederne for Kirken voksede paa alle Kanter. De jyske Bønder rejste Paastand om at være fritagne for en hel Række Ydelser til den. Herreklostrenes Frihed truedes baade af Kongen og af den verdslige Adel, som ønskede, at de maatte blive forlenede til Adelsmænd, der saa dels skulde underholde Klosterfolkene, dels svare Kongen en Lensafgift, men endda kunde beholde en smuk Indtægt selv. Tiggerklostrene inde i Byerne var ildesete af Borgerne, som harmedes over den store Flok Munke, som dels dovnede og tiggede, dels drev Handel og Haandværk til Borgernes Skade, og over de udstrakte Klostergaarde, som optog saa meget af Byens Grund. Disse Tiggermunke, som en Gang havde været Borgers og Bondes bedste Venner og Sjælesørgere, blev nu de mest forhadte: lade og usædelige kaldte man dem. Ogsaa for Fattig- og Sygepleje havde Klostrene været Midtpunkter, navnlig »Jørgensgaarden« for de spedalske. Men det forekom Folk, at de heller ikke i den Henseende gjorde Gavn nok i Forhold til deres Indkomster, og det blev et almindeligt Krav, som f. Eks. Povl Hel-

gesen istemte, at de store Klosterindtægter skulde bruges til virkelige Hospitaler eller Skoler. — Efter som de lutherske Slagord fik Indgang, klarede det sig, hvorledes det mest var det ydre og haandgribelige i Kirkens Væsen, Forargelsen rettede sig imod. Medens sikkert kun meget faa tog deres Standpunkt efter Læren om Retfærdiggørelse af Tro eller ved gode Gerninger, kunde alle være med i at harmes over det tomme Helgen- og Mirakelvæsen (som ved vor Frues Billede i Karup I 360), over at Kirken ved Nadveren kun tillod Folk at nyde Brødet men ikke Vinen, over den latinske uforstaaelige Messe*), over de fede og ofte ukyske Prælater og de skidne Tiggermunke. Det syntes Folk, at en Tredjedel af Landets Jord brugtes til at underholde en Hærskare af unyttige, uterlige og usandfærdige Mennesker. Den reformatoriske Stemning var en Sammensætning af religiøs og moralsk Forargelse, naturlig Sundhed og en mægtig Havesyge.

Fig. 63. En spedalsk.

Dette indeholder Forklaringen af, at Lutherdommen saa rask kunde vinde sig et stort Parti i Norden og navnlig i Danmark, især da begge de Konger, der stredes om Danmarks Krone, mer og mer syntes at hælde til den. Kristian II havde i sin Landflygtighed, da hans katolske Svoger ikke vilde hjælpe ham, knyttet sig nøje til de lutherske Fyrster i Tyskland, havde gæstet Luther i Wittenberg og gjort sit hjemløse Hof til et Hjem for luthersksindede Nordboer. Hans trofaste Raadgiver Hans Mikkelsen blev en saa glødende Lutheraner, at han kunde skrive: »Al den Sorg, jeg har af min Udlændighed, husvaler jeg dermed, at jeg er kommen til og er bleven undervist i den rette Saligheds Vej«. Blandt de mange, der flokkedes om Kristian II i Udlandet, var Kristiern Pedersen, der 1525 havde sluttet sig til Søren Norbys Rejsning i Skaane og derfor efter dennes Nederlag maatte forlade Fædrelandet. I Kristian II's Kreds tog man straks den Opgave op at skabe en fuldstændig Oversættelse af det ny Testament; en saadan, der især

*) Dens Ord »Hoc est corpus« (Dette er Herrens Legeme) blev i Folkets vrængende Mund til »Hokuspokus«.

skyldtes Hans Mikkelsen, udkom allerede 1524. Og da den ikke ret slog igennem, fordi den var noget kejtet og smagløs, udarbejdede Kristiern Pedersen en ny (1529), som snart fulgtes af andre religiøse Skrifter, som viste, at ogsaa Kristiern Pedersen nu var helt luthersk.

Hjemme i Danmark skete 1526 mærkelige Ting. Da Kong Frederik I det Aar kom til København, overraskede han og hans Omgivelser Folk ved at tilsidesætte Fastereglerne og æde Kød om Fredagen; Rigshovmesteren Mogens Gjø (Gøje) begyndte at nyde Nadveren under begge dens Skikkelser og uden en forudgaaende Faste, Syndsbekendelse osv.; og endelig lod Frederik I samme Aar sin Datter Dorothea ægte en luthersk Fyrste, Albrekt af Prøjsen, der i de prøjsiske Ridderes Land havde fuldbyrdet den store Omvæltning at ophæve Ridderordnen og at gøre sig selv fra dens katolske Stormester til luthersk Hertug. Overensstemmende med disse Skridt var det, at Kong Frederik nu aabenlyst tog de lutherske »Prædikere« under Armene.

Fig 64 Mogens Gøjes Ligsten i Voldum Kirke.

Den ypperste aabenbart lutherske Prædiker i Danmark var Hans Tavsen, Bondesønnen fra Birkende i Fyn, der som Munk i

Antvorskov var sendt ud paa Studierejse i Tyskland og dernede var bleven Lutheraner. Alle kender Fortællingen om, hvorledes han saa blev flyttet til Viborg, for at hans Kætteri kunde blive holdt nede, men at han netop heroppe traadte aabenlyst frem med sin Prædiken og fuldstændig vandt Viborgs Bymænd for sig og sin Sag. Efter de bestaaende Love var han hjemfalden under Kirkens Straf som en Munk, der havde forladt sit Kloster; men i Efteraaret 1526 udstædte Frederik I et Brev til Borgmestre, Raad og Menighed i Viborg og tog derved Hans Tavsen under sit kongelige Værn, idet han udnævnte ham til sin Kapellan »med Forlov og Befaling til at være i Viborg for en Tid og prædike det hellige Evangelium for Borgerne« og tillige paalagde Borgerskabet, at de paa Kongens Vegne skulde forsvare ham mod enhver, der vilde overfalde ham med Vold og Magt. Dette betød, at Kongen gav Borgerne Ret til at have en Fripræst uden Hensyn til Bisp og Domkapitel. Kort efter udstædte Kongen et lignende Værnebrev for Tavsens Ven og Medhjælper i Viborg, Jørgen Sadolin, som fik Lov til at oprette en evangelsk Præsteskole i Viborg. Prælaterne fnøs af Harme. Men paa et Rigsraadsmøde i Odense i Dec. 1526 maatte de trods al Vrede bevilge Kongen ny Skatter af Kirkegodset og tilstaa ham Ret til at omsmelte overflødige Kalke til Mønt og Kirkeklokker til Kanoner o. m. m.; thi den verdslige Adel forenede sine Krav med Kongens, — og Faren for Kristian II gjorde slige Ofre uundgaaelige. Til Gengæld forlangte Klerkene vel, at de verdslige Herrer skulde vende sig imod Luthers ukristelige Lærdom, og at Kongen ikke maatte give nogen Ret til at prædike uden den paagældende Biskops Samtykke. Kongen gav et forsigtigt og undvigende Svar men forandrede iøvrigt ikke sin Holdning det mindste. Paa et følgende Raadsmøde 1527 gentog Prælaterne da Klagen over, »at denne ny Regiment og Lærdom føder megen Usamdrægtighed i Riget«, og

Fig 65. Hans Tavsen.

bad, at de »forløbne Munke« ikke maatte »stædes til at prædike, men maa stande til Rette for deres tilbørlige Dommere«. Men Kongen vilde ikke føje dem: »det er jo Raadet vel vitterligt, at den hellige kristelige Tro er fri«, og det er Ret, at de som hylder »det hellige Evangelium eller den lutherske Lære, som somme kalde det, ikke skal trænges fra deres Tro«. »Hans Naade er Konge,« lyder det videre i Kongens Svar, »og raader over Liv og Gods i Riget, men ikke over Sjæle; derfor maa hver skikke sig derudi, som han vil forsvare det for Gud paa den yderste Dag«. Ej heller vil Kongen høre Tale om at straffe Præster og forløbne Munke, fordi de giftede sig: »hvem som vil enten gifte sig eller løbe af Kloster, maa det gøre, som han vil forsvare det for Gud paa sit eget Eventyr, og vil Hans Naade det hverken byde eller forbyde«.

Saa vidt vovede Frederik I sig frem paa det Tidspunkt, da Gustav Vasa i Sverige allerede slog den katolske Kirke ned og inddrog dens Gods. I Danmark formede Reformationen sig endnu en Række Aar som en folkelig Bevægelse, baaret frem af de lutherske Fripræster, saaledes at den paa visse Steder havde rask Fremgang, paa andre ikke. Men det kunde umulig løbe af uden forbitrede Sammenstød mellem Partierne. I Aarene 1527 o. f. kom Malmø med. Her optraadte som lutherske Prædikanter to indfødte Malmøboer, Præsten Klaus Tøndebinder og Munken Hans Spandemager, som begge i nogen Tid uddannede sig ved Hertug Kristians Præsteskole i Haderslev, og som i Malmø fik stærk Støtte hos Borgmesteren Jørgen Kok, kaldet Jørgen Mønter fordi han havde været Møntmester for Kristian II. Til dem sluttede sig dernæst to Karmelitermunke, Frants Vormordsen og Peder Laurenssen, som havde været Povl Helgesens Lærlinge og Venner, men som i Modsætning til deres Mester gjorde Skridtet fuldtud og gik helt over til Lutherdommen. I Løbet af 1528 og 29 kuldkastede disse Mænd den gamle Kirkeordning i Malmø: Messerne ophævedes, Munkene maatte forlade Klostrene, der grundedes et Hospital og en evangelsk Skole til Uddannelse af Præster, og luthersk Gudstjeneste indførtes, først i Pederskirken, snart ogsaa i de andre Kirker. Dette medførte af og til voldsomme Optrin, Ødelæggelse af Altre og Helgenbilleder og Slagsmaal med Munkene. — I Viborg gik det lige saa rask tilbage for den gamle Kirke. Borgerne her fik Kongens udtrykkelige Tilladelse til at nedbryde alle Byens overflødige Kirker, som de ikke formaaede at holde ved Magt, og kun at beholde to, Sortebrødre- og Graabrødrekirkerne. Tallet paa de Kirker, som Borgerne derpaa ødelagde, opgives til 12; Graabrødre- og Sortebrødrekirkerne tog Borgerne til luthersk Gudstjeneste, og Munkene maatte hjemløse vandre bort. Men endnu stod Domkirken tilbage med sin Bisp, sit rige Domkapitel og sine talrige Præster af lavere Rang. Med Støtte af enkelte bondefødte og luthersk sindede Medlemmer af Domkapitlet stræbte da Borgerne at faa de katolske Skikke fjernede ogsaa fra Domkirken, forstyrrede Messetjenesten og

jog Alterpræsterne ud (1530); Bispen, Jørgen Friis, klagede til Kongen, men Borgerne beholdt Domkirken. Ogsaa i andre nørrejyske Byer, i Assens o. a. St. traadte Fripræster op og fik Borgerne med sig, mens Tiggermunke og Alterpræster fordreves. Ude i Landsbyerne naaede selve Lutheriet vel knap saa stærkt om end folkelige Digte, f. Eks. »Peder Smed og Asser Bonde«, vidner om, at ogsaa Bønder kunde komme med i det hele Røre; men her var Sindene dog især i Uro over, at Kongens Folk drog om og borttog Kirkeklokker og Alterkar, medens mange Adelsmænd med Magt indsatte sig til Herrer paa de store Herreklostre og plagede deres Munke med Gæsteri og Afgifter. Den mæglige og alt beherskende Kirke var med ét bleven næsten fredløs, prisgivet til almindelig

I Denne Lille Bog Lærer oc underuiser Peder smid Atzer bonde/ huad hand skal holde oc tro aff siele Messer/ Siele gaffuer/ Vigilies/ Psaltere at læse/ Skersild/ Schrifftemaal/ hellige Dage/ Kiød at æde/ om Tiende/ plict oc bod/ Faste/ Afflad/ Afflads breff/ Pillegrims reyse/ band/ Vituand/ viede Liuff/ vit Salt/ oc vide Palmer/ om Prester/ Om Munckernis bedregeri/ Om Sacramenterne/ oc anden saadan Vildfarelse/ som haffuer verit brugit i Paffuens Kircke i mange Aar.

Fig. 66. Af »Peder Smed og Asser Bonde«.

Plyndring. Nord for Kongeaaen, hvor Kongen nøjedes med at lade Omstyrtningen have frit Løb uden at kunne ordne og lede den, havde Røret et regelløst og lovløst Præg. Men i Nordslesvig ordnede Hertug Kristian det ny med fast Haand. Da han o. 1526 havde indrettet Gudstjenesten i Haderslev By og Len, der hørte under Slesvigs Bisp, paa evangelsk Vis og fordrevet Sortebrødrene fra Haderslev, tog han fat paa sine vestlige Sogne, der hørte under Ribe Bisp. Han »plyndrede Kirkerne for Kalke, Diske og andre Kostbarheder«, fordrev de uvillige Præster og satte ny i deres Sted. Hans haderslevske Præsteskoles Ry voksede, saa den drog Mænd til sig fra fjerne Egne, saaledes, som før nævnt, Klaus Tøndebinder og Hans Spandemager, der herfra medførte de første danske lutherske Salmer. I 1528 stævnede Hertugen alle sine Præster til Møde paa Haderslevhus og meddelte dem nøjere Regler for deres Gerning, navnlig for, hvilke af de gamle Skikke de skulde bevare og hvilke de skulde sky, saaledes at den ny Gudstjeneste overalt kunde blive ens: De skal altid holde Messen nøje, som det er opskrevet for dem, de skal alle iføre sig den almindelige Messekjortel og have Lys paa Altret, og ligeledes opløfte Sakramentet, naar de har talt Kristi Ord om det. Paa de store Højtidsdage maa de synge visse Messeord paa Latin, men ikke paa de almindelige Søndage, da de kun skal synge paa Dansk og paa Dansk udlægge Dagens Evangelium. De skal stadig formane Folket til Lydighed mod Øvrigheden og flittig fremsige og udlægge Katekismen, for at Folk kan lære den. Endvidere skal de alle have ægte Hustruer, som de er aabent trolovede med og efter kristelig Skik har ladet sig give ved en Præst; om nogen ikke vil gifte sig, skal han meddele Hertugen Grundene. I den forvirrede Tid, da de lutherske Prædikere i de forskellige Byer ikke havde nogen fast og ensartet Regel for Indretningen af det ny, blev denne haderslevske Ordinans ofte Rettesnoren ogsaa udenfor Hertug Kristians Sogne.

Det er underligt nok, at al denne Omvæltning kunde gaa for sig uden at vække den gamle Kirke til en stærk og samlet Modstand. Kun én Mand var der, som med Lidenskab og Glød mødte Reformatorerne med aandelige Vaaben, med Taler og Stridsskrifter: det var Povl Helgesen. Han havde selv den Overbevisning, at Roden til Kirkens Brøst var Uvidenheden hos dens Mænd, deres Mangel paa virkelige Studier; og ved sin Lærervirksomhed ved Københavns Højskole havde han stræbt at uddanne unge Mænd i humanistiske og teologiske Studier i Erasmus's Aand. Men nu havde han den Sorg at se de bedste af dem blandt Lutheriets Bannerførere. Og Bisperne var paa den anden Side helt utilgængelige for hans Tanker om en Løftelse og Rensning af Kirken indenfor dens nedarvede Rammer; de brød sig kun om Tiender, Smaaredsel, Messepenge og Sjælegaver. Som en enlig Stridsmand kastede han sig alligevel ud i Kampen og udsendte de voldsomste Stridsskrifter mod de danske og svenske Reformatorer, mod Gustav Vasa som mod

Peder Laurenssen. Hans Sjæl sydede af Vrede mod »den kirkerøverske Konge« Frederik I og af Forargelse og Sorg over alt, hvad der gik for sig: over Kirkens Nedværdigelse og Opløsning, over Sønderjyllands voksende Adskillelse fra Riget og dets Ydmygelse under Holsten, over den nordiske Unions Sprængning og Gustav Vasas Kongedømme. Men han mægtede ikke at dreje Tidens Hjul tilbage. Fra 1529, da Lage Urne af Roskilde døde og Joakim Rønnov kom i hans Sted, blev ogsaa det hidtil nogenlunde rolige Sjælland og navnlig dets Hovedby København draget med i Omvæltningsrøret. Kong Frederik kaldte Hans Tavsen fra Viborg til København og overlod ham Nikolaj Kirke til hans Prædikener, som hurtig vandt Borgernes Øre; tillige tænkte Kongen at omdanne Universitetet til en stor luthersk Præsteskole, men opnaaede for det første kun at svække og opløse det. Inden næste Foraar havde dog det evangelske Parti slaaet afgørende igennem i København. Og i Sommeren 1530, faa Uger efter at de tyske Lutheranere paa Rigsdagen i Augsburg havde fremlagt deres Trosbekendelse, gjorde de danske Protestanter det samme paa et Rigsmøde i København. Den danske Formulering af Trosbekendelsen synes for Resten at være ret uafhængig af den tyske. Da den var flyet til Kongen, gav Lutheranerne sig til daglig at holde to Prædikener over den under stor Tilstrømning af Folket. Prælaterne klagede, henviste til Kongens Haandfæstning og forlangte, at indtil et almindeligt Koncil skulde alt blive ved det gamle. Men skønt Kongen et Øjeblik vaklede, blev det kun til, at Lutheranerne holdt endnu flere offentlige Prædikener, om Søndagene endog tolv. Da opstillede Prælaterne en Række Artikler imod Protestanterne, og det trak op til, at de to Partier maatte forsvare deres Standpunkter i en offentlig Drøftelse for Menigmand. Lutheranerne blev voldsommere og voldsommere i deres Klager mod Bisperne, og fra deres Prædikestole lød de skarpeste Haansord imod Papisterne. Men det offentlige Ordskifte blev der intet af, fordi Prælaterne forlangte det ført paa Latin, medens de lutherske Prædikere hævdede, at Forhandlingen skulde føres baade paa Latin og Dansk, navnlig da paa Dansk, for at Menigmand kunde følge med. Dette førte til, at Mødet gik til Ende uden at der kom nogen Afgørelse af Kirkestriden. Men i København blussede Kampen kun endnu højere, idet Kannikerne i Frue Kirke vedblev med den gamle Kirketjeneste i den nu næsten helt lutherske Stad, mens Borgernes Harme over dette »Hykleri« steg til Galskab. Tredje Juledag 1530 stormede en Skare Borgere, deriblandt Borgmester Ambrosius Bogbinder, ind i Frue Kirkes Kor og sønderslog Helgenbilleder, Bøger, Kalke og Monstranser, indtil Kongens Foged kom til og fik Opløbet standset. Derpaa lukkede Kongen denne Kirke for begge Parter, men noget senere aabnedes den paany for den forhadte Messetjeneste, og Borgerne maatte finde sig i det. I øvrigt gik Reformationsværket udenfor København sin Gang i de nærmeste Aar. Tiggerklostre ophævedes og Munkene udjoges, flere

og flere Prædikere optraadte, de lutherske Salmer naaede ud til alle, og folkelige Spottedigte over Munke og Messer løb fra By til By.

Men i de samme Aar gjorde Kristian II sit sidste og alvorligste Forsøg paa at vinde sine Riger igen.

Karl V sluttede 1529 Fred med Paven, og dermed vaagnede atter hos Kristian II Haabet om at opnaa hans Hjælp. Kristians to Fjender, Frederik I og Gustav Vasa, var nu optraadte som tydelige Lutheranere; følgelig havde han mest at vinde ved atter at slutte sig til den almindelige romerske Kirke, og redebont gjorde han Bod og blev igen Katolik. Det lykkedes ham saa at faa Penge, at hverve Tropper og Skibe, og i Nov. 1531 landede han i det sydlige Norge, hvor den landflygtige svenske Ærkebisp Gustav Trolle havde banet Vejen for ham ved lønlige Forhandlinger med Bønderne, og Trondhjems Ærkebisp Olaf lovede ham en god Modtagelse. Skønt hans Flaade havde lidt svære Tab ved Storm og Skibbrud, fik han straks Tilslutning, og Rigsraadet, der samledes i Oslo, hyldede ham og svor ham Troskab. Men Kong Kristian var ikke hurtig nok til at føre sit Vovestykke til Sejr. Hverken Bahus eller Akershus forstod han at indtage ved et rask Kup, og sendrægtig blev han da liggende uden om Akershus, der forsvaredes af den danske Adelsmand Mogens Gyldenstjerne. Ud paa Foraaret fik denne Fæstning Hjælp fra Danmark og Lybæk, saa at Kristian II kom i en ussel Stilling og maatte underhandle. Efter lange Forhandlinger sluttede han saa med den danske Flaades Fører, Bisp Knud Gyldenstjerne af Odense, en Overenskomst om, at han mod trygt Lejde skulde rejse ned til Kong Frederik for at tales ved med ham; dersom de ikke kunde enes, skulde dog Lejdet holdes, indtil Kong Kristian med sit Følge var kommen til Norge eller til Tyskland i Fred og Sikkerhed. Just som denne Aftale var truffet, kom den jyske Adelsmand Peder Skram fra Kong Frederik med Bud om, at der aldeles ikke maatte sluttes nogen Overenskomst med Kristian II, men at han skulde slaas endelig ud af Norge. Knud Gylden-

Fig. 67. Jørgen Wullenwever. Maleri i Lybæk.

stjerne meddelte imidlertid ikke Kong Kristian noget om dette, afsluttede Forliget, tog Kristian II om Bord og sejlede med ham ned til Københavns Red. Frederik I var i svær Forlegenhed med, om han skulde holde Lejdet til ham eller simpelt hen bruge den Magt, han nu havde over sin Fjende; efter nogle Dages Eftertanke valgte han det sidste og lod Kristian føre ned til det faste Sønderborg Slot. Her blev den overlistede Konge sat som Kongerigets og Hertugdømmernes Fange paa Livstid; 4 danske og 4 holstenske Adelsmænd fik Overopsynet med Fangen, og uden deres Samtykke maatte han ikke føres bort fra Sønderborg. For det første fik Kristian II ikke ringe Frihed, han havde adeligt Selskab og kunde gaa ret frit om; men da Folket snart efter rejste sig for at udfri ham, blev hans Fængsel strængere.

Fig. 68. Bugenhagen.

Lybæk, hvis Hjælp det især skyldtes, at Frederik I saa hurtig havde faaet Kristian II slaaet ned, var ikke til Sinds at yde denne Hjælp for intet. Den rige Hansestad havde gaaet nogle urolige Aar igennem. Da Omkostningerne fra Krigen mod Kristian II 1522—23 skulde klares, havde Raadet maattet henvende sig til Borgerskabet om Skatter; et stort Borgerudvalg tiltvang sig da Hovedindflydelsen paa Byens Styrelse, og blandt dets Førere traadte især Jørgen Wullenwever frem som en ledende Mand. Reformationen indførtes, Luthers Ven Bugenhagen indkaldtes for at ordne Kirkevæsenet, og Staden stræbte at faa fat i Bispen af Lybæks Godser, der for største Delen laa som Indelukker indenfor Hertugdømmet Holsten. De ny Magthavere i Byen var urolige og dristige Mænd, som ikke veg tilbage for de højeste Planer. Og øverst blandt alle de Haab, der fængslede et lybsk Hjærte, stod Drømmen om at vinde en afgørende Sejr over de forhadte og farlige Medbejlere: de nederlandske Stæder. Det kunde hvert Aar mærkes, at Handelen mer og mer flyttede over til dem; men ingen forstod tilfulde, at dette var en naturlig og uundgaaelig Følge af den ny Udvikling i Verdenshandelen, af Opdagelserne, af Indførelsen af de store Sejlskibe osv. Nej, naar Lybækkerne saa, hvorledes flere og flere Skibsladninger søgte gennem Øresund til og fra Nederlandene, mens færre og færre gik til Lybæk for at omlades i Pramme eller Vogne, der kunde føre dem landvejs til Hamborg — eller omvendt —, da tænkte de sig, at

dette baade skulde og kunde bringes i sin gamle Gænge ved Magt. Nu hjalp Lybæk Frederik I imod Kristian II, hvem Nederlænderne havde støttet; til Gengæld skulde Danmark være med om at lukke Hollænderne ude fra Østersøhandelen. Lybækkerne forlangte, at Danmark skulde slutte Forbund med dem og forbyde at føre »Stabelgods« gennem Sund og Bælt, — d. v. s. Klæde, Krydderier, Hamp, Kobber, Pelsværk o. m. m., kortsagt alle de vigtigste Varer, som gik til eller fra Østersøen: disse skulde som i forsvundne Tider føres over Lybæk. Det, Lybækkerne ønskede, siger Paludan-Müller, var »en Søfarts- og Handelslov, der gjorde den danske Konge til deres Portner i Øresund, som skulde kaste sig i Krig med alle handlende Folk, ikke for Danmarks eller Norges eller Holstens Skyld, men for at Lybækkerne kunde blive ret rige paa disse Landes og de andre søfarende Folks Bekostning«. Det danske Rigsraad holdt da paa alle Maader igen og stræbte at skaffe sig taalelige Vilkaar til begge Sider for hverken at faa Brud med Lybæk eller med Nederlænderne; og saa længe det gamle og forsigtige Byraad i Lybæk endnu havde noget at sige, lykkedes dette. Men i Førstningen af Aaret 1533 blev Jørgen Wullenwever en af Lybæks Borgmestre, medens hans Meningsfæller blev lige saa stærke i Raadet som deres Modstandere, og de begyndte saa straks at sende Orlogsskibe op i Øresund for at optage alle hollandske Skibe. Men dermed stødte de Kong Frederik I og hans betroede Raadgivere og — hvad der blev endnu vigtigere — Hertug Kristian fra sig. Regeringen i Hertugdømmerne fjernede sig fra Lybæk og aabnede venskabelige Forhandlinger med Nederlandene, og de ledende Holstenere stræbte at drage de danske Rigsraader med sig, for at ogsaa Kongerigerne Danmark og Norge skulde bryde med Lybæk. Derved nærmede Danmark sig ikke blot til Nederlandene, men ogsaa til Kejser Karl V, som var Nederlandenes Arveherre.

Fig. 69. Frederik I's Gravmæle i Slesvig Domkirke.

Midt under disse spændte Underhandlinger døde Frederik I paa Gottorp Skærtorsdag d. 10. April 1523.

GREVENS FEJDE.

Frederik I efterlod sig 8 Børn, deraf 4 Sønner. Den ældste af disse var den næsten 30aarige Kristian, som allerede i Faderens Levetid havde været Statholder i Holsten og Slesvig, og som nu selv overtog Hertugdømmernes Regering i alle Brødrenes Navn.

Fig. 70. Titelblad fra Reformationstiden. Visen om Løgn og Sandhed er af hans Tavsen.

Det danske Rigsraad havde bundet sig til at vælge en af Frederik I's Sønner til hans Efterfølger, og det vilde øjensynlig være det naturligste at tage Hertug Kristian. Men de katolsksindede blandt Rigsraaderne kunde ikke forsone sig med denne ivrige Lutheraner; og vistnok for at have et brugeligt Kongsemne i hans Sted havde man nogen Tid i Forvejen givet hans næstældste Halvbroder, den 13aarige Hans, Ophold hos en dansk Rigsraad paa Nyborg Slot, — han kunde da ventes at vokse op til at blive baade en god Katolik og en god dansk Konge. Men foreløbig blev der intet Kongevalg foretaget, dels paa Grund af Uenigheden mellem Rigsraaderne indbyrdes, dels fordi de norske Raadsherrer ikke kunde komme med til den indkaldte Herredag i Juni 1533; og Nordmændene vilde man nødig savne ved et Kongevalg, da Norge først lige var bragt til Ro igen efter Kristian II's Indfaid. Hvad Rigsraadet kunde enes om, var da at udsætte Kongevalget til næste Aar og i Mellemtiden selv at beholde Magten. Endvidere satte Raadets katolske Flertal igennem, at Kirkeforholdene skulde sættes paa den gamle Fod, og i hvert Stift blev

det egentlige Styre lagt hos Bisperne i Forening med Stiftets Rigsraader. Mogens Gjø og andre lutherske Raadsherrer forlod København i Vrede over disse Bestemmelser, mens de katolske Raader blev der nogle Dage længere. Da de ogsaa drog bort, havde de ikke indsat nogen Rigsforstander eller nogen anden Regeringsmagt: hvert Stift maatte klare sig for sig selv. Dog havde de først stævnet Hans Tavsen for Raadet, i hvis Paahør Povl Helgesen optog Ordstriden med ham og paaviste, at hans Lære var kættersk, hvorpaa Raadet dømte, at Hans Tavsen ikke mere maatte prædike eller lade noget trykke, og at han skulde forlade Sjælland og Skaane. Men Folket i København holdt med Hans Tavsen; Joakim Rønnov naaede kun derfor uskadt gennem Mængden til sin Gaard, fordi Tavsen ledsagede ham, — og allerede 14 Dage efter maatte Bisp Joakim tillade ham at prædike igen.

Fig 71. Grev Kristoffer.

Som Danmark nu laa hen uden noget Slags fælles Rigsstyre, blev dets enkelte Partier og Stænder uselvstændige Redskaber for udenlandske Magters Politik. Holstenerne vilde drage Rigsraadet med sig til Forbund med Nederlandene og med Kejseren, imens Jørgen Wullenwever Uger igennem opholdt sig i København for at knytte Danmark til Lybæk. Utenhof, som havde været Frederik I's tyske Kansler, stræbte endog at ægge Rigsraadet mod Lybæk ved at fremmane Tanken om den nordiske Unions Genoprettelse: »naar Lybæk var kuet,« sagde han, »kunde man ogsaa let igen vinde Sverige«. Rigsraadet gik da ogsaa til den holstenske Side og sluttede en »Union« med Hertugdømmerne mod alle Fjender, ogsaa mod Lybæk: som Sagerne stod, var det ikke de danske Rigsraader, men Hertug Kristian og hans holstenske Raader, der var de virkelige Ledere af de forbundnes Politik. Men Jørgen Wullenwever gav ikke tabt for det; kunde han ikke vinde Raadet, saa vidste han at finde andre Forbundsfæller i Danmark, først og fremmest dets to vigtigste Byer, København og Malmø, hvis modige og urolige Borgerskab havde Førere som Ambrosius Bogbinder og Jørgen Kok. Da Rigsraadet forsømte at give Riget en Konge, optog disse Borgerførere den dristige Plan at udfri Kristian II af hans Fangenskab og gøre ham til Konge igen. I Stilhed havde Jørgen Kok sat sig i Forbindelse med Grev Kristoffer af Oldenborg, som nok var villig til at samle Landsknægte og paatage sig

Krigen for Kristian II's Sag; nu, ved Forhandlingerne med Wullenwever, frembød der sig en Udvej til at rejse de nødvendige Pengemidler, thi Wullenwever kunde ikke modstaa Udsigten til, idet Lybæk spillede Forbundsfællens Rolle, at vinde Magten over Øresund. Skønt Tallet paa Lybæks Fjender atter voksede, idet Gustav Vasa sluttede sig til det Forbund, Hertug Kristian og det danske Rigsraad havde indgaaet, trodsede Wullenwever sin Sag igennem. I Marts 1534 tvang han sine Modstandere i Lybæk til helt at træde ud af Byens Raad, og i Maj brød Grev Kristoffer ind i Holsten, idet han af Hertug Kristian forlangte den fangne Konges Frigivelse. Den hemmelige Traktat mellem Greven og Lybæk fastsatte, at naar Kong Kristian var udfriet, skulde Greven fly hans Person i Lybæks Magt, for at Staden kunde træffe en venskabelig Overenskomst med ham; endvidere skulde Greven, saa snart han havde vundet Helsingborg og Helsingør, overgive disse Byer med deres Borge og hele Sundtolden til Lybæk; naar han endelig havde taget Gulland og overladt denne Ø til Lybækkerne, vilde disse atter afstaa Helsingør og den halve Sundtold til Danmarks Rige. Kongevalg maatte ej mere ske i Danmark uden Lybæks Samtykke. Dette var Lybæks virkelige Planer, som den danske Menigmand selvfølgelig intet vidste om; han skulde tro paa, at Krigen førtes for Kristian II's Skyld. Grev Kristoffer selv haabede vistnok paa, at Udgangen vilde blive den, at Danmarks Krone sattes paa hans eget Hoved.

Samtidig med Grevens Indrykning i Holsten rejstes Opstanden i Skaane, hvor Malmøboerne under Jørgen Kok overrumplede Slottet Malmøhus og jævnede det med Jorden. En Maaned senere sejlede Grev Kristoffer med sin Hærmagt til Sundet, landede ved Hvidøre og besatte en stor Del af Sjælland; Bønderne og Smaabyernes Borgere hilste ham med Glæde velkommen, mange Mænd af Landadelen sluttede sig ligeledes til for ikke at faa deres Herregaarde brændte, og snart gik ogsaa enkelte Mænd af Højadelen med. Trods alt, hvad Joakim Rønnov forestillede Københavnerne, indlod ogsaa disse sig med Greven, der højtidelig lovede at nedrive Københavns Slot og at gøre Kristian II til Konge. Hen paa Sommeren 1534 havde Greven paa Kristian II's Vegne faaet alle Sjællands Slotte i sin Vold, endog Krogen, saa at han kunde opkræve Sundtolden. Paa samme Maade var det gaaet i Skaane; Greven drog herover og blev i Aug. 1534 hyldet paa St. Lybers Høj ved Lund i Kristians II's Navn.

Men medens den sjællandske og skaanske Adel uden alvorlig Modstand bøjede sig for den danske Revolution og de tyske Knægte, rejste Mogens Gjø en Del af sine jyske Standsfæller til Handling. Han saa kun én ønskelig Udvej af hele Forvirringen, den at faa Hertug Kristian valgt til Konge, og til det Øjemed sammenkaldte han i Juli 1534 de jyske Rigsraader og en Mængde mindre Adelsmænd i Rye Kirke ved Himmelbjærget. Skønt man her maa have modtaget Budskabet om Grevens Landgang paa Sjæl-

land og deraf have set, hvor haabløst det var for de herskende at lade Tronen staa ledig længer, vilde Prælaterne ikke bøje sig og samtykke i Kætteren Hertug Kristians Valg, indtil den menige Adel, som stod ude paa Kirkegaarden, tabte Taalmodigheden og trængte ind i Kirken, raabende, at Hertug Kristian skulde være Konge. Da maatte Bisperne give efter. Det varede dog flere Uger, inden Kristian blev hyldet ved Horsens, og endnu længere, inden han kunde sende en stærk Krigsmagt op i Jylland. I denne Tid var det, at Greven satte sig fast Øst for Store Bælt; derpaa fik han Fyn i sin Magt og satte den gamle Gustav Trolle til Bisp i Odense; og endelig fik Kristian II's Parti ogsaa Magten i det nordlige Jylland. I September 1534 landede Skipper Klement her. Det var en af Kristian II's og Søren Norbys kækkeste og vildeste Søhaner, der som født Vendelbo havde let ved at rejse sine Landsmænd til Kamp mod Herremændenes Konge. Mange Herregaarde blev stukne i Brand og deres Indbyggere nedsabledes eller flyede; hvem der ikke vilde gaa med Oprørerne, truedes med Galgen. D. 15. Okt. vovede en jysk Adelshær at angribe Klements Bondehær ved Svenstrup, Syd for Aalborg; men den af Efteraarsregnen opblødte Jord kunde ikke bære de tungtrustede Ryttere, saa Hestene og Mændene sank hjælpeløst ned i Mudderet. »Slaa paa

Ir Kriegsleüt habt eüer Seel Inn acht
Was ir hie Schweret gar wol betracht.

Fig. 72. Landsknægte tages i Ed. Originalen har tilhørt Kristian III.

de Jærnben!« raabte Bønderne, eller: »Slaa Hesten! Manden faar vi nok.« Adelsmændene led et stort Nederlag, og Bønderne spillede Herrer i Østjylland indtil Randers, i Vestjylland helt ned mod Varde.

Endnu var Hertug Kristians Krigsmagt optaget af Kampen udenfor Lybæks Mure. Men denne Kamp satte Lybæk i daglig større Forlegenhed, idet Holstenerne fik Held til at spærre Trave. Da endvidere mange mægtige tyske Fyrster stillede sig paa Hertug Kristians Side og manede Byen til Fred, vendte Lybækkernes Stemning sig saa meget, at de i Nov. 1534 sluttede halvvejs Fred med Hertugen, saaledes at Krigen mellem Hertugdømmerne og Lybæk skulde være endt. Nu fik Kristian sin Hær til Raadighed overfor Kongeriget. Med en Del af den drog Johan Rantzau i Ilmarcher mod Nord for at gaa løs paa Aalborg, og d. 18. Dec. tog han denne By med Storm. To Tusinde Bønder faldt, Byen plyndredes, kun Kvinder og Børn var det paalagt Landsknægtene at skaane. Derpaa kuedes de oprørske Herreder, og saa begyndte Straffedommen. Klement og mangfoldige andre henrettedes*); alle de Bønder, som havde deltaget i Rejsningen, dømtes i Kongens Unaade med Liv og Gods, og for at løse deres Hals igen afstod og afhændede de til Kongen og hans Efterkommere alt deres Gods til evig Tid, medmindre Kongen vilde benaade dem. De fleste jordegne Bønder beholdt vel deres Gaarde, men kun som Kronens Fæstere; men de, der i Forvejen var Fæstere, købte deres Hals med Øksne eller Penge »til en usigelig Summa«, siger Hvitfeld. I de 49 Herreder, omtrent to Tredjedele af Nørrejylland, til hvilke Bondeoprøret var naaet, blev alle Bønder skaarne over én Kam og maatte alle løse deres Gaarde ind, enten de virkelig havde deltaget i Rejsningen eller ej. Ved Nyaar 1535 var hele Jylland underlagt den udvalgte Konge.

Et Par Uger senere naaede Hertug Kristian næsten lige saa vidt i Skaane. Gustav Vasa, der jo i lige saa høj Grad som Hertug Kristian maatte frygte Kristian II's Udfrielse og Genindsættelse, og som desuden var knyttet til Hertugen ved Svogerskab, idet hans Hustru var en Søster til Dorothea af Sachsen-Lauenborg, var herovre optraadt som Kristians tro Forbundsfælle. Efter som hans Krigsfolk rykkede frem i Halland og Bleking, skød den skaanske Adel Modet op i Livet og faldt i Løbet af kort Tid fra Grev Kristoffer; derpaa rykkede Svenskerne og et skaansk Adelsopbud frem mod Øresund; da Kampen saa drog sig sammen om Helsingborg Slot, gik ogsaa dettes Høvedsmand, den mægtige Tyge Krabbe, pludselig over, — og dermed var Gustav Vasa og Adelen Herrer i de skaanske Lande udenfor Malmø og Landskrone. Skaaningerne hyldede nu Hertug Kristian.

---

*) Det fortælles, at Klement holdtes i Fængsel i henad to Aar, og at han først efter Krigens Afslutning blev halshugget og sat paa Stejle; men andre Kilder siger, at han blev henrettet straks, hvad der da ogsaa er troligt nok.

Fra Jan. 1535 at regne havde Kristian II's Parti kun Magten paa de danske Øer; men selv her svækkede det sin Stilling ved indbyrdes Strid. I Lybæk selv var der samtidig med den Fred med med Holsten, der frigjorde Hertug Kristians Hær, saa at Johan Ranzau kunde føre den op i Jylland, sket en indre Omvæltning, som atter havde givet de gamle Raadsherrer Magten, medens Jørgen Wullenwevers Indflydelse gik tilbage. Lybæk og de andre vendiske Stæder, som med Mistro saa paa Grev Kristoffers Færd, mente det klogt at opvække en ny Tronkræver i Kristian II's Navn; det var Hertug Albrekt af Meklenborg, der var en ret varm Katolik, men nu maatte prøve at spille Forkæmper for »det rene Evangelium«. Med de Krigsfolk, han sendte til Sjælland, fulgte Grev Johan af Hoya, der før havde været en stor Mand i Sverige og nu igen drømte om at spille en selvstændig Rolle. Mellem Grev Kristoffer, Jørgen Kok og Ambrosius, Wullenwever, Raadet i Lybæk, Albrekt og Greven af Hoya udviklede der sig nu et Rænkespil og en indbyrdes Tvist, som kun svækkede dem alle. Tillige brød Borgerkrigen ud paa Sjælland. Thi da den skaanske Adel saa hurtig sveg sin Troskabsed til Greven og Kristian II, blussede de sjællandske Borgeres og Bønders Mistro til deres Adel op; mange Herregaarde brændtes, Rigsraader og andre fremtrædende Adelsmænd slæbtes i Fængsel, og under Møder og Opløb dræbtes de, man hadede mest, saaledes den højadelige Fru Anne Meinstrup, som havde været Hovmesterinde i tre Kongers Tid. Sligt virkede kun til at drive ogsaa Øernes Adel i Armene paa Hertug Kristian. Og han og Johan Rantzau slog til uden Vaklen og Nølen.

Det var store Rustninger, de foretog for at gøre Felttoget 1535 saa afgørende som muligt. Ved Hjælp af Skatter og Laan i Hertugdømmerne og navnlig ved de store Afgifter og Løsesummer, Nørrejyderne maatte ud med, blev en stærk Stridsmagt stillet paa Benene. Til Lands raadede Hertug Kristian vel over en halv Snes Tusinde Mand. Til Søs fik han udrustet 10 Skibe, som under Gulland forenede sig med de Flaader, der stilledes af hans Forbundsfæller Gustav Vasa og Albrekt af Prøjsen, hans Søsters Mand. De prøjsiske Skibe førtes af Johan Pein, de danske og svenske af den jyske Herremand Peder Skram til Urup.

De lybske kunde ikke beslutte sig til at rømme Fyn, ej heller til at samle alt om at forsvare Fyn, men delte baade deres Landtropper og Flaade mellem Fyn og København, mellem Lille Bælt og Øresund. Midt i Marts 1535 gik Johan Rantzau fra Als over til Fyn og indtog det aabne Land og de fleste Købstæder; men først d. 11. Juni stod det afgørende Slag. Johan Rantzau laa og belejrede Assens, da Greven af Hoya og Gustav Trolle rykkede frem imod ham. Men den Samtale, hvori de enedes om Planen for Angrebet, havde et Vidne, som de ikke vidste af. Det var Præsten Hans Madsen i Svanninge, som var bleven fangen, fordi han ikke vilde røbe Gemmestedet for noget Gods, der var ham betroet. Han sad indelukket i

et Skab i det Værelse, hvor Ærkebispen og Greven samtalede; Natten derefter sled han sine Reb itu, kom ned til Stranden og stagede sig i en Baad over Hornebugten, naaede til Lejren og fik Hærførerne advarede. Hurtig rykkede Johan Rantzau saa ud og mødte uventet Fjenderne ved Øksnebjærg, hvor Rantzaus Krigskunst og overlegne Artilleri gjorde Udslaget. I dette Grevefejdens største Slag deltog næppe mere end 4000 Mand paa hver Side. Den grevelige Hær mistede Halvdelen af sin Styrke; blandt de faldne var Johan af Hoya, mellem de saarede Gustav Trolle, der førtes til Gottorp, hvor han snart døde af sine Saar. Et Par Dage efter Slaget vilde den lybske Flaadeafdeling i Lille Bælt trække sig tilbage mod Syd, men mødtes her af Peder Skram, der kom sejlende fra Øst og spærrede den Vejen mellem Als og Ærø. Lybækkerne tyede da ind i Svendborg Sund, men indhentedes af Peder Skram, saa de efter en kort Kamp selv satte deres Skibe paa Grund, stak Ild i dem og stræbte at undkomme til Lands. Men Peder Skram besatte i Hast de lybske Skibe, søgte at slukke Ilden og fik derved frelst og erobret 9 Skibe, deraf 3 meget store. Med denne Dag, d. 16. Juni 1535, ender Lybæks Søvælde.

Disse to Sejre afgjorde Krigens Udfald. Al den Modstand, Greven og Borgmestrene endnu rejste, var kun et Fortvivlelsens Værk. Deres Forsøg paa at rejse Sjællands Bønder mislykkedes. I Løbet af en Maaned efter Øksnebjærgslaget var Sjælland da besat af de kongelige, og hvad der stod tilbage var kun Belejringen af nogle faste Pladser, navnlig København og Malmø. Den utrættelige Wullenwever lagde dog stadig vidtgaaende Planer og prøvede i Tyskland at vinde ny Hjælpere. Men Raadet i Lybæk vendte sig nu helt imod ham og lod ham i Stikken, da hans Fjende Ærkebispen af Bremen tog ham til Fange og gav ham i Kristian III's Magt. Denne overdrog sin trofaste og jærnhaarde Mand Melkior Rantzau at forhøre Fangen, som paa Pinebænken pressedes til at tilstaa alt, hvad han havde gjort, og mere til: han vilde dræbe Raadet i Lybæk, indføre Gendøberiet, ihjelslaa alle Adelsmænd i Danmark og Holsten osv *). Raadet i Lybæk, som var træt af Krigen og hadsk mod alt, hvad Wullenwever havde taget fat paa, indgik da i Jan. 1536 en endelig Fred med Kristian III: Lybæk godkendte ham som Konge i Danmark og Norge, fik derfor sine gamle Privilegier opretholdte og beholdt Bornholm paa 50 Aar.

Dog var der endnu et Haab for de belejrede i København og Malmø. Thi Kejser Karl V havde ladet Dorothea, Datter af Elisabet og Kristian II, ægte en Pfalzgrev Frederik og lovet ham Støtte til at kræve de nordiske Kroner som sin Hustrus Arv. Der blev rustet stærkt i Nederlandene, Kristian III nærede ikke ringe Frygt for Pfalzgrevens Angreb, og Johan Rantzau overtog selv at

*) Wullenwever blev siden overgivet til en anden tysk Fyrste, som lod ham henrette 1537.

lede Vagtholdet ved Elben. Men det trak for længe ud, inden nogen nederlandsk Hær eller Flaade kom til Danmark, og imens fuldendtes Kristian III's Sejr. I April 1536 aabnede Malmø sine Porte, da Kristian III tilbød temmelig milde Vilkaar. I Maj faldt Varberg, hvor den lybske Eventyrer Markus Mejer havde ført Krig paa egen Haand; han blev henrettet med 17 andre. Imens blev

Fig. 73. Københavns Belejring. Efter et samtidigt Træsnit.

København helt indesluttet, Amager besattes, og Hungersnøden indtraadte. Men Hertug Albrekts og Grev Kristoffers Krigsfolk pinte Borgerne til at holde ud indtil d. 29. Juli 1536. Da drog Albrekt, Kristoffer, Jørgen Kok og Københavns Borgmestre og Raad Kongen ydmyg imøde, hvorefter Grev Kristoffer tre Gange faldt paa Knæ og bad Kongen om Naade for vor Frelsers Skyld. Forlig blev da sluttet, saaledes at Kongen tog dem og Københavns Borgere til Naade paa strænge Vilkaar. Straks rykkede Kongens Folk ind i

Byen, og Levnedsmidler førtes ind fra Skibene, »thi de havde ingen ædende Varer i Købenbavn, hverken Heste eller Hunde, ikke Katte, ikke Krager eller andet, og havde Kgl. Majestæt ikke taget dem til Naade paa en Dag om at gøre, havde de ædt deres egne Børn; thi de havde intet andet end Løv paa Træerne«. Ved Voldgraven og paa Marken fandt man mange døde Børn med Græs i Munden.

Saaledes endte Grevefejden i Danmark. For Norges Vedkommende havde disse Aar vel været urolige, men langtfra saa blodige og ødelæggende som for Danmarks. Ved Frederik I's Død stod Ærkebisp Olaf og Vincens Lunge som Hoveder for de to Partier

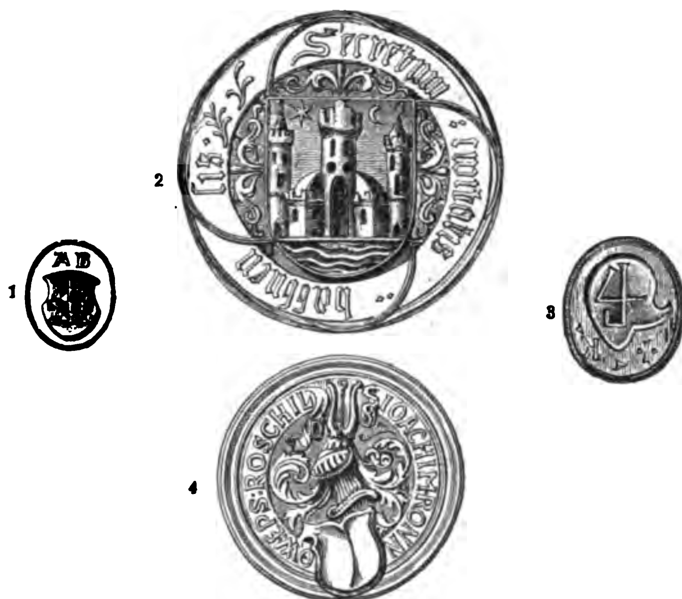

Fig. 74 Forskellige Segl 1 Ambrosius Bogbinders Ringsegl, 2 Københavns Segl 1536, 3 Jørgen Koks Ringsegl, 4 Joakim Rønnovs Segl.

mellem Norges Stormænd. Vincens Lunge, som paa sin Side havde de søndenfjældske Raadsherrer og da navnlig de danske Slotsfogder i denne Landsende, blev hurtig stemt for, at Norge skulde gaa med de jyske Adelsmænd og hylde Kristian III, og ud paa Aaret 1535, da Kristians Sejr var sikker, gik de søndenfjældske Adelsmænd ind paa at binde sig til Kristian III, naar han stadfæstede Norges Friheder. Paa Kongens Bud drog saa Vincens Lunge, Eske Bilde paa Bergenhus og Klaus Bilde paa Bahus, foruden Bisperne Hans Reff af Oslo og Magnus af Hamar og maaske endnu et Par Raadsherrer, i Julen til Trondhjem, hvor Ærkebispen vilde holde Rigsmøde. Almuen samledes og hørte de

søndenfjældske Herrer fremsætte Kristian III's Krav: de skulde hylde ham som Konge og bevilge ham en Skat. Da brød Bønderne ud i Vrede: de vilde ikke have den fremmede Konge, som inden han var lovlig valgt vilde tvinge Folket med en haard Skat, — og de stormede mod Vincens Lunges og hans Fællers Boliger, slog Vincens ihjel og afholdtes kun fra at dræbe de andre derved, at Ærkebispen satte disse i Fængsel.

Ærkebisp Olaf, som hidtil havde stræbt at holde sig alle Udveje aabne, var nu nødt til at træde aabent op mod hele Kristian III's Parti og udsendte sine Krigsfolk for at tage Bergenhus og Akershus. Men dette mislykkedes aldeles. Og dermed tabte Olaf og hans Tilhængere Modet, frigav de fangne Stormænd og prøvede ved deres Hjælp at faa Forlig med Kristian III.

Norge laa for hans Fod lige saa fuldt som Danmark.

DANMARK OG NORGE UNDER KRISTIAN III 1536—1559.

Kristian II havde ved sin Styremaade og sin Lovgivning rystet det middelalderlige Samfund i dets Grund. Frederik I's Regering bragte det ingenlunde til Ro igen, men lod tværtimod Bevægelserne faa voksende Fart og Styrke. Og Grevefejden blev som et Jordskælv, der væltede alle Samfundets gamle faste Indretninger om imellem hinanden. Den, der nu stod som Sejrherre, kunde grunde en Nyordning efter sin Vilje. Sejrherre var Kristian III og hans Holstenere.

Lad os først se paa, hvem der havde tabt i Kampen.

Tabt havde for det første Kristian II. Thi hans og de senere Unionskongers store Tanke om en stærk dansk Konge, der med Danmark som Hjertelandet samler et fasttømret Rige, hvori baade Holsten, Sverige og Norge gaar op, — den var nu faldet for alle Tider. Selve Planerne om at udfri ham af Fængslet havde der for Lybækkernes og Grev Kristoffers Vedkommende ikke været Alvor i, ellers var der dog nok bleven gjort et alvorligt Forsøg i Løbet af Aaret 1534, da Lybæk og København endnu havde Overmagten paa Havet. De hertugelige havde ventet dette og givet Ordre til, at hvis Sønderborg Slot faldt, skulde dets Besætning i hvert Fald dræbe Kristian II, inden Befrierne naaede frem til ham. Men Forsøget blev ikke gjort og har vist knap været paatænkt. Politisk set betød »Kristian II's Sag« nu ikke andet end visse ubestemte Arvekrav fra hans Børns Side, Krav som kun fik en Smule Betydning, fordi Kejser Karl V tog sig af dem. Men efter Københavns Fald lod Kejseren Nederlandene slutte Stilstand med Kristian III; og dermed var Faren for Pfalzgrevens Krig, som jo støttede sig til Kristian II's Rettigheder, fjernet.

Tabt havde dernæst Lybæk, og det saa afgørende, at Byen aldrig mere hævede sig op til at spille en politisk Rolle. Dens

Østersøhandel gik mer og mer over til Nederlænderne, som netop af denne Handel høstede den Rigdom og den Selvfølelse, som snart gjorde dem til en af Nordeuropas og Protestantismens Hovedmagter.

Endvidere havde den danske Almue tabt, — baade Borgerne og Bønderne. Særlig de jyske og de sjællandske Bønder var bleven tappede for Penge og Blod; de skaanske Bønder, som mest havde siddet rolig hjemme, slap taalelig fra det; men for Bondestanden som Helhed betyder Grevefejden, at den synker ned i en politisk Magtløshed, der i den følgende Tid fører til Nedgang paa mange andre Omraader.

Endelig havde den katolske Kirke tabt. Dens Ledere havde haardt mod deres Vilje maattet finde sig i Lutheraneren Kristians Valg; de havde ikke mægtet at gøre deres og Kirkens Sag gældende, — den gamle Kirkeordning var dødsdømt.

Fig. 75. Kristian III.

Vi kommer nu til Adelen. Det kan ikke med Rette siges, at den danske Adel havde synderlig Del i Sejren. Dens Hovedmasse, Sjællænderne og Skaaningerne, havde dukket Hovedet for Grev Kristoffer og først saa sent slaaet sig paa Kristian III's Side, at de ikke kunde tilskrive sig nogen stor Ære for Kampens Udfald. Nogle af dens bedste Mænd, som Marsken Tyge Krabbe, var den gamle Kirkes Venner og følgelig lige lidet glade ved Kristian II's og Kristian III's Sejr. Men det kan heller ikke siges, at de danske Lutheranere havde sejret. Vel kæmpede begge Parter for »det rene Evangelium«; men de mest fremragende af de lutherske Førere fra Frederik I's Tid havde aabenbart været med i det folkelige Røre paa Ambrosius's og Jørgen Koks Side og havde altsaa Del i Nederlaget. Protestantismen havde sejret, men ikke de danske Protestanter.

Nej, de virkelige Sejrherrer var de fremmede: Hertug Kristian, der af Sprog og Opdragelse var mange Gange mere en tysk end en dansk Fyrste, og hans tyske Raadgivere: først og fremmest hans ypperlige, snarraadige og hensynsløse Hærfører Johan Rantzau, hans kloge og ubarmhjertige Diplomat Melkior Rantzau, — begge Holstenere —, og hans sachsiske Kansler Utenhof. Kun faa danske Adelsmænd kunde regnes med til Sejrherrernes Kreds; det var navnlig Mogens Gjø, Peder Skram og endelig Johan Friis, der straks efter Københavns Fald blev optaget i Rigsraadet

og udnævnt til Kongens danske Kansler. Og endelig hørte de talrige tyske Landsknægte og Krigsøverster og prøjsiske Skibsfolk med til de sejrende; de krævede vel ikke at være med til at regere, men de forlangte deres Løn.

Kristian III var ubetinget Herre over Øjeblikket; han kunde tage saa meget eller saa lidt Hensyn til Rigets gamle Forfatning og Lov, som han fandt for godt; ingen kunde sætte sig imod, hvad han vilde. Og efter faa Dages Overvejelse besluttede han at gøre Vejen ryddelig ved en Handling, som efter Nutidens Udtryksmaade maa kaldes et Statskup eller en Revolution fra oven.

Den 6. August 1536 holdt han sit Indtog i København. Den 11. August tilkaldte han sine vigtigste Krigsøverster fra Hæren og Flaaden til et Møde paa Københavns Slot for at raadslaa om, hvorledes Kongen skulde faa Penge til at give Soldaterne den Sold, der tilkom dem. Det blev forklaret for de mødte, at Bisperne havde nægtet at hjælpe til at udrede denne Sold. Hvad der videre foregik, kender vi fra et Brev, som den prøjsiske Admiral Johan Pein Dagen efter skrev til sin Herre, den prøjsiske Albrekt:

»Det blev da i Guds Navn besluttet uopholdelig at tage Bisperne ved Hovedet, hvilket blev i al Hemmelighed bestilt om Natten, saa at idag (12. Aug) tidlig Kl. 4 er de tre Bisper af Sjælland, Skaane og Ribe arresterede af Profos og Landsknægte, straks førte op paa Københavns Slot, og under stærk Vagt af Hageskytter og Drabanter indsatte hver i sit faste Rum. I samme Stund, da man paagreb dem, blev København sikret med Vagt til Lands og til Vands, saa at ingen kan komme ud eller ind uden vedkommendes Befaling; og saaledes skal det blive indtil den tredje Dag. Kl. 8 derefter har Kgl. Majestæt ladet de andre Rigsraader . . . kalde til sig op paa Slottet. De, der nu samstemmer med Kongen og hans Krigsraader, har ingen Nød, hvem der ej gør det, vil blive sat fast. Men jeg tænker, de kryber til Korset.«

Selvfølgelig krøb de til Korset. De 12 Rigsraader — flere var ikke til Stede —, blandt hvilke var Mogens Gjø, Tyge Krabbe og Johan Friis, — udstædte samme 12. Aug. 1536 et Forsikringsbrev, hvori de binder sig til, hvad Kristian III vilde: Efterdi Kong Kristian har overvejet, at Danmark ikke kan regeres i Ro og Fred uden gennem en Øvrighed og et verdsligt Regimente, og da han ikke vil, at Rigets Regimente mere skal hænge hos Ærkebisp eller andre Bisper, men blive hos Kongelig Majestæt og hans Efterkommere, Konger i Danmark, og hos det verdslige Rigsraad, . . . da lover Underskriverne, at de aldrig vil tilstæde, at nogen Bisp kommer til verdsligt eller gejstligt Regimente i Danmark . . . (uden i det Tilfælde, at et almindeligt Koncil tillod det, og Konge, Rigsraad og hele Danmarks Indbyggere samtykte). Tillige forpligter de sig til ikke at hindre, at det hellige Evangelium og rene Gudsord forkyndes her i Riget. — Et tilsvarende Brevskab maatte i den følgende Tid hele den danske Adel og Øvrighederne i Byerne under-

skrive. Dermed havde efter Datidens Synsmaade hele Folket givet sit Samtykke til Omvæltningen, omtrent som vi nu til Dags vilde mene en Omvæltning retslig sikret, naar den var godkendt ved en almindelig Folkeafstemning. Men særlige Forholdsregler maatte desuden tages mod dem, hvis Stilling gav dem en fremtrædende Indflydelse. Derfor nøjedes Kristian III ikke med at fængsle de tre ovennævnte Bisper, men lod i en Fart sine Krigsfolk sætte alle de danske Bisper i Fængsel, endogsaa Ove Bilde, der dog havde været baade Kristian selv og Frederik I en trofast Mand. Der blev de siddende, til de underskrev et Brev om at finde sig i hele den

Fig. 76. Otto Krumpen.

ny Ordning; en af dem — Styge Krumpen — kom først ud 1542, Joakim Rønnov sad endog fængslet til sin Død 1544. En Del verdslige Rigsraader, som Kongen ikke troede vel, udstødtes af Rigsraadet, og enkelte af disse sattes ligeledes i Fængsel, saaledes den fra 1520 navnkundige Otto Krumpen. Tyske Landsknægte fordeltes over hele Landet og blev liggende derude i mange Aar. Danmark blev i lang Tid ved at ligne et af fremmede indtaget Land.

Efter Statskuppet d. 11.—12. August gik et Par Maaneder hen med Udarbejdelsen af de ny Forfatningslove, til hvis Stadfæstelse en Rigsdag blev indkaldt til at møde i Oktober. Det lemlæstede

Rigsraad havde nødvendigvis maattet samtykke i, at Kongens Magt blev meget udvidet, og da Rigsdagen kom sammen, maatte denne helt nøjes med at sige ja til det, Kongen foreslog for den. Selvfølgelig var dette i det hele et Udtryk for Kongedømmets Overmagt, men dog ikke i saa uindskrænket Omfang, som man efter Fremfærden d. 11.—12. Aug. skulde tro; Rigsraadet blev kuet og stækket, men ikke afskaffet. Dette Maadehold i Udøvelsen af Sejren skyldes sikkert Kong Kristian III selv, der hverken havde Lyst til eller kunde finde det klogt at lægge sig helt ud med den danske Adel. Men hans holstenske Raadgivere var utilfredse; de havde regnet paa at faa ryddet op i Danmarks Adel og faa den ydmyget, saa at de selv kunde skyde sig ind paa de tomme Pladser, vinde de ledende Stillinger og de bedste Godser i Kongeriget og derved gøre dette til et nyt og større Sønderjylland, som dette behersket af de holstenske Herremænd. Tyskerne i Kristian III's Omgivelser blev da efterhaanden skuffede af ham og fældede haarde Domme om ham som en svag Karakter og i det hele en ubetydelig Mand og uselvstændig Regent.

Fig. 77. Kristian III's Dronning Dorothea.

Kristian III's Haandfæstning af 30. Oktober 1536 er langt mere afvigende fra de nærmest foregaaende Haandfæstninger, end Tilfældet ellers er paa noget Punkt i vor 3—400aarige Haandfæstningstid. Den er først og fremmest ikke saa lidt kortere, især fordi den udelader alle de gamle Bestemmelser om Kirkens og Prælaternes Rettigheder, og i Stedet for disse kun har det korte Løfte, at Kongen vil elske Guds hellige Ord og Lære og haandhæve dette til Troens Forøgelse. Endvidere udelader den de Artikler, som i de sidste Haandfæstninger var satte ind for at sikre Valgriget imod Kongernes Lyst til at indføre Arveregering. Her findes ingen Bestemmelse om, at Kongen ikke maa søge at faa sin Søn valgt til Tronfølger i sin Levetid, ingen om, at Undersaatterne skal gøre Oprør, naar Kongen bryder Haandfæstningen og ikke vil lade sig undervise af Rigsraadet, ingen om, at Slotslovene skal holdes til Rigsraadets Haand. Tværtimod fastsættes, at i Tilfælde af Kongens Død skal Slotslovene holdes til hans Søns Haand eller dennes Formynderes eller i hvert

Fald til dens Haand, som Kongen havde enedes med Rigsraadet om at udnævne til Tronfølger. Dermed havde faktisk Arvekongedømmet sejret i Danmark, om Riget end af Navn vedblev at være et Valgrige.

Samme Dag — 30. Okt. 1536 — vedtoges »Menige Rigens Konstitution, Sæt, Skikkelse og Ordinatie«, gerne kaldet Recessen, i et Møde af hele Rigsdagen paa Gammeltorv. Den er udstædt af Kongen, 19 Rigsraader, 403 Adelsmænd, Ombud fra 81 Købstæder og fra alle danske Herreder, ialt o. 1200 Mænd, af hvilke naturligvis kun meget faa — velsagtens kun Rigsraaderne — havde taget en Smule Del i Udarbejdelsen, mens de allerfleste først lærte den at kende, da de den nævnte Oktoberdag stod tæt pakkede paa Gammeltorv og hørte den blive oplæst. Der stod alle disse Bønder og Borgere og menige Adelsmænd og maatte først lytte til en alvorlig Straffetale, rettet mest mod Bisperne, der havde draget saa stor Tvedragt over Riget ved det at de ikke i rette Tid vilde vælge en Konge, men ogsaa mod alle de andre Stænder for al denne elendige Jammer og Krig, som ødelagde Riget, indtil Kong Kristian forbarmede sig over det: nu skal alt være glemt og tilgivet; men Bisperne skal aldrig komme til gejstligt eller verdsligt Regimente igen, men andre kristelige Tilsynsmænd — som her kaldes Superattendenter — indsættes for at prædike og lære det hellige Evangelium. Og alt det gamle Bispegods — Slotte, Gaarde, Huse og Jorder — skal til evig Tid lægges under Kronen til Kongens og Rigets Bedste. Ogsaa den Tredjedel af Tienden, som fra gammel Tid var Bispernes, skal nu være Kongens. For at sikre Riget mod ny Uroligheder af den Art som det nys havde oplevet, valgte Rigsraadet Kong Kristians toaarige Søn Frederik til Tronfølger med Titelen »Prins af Danmark«. Resten af Bestemmelserne — om Norges Forhold, om Prælaters og Klosterfolks Stilling i den nærmeste Overgangstid, om Adelens og de andre Stænders Rettigheder — venter vi med at omtale.

Da alt dette var oplæst og vedtaget, traadte den gamle Rigsmarsk Tyge Krabbe frem og takkede med blottet Hoved Kongen for hans Naade og Tilgivelse.

Det fortælles, at Kongen var blevet stærkt opfordret til at udøve dette forholdsvise Maadehold af selve Luther, med hvem han nu stod i fortrolig Meningsudveksling om Nyordningen i Danmark. Kristian III ønskede at faa Bugenhagen herop til at indrette den ny Kirke, — et Værk som Bugenhagen allerede havde udført i Pommern, Lybæk (S. 154), Hamborg o. a. nordtyske Stater — og i Sommeren 1537 kom Bugenhagen da ogsaa med Hustru og Barn. D. 12. August 1537 — Statskuppets Aarsdag og Kristian III's Fødselsdag — kronede han Kongen og Dronningen i Frue Kirke og holdt sin Festtale paa Tysk, »for at enhver« — af Kongens Omgivelser — »kunde forstaa den.« Faa Uger senere havde han med Kongen og Rigsraadet fuldendt Udarbejdelsen af den danske Kirkeordinans,

som i det hele var bygget over de nordtyske Mønstre. Efter at den havde været overvejet og prøvet i to Aar, blev den endeligt fastsat paa et Raadsmøde i Odense 1539. De 7 Superintendenter Nord for Kongeaaen blev: Peder Palladius (Plad) i Sjælland, Frans Vormordsen i Lund, Jørgen Sadolin i Odense, Peder Thomsen i Vendsyssel, Jakob Skøning i Viborg, Matthias Skade i Aarhus og Johannes Vandal i Ribe. Vandal var en Tysker, Resten var Danske. Hans Tavsen blev her forbigaaet, enten fordi han i Grevefejden havde været for stærkt med det Parti, der stod Kristian III imod, eller fordi han ikke kunde undværes som Lærer for de unge Præster, som nu maatte uddannes; men 1542 blev han Vandals Efterfølger i Ribe. Navnet Superintendenter blev aldrig optaget af Folket, som kaldte dem Biskopper ligesom deres Forgængere, uden at lægge Vægt paa, at de ny Kirkeherrer ikke havde modtaget apostolsk Indvielse. De lutherske Biskopper kunde ikke optræde med den Pragt som de katolske og var ikke store Godsherrer, men udrustedes iøvrigt med en betydelig aandelig Magtfylde. De skulde føre Opsyn med Præster og Menigheder, vejlede, formane og irettesætte, og sammen med »de højlærde« ved Universitetet øvede de Censur, d. v. s. de havde Indseende med, at der ikke i Riget tryktes eller indførtes Bøger, hvis Indhold stred mod den ny Ordning eller den rene Lære. Det helt opløste Universitet blev genoprettet mest som en Præstehøjskole. Men indtil videre skortede det paa vel oplærte lutherske Præster. I det hele maatte man hjælpe sig med en Del af de gamle Præster, der af Biskopperne eller af andre lutherske Teologer i en Hast modtog en højst overfladisk Undervisning i, hvad der hørte med til det rene Evangelium og den ny Gudstjeneste. Hvor Kongen eller Adelen i Forvejen havde Retten til at kalde Præst (Patronatsret), blev dette ved at være saaledes; men til jævns opfriskedes nu Menighedernes gamle Ret til selv at vælge deres Præster.

De lutherske Agitatorers stadige Klager over, at Kirkens Rigdom var en af de vigtigste Grunde til dens sædelige Forfald og tillige en umaadelig Uretfærdighed mod hele det øvrige Samfund, der ved sit Arbejde maatte holde disse uhyre Indtægter vedlige, havde baade hos Adel, Borgere og Bønder vakt Haabet om, at de under en eller anden Form skulde faa Del i den Rigdom. Nu, da Reformationen var Virkelighed, blev disse Forhaabninger for en Del skuffede. Navnlig Bønderne, som havde drømt om Ophævelse af Tienden, maatte finde sig i at give Tiende: til Præsten, Kirken og — i Bispens Sted — til Kongen. Det var en Byrde, der nu maatte synes Bønderne saa meget værre, som Adelen fik tilstaaet Frihed for Tiende af sine Sædegaarde. Der skabtes her mellem tiendepligtig Jord og tiendefri Jord en Adskillelse, der føltes som en stor Uret og som i Tidernes Løb har sat meget ondt Blod. Adelen havde ogsaa paa andre Maader Fordel af den ny Kirkeordning, idet den fik Ret til at kræve det Gods tilbage, dens Forfædre havde givet til Oprettelse af Sjæle-

messer, og navnlig derved, at Hovedmassen af det tidligere Kirkegods nu blev verdslige Len, der forlenedes ud til adelige. Ogsaa Købstæderne havde nogen Fordel af Omvæltningen, idet de omfangsrige Klostre tømtes og deres Bygninger toges til verdslig Brug eller fjernedes, hvad der ogsaa skete med adskillige Kirker. Men medens Bønderne intet vandt, Borgerne vandt lidt, Adelen noget, — saa vandt Kongen mest: han blev — med de nævnte Undtagelser — den rige Kirkes Arving. Imidlertid kunde han ikke lige med ét raade over alt Kirkegodset, som han vilde; hvorvel mangfoldige Munke, især af Tiggerordnerne, som med Magt var jagne bort af Klostrene, nu levede spredt ude i Landsbyerne eller var landflygtige i Udlandet, var det endnu nødvendigt at underholde Kapitlerne og mange af Klostrene, indtil de paagældende gejstlige var døde. Regeringen nøjedes med at tvinge disse Kanniker og Munke til at tie stille og i det ydre at læmpe sig efter Lutherdommen, saaledes at den ikke behøvede at frygte, at de skulde rejse en katolsk Bevægelse igen.

Der sporedes dog en ikke helt ringe passiv Modstand mod den sejrende Kirkeordning. Saa mange præstelærte og brødløse Mænd der end fandtes blandt tidligere Munke, Kanniker og Præster, var det kun forholdsvis faa, der meldte sig som Tjenere i den lutherske Kirke, som derfor i lang Tid havde ondt ved at faa nok af brugelige Præster. Almuen blev paa mange Steder ved at vise Helgeners Billeder Ærefrygt og at ære Jomfru Marie. Derfor maatte de ny Præster lade mange gamle Billeder føre ud af Kirkerne eller lade Vægmalerierne overkalke. Alligevel kunde Vanerne fra katolsk Tid leve helt ned til vore Dage. I en vis Kirke raadede ned til vore Dage den Skik, at Mændene under Vandringen op ad Kirkegulvet paa et bestemt Sted gav et Nik over mod Kvindestolene. Ingen kendte Grunden til dette. Men ved Kirkens Istandsættelse i vor Tid, da Kalkpudsen skrabedes bort, fandtes under denne netop ud for det paagældende Sted et Billede af Jomfru Marie. En overordentlig stor Vægt lagde man fra begge Sider paa Spørgsmaalet om Messen og Nadveren; ofte vedblev de katolsksindede Præster i Stilhed at holde »papistisk« Messe for dem, der turde overvære den; Peder Plad taler med stor Harme om Folk, der »lader sige nogen papiske eller Munkemesse for dennem hjemme paa deres Gaarde, som hin ugudelige Adel plejer at gøre«. Alt sligt havde i de endnu eksisterende Kapitler et Rygstød, som det maatte være Regeringen af Vigtighed at fjerne. Derfor lod den de vigtigste Kapitler kalde til akademisk Disputats med Universitetets Professorer (1543—44). Roskilde Domkapitels Ordførere viste i disse Forhandlinger stor teologisk Dygtighed i at forsvare den katolske Opfattelse af Nadveren og lignende Spørgsmaal; men overfor den stærke Regerings Bud gav de dog efter og underskrev en Slags Tilslutning til den lutherske Kirke »for at redde Roskilde Kirkes Godser og Privilegier, at de ikke til hele Religionens Skade for Fremtiden ved deres Uklogskab eller

Ubesindighed skulde komme i fremmede Hænder«. Kapitlet i Lund tog voldsommere fat og skrev bl. a.: »Gud bedre det kristne Folk; hver Nation under Solen strider for sin gamle Landslov i gammel Sædvane og Tro; men vi Kristne løber straks Fastelavn med den hellige Skrift, den hellige Kirkes Ceremonier og Sæt«; — men ogsaa Lunds Kanniker endte med at bøje sig. Der fandtes mellem Katolikkerne ingen Mand af en stor Karakter: Povl Helgesen, som vi nu intet hører om, maa være død, muligvis under Grevefejden. Efter at Kapitlerne havde underkastet sig, holdtes saa i 1546 et Møde i Antvorskov af de lutherske Bisper og Professorer, som her stemplede alle, der haardnakket afholdt sig fra Sakramentet (altsaa de hemmelige Papister), som bandlyste.

Oplæringen af de ny Præster foregik først ved de Skoler, hvert Stift havde i sin Bispestad. Bispen af Børglum havde ikke Sæde i en Købstad; derfor blev (1553) Aalborg By taget fra Viborg Stift og givet Vendsyssel Bisp til Sæde. Men vigtigere end Stiftsskolerne var Universitetet, som efterhaanden fik ordentlige Lærere. Peder Plad og Hans Tavsen var begge vel uddannede Teologer; særlig var Hans Tavsen af Betydning, fordi han kunde ikke blot Latin og Græsk, men tillige Hebraisk. Snart blev Laaliken Niels Hemmingsen Lærer ved Universitetet efter et langt Studieophold i Wittenberg. Han kom herhjem »varm ud af Melanchthons Ovn« og blev Ungdommens Yndlingslærer, der gjorde Københavns Universitet til en af de mest ansete lutherske Højskoler. — Kongen bestemte Indtægten af en lille Del af det umaadelige Jordegods, som var blevet hans, til Underhold for fattige Studenter; Johan Friis gjorde ligesaa.

Den vigtigste Bispestol var nu ikke længer den i Lund men den i København, hvor Biskoppen over Sjællands Stift fik Sæde, og hvor han var i Regeringens umiddelbare Nærhed. Peder Palladius var en Skomagersøn fra Ribe; hans danske Navn eller Øgenavn var vistnok »Plad«, d. e. Skoflik, hvad han paa Humanisternes Vis ændrede til »Palladius«, der kunde minde om Visdommens Gudinde. Pallas Athene. Han gik i Skole og blev selv Skolemester, men kom først i en Alder af henved 30 Aar til Wittenberg, hvor Melanchthon og Bugenhagen fik Øje paa den flittige Dansker og roste ham for Kristian III, der paa deres Raad udnævnte den 34aarige Mand til Sjællands Superintendent. Her blev han et Mønster for alle sine Embedsbrødre ved den udholdende Iver, hvormed han tog fat paa at oplære sine Præster og Menigheder. Idelig var han paa Visitatsrejse om til sit Stifts Kirker; det tog 6 Aar, inden han var naaet om til de næsten 400 Kirker i Sjællands Stift, — og derefter begyndte han nye Visitatsrejser. Hvad han ved slige Besøg plejede at indskærpe Menighederne, har han optegnet i sin Visitatsbog, som i vore Dage er udgivet flere Gange. Den indeholder hans ærlige og trohjertige Taler om, hvorledes Kirkerne skal indrettes og Gudstjenesten foregaa, og hvorledes man skal te sig gudfrygtigt i

alle Livets Forhold. Alt dette er isprængt med **Træk** ud **af** Livet; Læsningen af denne Bog fører os lige midt ind i, hvordan Folk dengang levede og døde giftede sig, opdrog deres Børn, skejede ud og

Fig. 78. Titelbladet af Kristian III's Bibel.

angrede, — midt ind i deres Gudsfrygt, deres Arbejde, deres Uvidenhed og Overtro. Peder Palladius var ret et Barn af Folket, en jævn Haandværkers Søn, som under sin lutherske Lærdom — og grundlærd var han efter Datidens Maalestok — bevarede Almuesmandens Simpelhed og Sikkerhed i Livsopfattelse. — Da Kristian Pedersen var færdig med Bibeloversættelsen, var det Palladius og andre lærde, som granskede den igennem, hvorefter den udkom 1550 (»Kristian III's Bibel«).

Det, som Peder Plad paa sine Besøg i Menighederne indskærpede Præster og Almue, var hvad der fyldte ham selv. Det skulde være forbi med det gamle Skel mellem de særlig lærde, rene og hellige Klerke paa den ene Side og hele det øvrige Folk paa den anden. Præsten skulde prædike Evangeliet rent og klart, »som en fattig Tjenestepige, dersom hun endnu kan sin Børnelærdom, da kan hun derpaa dømme, om han farer med nogen Munkelærdom«. »Eders Sognepræst skal tjene eder udi Livs og Sjæls Fare. Udi Livs Fare, det beviser jeg saa: han skal være eder tilrede saa vel Midnatstide som Middagstid, udi Mørke og Mulm, i Regn og Raadd, i Kuld og Frost, op af sin Seng til det mindste Barn, som du haver i dit Hus . . . Er der Pokker hjemme til dit, er der Pestilense, Hedesyge, Svedesyge, Koldesyge heller andre Guds Gaver og Plaver (Plager), lugter der vel eller stinker der ilde, da skal din Sognepræst derind og have sin Næse deri med, der du og jeg, maa vel ske, vaar end fuldgerne ud af Døren. Dersom han faar sin Del i det samme, det kommer under Armen at sidde paa hannem, saa maa han gaa hjem og lægge sig og dø derhen, han maa ikke blinke derved, det er hans Emhede, og det kalde vi Livs Fare. Men hans Sjæls Fare: det gælder højere: han véd sin Regel, han vêd sine Kapitler udi hans Regel: det er ingen Munkeregel, men det er en svar Regel«.

Vel indrømmer Peder Plad, at de første lutherske Prædikere kan være gaaet lidt for vidt: »Det hændte dem, som begyndte først at bryde Pavedømmet ned, som det plejer at hænde en Tømmermand, der bryder et gammelt Hus ned: han bryder ogsaa isønder uforudseende en Løsholt eller andet saadant, som maatte end have tjent udi det nye Hus«. Men det gælder dog kun Smaating. I det hele har de netop ramt Papisteriet paa de rette Punkter. Som nu med Papisternes Lære om Renlevned og om Ægteskab: »Naar en Dannekvinde gaar i Kirke efter sit Barn, det haver ogsaa været udi stor Vanbrug her til Dags udaf det ugudelige Pavens Folk, som ikke maatte lide Ægteskab; men Horeri, Boleri og Skørlevned maatte de vel lide: saa mange Tusinde Paver, Kardinaler, Biskopper, Munke, Nonner og Alterpræster, de maatte ikke giftes, det vaar en led Ting for deres Øjen. Naar saast du en Graamunk i Bryllup? Det vaar ligesom en Hund havde kommet udi en Badstue . . . Alligevel haver Gud selv stiftet og skikket Ægteskab, der han gav Adam og Eva tilsammen . . . og befalede: at avle Børn, at fly Skørlevned og at

være hverandre en Hjælp og Trøst; men dette maatte intet gælde hos det Folk. Derfor talede de ogsaa skændelig om en Dannekvinde, naar hun laa inden Kirkegang . . . Mangen Dannekvinde haver beklaget sig, at hun aldrig vaar ræddere for Djævelen, end naar hun laa udi sin Barselseng. Det kom altsammen af Munkelære«. — Eller hvad Katolikkerne lærte om Forskellen paa Helgener og andre: »Naar I hører Tale om Helgener, da skulle I ikke aleneste holde Jomfru Marie, St. Peder, St. Povl og andre saadanne for Helgen, men ogsaa eders egne Forældre, som er bortdøde i kristen Tro, de ere ogsaa Guds gode Helgen, de ere ikke Sjæle udi den løgnagtige Skærsilds-Pine . . . Hed din Fader Peder her paa Jorden og døde bort i kristen Tro, da heder han nu Sankt Peder udi Himmeriges Rige; hed din Moder Anna, da heder hun nu Sankte Anna. Skilsmis paa dem og de andre maa Gud vide; men ved Troen ere de alle salige med Gud«. Derfor skal vi holde alle Apostles og andre Helgens Dage alle til Hobe paa én Dag, »Allehelgensdag«, »og ikke længer paa de Dage, som de fulde paa tilforn, paa det ingen skal længer røve og stjæle eder eders retfanget Arbejde og Bjering fra. Det er en god Guds Helligdag, paa hvilken du arbejder for din Føde . . . Derfor skulle I arbejde ogsaa paa de Munkedage, som vi nu have intet længer at skøtte, paa det I skulle ikke være Guds Dagtyve . . . Det er nok, ja alt for meget, at Paver og Munke saa længe have røvet og stjaalet eders Arbejde fra eder. Arbejd for din Føde! det haver Gud befalet dig. Han haver ogsaa undt eder hellige Dage nok, flere end 70 om Aaret; Gud givet, at I vilde lade eders Arbejde paa dem og bruge dem rettere end i gøre«. I det Stykke er virkelig Lutherdommens Hovedindhold dette, at man skal holde mindre fri og bestille mere, og at Tiggeriet, som Middelalderen havde gjort til en ikke blot taalt men regelmæssig Ting, skal være én Skam for den, som da kan fortjene sit Brød selv. For de fattige skal der sørges paa lovordnet Maade; paa de søgne Dage skal der arbejdes ordentlig, men saa skal de hellige Dage ogsaa holdes hellig: Peder Plad formanede »Borgmester og Raad udi Købstæder, at de hulde Svingler (Bomme) omkring deres Byer (som de gøre udi min Fødeby Ribe) og sloge dem til om Søndage og hellige Dage under Prædiken og Gudstjeneste«.

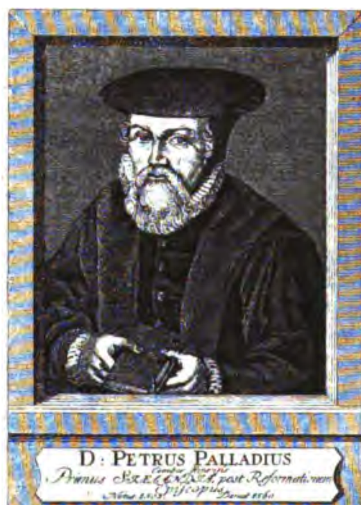

Fig. 79. Peder Plad.

Saa kunde da »en god Almue« i uforstyrret Andagt høre Prædikenen og til samlet Opbyggelse sjunge Salmerne, f. Eks. Lovsangen »Aleneste Gud i Himmerig«; »thi det vaar den Vise, som de hellige Engle sunge tilsammen den Nat vor Herre Jesus vaar fød i Verden«. Alle skal synge med og lade Sorrig fare: »som os bør at give dem det Lov paa Møn, at de sjunge saa dejlige med hverandre udi hine høje Kirker, at det er jo stor Lyst at høre.«

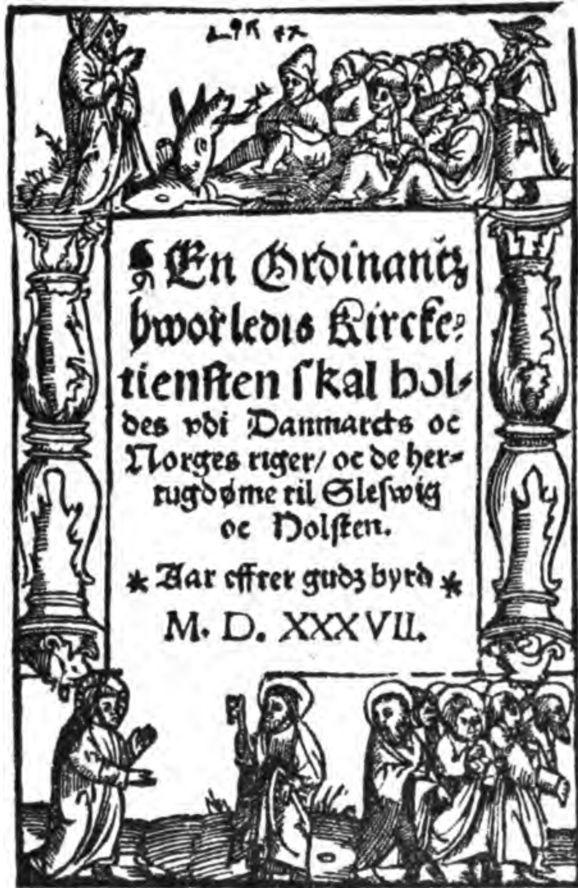
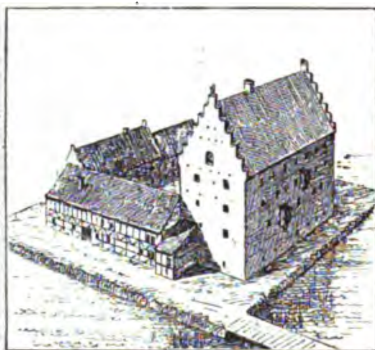

Fig. 80. Titelblad af Kirkeordinansen.

Endnu i Peder Plads Tid beholdt Reformationsrøret et folkeligt Præg. Men med hvert Aar blev dette Præg mere udvisket, og de rettroende højlærde i Forening med Øvrigheden fik udelukkende det store Ord i alle kirkelige Sager. De gik ud fra, at Luther en Gang for alle havde fundet den fulde, den absolute Sandhed, og at det da først og sidst gjaldt om at værne den baade mod calvinistiske og papistiske Forvanskninger. Da der i 1553 landede nogle Skibe paa Sjælland med engelske protestantiske Flygtninge, der førtes af en polsk Adelsmand, Johan a Lasco, og det udfandtes, at de i Nadverlæren snarest var Calvinister, fik de Ordre til straks at forandre deres Lærdomme eller at forlade Landet. De bad om, at de for de smaa Børns og for de affældige gamles Skyld maatte blive i

den haarde Vinterkuld, men til ingen Nytte; de maatte atter gaa om Bord og rejse videre til Tyskland, hvorfra de udsendte Klager over, at Kristian III kunde behandle dem, der dog var evangelske, saaledes, naar han tillod Papister at nyde Rang og Rigdom i sit Rige. Dermed sigtede de til de endnu bestaaende Kapitler og Klostre. Men med disse sidste gik det rask nedad. De jyske Jomfruklostre aftog saa hurtig, at den jyske Adel allerede 1552 bad Kongen om, at han vilde lade to Jomfruklostre vedblive, »at de ikke skulde nødes at give deres Børn til Bønder og ufri Folk.« Faa Aar efter forordnede Kongen, at Maribo Jomfruklostre skulde opretholdes som Hjem for adelige Jomfruer, hvor de kunde leve til de blev gifte.

Med Klostrene gik det altsaa saaledes, at nogle vedblev at bestaa en Tid under gejstlig Ledelse, der dog maatte svare gode Af-

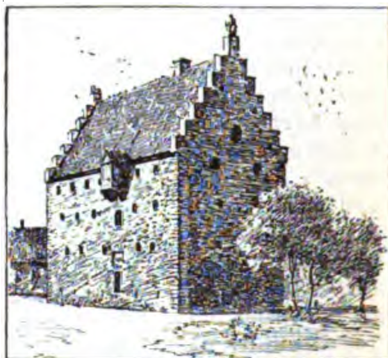

Fig. 81. Glimminge. Bygget o. 1500 af Jens Holgersen Ulfstand (jfr. S. 74).

gifter til Kronen, medens de fleste hurtig ophævedes og deres Jordegods blev ligesom Bispegodset til almindeligt Krongods. Det var en umaadelig Tilvækst i Jordegods, Kronen herved vandt; Erslev regner, at Krongodset blev tre Gange saa stort, som det før Reformationen havde været. I det hele og store tør vi sige, at efter 1536 ejede Kongen omtrent Halvdelen af Rigets Jord, mens han før 1536 maaske kun havde ejet Sjettedelen. Og dette betød saa meget mere, som Kristian III nyttede sin Magtstilling til at reformere Lensstyret grundigt i samme Retning, som Kristian II havde stræbt (S. 114): at faa saa mange Len som muligt gjort til Regnskabs- eller Fadeburslen. I hvilken Grad dette naaedes, ses af et Par Tal: i Aaret 1533 var kun 43 Herreder forlenede bort paa Regnskab — Resten var paa Afgift eller Tjeneste —, men i 1559 laa 123 Herreder, d. v. s. $^3/_4$ af Riget, under Regnskabslenene. I slige Len var Lensmanden i Virkeligheden kun Kongens lønnede og afhængige Embedsmand, som stod under skarp Kontrol, kun handlede efter Kongens Bud, kun

oppebar Indtægter og afholdt Udgifter paa Kongens Vegne. Hvad enten vi ser paa Rigsraadets Stilling eller paa Lensstyrets Udvikling, viser det sig tydeligt, at Adelens politiske Magtstilling, dens Styrke overfor Kongemagten, var i høj Grad svækket. Men i Forholdet til de lavere Samfundsklasser mistede den intet af sin gamle sociale Stilling, blev endog snarere adskilt skarpere fra dem. De smaa Herremænd trykkedes nu helt ned i Bondestanden, navnlig ved at det gjordes gældende, at den, der ægtede en ufri, selv mistede sin Adelsret. Og Resten af Adelsmændene, der ikke længer

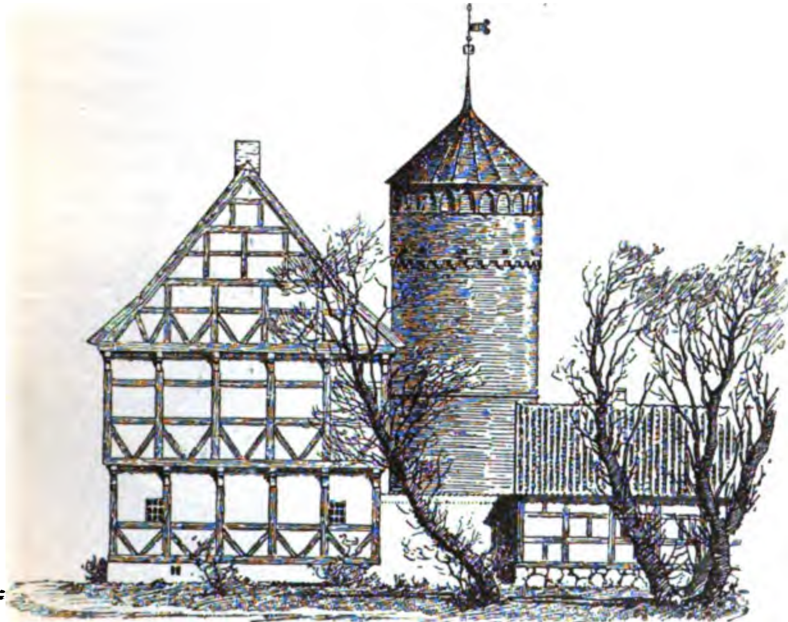

Fig. 82. Herregaarden Høgholt i Vendsyssel.

kunde føle sig væsentlig som Rigets Hersker- og Krigerklasse, kastede sig med des større Iver over dels at samle og afrunde sine Godser og drive dem op, dels at blive kongelig Majestæts Embedsmænd. Thi den Unaade, som den danske Adel 1536 havde følt over sig, svandt efterhaanden bort. Allerede ved Lovene 1536 havde Kristian III indrømmet, at til Embederne som Kongens Kansler, Rigshovmester og Rigsmarsk maatte kun indfødte Adelsmænd udnævnes. Dog holdt Kongen sig i sine første Aar nær til sine vante holstenske Raadgivere og satte tyske Høvedsmænd paa de vigtigste danske Fæstninger. Men fra omkring 1542 nærmede han sig til den danske Adel og lod flere af dens Mænd rykke frem, uden at han dog der-

for brød med sine Holstenere. Han mærkede nu, at han havde fast Hold paa Riget — hvad han yderligere sikrede ved Opførelse af faste Slotte, f. Eks. **Malmøhus.**

Ogsaa for **Norges** Vedkommende er 1536 et Mærkeaar, der betegner Lavpunktet af norsk Selvstændighed. Fra Bestemmelserne i Foreningsbrevet 1450, at intet af de to Riger skulde være det

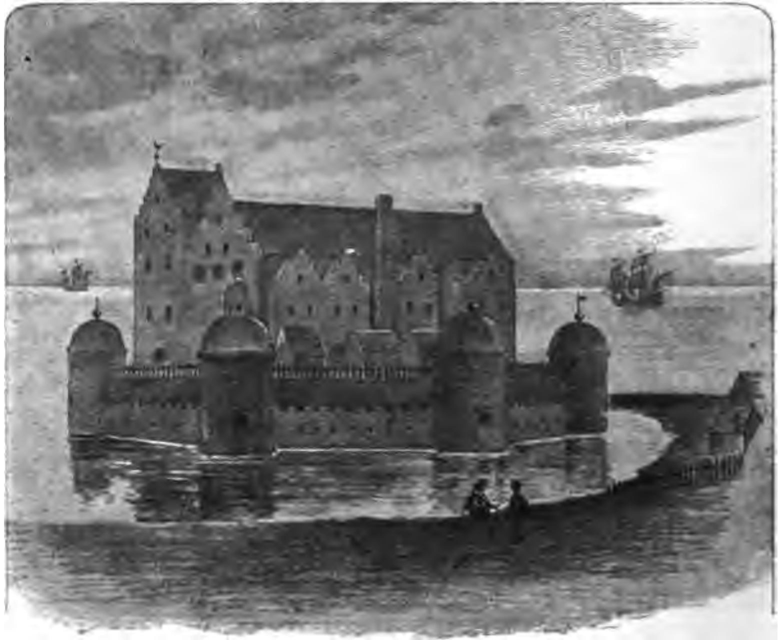

Fig. 83. Malmøhus.

andets Overmand, var man nu kommen saa langt bort, at Kristian III's Haandfæstning i sin tredje Artikel udtalte:

»Efterdi at Norges Rige nu saa forringet er baade af Magt og Formue, og Norges Riges Indbyggere ikke ene formaar at underholde dem en Herre og en Konge, og samme Rige er dog forbundet at blive hos Danmarks Krone til evig Tid, og fleste Parten af Norges Riges Raad, besynderligen Ærkebiskop Olaf, som nu er det største Hoved der i Riget, i en kort Tid er tvende Gange med meste Parten af Norges Riges Raad falden fra Danmarks Rige mod deres egne Forpligtelser, da har vi derfor lovet og tilsagt Danmarks Riges Raad og Adel, at dersom Gud almægtigst det saa bestemt har, at

vi samme Norges Rige eller noget dets Ledemod, Slotte, Lande eller Sysler, som dertil hører, kunne erobre eller bekomme under vort Hørsomme, da skal det herefter være og blive under Danmarks Krone, ligesom et af de andre Lande, Jylland, Fyn, Sjælland eller Skaane er, og herefter ikke være eller hedde et kongeligt Rige for sig, men et Ledemod af Danmarks Rige og under Danmarks Krone til evig Tid. Dog hvad Fejde heraf kan komme, skal Danmarks Riges Raad og Indbyggere være pligtige med os troligen hjælpe til at uddrage (føre til Ende)«.

Denne Artikel er aabenbart Udtryk for det danske Rigsraads Ønsker, og naar Kristian III gik ind paa den, har det vel været fordi han regnede Norges Undertvingelse for brydsommere, end den virkelig var. Det kunde ellers ikke være ønskeligt for ham, at Norge blev Del af et Land, som dog af Navn vedblev at være et Valgrige, i Stedet for at han med gode Grunde kunde hævde at det i Kraft af sin gamle Arvelov var hans Odelsarv. Og da han hurtig fik Norge i sin Haand, blev Artikel III da heller ikke helt udført efter sin Ordlyd; ja det synes, at den slet ikke blev almindelig kendt. Norge mistede vel sit Rigsraad og blev afhængigt af det danske Rigsraad, men vedblev at regnes for og at hedde et eget Kongerige. Det blev nok for en Tid et Lydrige, men ikke en Provins af Danmark

Da Ærkebisp Olaf (S. 165) mærkede, at Pfalzgrev Frederik, som han havde sat sit Haab til, ikke magtede noget, turde han ikke afvente Kristian III's Sejr, men opgav sin og Kirkens Sag. Han samlede i Hast Kirkeskatten og Kirkernes Kostbarheder og inddrev hos Almuen, hvad han i en Fart kunde faa, gik til Søs og sejlede til Holland (1. April 1537). Derfor mødte Kristian III's Tropper saa godt som ingen Modstand, og Trøndelagens faste Slot Stenviksholm overgav sig hurtig. Af de øvrige Bisper var Magnus af Hamar den stridigste; han blev ført til Danmark, indsat i Antvorskov Kloster og holdt i Fangenskab til sin Død. De andre bøjede sig. Kristian III gav sig saa i Lag med at reformere Norge paa Grundlag af den danske Kirkeordinans. Af de gamle Bisper var Hans Reff villig til at tjene den ny Kirke, men blev dog først 1541 Superintendent over Oslo og Hamar Stifter. I øvrigt havde Regeringen hverken Bispe- eller Præsteemner nok til at forsyne Norge; med Rette sagde Peder Plad, at »de norske Brødre var som forvildede Faar uden Hyrde«. Kun Bergens Stift havde allerede 1537 faaet en luthersk Bisp i den virksomme Geble Pedersen; Trondhjems Bispestol blev først besat 1546. Kun langsomt kom der luthersk dannede Præster ind i de norske Præstegæld. Geble Pedersen og Hans Reff oprettede taalelig gode Præsteskoler, hver i sit Stift; men det forslog kun lidt. Først efter som Danmark blev forsynet med Præster, kom der hernedefra et Overskud af Præsteemner, som kunde sendes op til Norge. Paa Østlandet kunde Folk vel taalelig forstaa dem, men paa Vestlandet kun

daarligt, og hele Reformationen trængte af disse Grunde meget langsomt igennem. Bønderne, især i Inddalene, som i alle Ting hang ved det gamle, tog fjendsk mod de lutherske Præster. Vi hører fortælle f. Eks. om en Mand, hvis Fader havde ihjelslaget tre Præster, og som, naar han var drukken, bad Gud, »at han ikke maatte dø, før han og finge slaget saa mange ihjel«. Det var da ikke saa sært, at de unge danske Præster trykkede sig ved at tage Præstekald i Norge. Men gik det langsomt med den aandelige Side af Reformationsværket i Norge, da gik det rask nok med den verdslige. Hvad der var tilbage af Kirkernes Klenodier, lagde Kongen sin Haand paa; saaledes modtog han St. Olafs navnkundige Sølvskrin, der vejede 6500 Lod. Bispetienderne og Kirkens Jordegods blev selvfølgelig ligeledes inddraget under Kronen.

Paa Island gik det ikke saa helt af sig selv med Indførelsen af Lutherdommen, idet Nordlandets Biskop Jon Arason viste sig som en langt kraftigere og mere udholdende Forkæmper for den gamle Kirke end nogen anden Bisp i det dansk-norske Rige. Han var vokset op som en fattig Dreng og havde i Tværaa Kloster kun nemmet det allernødtørftigste af en Præsts Lærdom — Latin kunde han saaledes ikke stort af —; men han var klog, ærgerrig, en god Skjald paa gammel islandsk Vis, vittig og elskværdig. 1524 blev han af Ærkebiskop Olaf viet til Biskop i Holar. Som saa mange andre af de islandske Bondepræster levede han i en Slags verdsligt Ægteskab, hvad der ikke vakte den ringeste Forargelse, og havde med sin »Følgekone« seks Børn. Da Kristian III havde faaet sin Magt underbygget i Danmark og Norge, vendte han Blikket mod Island, lod 1539 Peder Plad indvi en Islænder til luthersk Superintendent for Skalholt og forlangte, at Altinget skulde godkende den danske Kirkeordinans. Men Biskop Jon og Lagrettemændene for Nord- og Vestlandet erklærede i hele Almuens Navn, at de ikke vilde tage mod Ordinansen, fordi den ikke var givet af den romerske Kirke og ikke stemte med den norske Lov. Og i en Aarrække gik det da saaledes, at mens lutherske Indretninger saa smaat vandt frem i Sydlandet, holdt Jon Arason Nordlandet rent for slige Kætterier; han sagde stadig, at den ny Tro gik over hans Forstand, og derfor blev han ved det gamle. Men saa rygtedes det 1548 op til Island, at de tyske Protestanter havde lidt svære Nederlag i deres Krig mod Kejser Karl V, og at deres Udslettelse forestod; dette gav Jon Arason Mod til de dristigste Planer, saa han samlede Folk for at underlægge sig hele Island og genrejse den katolske Kirke overalt paa Øen. Paa Holar byggede han et Kastel omgivet af Grave og udrustet med Kanoner, og han skikkede Paven, Povl III, Breve om sit Forehavende. Da dette spurgtes til Danmark, sendte Kristian III Kongebreve op til Island, hvorved Jon Arason dømtes fredløs, og hans Dødsfjende Dade Gudmundsson opfordredes til at gribe ham. Men snart efter fik Bisp Jon ogsaa Brev fra Paven, som takkede og opmuntrede ham; med fornyet Mod rejste han sig da for at

kue Lutheriet; drog med sit Følge Landet rundt, tvang med Vold Præsterne til at lyde og gjorde sig til Biskop ogsaa over Skalholt. Men saa stødte 1550 Bisp Jon og Dade Gudmundsson sammen; hver af dem havde godt 100 Mand med sig, saa det blev en haard og blodig Kamp, der endte med, at Dade tog Bispen og to af hans Sønner til Fange. Han var noget i Tvivl om, hvad han skulde gøre med dem, men fulgte dog til sidst de Raad, Jons bitreste Fjender indgav ham, og tillod, at Bispen og Sønnerne henrettedes. Dette førte til ny Hævnfejder, som dog alle standsedes, da der 1551 kom en lille dansk Flaade op til Island; nu gjorde ingen mere nogen Modstand. Men ogsaa ned i den lutherske Tid ærede Islands Folk Mindet om Jon Arason. — Modsat hvad der skete i Norge, maatte den lutherske Kirke paa Island bruge Folkets eget gamle Skriftsprog. Baade Bibelen, Luthers Katekismus og Salmer og andre kirkelige Bøger overførtes paa Islandsk og tryktes i det Bogtrykkeri, som allerede Jon Arason havde oprettet paa Holar.

Medens det danske Riges øvrige katolske Bisper afsattes 1536, blev Slesvigs Biskop Goske Alefeld siddende i sit Embede til sin Død 1541. Han havde ikke lagt Kristian III's Planer om Lutherdommens Fremgang nogen Hindring i Vejen og slap derfor for at blive draget med i det almindelige Sammenbrud. Ved hans Død var Hertugdømmet Slesvig helt luthersk. For denne Landsdels Forbindelse med Moderlandet blev Reformationen højst skæbnesvanger. Idet den danske Kirkeprovins, der havde Ærkebispen i Lund til Overhoved, opløstes og den verdslige Fyrstemagt traadte i Ærkebispens Sted, kom den sønderjyske Kirke til at staa fjernere fra Kongerigets og nærmere ved Holstens. Der blev udstædt en tysk Kirkeordinans fælles for de to Hertugdømmer. Klostrene ophævedes eller indrettedes som adskillige Forsørgelseshjem, og dermed det Fællesskab, der havde knyttet alle danske, ja til Dels alle nordiske Klosterfolk sammen. Den ny lutherske Præstestand i Sønderjylland som i Holsten saa sine foresatte i de fyrstelige Regeringsmyndigheder i Hertugdømmerne, ikke i Danmarks Konge, og denne Præstestands indbyrdes Embedssprog blev i Reglen det tyske. Omkring i Kirkerne, hvor Modersmaalet skulde træde i Stedet for Latinen, blev Ordningen ofte den, at det ikke blev Bøndernes danske, men Herremændenes plattyske Modersmaal, der gjordes til Kirkesprog. Fra en Tid, som kun er lidt senere end Reformationen, véd vi, at det tyske Kirkesprog var naaet frem til Flensborg Fjord, altsaa var blevet raadende i de dansktalende Landskaber Svansø og Angel. De 50 Sogne i det nordvestlige Sønderjylland, som alle Dage havde hørt under Ribe Bisp, blev skilte ud fra dette Stift; men dette blev dog senere ændret, saa at de fleste af disse Sogne atter kom til Ribe Stift og blev der indtil 1864. Alt

dette staar i nøje Sammenhæng med, at Reformationen gjorde den verdslige Fyrstemagt til Kirkens Herre, — gjorde Fyrsten til »øverste Biskop«, *summus episcopus*, som det hed.

Det var Kristian III's Mening at dele sin Fædrearv, Hertugdømmerne, med sine Brødre, saa snart de blev myndige. Det syntes det danske Rigsraad godt om, da det saa slap for at give de unge Fyrster en Forøgelse i Kongeriget Danmark eller Norge. Ligesom det var sket i 1490, blev Hertugdømmerne da for anden Gang delte 1544 mellem Kristian III og hans Brødre Hans og Adolf; der var endnu en fjerde Broder, som blev aflagt med nogle

Fig. 84. Flensborg med Duborg og Mariekirke.

Penge og Slesvigs Bispegods. Men Johan Rantzau var utilfreds med, at Kongen indlod sig paa Delinger, der nødvendigvis vilde svække Hertugdømmernes og deres Adels Indflydelse paa Statens Politik; han trak sig tilbage fra Kongens Nærhed, levede derpaa et fyrsteligt Privatliv paa sit store holstenske Gods Breitenburg.

Kong Kristian III fik i Sønderjylland det vigtige Slot Flensborg med dets By og Amt samt Sundeved, Als og Ærø; i Holsten var hans Lod betydelig større (Segeberg). Hertug Hans fik det meste af Nordslesvig med Haderslev og Tønder foruden nogle holstenske Landskaber. Hertug Adolf fik Gottorp med det meste af Sydslesvig, desuden Aabenraa og i Holsten Kiel med Omegn. De tre Fyrsters Lande laa følgelig stærkt spredte mellem hinanden;

Hertug Adolf af Gottorp havde den mest samlede Part. Men det, der saaledes deltes mellem Herrerne, var væsentlig kun det ikke-adelige Bondegods, hvorimod Adelen med de adelige Klostre og til Dels Købstæderne dannede en fjerde Part, der stod under alle tre Hertuger i Fællesskab. Den adelige Del omfattede især det østlige Holsten, Danske Skov, Svansø og en Del af Angel, foruden spredte Godser rundtom. Over denne Fælles-Del oprettedes en Fællesregering i de tre Hertugers Navn, saaledes at de skiftedes til at have Forsædet i den et Aar ad Gangen. Og det var Fællesregeringen, som forhandlede med Hertugdømmernes Landdag (Adelsmænd og Ombud fra Købstæderne) og som overfor de andre Statsdele optraadte som øverste Myndighed over Hertugdømmerne. Denne kunstige og indviklede Styremaade fortsattes i et Par Hundrede Aar, indtil den kongelige Linie fik Delingen ophævet: i Slesvig 1721, i Holsten 1773. — Uafhængigt af disse Aftaler maatte hele Slesvig desuden vedblive at være et Len af Danmarks Krone, og Kristian III og Rigsraadet stræbte at faa dette Lensforhold ordnet paa ny, men

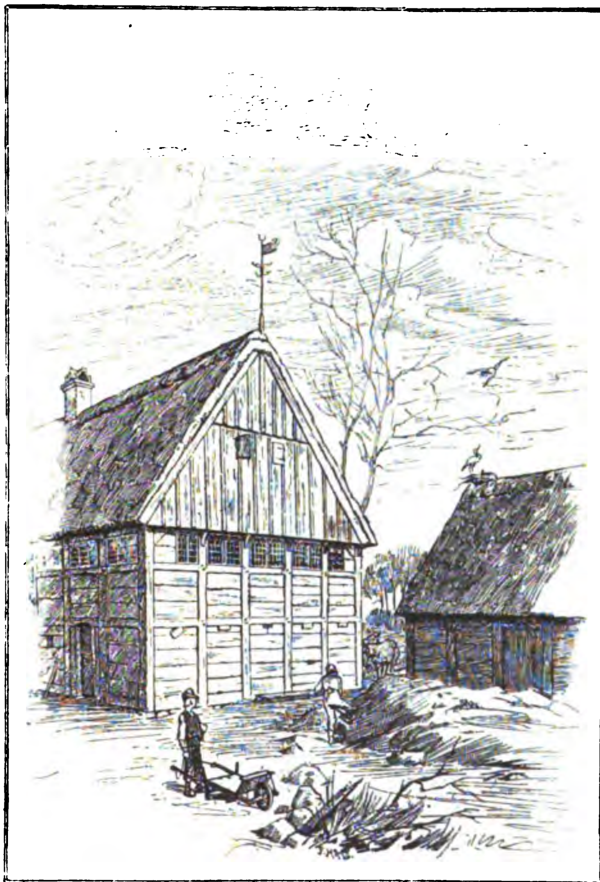

Fig. 85. Sønderjyske Bulhuse fra Omegnen af Aabenraa.

stødte paa saa mange Vanskeligheder, at Sagen endnu var svævende ved Kongens Død.

Efter Grevefejdens Blodtab og Ødelæggelser havde Rigerne rigtig Gavn af den lange Fred, de nød i Resten af Kristian III's Dage, og alt tyder paa, de kom hurtig til Kræfter. Baade Herremænd og Bønder byggede ødelagte eller forfaldne Gaarde op paany, Kongen rejste Borge og fik de mest udsatte Stæder befæstede, og Byernes Handel gik saa smaat frem. Og dog maatte Rigerne stadig bære store Byrder for at holde Hær og Flaade paa en saadan Højde, at de gav nogen Tryghed under de stadig truende ydre politiske Forhold. Men det var nu ikke længer Hansestæderne, der voldte egentlig Fare; tværtimod maatte de finde sig i, at den unge Lensmand i Bergen Kristoffer Valkendorf med Magt slog de tyske Haandværkslav i Bergen ned og holdt »de kontorske« i stræng Tugt. Den største Fare laa derimod i, at Kristian II's Døtre med Kejser Karl V's Hjælp vedblev at rejse Krav paa deres Faders og egne Vegne om Nordens Kroner. Det var den førnævnte Dorothea, som ægtede Pfalzgrev Frederik, og Kristina, som ægtede Hertug Frants af Lothringen. Overfor dem søgte Kristian III sin Støtte i Forbund med Gustav Vasa — et Forbund hvis Enkeltheder navnlig aftaltes ved et Møde 1541 ved Broen over Brømseaa, der løber paa Grænsen af Bleking og Småland, altsaa paa Grænsen mellem Danmark og Sverige —, med de tyske Protestanter og med Frants I af Frankrig. Det saa i flere Aar krigersk ud; Kristian III holdt en stor Hær paa Benene og udsendte en kraftig Flaade mod Nederlandene; men hans mægtigste Vaaben var dog det, at han spærrede Øresund for Nederlændernes Handelsskibe. Denne halve Krigstilstand vedvarede til 1544, da det lykkedes at faa Fred sluttet med Kej-

Fig. 86. Kristina af Lothringen, Kristian II's Datter.

seren (i Speier), der opgav at give Kristian II's Døtre yderligere Hjælp. Der blev saa forhandlet med den gamle Kong Kristian selv, der nu viste sig tilbøjelig til et Forlig, som endelig sluttedes 1546: han opgav al sin Ret til Rigerne mod at faa Indtægterne af Kallundborg Len og en Medgift til Døtrene. Disses Indvendinger gjorde, at hele Ordningen trak ud til 1549; men da blev den til Alvor. Kristian II fik nu Lov til at forlade Sønderborg og at bo paa Kallundborg, hvor han endnu levede 10 Aar, fordrivende Tiden med Jagt og lignende Tidkort, men afskaaren fra al politisk Virksomhed.

Efter Speierfreden undgik Kristian III omhyggelig alt, hvad der kunde føre ham i Strid med Kejseren, og nægtede derfor at sende de tyske protestantiske Fyrster Hjælp i den »schmalkaldiske Krig«, der udbrød omtrent samtidig med Luthers Død. Men medens det danske Rige saaledes fik Fred til den Side, blev Forholdet til Sverige slettere. Gustav Vasa vrededes især over, at Kristian III efter Forliget med Kristian II optog de tre Kroner i sit Vaaben.

Fig. 87. Fra Kristian III's Gravmæle i Roskilde Domkirke.

Kristian III døde d. 1. Januar 1559 og fulgtes tre Uger efter i Døden af sit Søskendebarn Kristian II.

Kristian III kaldtes af sine Uvenner for »Præstekongen«. Det er da ogsaa utvivlsomt, at hans lutherske Religiøsitet var ham en Alvorssag. Da engang en ny Hofpræst indledede sin Skriftetale til Kongen med at opregne hans Titler, afbrød Kristian III ham med de Ord: »Mester Anders! Skal jeg lære eder at afløse (skrifte) Folk? Jeg knæler ikke her som Konge af Danmark, men som en arm Synder, og hedder ikke her allernaadigste Herre, men slet og ret Kristian.« Han var vel ingen blændende eller særlig kraftig Karakter, men behersket og forstandig; og hjulpet frem af de store Tildragelser i Tiden naaede han ved disse Egenskaber at omordne det danske Samfund og udvide og styrke den danske Kongemagt i et Omfang, som Kristian II vel knap nogensinde havde drømt om.

SVERIGE UNDER GUSTAV VASA 1523—60.

Da Gustav Eriksson i Juni 1523 paatog sig at bære Sveriges Krone, var det efter hans eget Udtryk »et øde og lammet Rige«,

han blev Konge over. I de tre Slægtled, der havde levet siden Erik af Pommerns Fordrivelse, var det næsten gaaet i Glem, hvad Rigets Enhed og Kongedømmet betød; det blev da hans Opgave at skabe dette fra nyt. Thi Kampen mod Unionskongerne og mod Unionen var nødvendigvis ofte blevet til en Kamp mod Kongedømmet overhovedet og mod en Centralmagt, der stod over de enkelte Landskabers Vilje. Hvad der var sket 1434—35 og mangfoldige Gange siden, havde genoplivet Landskabernes Særfølelse, særlig Dalarnes, hvis Almue havde sat sig i Hovedet, at naar Dalarne gav Signalet, havde de andre Landskaber at følge det. Alligevel var Opgaven ikke saa lidt lettere for Gustav, end den havde været det for Kristian II. For det første stod han omgivet af Berømmelsen som Landskabernes fælles Fører i Frihedskrigen mod Tyrannen Kristian og som Personliggørelse af Drømmen om et Sveriges Rige under St. Eriks Lov, hvad der gav ham et fast Rygstød i alle de Landskaber, han ikke i hvert enkelt Øjeblik ligefrem var i Strid med. For det andet var den selvraadige Adel, som havde været den mægtigste Modstander af et stærkt Kongedømme og et fast Rigsstyre, bleven saa vældig tappet og stynet af Kristian II, at den for det første nok skulde være rolig, især da den løb den Fare — om Gustav maatte opgive Kronen — at faa den forfærdelige Kristian igen. Men til Gengæld var Bønderne, hvis Rejsning havde skaffet Gustav Kronen, en stridig og kampdjærv Klasse, som det nu gjaldt at bøje under Lovens og Rigsstyrets Tugt. Og i Kirkestanden raadede endnu den middelalderlige Tankegang, at Kirkemagten stod selvstændigt ved Siden af eller snarest over Statsmagten — som Ærkebisp Jakob havde sagt til Sten Sture den Ældre: »Den, som vorder Konge over Sverige, han vorder ikke min Dommer eller Retter, ej heller over disse andre værdige Fædre og Herrer, som er Bisper, eller deres Klerkeri.« Gustav kunde vente, at naar han nu tog fat paa at bygge en Enhedsstat op af de enkelte Landskaber og de splidagtige Stænder, vilde man med ham begynde den samme Leg, som Sturerne og han selv havde leget med Unionskongerne, en Leg, som for Alvor kunde blive farlig, naar han ikke kunde skaffe Almuen gode Aaringer og billige Handelsvarer; thi slog Høsten fejl og blev Salt og Humle dyrt, saa fik Kongen Skylden.

Og Salt, Humle — og alt hvad der skulde købes for Penge — maatte uundgaaelig blive dyre Ting. Thi Lybæk og dets Forbundsstæder lod sig betale blodigt for deres Hjælp til at styrte Kong Kristian. Et Par Dage efter Kongevalget i Strængnæs 1523 maatte Gustav og Raadet udstede et Brev om Hansestædernes Privilegier, hvis Hovedindhold var, at Stæderne fik det mest ubegrænsede Monopol paa al Sveriges Handel. Enhver, som ikke tilhørte Lybæk, Danzig eller deres Forbundsstæder, var det rentud forbudt at drive nogen Handel med Sverige; svenske Købmænd maatte kun handle med disse Stæder, og intet svensk Skib maatte sejle gennem Øresund og Bælterne. Ud over dette kom Gustav endda i en tung Gæld til

Lybæk. Thi da han vilde hjemsende en Del af de lejede Landsknægte, som han ikke længere trængte til, maatte han først betale dem den Sold, de havde til gode, og det kunde han kun ved at laane af Lybæk. Da han meget hurtig maatte afdrage en Del af denne Gæld, gik Raadet allerede 1523 med til at kræve et stort »Laan« af Rigets Kirker og Klostre, som »uden al Tøven« maatte sende enten rede Penge eller Kalke og Monstranser; men endda var den største Del af Gælden tilbage, saa at Gustav i hvert eneste af sine første Regeringsaar stod overfor den Nødvendighed at skaffe mange Penge eller Penges Værd til at tilfredsstille Lybækkerne. Endelig var det politiske Forhold af den Art, at Gustav ikke kunde slippe for at holde en god Del Krigsfolk til Stadighed. Som vi allerede har omtalt, gjorde han et alvorligt, men mislykket Forsøg paa at faa Gulland under sig; Skaane rakte han Haanden ud efter, og Bleking og Viken holdt han i nogen Tid besat. Der maatte holdes Knægte paa Rigets Slotte, og han maatte være rustet til at tage det op med Søren Norby og Kristian II's onde Venner. Alt dette kunde umulig overkommes ved Hjælp af Kronens dagligdags Indkomster. Ved Markedet i Vesterås i Efteraaret 1523 gjorde Gustav Rede for Udgifter, han havde haft, siden han kom til Regimentet, og som løb op til en »Summa saa stor, at det næppeligen noget Menneske troet haver«. Han udviklede, hvad det havde kostet at hyre Skibs- og leje udenlandske Krigsfolk, og viste, hvor mange Tønder Korns Værdi det drejede sig om; hvis nogen tyktes, at dette var dyrt, maatte han tænke paa, at det fremmede Krigsfolk var indkaldt for at »Sveriges Almue kan sidde hjemme, røgte Ager og Eng, føde Hustru og Børn, og ikke længere gaa ud og lade sig slaa ihjel«. Denne Redegørelse blev sendt ud og oplæst i alle Rigets Landskaber. Det var i det hele et af Gustavs stadige Midler til at underbygge sin Magt: ved Taler eller Skrivelser at forklare Almuen, hvad han vilde, og hvorfor. Som Konge vedblev han at være Folkefører. Tit holdt han derfor Rigsdage med Mænd af alle Stænder; men endnu tiere holdt han Møder med sit Rigsraad, som han forstærkede ved at optage ikke blot indenlandske Mænd, men ogsaa Udlændinge, saaledes den S. 140 nævnte Bernhard v. Melen og Grev Johan af Hoya, der blev gift med Kongens Søster Margareta. Dette sidste var dog ikke Rigsraadet tilpas; det advarede ham imod at inddrage flere Udlændinge »til noget mærkeligt Giftermaal eller Forlening«.

For Kronens Pengenød var der ingen anden Udvej end at vende sig til den rige Kirke og faa Pengehjælp af den. Den var i Øjeblikket høvdingløs, idet Gustav Trolle var landflygtig, og den kunde ikke med nogen Nytte nægte at hjælpe. I Førstningen var det ogsaa ret maadeholdne Krav der rettedes til den; nogle Skatter, nogle »Laan«, nogle Inddragelser af Tiende, noget Borgeleje af Knægte i de rigeste Klostre. Dette var ikke stort mere, end hvad der af og til før havde fundet Sted; kun forudsattes det altid, at Kirken

selv gav sit Samtykke. Men nu hørtes rigtignok fra enkelte Præster Lærdomme, som nægtede hele »Kirken«s Ejendomsret til sine Rigdomme: Hvad er Kirken andet end Folket selv, og hvad er Kirkerne andet end Menighederne? Vi har haft nok af den gudløse og ubibelske Lære, at Ordet Kirke skal betyde Prælaterne og Klerkene eller det af Sten opførte Tempel, og vi bekender med Paulus, at det Ord betyder »de troendes Forsamling«. Apostelkirkens Diakoner og Biskopper var jo Menighedens Tjenere, ej dens Herrer, og dens samlede Skat var jo Menighedens fælles Ejendom. Den Tanke fødtes da af sig selv, at Kirkens Penge egentlig var Folkets Penge. (Laurentius Andreæs Brev til Munkene i Vadstena). De enkelte Sogne kunde faa den Forestilling, at deres Kirkes Ejendom tilhørte det paagældende Sogn. Men for Gustav Vasa kom det til at staa som selvfølgeligt, at de Rigdomme, som den menige Mand i Aarhundreder havde samlet til Kirken, tilkom »den menige Mand, som i vor Befaling er« d. v. s. den menige Mands fælles Kasse, Statskassen, Kongens Kasse. Det var først og stærkest fra denne Side, den politiske og økonomiske, at Kong Gustav opfattede Reformationen. Allerede paa Valgrigsdagen i Strængnæs 1523 lærte han lutherske Prædikere at kende. Her var nemlig den 26-aarige Olavus Petri Medlem af Domkapitlet, hvis Ærkedegn, den godt 40-aarige Laurentius Andreæ, ligeledes var protestantisk sindet; da Bispestolen netop stod ledig, var Laurentius Andreæ Stiftets fornemste Mand. Det fortælles, at det var ham, som fik Lejlighed til at forklare Kongen, at Doktor Martinus (Luther) havde bevist, at Pave, Kardinaler og Bisper ikke kunde fremdrage et Bogstav af den hellige Skrift, som deres store Vælde og Herredømme kunde støtte sig paa. Ikke længe derefter blev Laurentius Andreæ Kongens Kansler, Ærkedegn i Upsala og Medlem af Rigsraadet, medens »Mester Olof« forflyttedes til Stockholm og prædikede der i Stadskirken. Her i Hovedstaden optraadte ogsaa tyske Gendøbere, som æggede Folk til Billedstorm mod Kirkerne; men dem taalte Kongen ikke og lod dem føre ud af Riget. Saa smaat udbredtes nu den protestantiske Kritik af Kirketilstandene. Naar Munkene i Vadstena eller Biskop Hans Brask i Linkøping kom med Klager over Kætteriet og forlangte, at Luthers Skrifter skulde forbydes, svarede Kongen roligt og upartisk, at han ikke kunde dømme de stridende lærde imellem, men at det var hans Kongepligt at værne enhver Undersaat mod Overvold. Trygge ved Kongens Værn gik Reformatorerne frejdig frem; i Februar 1525 giftede Olof sig — flere Maaneder før Luther — til stor Forargelse for Hans Brask og hans Meningsfæller.

Kong Gustavs Arbejde for at lægge Kirken under den verdslige Magt fremmedes meget ved dens øjeblikkelige Tilstand. Da Opstanden mod Kristian II sejrede, var nemlig alle Bispestole ledige saa nær som to: Upsala stod ubesat efter Gustav Trolle, Skaras og Strængnæs's Bisper var henrettede under Blodbadet 1520 (S. 108), et Par andre Bisper var døde i Mellemtiden, Af de to efterlevende

var kun Hans Brask en Mand med Holdning. Blandt de nye Bisper, som udvalgtes 1522—23, var Ærkebispen Johannes Magni en lærd Mand og paalidelig Katolik, men eftergivende og svag. Efter at han var udvalgt, modtog Gustav en pavelig Bulle, der krævede Gustav Trolles Genindsættelse som Ærkebisp, hvad Kongen selvfølgelig slet ikke kunde gaa ind paa. Han brød da uden videre med Paven og gik uforstyrret fremad ad den Vej, han maatte gaa.

Men hele hans Fremfærd vakte manges Mishag. Allerede 1524 begyndte Dalkarlene at klage over en Mængde Ting: over de mange Udlændinge, han drog til Riget, over Saltets Dyrhed o. s. v. Snart derefter optraadte to farlige Folkeførere i Dalarne: Peder Jakobsson Sunnanvæder, som havde været Hr. Svantes og Hr. Stens Kansler og fornys havde været valgt til Bisp af Vesterås Domkapitel, men var afsat af Gustav, og Mester Knut, Domprovst i Vesterås. Samtidig med at Søren Norby rejste Kristian II's Parti i Skaane for derfra at vinde ogsaa Sverige, satte disse to Prælater sig i Forbindelse med Ærkebisp Olaf i Trondhjem, hvis Støtte de sikrede sig, og stræbte at vække Dalkarlene til Oprør mod Kong Gustav. Saa snart Gustav fik Nys om den farlige Gæring, søgte han at stille Dalkarlene tilfredse ved at sende dem 10—20 Læst Salt og forklare dem, hvorledes han havde anvendt de store Skatter til deres og hele Rigets Bedste, men fik dem ikke til at falde til Ro. Tværtimod sagde Dalkarlene ham i et Brev (1 Maj 1525) ren Besked: Kongen havde nok glemt den Tid, da han gik fredløs i Skoven blandt Dalamændene, siden han nu forsmaaede de svenske Mænd og foretrak tyske og danske; han havde kun daarlig holdt sin Kongeed, idet han beskattede Kirker og Klostre, tog deres Klenodier og ødte det altsammen til Unytte; overfor Søren Norby og Gulland havde han prisgivet Sveriges Ret, og endelig havde han ikke skaffet Bønderne bedre Køb paa de Varer de behøvede: vil han nu ikke afhjælpe deres Klager, da vil de ej heller holde deres Troskabsløfte til ham: »Det rette I eder fuldkommelig efter!« — Gustav tog varsomt og sagtmodigt paa Dalkarlenes dristige Brev. Efter at han først paa et almindeligt Rigsmøde havde sikret sig, at alle Stænder i det øvrige Rige var ham tro, skikkede han Bud til Dalkarlene om, at Peder Kansler i Virkeligheden virkede for Søren Norby og Kong Kristian, og at han umulig kunde tro, Dalfolket vilde være med til at føre Kong Kristian tilbage til Riget. I Løbet af Sommeren døde Uroen i Dalarne da ogsaa hen af sig selv. Da Kongen i Okt. 1525 kom til Tings med Bønderne ved Tuna, indrømmede disse, at de havde været forledte af slette Mennesker, og dermed endte det første Daloprør. Peder Sunnanvæder og Mester Knut, som var flyede til Ærkebisp Olaf og til Fru Ingerd Ottesdatter (Vincens Lunges Svigermoder), blev siden udleverede til Kong Gustav, som lod dem føre gennem Stockholms Gader ridende baglæns paa skindmagre Heste. De blev for Landsforræderi dømte til Stejle og Hjul og henrettede (1527). Saaledes slap Gustav af med to Forkæmpere for den gamle Kirke.

I Aaret 1526 var det desuden kommet til et Brud mellem Gustav og Ærkebiskop Johannes Magni. Denne var vel en lidet betydelig, men tillige forfængelig og hoven Prælat; ved en Fest, han gav for

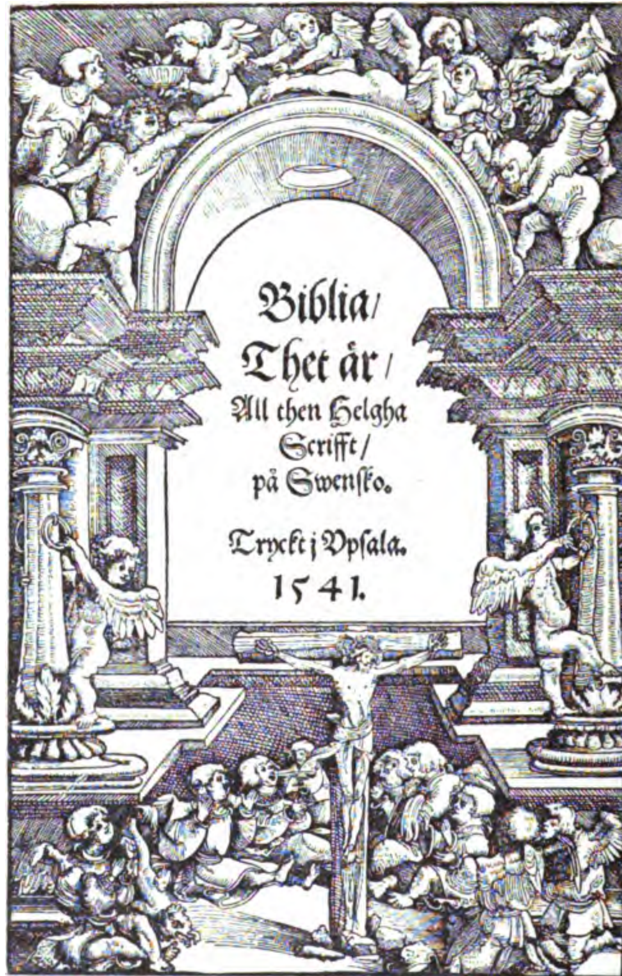

Fig. 88. Titelblad af Gustav Vasas Bibeloversættelse 1541.

Kongen, hilste han ham med de Ord: »Vor Naade drikker eders Naade til«. Da Forholdet mellem ham og Kongen blev spændt, fandt Gustav paa at fjerne ham ved at sende ham i Statsærinde til Rusland; Johannes Magni drog af Sted og vogtede sig vel for at

vende tilbage til Fædrelandet; han levede Resten af sit Liv i Polen og Italien og døde i Rom 1544. Efter hans Bortrejse stod Hans Brask helt ene i Kampen mod Kongen og Lutheranerne. Han tog et Livtag med dem, da Kongen vilde have Biblen oversat paa Svensk; det var en farlig Ting, hævdede Hans Brask, fordi Biblen kunde tolkes paa mange Maader, hvorfor ogsaa slige Oversættelser havde voldt mange Kætterier; desuden var det overflødigt, da hele Aarets Evangelier forelaa i dansk Oversættelse, som man jo kunde bruge med samme Nytte som en svensk. Men selvfølgelig blev Sagen alligevel sat i Værk; 1526 udkom det ny Testament, rimeligvis mest oversat af Laurentius Andræ og Olavus Petri og 1541 kunde hele Bibelen udgives paa Svensk. Ikke mindre ivrigt rejste Brask stadig Klager over Præsternes Ægteskab, over lutherske Skikkes Indtrængen o. s. v. og over Kongens Indgreb i Kirkens Ejendomsret, men uden Nytte; sørgmodig skrev han til en Ven i Rom: »Længes ikke hid, om ikke eder lyster det ondt er; her er haardt Aar«; men — tilføjer han — »Kongens Hjerte er i Guds Haand, som altid formaar at gøre en Saulus til en Paulus«.

Saa kom Aaret 1527 med ny Uro i Dalarne. Her gik de mærkeligste Rygter om Kongens Adfærd, og der var nok som troede dem, især da man fik at føle, at Skatterne blev tungere. Da optraadte her en ung Mand, som paastod at være Sten Sture den Yngres Søn Nils Sture. Han fortalte, at Kong Gustav havde forkastet den kristne Tro og var blevet »en Luther og en Hedning«; »megen anden Løgn og Skalkhed havde han at sige for Dalkarlene, og da han var noget dejlig under Ansigtet og hans Ord laa ham ganske rede, saa løj han alle Dalkarlene fulde oppe i Orsa, Mora og Leksand Sogne, saa at de gerne vovede Livet for hans Skyld«. Men de fleste Sogne i Dalarne vilde dog ikke indlade sig med Daljunkeren, som han kaldtes. Der er ingen Tvivl om, at han var en Bedrager; han var en Bondekarl fra Vestmanland, som havde stjaalet fra sin ene Herre og var rømt fra den anden. Da saa Kong Gustav fik Fru Kirstina Gyllenstjerna til at sende Dalkarlene et Brev, hvori hun erklærede, at hun havde set sin Søn Nils død i Upsala, og at Daljunkeren var en Løgner, faldt mange fra denne Eventyrer, som snart drog til Norge. Her fandt han imidlertid Tiltro hos Fru Ingerd, der trolovede en af sine Døtre med ham, og Støtte hos Vincens Lunge, saa at han vedblivende kunde blive Gustav Vasa farlig nok. Imidlertid prøvede Kongen at faa Dalkarlene til Ro ved fredelige Forhandlinger, men uden at det ret lykkedes ham. Men, som han havde gjort under det første Daloprør to Aar tidligere, søgte han ogsaa nu at sikre sig et fast Rygstød hos hele Rigets Stænder; var han vis paa dem, kunde han let faa Ende paa det enkelte Landskabs Selvraadighed og Hans Brasks og hans Venners stædige Modstand mod hans Skattekrav. Derfor sammenkaldte han en Rigsdag i Vesterås.

I Juni 1527 mødtes der i Vesterås en stor Forsamling af

Raadsherrer og menige Frelsemænd, Bisper og Præster, Borgere, Bjærgmænd og Bønder. Ved det Gæstebud, hvormed Kongen indledede Rigsdagen, lod han Bisperne faa Plads nedenfor de verdslige Raadsherrer. Dette og meget andet skræmmede Bisperne op, saa de samlede Kannikerne til et særligt Møde for at raadslaa om hele Standens Holdning; de tilsvor hinanden, at de aldrig vilde falde fra Paven eller hylde Luthers Lære, og protesterede paa Forhaand mod de Beslutninger i den Retning, som Rigsdagen maatte vedtage. Men — som Brask havde gjort 1517 — de holdt denne Protest hemmelig: den blev funden 1542 under Gulvet i Västerås Domkirke. Derpaa samledes alle Stænder i Sortebrødreklostret, hvor Kansleren Laurentius Andreæ oplæste en lang Skrivelse fra Kongen. Punkt for Punkt imødegik Kongen de Klager, der var rejst imod ham, baade over de tunge Skatter, Dyrtiden, Kirkebeskatningen og den ny Tro, udtalte sin Harme over de stadige Forræderier og Oprør og bad om at blive fri for Regeringen. Dog vilde han først henstille til Regeringen nogle Sager, som maatte ordnes, hvem der saa end blev Konge: Kronens Indtægter var for smaa og maatte afgjort forøges; thi dens Udgifter var 100,000 Mark aarlig, medens Indkomsterne kun var 24000; dette maatte Stænderne stadigt betænke. — Da Oplæsningen var endt, bad Kongen om Svar paa dette. Først tog Hans Brask Ordet; han forstod, at det vilde komme til at dreje sig om Kirkens Ejendomme, og derfor svarede han, at Kirkens Mænd havde svoret den hellige Fader Paven Lydighed og ikke havde Ret til at afstaa noget af den hellige Kirkes Ejendom. Derpaa spurgte Kongen Raadet og Adelen, om dette tyktes dem ret svaret. Da udtalte den gamle Rigsraad Ture Jønsson, som var en af Brasks tro Venner, at dette var paa det nærmeste ret. Men derover brast Kong Gustavs Taalmodighed, og han udbrød: »Da har jeg ej heller Lyst til at være eders Konge længer. Nu kan jeg ikke undre mig over, at Almuen er gal og ulydig, naar den har saa skønne Tilskyndere. Faar de ikke Regn, skylder de paa mig; faar de ikke Solskin, gør de ligesaa; hænder dem haardt Aar, Hunger og Pest, maa jeg bære Skylden, som om de ikke vidste, at jeg er et Menneske og ingen Gud. Det er Takken for al min Hjertens Sorg og Kummer ... Jeg har intet andet at vente til Løn, end at I gerne saa, at Øksen sad i Hovedet paa mig, om I end ikke selv vil holde i Skaftet ... Udi en Summa sagt: I vil alle dømme og mestre mig. Hvem kan paa saadanne Vilkaar være eders Konge? Jeg tænker, at ikke den værste i Helvede vil være det, end mindre noget Menneske. Vid nu kort sagt, at jeg vil nu ikke være eders Herre og Konge. Tænk derfor paa at udløse mig redelig af Riget, først betalende mig hvad jeg her ejer i faste Jorder, dernæst hvad jeg har kostet paa Riget af mit eget. Saa lover jeg at drage min Vej ud af Riget og aldrig mere komme igen til mit uskønsomme, vanartede og utaknemlige Fædreland«. Ved disse Ord brast Kongen i Taarer og gik ud af Salen op paa Slottet.

Overraskede og raadvilde sad Stænderne tilbage. Hans Brask og Ture Jønsson havde hverken Mod til at nytte Øjeblikket eller kunde fremsætte nogen fast Plan. Efter et forvirret Ordskifte skiltes Folk uden at tage nogen Beslutning. Næste Dag gik det ligesaa: »Forsamlingen var saa forbistret af Uenighed«, at ingen Beslutning kunde opnaas. Men Bønderne og Stockholms Borgere hældede tydelig til Kongens Side. Ogsaa Bisp Magnus Sommar af Strængnæs tog Ordet for at søge Forstaaelse med Kongen. Til Slut enedes man om at lade de to Religionspartiers Ordførere holde en Disputats, for at de verdslige kunde faa Rede paa, hvad der var dem imellem, hvorpaa Olavus Petri og Katolikken Peder Galle »nappedes vældelig«. Endelig den tredje Dag raabte Bønderne og Købstadmændene, at de vilde have Forlig med Kongen, og tvang de store til at give efter; ogsaa Ture Jønsson føjede sig nu, men lagde til, at til noget Lutheri vilde han ikke lade sig tvinge. Det overdroges saa Laurentius Andreæ og Olavus Petri at gaa til Kongen og meddele ham, at alle Stænderne ydmygelig bad ham om atter at være deres Hoved: Kongen sagde nej. To Rigsraader udsendtes: Kongen svarede atter nej. Og saaledes gik Bud paa Bud, indtil Gustav endelig lovede, at han personlig vilde møde i Stænderne næste Dag og høre paa deres Fremstilling. Den fjerde Dag indfandt Kongen sig saa; »han blev modtagen med saadan Ærbødighed, med saadan Grand og Reverens, at der fattedes lidet i, at den menige Hob kyssede hans Fødder«. Nu lod han sig forsone, Stænderne lovede Bedring og svor ham ny Troskabsed. Og alt vedtoges, som Kongen vilde have det.

Den navnkundige Vesterås Reces indeholdt følgende Hovedbestemmelser:

Kongen skal fyldestgøre Kronens Behov ved at overtage Bispernes Slotte og at raade over deres, Kapitlernes og Klostrenes overflødige Indtægter.

Adelen skal af Frelsegodser have dem igen, som er kommet i Kirkens Haand siden 1454 (da der var foretaget en lignende Inddragning), og desuden alt Skattegods uden Indskrænkning.

Om den »ny Tro« fastsattes, at saasom de, der beskyldtes for at indføre ny Lære, havde gode Grunde og ej prædikede andet end Guds Ord, saa bad Stænderne, at Guds Ord alle Steder i Riget maatte blive prædiket rent.

Da Kong Gustav havde vundet en saa fuldstændig Sejr, opgav Hans Brask Kampen. Under Paaskud af at ville visitere Gulland, som jo fra gammel Tid hørte til Linkøping Stift, sejlede han bort og tog Bolig i et polsk Kloster, hvor han døde en halv Snes Aar senere. De andre Bisper bøjede sig og blev nu indviede i deres Embeder af Bispen i Vesterås, der selv havde modtaget den apostolske Indvielse. Saaledes bevarede den svenske Kirke »den apostolske Succession«, hvad den danske ikke gjorde. Derefter foregik Gustav Vasas Kroning i Upsala Domkirke (1528). Bisperne fjernedes fra Rigsraadet.

Og saa kom Turen til Dalkarlene. Kong Gustav stævnede dem til Møde ved Tuna til 26 Febr. 1528 under Løfte om sikkert Lejde. Saa snart de var samlede, opstilledes Kongens store Hær rundt om dem, og Kanonerne rettedes mod Folkemængden. Bønderne var endnu trodsige; men da Kongen saa lod Oprørets Ledere tage ud af Hoben, dømme af Raadet og henrette paa Stedet, fik Visen en anden

V.

Er hand saa Folcket/gick hand op paa it Bierg/oc sette sig/ Oc hans Disci-
ple ginge til hannem/oc hand vplod sin mund/lerde dem/oc sagde/ Salige
ere de/som ere aandelige fattige/ Thi Himmerigis rige er deris. Salige ere
de bedrøffuede/ Thi de skulle husualis. Salige ere de Sactmodige/ Thi de
skulle beside Jorden. Salige ere de/som hungre oc tørste effter Retferdighed/
Thi de skulle mettis. Salige ere de Miskundelige/Thi de skulle faa miskund-
hed. Salige ere de/som ere rene aff hiertet/Thi de skulle see Gud. Salige ere
de Fredsommelige/ Thi de skulle kaldis Guds børn. Salige ere de / som lide forfølgelse for
Retferdigheds skyld/Thi Himerigis rige er deris. Salige ere i /naar Menniskene bespatte oc
forfølge eder for Min skyld/oc tale allehonde ont paa eder/om de liuge det. Glæder oc frygder
eder/Det skal vel betalis eder i Himmelen. Thi de haffue saa forfult Propheterne som vaare
faar eder.

Marci 9. J ere Jordens Salt. Om Saltet mister sin krafft/huor met skal mand salte: Det er inted
Lucæ 14. lenger nytteligt/ end at det kastis vd/oc Folck traade der paa. J ere Verdens Liuss. Den Stad
Marci 4. som ligger paa it Bierg/ kand icke skiulis. Mand tender oc icke it Liuss/ oc setter det vnder en
Lucæ 8. 11. Skeppe/men paa en Liusseskage / Saa liuser det da for dem alle/ som ere i Husit. Lader saa
eders Liuss skinne faar Menniskenne/At de see eders gode Gerninger/ oc prise eders Fader i
Lucæ 16. Himmelen. J skulle icke tencke/at ieg er kommen / at opløse Lowen eller Propheterne/ Jeg er
icke kommen at opløse/men at fuldkomme. Thi sandelige siger ieg eder/ Indtil Himmelen oc
Jorden forgaa/skal icke den minste Bogstaff / oc ey en Tydel aff Lowen forgaa / før det skeer
altsammen. Huo som nu opløser it aff disse minste Bud/oc lærer Folcket saa/Hand skal kaldis
den minste i Himmerigis rige. Men huo som det gør oc lærer / Hand skal kaldis stoer i Him-
merigis rige.

Thi ieg siger eder/Vden eder Retferdighed bliffuer bedre end de Scriffteklaagis oc Pha-
riseers/Da komme i icke i Himmerigis rige.

Exodi 20. J haffue hørt/at der er sagd til de gamle/ Du skalt icke ihielsla/ Huo som ihielslar / hand

Fig. 189. Af Kristian III's Bibel 1550.

Fig. 189 og 190, der indeholder Begyndelsen af Kap. 5 hos Mathæus, viser, hvor ringe Forskellen er paa Reformationstidens Dansk og Svensk. Begge Bibeloversættelser er trykte med Datidens almindelige Frakturskrift, som nu til Dags næsten helt er gaaet af Brug i Sverige og er ved at gaa af Brug i Danmark og Norge. Dog bruger de to Udgaver ikke de samme Tegn til at udtrykke *æ*, *å* og *ø*. Det danske Bogtrykkeri har her brugt *æ* (= ae), *aa* og *ø* (= oe), det svenske *ä* (opr. = ae) *å* (= ao) og *ö* (= oe). — Læg Mærke til, at

i flere end nu til Dags betegner den korte (lukkede) e-Lyd: *it* og *itt* udtales som vort *et*, *ett*.

ff og *ffu* betyder *v*; *aff* udt. *av*; *haffue* udt. *have*; *haffua* udt. *hava*

Lyd, idet Bønderne begyndte at græde, faldt paa Knæ og tiggede om Naade. Saaledes endte det andet Daloprør. Daljunkeren selv flygtede fra Norge til Tyskland, hvor han paa Gustavs Ønske blev grebet og henrettet.

Medens Gustav Vasa gik haardt og hurtigt til Værks med at tilegne Kronen den politiske og økonomiske Magt over Kirken, foregik

Reformationen af Kirkeskikkene og Kirkelæren langt varsommere; Folket maatte lidt efter lidt vænnes til det ny, som det endnu kun kendte lidet til. Olavus Petri udgav paa Svensk baade en Kirkehaandbog, en Salmebog og en Katekismus, foruden mange andre reformatoriske Skrifter. Paa et Kirkemøde i Ørebro fastsattes

Euangelium. VI

Femte Capitel.

Är han sågh folcket/steegh han vp på itt bergh/och som han hadhe satt sigh/gingo hans Läriungar fram til honom. Tå öpnadhe han sin munn/ lärde them/ och sadhe. Salighe äro the som äro andeligha fattighe / ty Himmelriket hörer them til. Salighe äro the bedröffuadhe / ty the skola få hughswalelse. Salighe äro the sachtmodighe / ty the skola besittia jordena. Salighe äro the som hungra och törsta effter retferdighetena / ty the skola bliffua mättadhe. Salighe äro the barmhertighe / ty them skal skee barmhertigheet. Salighe äro the reenhiertadhe / ty the skola see Gudh. Salighe äro the fridhsamme/ ty the skola kallas Gudz barn. Salighe äro the som lijdha förfölielse för rettwison skul / ty them hörer Himmelriket til. Salighe ären j/ när menniskionar försmådha och förfölia idher / och säya alt ondt emoot idher liwgandes/för mina skul/ Glädiens och fröghden idher/ty idhor lön är stoor j himmelen. För ty the haffua sammalunda förfolgdt Propheterna/ som haffua warit för idher.

I dhetta Capit. talar Christus icke om thz wertzligha offuerhetenes embete eller Regemente / vthan lärer sina Christna itt rett leffuerne för Gudh j Andanom.

(fridhsamme) Thz är/ the som frijdh elska/ och gerna göra fridh emellan an[illegible] dra/ såsom Christus haffuer giordt emellan Gudh och oss.

J ären jordennes salt. Är thet så at saltet mister sijn sälto / hwar medh skal man tå salta? Til intet meer är thet nyttigt/vthan at man kastar thz vth/ och låter thet trampas aff menniskiomen. J ären werldennes liws. Icke kan then stadhen döliias/ som ligger på itt bergh. Icke tender man heller liws och setter thet vnder ena skeppo / vthan på en liwsastaka at thet lyser allom them som j hwset äro. Så låter idhart liws lysa för menniskiomen / at the mågha see idhra godha gerningar / och prijsa idhar fadher som är j himmelen. J skolen icke mena / at iagh är kommen til at vplossa Laghen eller Propheterna/ Jagh är icke kommen til at vplossa / vthan til at fulboorda. Ty iagh sägher idher för sant / til tess at himmel och jord förgåås/ warder ey förgången then minste bookstaffuen/ icke heller en prick aff Laghen/ förr än thet är alt skeedt.

(jordennes salt) Saltet haffuer bitterheet medh sigh/ så skola och Lärarena haffua syndennes straff medh sigh/ hwar the thet icke haffua/ äro the wärde bortkastas.

ó (vplossar) Thet är/ hwilke som bryter thet minsta.

ȣ (then minste) Thz är/ han skal icke

Therföre hwilken som ó vplossar itt aff thessa minsta bodhen/ och lärer så menniskionar/ han skal kallas then ȣ minste j Himmelriket/ Men hwilken

Fig. 190. Af Gustav Vasas Bibel 1541.

Regler for Gudstjenestens Ordning, saaledes at den ikke kom til at afvige alt for stærkt fra det tilvante. 1531 lod Kongen til Ærkebisp i Upsala vælge Laurentius Petri, Mester Olofs Broder, en afgjort Lutheraner, men mild og forsigtig i sin Færd. Samme Aar viede den ny Ærkebisp Kong Gustav til Katarina af Sachsen-Lauenborg (en Søster til Dorothea af Danmark S. 169).

Men Gustav Vasa maatte endnu flere Gange kæmpe mod farlige Oprør. I Aaret 1529 satte Ture Jønsson, som siden Vesterås-Rigsdagen 1527 var Kongens Uven, sammen med andre Stormænd fra Vestergøtland, især Bisp Magnus af Skara, sig i Spidsen for en Almuerejsning. Dette Oprør begyndte i Småland, som næst efter

Dalarne var Sveriges lovløseste Strøg. Vestgøterne sammenkaldtes derpaa til et Møde paa Larfs Hede; Ture Jønsson opfordrede dem til at gribe til Vaaben mod Kong Gustavs ukristelige Regimente, og Bisp Magnus lovede dem, at Paven skulde løse dem fra Troskabseden til Kongen; men til de store Herrers Overraskelse nægtede Bønderne at følge dem, fordi Herreskifte sjælden førte til noget godt. Ogsaa Smålændingerne fik Kongen til at falde til Ro ved at skrive venlige Breve til dem. Hr. Ture og Bisp Magnus vidste da intet andet Raad end at rømme ud af Riget; de andre Oprørsledere bad om Tilgivelse og fik den paa to nær, som henrettedes. — Mere truende saa det tredje Daloprør ud, som fandt Sted 1531. Anledningen til dette var især de store Afgifter, som indkrævedes for at faa den lybske Gæld betalt; det blev saaledes bestemt, at enhver Kirke i Landet skulde ofre en af sine Klokker eller udløse den med Penge. Da nu Klokkerne fra Dalarne skulde hentes, kunde Bønderne ikke styre deres Harme, drev Kongens Folk ud af Landskabet og holdt Vagt ved dets Grænse; nogle af de Bønder, som 1520 havde hørt til Gustavs første og troeste Venner, var nu mellem Lederne af »Klokkeoprøret«. Dalkarlene haabede at faa de andre Landskaber med til Rejsningen og sendte Bud og Breve ud til dem, men skuffedes i dette Haab. Kongen holdt foreløbig sin Vrede mod Dalkarlene nede; i Stedet for at straffe dem nøjedes han med at skrive formanende Breve til dem og lod dem indtil videre skøtte sig selv. Det var netop ved den Tid, Kong-Kristian II forberedte sit store Tog til Norge (S. 153), hvorfor Gustav Vasa hellere vilde holde Øje med ham end indvikle sig i Krig med sine egne. Dalkarlene blev da som forrige Gang snart fredsommelig stemte og »ledede ved dagligen at gaa med Værger og holde stor Vagt«, saa de ud paa Aaret gik paa Forlig med Kongen og betalte 2000 Mark i Løsesum for Klokkerne. Men da Kristian II i 1532 var bleven fangen og uskadelig, huskede Kong Gustav vel paa, at han havde en Regning med Dalkarlene. Først paa Aaret 1533 rykkede han ind i Dalarne med en stor Hær og lod Bøndernes Ombud møde ved Kopparberget, hvor de omringedes af Krigsfolkene og knælende maalte høre Kongens Straffetale. Han spurgte dem, om de huskede, hvad de havde lovet for fem Aar siden: »dette skulde nu være den sidste Leg, saa at han nu vilde have en saadan Ende paa Sagen, at enten skulde der blive en lydig Landsende eller plat en øde Landsende; Fjendeland vilde han ingenlunde have der; før skulde han holde en saadan Mønstring, at der aldrig efter den Dag kunde høres Hund eller Hane«. Bønderne bad om Naade og lovede Bod og Bedring; deres Ledere blev givne i Kongens Vold og henrettede. Fra nu af havde Kong Gustav Fred i Dalarne.

I sin udenrigske Politik havde Gustav været nødt til at holde sig gode Venner med Lybæk. Men da Faren for Kristian II var fjernet, stræbte han ligesom Danmark at gøre sig klar af Lybæks strænge Herredømme, saa at han søgte Handelsforbindelser med Hol-

lænderne og blev dristigere i at nægte Rigtigheden af de lybske Beregninger om hans Gælds Størrelse. Under Grevefejden var han selvfølgelig — som før omtalt — Kristian III's Kampfælle og Lybæks Fjende; og da den sluttede, maatte Lybæk afstaa de fleste af sine Handelsprivilegier i Sverige og frafalde sine Pengekrav (1537).

Efter en halv Menneskealders utrætteligt Arbejde var Sverige da endelig frigjort fra andre Staters Herredømme, baade politisk og økonomisk, og dets Kræfter samlede i en stærk Kongehaand. Alligevel var Gustav Vasas Opgave endnu saare vanskelig. Nogen indre Fjende af Betydning havde han tilsyneladende ikke at frygte; men hvorledes skulde han finde duelige Tjenere og Medhjælpere til at gennemføre den Orden og det sikre Styre, Sverige trængte til? Blandt Herremændene fandtes ikke let nogen, der havde nok af Færdighed i Regnskabsvæsen og Brevskrivning til at faa en ledende Stilling. De tidligere Konger havde fundet sine Kancelli-Embedsmænd i Domkapitlerne og blandt andre Klerke, men denne Kilde havde Kong Gustav selv tilstoppet. Upsala Universitet laa nede i fuld Opløsning, saa her kunde ingen komme fra; ej heller havde Kong Gustav Lyst til at bruge Penge til at hjælpe det paa Fode; thi lige saa megen Sans han havde for de Kundskaber, som var praktisk nyttige i Livet, lige saa liden Respekt havde han for teologisk eller humanistisk Lærdom. Han var derfor tit i Forlegenhed med at faa de simpleste Regeringshandlinger udførte; skulde der skrives Breve paa fremmede Sprog, maatte han ofte selv »bryde sit Hoved« med at sætte dem sammen. Men i Tyskland fandtes der fuldtop af Folk, som havde de Færdigheder, han havde Brug for; dette var vist en Hovedgrund til, at han saa gerne tog Tyskere ind i sin Tjeneste. Hans første Kansler, Laurentius Andreæ, fratraadte 1532, og det lykkedes ham ikke at finde nogen ny Medhjælper, som ret var efter hans Hoved, før 1538, da han lærte en tysk retslærd at kende ved Navn Konrad von Pyhy; denne blev nu hans Kansler og vigtigste Raadgiver. Lidt efter tog han paa Luthers Raad den pommerske Adelsmand Georg Norman til Hovmester for sin Søn Erik. Ved disse to Mænds Hjælp begyndte han saa at omdanne Sveriges Styre efter tysk Mønster, saaledes som det kunde grundes paa »Kejserloven« d. e. Romerretten. »Kancelliet fyldtes med Udlændinge«, siger E. Hildebrand, »tyske Eventyrere strømmede til fra alle Sider, og Kancellisproget blev et barbarisk Tysk, oversat, naar det behøvedes, paa et endnu mere barbarisk Svensk, hvis Spor længe holdt sig i det officielle Sprog . . , Svenskernes ustyrlige Sind skulde tvinges til Lydighed gennem lange og detaljerede Troskabseder og Almuen holdes i Tugt gennem et forgrenet Politisystem. Længe levede i forhadt Minde den strængt bindende Ed, som Raadet m. fl. ved Nyaar 1540 maatte aflægge paa Kongens blottede Sværd. Rigsraadet forvandledes til »det høje Regimente«, en højeste forvaltende og dømmende Myndighed i Hovedstaden, og i Landskaberne skulde indrettes Regeringskollegier, ligeledes baade forvaltende og dømmende . . .

Selv tog v. Pyhy den stolte Titel: »Sveriges øverste Kansler, Krigs- og Regimentsraad«. — Georg Norman blev Kirkeminister med Titelen »Ordinator og Superattendent«; han skulde ordne Kirken efter nordtysk Mønster. Efter en Visitatsrejse han foretog gennem Gøtalandene for at afskaffe katolske Kirkeskikke, iværksattes en grundig Inddragning til Statskassens Fordel af Kirkernes Kostbarheder. Hele den ny Styremaade stred imod Svenskernes Vaner, og den enevældige Optræden i Spørgsmaalet om Kirkebrugene stemmede ikke med Reformationsværkets hidtidige Gang. Laurentius Andreæ og Olavus Petri kom i Kongens Unaade og blev paa en Herredag i Ørebro 1540 anklagede for Højforræderi: det paastodes, at de havde været vidende om en Sammensværgelse mod Kongens Liv, men ikke havde røbet, hvad de vidste, fordi det var dem betroet i Skriftemaalet. Skønt Anklagen mod dem var saare løst grundet, dømtes de til Døden og benaadedes kun imod høje Bøder. Intet Under, at man baade i Indland og i Udland talte om, hvor mistænksom, egenraadig og haard den svenske Konge var. Hans Maal var øjensynlig Enevælden. Paa Mødet i Ørebro lod han sig af Raadet erklære for ret Arvekonge. Lidt senere vedkendte han sig den Opfattelse, at ikke blot al udyrket Jord tilhører Kronen, men ogsaa alle Malmbjærge og alle de Skattegaarde, hvis Bønder ej ret passer dem. Det var en Udvidelse af Kongens Magt, fuldt saa stor som det Erik af Pommern eller Kristian II havde kunnet tænke sig. Men Gustav var stadig paa sin Post for at overtyde Sveriges Almue om, at hans Regering var til dens Bedste og vidt forskellig fra, hvad »den gruelige Blodhund gamle Kong Kristian« havde øvet den Gang da Agrene maatte ligge upløjede og usaaede, »og eders Forældre, Brødre, Venner og Frænder alle Steder i Riget blev forræderisk slagtede«. Nu derimod var det en lykkelig og fredelig Tid. Derfor burde Bønderne gladelig betale Skat og Tiende, forbedre sine Humlegaarde, indgrøfte Agrene og rydde Engene, men ikke forbitres over de ny og gode Sædvaner: »Os haver det syntes at være nyttigt og en god Sædvane«, skrev han til Bønderne 1542, »at vi maatte finde Raad mod Rigets Fjender, og at det forstærkedes med vældigt, godt og dueligt Krigsfolk, med vældige og skønne Orlogsskibe, med drabelige Bøsser og Værger, Heste og Harnisk, hvilket ikke har været gammel Sædvane før os, haabende derigennem ikke at have fortjent nogen Utak for saadanne ny Sædvaner«. »Vogt I eders Huse, Agre, Enge, Hustruer, Børn og Kvæg«, hedder det i et Brev 1539, »men sæt os intet Maal for vort Regimente eller Religionen, thi vi bør paa Guds og Retfærdighedens Vegne . . . som en kristelig Konge her paa Jorden sætte Bud og Regler for eder og alle vore andre Undersaatter«.

Det strænge Kancellistyre, Kongens Enevoldslyster, Kirkeplyndringen og Fogdernes og Herremændenes Færd fremkaldte dog et Misnøje, som ikke kunde dæmpes af Kongens Breve, og som førte til Oprør 1542. Denne Gang udgik Rejsningen fra Sveriges sydligste Strøg, Grænseskovene mellem Bleking og Værend, hvor Skarer af

Stimænd holdt til. Disse Skarer fik Tilløb af fredløse eller misnøjede Folk, og de fandt en duelig Fører i den blekingske Bonde Nils Dakke, der for Mords Skyld havde maattet blive Skovgangsmand. Han var en modig og snu Mand, som indøvede sin Flok vel og drog rundt i Småland, idet han dræbte Fogeder, afbrændte Herregaarde og holdt Ting med Almuen. De katolsksindede Præster fremmede Opstanden; Kejser Karl og flere tyske Fyrster lovede Dakke Hjælp, Pfalzgrev Frederik udnævnte ham til Adelsmand, og de kongelige Tropper maatte vige for ham. Oprørerne belejrede Kalmar, og Østergøterne begyndte at slutte sig til dem. Først Aaret efter vandt Kongen Overhaand; han sendte paa én Gang tre Hære ad forskellige Veje ind i Småland, de knuste Bondehæren, hærgede og brændte Bygderne og tvang Småland til Lydighed. Da Dakke noget efter, i Haab om Hjælp fra Tyskland, vilde forny Oprøret, havde han intet Held med sig og faldt.

Fig 91. Gustav Vasa.

Denne Bonderejsning, som var den farligste af alle under Kong Gustavs Regering, syntes at have gjort stærkt Indtryk paa ham. I hvert Fald drog han sig tilbage fra den udæskende enevældige Linie, han i de sidste Aar havde fulgt, v. Pyhy faldt ved denne Tid i Unaade, og de udenlandske Embedsmænd kom til at spille en mindre fremtrædende Rolle. Men Maalet for sit Styre fastholdt Gustav ligefuldt. Da han 1544 igen holdt Rigsdag i Vesterås, lod han Stænderne her vedtage, hvad Raadet allerede 1540 var gaaet ind paa: at give ham og hans Æt Arveret til Sveriges Krone efter Førstefødselsretten, saa længe der fandtes Ætlinger, som Mand efter Mand nedstammede fra ham. Tillige vedtog denne Rigsdag den endelige Ophævelse af papistiske Kirkeskikke: Paakaldelse af Helgener, Brugen af Vievand, de mange Slags Messer osv.

I den store Godsinddragning fra Kirken fik Adelen kun den mindste Del; Broderparten — maaske $^7/_8$ eller mere — blev Kongens. I de 33 Aar, Gustav sad paa Tronen efter Vesterås Recessens Vedtagelse 1527, tog han Aar for Aar mere af Kirkens »overflødige« Ejen-

domme til sig, langt ud over, hvad Ordlyden af Vesterås Reces hjemlede ham, saa at han ikke nøjedes med at tage Bispers, Kapitlers og Klostres Gods, men ogsaa inddrog mange af Sognepræsternes Gaarde, foruden de to Tredjedele af Tienden. Til Gengæld skulde Staten nu overtage Fattig- og Sygepleje og Undervisningsvæsen; men da der navnlig sparedes paa det sidstnævnte, var der et stort Overskud til verdslige Formaal, især til Hær og Flaade. Da Kong Gustav ikke over »Kronens« ɔ: Statens Godsrigdom, glemte at sørge for sin private Formue, naaede han til sidst til at eje som privat Familiearv 2000 Gaarde og 1,300,000 Speciedaler (= 5,200,000 Kr.), foruden at Krongodset omfattede mindst 12,000 Gaarde. Udbyttet af alle disse Ejendomme som ogsaa af Skatter og Afgifter øgedes yderligere ved den Omhu, hvormed han passede Forvaltningen. Paa de kongelige Slotte og Gaarde førte han selv Opsyn med Agerbruget og hele Driften, ligesom hans Dronning vaagede over Fadebur og Husholdning. Kongens Gaarde blev derfor Mønstergaarde; og han underviste Bønderne baade mundtlig og skriftlig i, hvordan de bedst kunde drive Markerne. Som han selv var Rigets største Bonde, var han ogsaa dets største Bjærgværksejer og Skibsreder. Han indkaldte dygtige Bjærgmænd og Smede; fra det veldrevne Sølvværk ved Sala fik han store Sølvrigdomme, saa han kunde slaa god Mønt, ikke alene — som før — Smaamønter, men f. Eks. Speciedalere. Sine Lensmænd og Fogeder saa han nøje paa Fingrene; et nyt Embedsværk, »Kammeret«, gennemgik deres Regnskaber. Medens han vel i en Del af Riget vedblev at indsætte Lensmænd af høj Byrd, foretrak han paa de fleste Steder at styre gennem Fogeder af lavere Herkomst, ofte Mænd der havde tjent ham som Skytter; de blev i et og alt hans afhængige Tjenestemænd. Men ogsaa de højbyrdige Lensmænd maatte tjene ham tro; Forskellen var snarest kun den, at de sidstnævnte fik en større Virkekres og mangfoldigere Hverv: de skulde holde Frelsemænd, Fogeder, Herredshøvdinger og andre Embedsmænd til deres Skyldighed, vaage over Kronens Ejendomme og Skatteopkrævninger, føre Tilsyn med Udførelsen af Kongens økonomiske Forordninger, hindre ulovlig Udførsel og Landkøb (Handel udenfor Købstæderne), oplæse Kongens Skrivelser til Undersaatterne osv. osv. Kongen vekslede stadig Breve med disse store Lensmænd, meddelte dem Besked om Udenrigssager, opfordrede dem til at holde Øje med hvad der foregik ved Grænserne, i Norge, i Danmark osv., paalagde dem at holde Frelsemændenes Rusttjeneste i Orden, at indsætte Kromænd for de vejfarendes Tarv, at holde Mønstring over Krigsfolkene, at fragte Kongens Korn til Holland, at sørge for Bøndernes Forsyning med Fisk, at bygge og udruste Galejer osv. osv. Passede de ikke alt hvad han foreskrev dem, sparede han ikke paa haarde Ord og Trusler. Men ved denne rastløse, utrættelige Aarvaagenhed satte han Fart i dem, bragte Orden i hele Styrelsen og skabte atter et Rige ud af de splittede og selvraadige Landskaber.

Dertil var Adelen ham i det hele en god Hjælper. Efter Ture Jønssons Fald spores ikke stort mere af den Uregerlighedsaand, som den i Unionstiden havde været gennemtrængt af. De højadelige Slægter saa nu deres Fordel af at slutte sig trofast om Kongen, for hvem de kunde være værdifulde Hjælpere i hans Arbejde for Rigsenheden. Thi de mægtigste blandt dem ejede Jordegods i mange Landskaber paa én Gang, saa at de virkelig udgjorde en Rigsstand med Interesser i alle Rigets Dele. Saaledes ejede Svante Sture 660 Gaarde, fordelte over Upland, Södermanland, Vestmanland, Närike, Värmland, Östergötland, Vestergötland og Småland. Per Brahe, Gustavs Søstersøn, havde omtrent 300 Gaarde, fordelte over 6 eller 7 Landskaber. Noget lignende var Tilfældet med mange andre Stormænd, saaledes Kongens Svogre Sten Eriksson Lejonhufvud og Gustav Olofsson Stenbock. Det var Mænd af denne Slags, der sad i Rigsraadet, som fik af Kongen det Hverv at holde Opsyn med Herremændene og Ting med Almuen eller at drage til fremmede Hoffer i Kongens og Rigets Ærende. Ved slige Sendelser fik den svenske Højadel »den første lille Undervisning i europæisk Politik og nødtes til at gøre sig fortrolig med andre Folks Sprog, Sæder og Dannelse; det var under Kong Gustav og hans Sønner den Slægt fødtes, som siden førte sin Brevveksling paa Italiensk og Latin og blev ypperlige retslærde og kunsterfarne Politikere« (Forssell).

Fig. 92. Margareta Lejonhufvud, Gustav Vasas anden Hustru.

Som ovenfor nævnt satte Kong Gustav meget ind paa at holde en stærk Krigsmagt paa Benene, noget som Sveriges udenrigspolitiske Forhold gjorde til en ligefrem Nødvendighed. Indtil 1544 maatte han snart føre Krig mod Kristian II's Parti, snart være rede

til at føre Krig. Efter 1544, da Kejseren opgav Kristian II's Sag og Gustav selv fik fastslaaet sin Æts Arveret, blev Forholdet til Kristian III i Danmark-Norge spændt. Thi hvorvel Kristian III var en fredsæl Mand, kunde han kun med Uvilje se, at »Arveforeningen« i Vesterås fratog ham og hans Efterkommere Udsigten til at vinde Sveriges Krone; og da han kort efter indsatte de tre Kroner i sit Vaaben, øjnede Kong Gustav deri en Genoptagelse af de tidligere Oldenborgeres Unionspolitik. Endelig var Stillingen i Østen truende. Den unge Ivan IV Vasiljevitsh af Moskva optraadte som Erobrer og hærgede Finland i en toaarig Krig (1555—57). Det var da forklarligt nok, at Gustav Vasa ordnede Krigsmagten paa delvis ny Grund. Adelens Rusttjeneste blev nøje bestemt; hver enkelt Herremand fik Paalæg om at ruste flere eller færre Ryttere, alt efter sin Evne. Almuens Opbud, som havde udgjort Sveriges Hovedstyrke i Frihedskrigen mod Kristian II, blev nu kun en Reservehær, et Landeværn, der blot skulde møde frem, naar der var virkelig Nød paa Færde. Men til Gengæld holdt Gustav talrige hvervede Knægte — maaske 15,000 —, fordelte rundt i Landet paa dertil udlagte Gaarde. Ogsaa en Flaade stræbte han at skabe. I Grevefejden havde han kunnet ruste lidt over en halv Snes Skibe; i den følgende Tid indkaldte han Skibsbyggere fra Holland og Venedig, og ved hans Død talte Flaaden henad 30 Orlogsskibe, deraf enkelte meget store.

I Kong Gustavs lange Regeringstid var Sverige blevet et nyt Land. »Den gamle Konge kunde omtale det for sine Børn som et Eventyr«, hvordan det katolske Sverige havde set ud. Nu var der »tyst og øde i Højkirkens Kor; der var fordringsløst og jævnt i Bispens Gaard; der var tomt i den Sal, hvor Kapitelbrødrene fordum samledes til Raadslagning og Bøn . . . Den præstelige Befolkning var forsvundet af Stiftsstæderne; og der, hvor man fordum paa hvert Gadehjørne kunde møde en Kannik eller en Munk, saas nu kun nogle Snese flittige »Degne« skynde sig fra Skolestuen til Skriverkammeret. Ved Bispens Side stod nu af de tyve—tredive Kanniker kun Domprovsten og Skolemesteren tilbage . . . Klostermurene ramlede ned eller sønderbrødes til Opførelse af kongelige Borge og Gaarde eller brugtes til Raadstuer og Sygehuse; det hændte sig endog, at Borger og Almue maatte levere sit Korn og hente sit Salt i de Hvælvinger, hvor de før andægtig havde lyttet til Sortkappernes Ave og Reqviem«. I Stedet for det brogede Kirkevæsen, der havde fyldt den gamle Slægts Fantasi med Billeder, havde den unge Slægt den fattige lutherske Kirke og det strængt styrede Rige; for dens Fantasi blev det da Billedet af selve den mærkelige Mand, hvem den store Forandring skyldtes, som trængte alt andet i Baggrunden.

Vi kender Gustav Vasas Personlighed af flere Billeder og Beskrivelser, navnlig af en Skildring, som Søstersønnen Per Brahe gav af ham. Han var velvoksen, noget over Middelhøjde, og stærkt

bygget; hans Klædedragt passede ham, paa hvad Sæt den end var skaaren. Hovedet var lille og rundt, Panden ludede stærkt tilbage, Øjnene var blaa og skarpe, Ansigtsfarven rødladen, Haaret gult og silkeblødt; fra omkring 1550 bar han langt, bølgende Skæg. Han kunde arbejde strængt og længe, kunde opfatte og bevare alle En-

Fig. 93. Gustav Vasas Gravmæle.

keltheder, og — hvad der næsten altid er et Særkende for dem, der bliver store Folkeledere — han kunde huske ethvert Menneske, som han nogensinde havde set. Han var bekendt for sin Evne til at finde træffende og fyndige Ord, og han holdt af at føre de gamle Ordsprog i Munden. Saa længe han var rask, var hans Lune frisk, og han jog ofte tunge Tanker bort ved en djærv Skæmt. Naar

Dagens Regeringsarbejde var endt, søgte han Hvile i Familielivet og det beskedne Hof, han omgav sig med; saa kunde han vise sig som »en venlig, lystig og letsindet Herre,« siger Per Brahe. Han elskede Sang og Musik. Men mod dem, han troede ilde, var han alle Dage hæftig og mistænksom og haard, og sin egen Magt og Fordel tabte han aldrig af Syne.

Kong Gustav var tre Gange gift. Hans første Dronning var den før omtalte Katarina af Sachsen-Lauenborg, der fødte ham Sønnen Erik (XIV). Den næste var Margareta Lejonhufvud, der fødte ham ti Børn, deriblandt Sønnerne Johan og Karl, som siden blev Konger. Paa sine gamle Dage ægtede han Katarina Stenbock, som overlevede ham i over 60 Aar.

Af Sønnerne var Erik bestemt til Tronarving. De øvrige vilde han forsørge ved at give dem store Dele af Riget som arvelige Hertugdømmer: Johan fik det sydvestlige Finland, Karl det meste af Sødermanland, Nærike og Værmland; en fjerde Broder (Magnus) fik en Del af Østergøtland m. m. Kong Gustav gjorde herved det samme skæbnesvangre Skridt som i sin Tid Valdemar Sejr og Magnus Ladelaas, og dets Følger blev de samme.

Da Kong Gustav følte, at Døden nærmede sig, fortælles det, indkaldte han en Rigsdag i Stockholm. Omgivet af alle sine Sønner gik han frem for Stænderne og talte til dem. Han mindede om, hvorledes han 40 Aar tilbage havde maattet skjule sig i Skove og øde Fjæld for Fjendernes Sværd, men af Gud var blevet udset til Sveriges Redningsmand af Trældommen, ligesom Gud havde gjort David fra Hyrde til Konge over sit Folk. Han bad sine kære, gode svenske Mænd tilgive, hvad der kunde være fejlet i hans Regering; det var ej gjort med Forsæt. Han vidste, at han i manges Øjne havde været en haard Konge; men den Tid vilde maaske komme, da de gærne vilde grave ham op af Jorden, om de kunde. — Kort efter sygnede han og døde d. 29. Sept. 1560. Over hans Grav i Upsala Domkirke rejstes faa Aar senere det her afbildede Mindesmærke.

DET 16 AARHUNDREDES SIDSTE MENNESKEALDER.

De fire sidste Tiaar af Reformationens Hundredaar er for Syd og Mellemeuropas Vedkommende det katolske Tilbageslags Tid. Mens Reformationens Fremgangsevne synes at standse, fornyer og renser den katolske Kirke sig og gaar paany frem, saa den genvinder en Del af det tabte Omraade. I Danmark-Norge var den lutherske Stat og Kirke saa fast byggede og saa omhyggelig lukkede, at den katolske Medbølge næppe sporedes her; men Sverige blev atter kastet ud i religiøse Kampe og blev først gennem disse til et bevidst og stærkt protestantisk Land.

Kong Erik af Sverige, kaldet Erik XIV, var ved Faderens Død 27 Aar gammel. Han var — som alle Vasaslægtens Mænd — state-

lig at se, han var opvakt og livlig, men lunefuld og mistroisk. Han havde nydt en omhyggelig fyrstelig Opdragelse, var øvet i alskens ridderlige Idrætter, skrev og talte godt for sig, kunde flere fremmede Sprog og forstod sig paa Tegning og Musik. Han var endnu ugift, men havde kastet sine Øjne paa den unge Dronning Elisabet af England og havde just begyndt sin Frierrejse, da Budskabet om Faderens Død nødte ham til at vende tilbage til Stockholm for at tage Riget i Besiddelse. Men det fyldte ham med Uro, at Faderens Testamente unddrog store Dele af det fra hans eget Styre, og straks satte han sig for at formindske Brødrenes Magtfylde, om end ikke deres Landomraade. Allerede i April 1561 samlede han Stænderne til Møde i Arboga og tvang ved Rigsdagens Hjælp Hertugerne Johan og Magnus og den endnu umyndige Karl til at gaa ind paa en Række Bestemmelser, som forvandlede dem fra regerende Fyrster til rige Undersaatter: de maatte ikke føre Krig eller slutte Forbund med fremmede Fyrster uden Kongens Samtykke; Retten til at give Frelse og andre Privilegier i deres Hertugdømmer forbeholdtes Kongen; fra Hertugdømmernes Domstole kunde Sagerne indankes for Kongens Domstol. I Forbindelse hermed staar det, at en ny kongelig Højesteret indstiftedes til Afløsning af det middelalderlige Retterting, idet Kongen udnævnte »nogle gode og forstandige Mænd i Kongens Nævn«, som dels skulde rejse om i Landet for at holde Ret, dels have fast Sæde i Stockholm.

Fig. 94. Erik XIV.

Medens Gustav Vasa alle Dage havde været en svensk Storbonde, optraadte Erik som en europæisk Fyrste med Renæssancetidens Pragt. Hans Kroning i Upsala d. 29. Juni 1561 fejredes med stor Ødselhed. Og for ogsaa at give dem, der stod Tronen nærmest, større Glans, udmærkede han ved samme Lejlighed tolv af Højadelens Mænd ved at tildele dem ny og uvante Titler. Svante Sture, Per Brahe og Gustav Johansson (af Slægten Tre Roser) blev Grever; 9 andre blev Friherrer; deriblandt Mænd af Ætterne Stenbock, Oxenstjerna, Horn o. a. Friherrerne maatte nøjes med Titelen, mens de tre Grever Tid efter anden fik nogle Forleninger, der dog ikke var særlig store.

Aaret efter stadfæstedes og udvidedes Adelens gamle Skattefrihed for sine Sædegaarde. Takket være disse Friheder vedblev Adelen

i Eriks første Aar at staa trofast paa Kongens Side i den Broderstrid, som snart udbrød mellem ham og Hertug Johan.

Brodertvisten staar i Sammenhæng med Striden om Sværdriddernes Lande. Efter at den tyske Marieorden 1525 havde opløst sig, idet Prøjsen var blevet et luthersk Hertugdømme under Hohenzollerne (S. 147), førte Sværdriddernes Stat i Livland og dets Naboprovinser et hensygnende Liv og kom i fuld Opløsning ned imod Aar 1560. Alle Nabomagter styrtede sig over Byttet. Den russiske Selvhersker Ivan Vasiljevitsh IV, der ligesom sin Bedstefader (S. 83) vandt Tilnavnet »den skrækkelige«, som indtog Kasan og Astrakan og derved udvidede sit Rige til det kaspiske Hav, og som var den første russiske Storfyrste der kaldte sig Tsar d. e. Kejser (Cæsar), stræbte at naa frem til Østersøen og trængte ind i Sværdriddernes Lande. Som Ordenens Hjælper optraadte Polens Konge Sigismund August af Huset Jagello og udbredte sin Vælde i Livland. Endvidere rev den unge Frederik II af Danmark Øsel til sig og forsørgede en yngre Broder (Magnus) ved at give ham denne Ø. Endelig henvendte den protestantiske Stad Reval sig til Sverige om Bistand mod de katolske Polakker. Kong Erik XIV sendte da Friherre Klas Horn til Reval, hvorpaa Byen Reval og en Del af Landskabet Estland svor Erik Troskabsed. Det var da et Modtræk imod Kong Erik at den polske Konge stræbte at knytte Hertug Johan til sig ved at faa Giftermaal i Stand mellem ham og sin Søster Katarina Jagellonica og endog formaa ham til at slutte en Slags Forbund med Polen. I Kong Eriks Øjne var dette Landsforræderi; han fik Stænderne til at dømme Johan fra Liv og Gods, belejrede ham paa Åbo Slot, tog ham til Fange og satte ham og Katarina i Forvaring paa Gripsholm Slot; Dødsdommen over Johan lod han dog ikke fuldbyrde, men henrettede mange af hans Tilhængere (1563).

Kort før dette skete, var der udbrudt Krig ogsaa med Danmark-Norge.

Frederik II, som 1. Jan. 1559 havde fulgt sin Fader paa Tronen var en livsglad ung Mand, lidet forfaren i boglige Sysler, men en øvet Jæger og Riddersmand, ret en Herremandskonge. Straks den første Sommer var han med til at indtage Ditmarsken. Hverken den holstenske Adel eller Fyrstehuset havde nogensinde kunnet glemme det frygtelige Nederlag i Aaret 1500; Ditmarskens Erobring var opsat, men ikke opgivet. Hertug Adolf af Gottorp rustede sig for tage Landet for egen Regning; men den gamle Johan Rantzau, som forudsaa, hvilke farlige Stridigheder i Fyrsteætten dette kunde afføde, fik det maget saa, at det blev et Fællesforetagende af Hertugerne Adolf og Hans og Kong Frederik. I Forsommeren 1559 rykkede Fyrsterne ind i Ditmarsken med en stor Hær, der førtes af Johan Rantzau. I Løbet af et Par Uger blev

Bønderne flere Gange slagne og Meldorf og Heide stormede, hvorpaa de tilbageblevne Bønder underkastede sig. D. 20. Juni 1559 svor Ditmarskerne, knælende, med hvide Stave i Hænderne, Troskabseden til Fyrsterne, hvis Krigsfolk stod i Ring uden om Bondeskaren. Landet skiftedes mellem Kongen og de to Hertuger.

Frederik II havde to Brødre, Hans og Magnus. Den første maatte han give en Part i de kongelige Dele af Hertugdømmerne; den anden var det som fik Øsel. Allerede Kapløbet om Sværdridderlandene vilde have været nok til at bringe to unge kamplystne Konger i Strid. Men her kom mere til. Frederik II nærede i Hjertet Ønske om at genoprette Kalmarunionen, hvad de tre Kroner i hans Vaaben ogsaa røbede; Erik XIV syntes at nære tilsvarende Planer, idet han indsatte Danmarks og Norges Mærker i sit Vaaben. Tillige syntes Eriks Giftermaalsplaner at blive farlige for Frederik II. Thi efter at Erik først havde tænkt at fri til den engelske Elisabet og derefter til den skønne skotske Dronning Marie Stuart, vendte han sine Tanker til Kristine af Hessen og siden til Renata af Lothringen (Kristian II's Datterdatter). Den ringeste Anledning kunde da let føre til Krig.

Fig. 95. Frederik II.

I Foraaret 1563 sendte baade Frederik og Erik XIV Flaader ud i Østersøen. Udenfor Rønne paa Bornholm mødte Danskerne under Brockenhus den svenske Flaade under Jakob Bagge. Brockenhus skød det danske Løsen, tre Skud, for at prøve, om de andre vilde stryge Topsejlet til Kongen af Danmarks Ære; men Jakob Bagge svarede med skarpt, og efter nogle Timers Kamp tog han tre af de danske Skibe. Saa udstædte Frederik II sit Fejdebrev mod Sverige, idet han tillige sluttede Forbund med Lybæk og Polen (1563).

Denne Krig kom til at vare til 1570 og hedder Syvaarskrigen. Den er vel en Genoptagelse af de gamle Unionskrige, men ligner dem ingenlunde i alt.

Tidligere havde Danmarks Konge været Eneherre paa Søen og derfor ved Sommertid kunnet angribe Sverige i Hjertet, ved Stockholm og i Upland. Gustav Vasa havde siden givet Sverige en Flaade, og derfor fik Søkrigen nu en helt anden Gang. Søkampene i 1563, hvor Peder Skram blev Danmarks Admiral, indeholder intet mærkeligt. Men i 1564, da den danske Flaade førtes af den skaanske Adelsmand Herluf Trolle, fandt vigtige

Kampe Sted. Under Øland mødte Danskerne og Lybækkerne Jakob Bagge, hvis Admiralskib, der kaldtes »Makaløs« eller »Jutehataren« og førte 173 Kanoner, var det største Skib der fandtes paa Østersøen. Efter en todages Kamp entrede den danske Adelsmand Otto Rud det mægtige Skib, men fik det ikke hjemført som Prise, fordi der gik Ild i det, saa det sprang i Luften med hele sin Besætning. I dette Aar havde da ogsaa Danskerne Overvægt til Søs, om end ikke nogen afgørende. I 1565 blev den førnævnte Klas Horn (fra Hankas i Finland) Fører for den svenske Flaade paa 50 Skibe, medens Herluf Trolle kun skal have haft halvt saa mange. Klas Horn styrede dristigt helt ind under de danske Kyster, og Slaget kom til at staa Syd for Laaland. Kampen var ikke afgørende, men Herluf Trolle blev haardt saaret og døde snart efter. Hans Efterfølger Otto Rud opsøgte saa paany Klas Horn under Bornholm, men maatte efter haard Kamp stryge sit Flag og blev ført til Stockholm, hvor Kong Erik lod ham og de øvrige Fanger behandle haanligt. Fra nu af var Svenskerne Herrer til Søs. I Aaret 1566 havde Klas Horn 68 Skibe, med hvilke han løb ind i Øresund, kaprede en Del Handelsskibe og tog Sundtold af andre, indtil den danske Flaade stak i Søen. Saa trak Klas Horn sig ud i Østersøen og kæmpede i et nyt Søslag ved Gulland: efter den uafgjorte Kamp søgte den danske Flaade ind paa Visbys Red, men snart rejste sig en frygtelig Storm, som voldte at 15 af dens store Skibe med mange Tusinde Mand led Skibbrud; den svenske Flaade, som havde lidt mindre, fordi den havde holdt Søen, havde derfor let ved at beherske Havet. Klas Horn kaldtes nu hjem af Kong Erik, som vilde bruge ham til Fører til Lands. Men kort efter døde han af Pest.

Fig. 96. Klas Horn.

Naar Søkrigen gik saaledes, kunde Landkrigen umulig skaffe Frederik II nogen afgørende Sejr, selv om hans Vaaben i Reglen var i Held. Og skønt Sverige maatte dele sin Hærmagt mellem den danske og den polske Krigsskueplads, kunde det dog saa nogenlunde tage det op med den danske Hær. Aaret 1563 var lykkeligt for Frederik II, som fra Halland rykkede mod Elfsborg og indtog denne vigtige Fæstning, saa at Sverige med det samme var afskaaret fra Kattegat og Skagerak. Men derefter bestod Krigen i lang Tid kun i gensidige Hærgninger, der paaførte Grænselandskaberne store Lidelser. Især var Erik XIV over al Maade grusom i sin Færd. I 1564 hærgede han Bleking, lod ved Stormen paa Ronneby alle

Indbyggere dræbe undtagen Kvinder og Børn og bød at brænde, plyndre og dræbe alt langs hele Grænsen i en Bredde af 6—8 Mil, »paa det vi maa blive af med den daglige Vagt, vi nu holder ved Grænsen«. Og Frederik II's Krigsfolk gav ham ikke stort efter. Men med alle sine Anstrængelser kunde Erik ikke drive den danske Hærfører Daniel Rantzau bort fra Elfsborg og Vestergøtland. Da rykkede endelig i August 1565 en svensk Hær ind i Halland og stormede Varberg. Nu maatte Daniel Rantzau for at genoprette Forbindelsen med Skaane drage mod Syd og ved Belejring søge at genvinde Varberg. Men en stor svensk Undsætningshær under Jakob Hestesko tvang ham til atter at ophæve Belejringen for at gaa den imøde. Den 20. Okt. 1565 stødte Hærene sammen tæt ved Ætteraaen, ved Byen Akstorna i Svarteraa Sogn. Svenskerne var langt overlegne — 16,000 mod 8000 eller noget lignende —, men led et stort Nederlag. Aaret efter — 1566 — foretog Daniel Rantzau et Tog gennem hele Vestergøtland, og i 1567, da Rygtet gik, at Kong Erik var afsindig, drog han over Jønkøping op i Østergøtland, hvor Vadstena, Linkøping og mange andre Byer afbrændtes. Men da Erik XIV begyndte at rykke frem og Bønderne spærrede Skovvejene ved Braader, maatte Daniel Rantzau under usigelig Møje bane sig Vej tilbage, hvad han udførte med største Berømmelse. I 1569 belejrede han paany Varberg og faldt her, men faa Dage senere overgaves Fæstningen atter til Danmark.

Krigen paa den norske Grænse havde et Par Gange syntes at skulde vende sig til Sveriges Fordel. I Aaret 1564 rykkede en svensk Hær, ført af den franske Lykkeridder Claude Collart, ind i Jæmtland og Trøndelagen, hvis Indbyggere ret villig aflagde Troskabseden til Kong Erik: det var endnu som i Unionskrigene, da disse Landskaber sjælden havde rejst synderlig Modstand mod en Forening med Sverige. Men Svenskernes Færd gjorde, at Stemningen snart vendte sig. De plyndrede Kirkerne, brugte Trondhjems Domkirke til Hestestald og prøvede endog at bortføre St. Olafs Lævninger, ligesom de ogsaa indførte svensk Lov og satte den norske ud af Kraft. Dette gjorde Trønderne til deres sikre Modstandere, og snart lykkedes det de danske Lensmænd fra Vestnorge at genvinde Landet Vest for Kølen, hvorimod Jæmtland vedblev at være i Svenskernes Magt. Et Par Aar havde Norge derpaa taalelig Ro, indtil Erik XIV, som af forløbne norske Eventyrere fik stadige Forklaringer om, at Norge vilde være villigt til at hylde ham, atter i 1567 lod en stor Hærmagt drage ind i Norge, denne Gang i Oplandene og Viken. Somme Steder mødte de ingen Modstand: men Akershus holdt sig, og Oslos Borgere stak selv Ild paa Byen, for at dens Huse ikke skulde tjene Fjenden til Ly. Endvidere viste det sig atter her, at Svenskerne vilde gøre Landet til en svensk Provins med svensk Lov. Da der saa kom Undsætning fra Danmark til Akershus, maatte Svenskerne med uforrettet Sag forlade Landet.

Siden Striden med Broderen Johan var Erik XIV's Menneskehad og Hævnsyge steget alt nærmere til Vanvid. Medens han mistroede sine nærmeste, skænkede han sin Tillid til Jøran Persson, en Præstesøn, der selv nærede en ondsindet Mistænksomhed mod de store, og som i sin Egenskab af Formand for Kongens Nævn ofte hjalp til at faa fældet Domme over dem, Kongens Uvilje faldt paa. Ved Siden af Jøran var det især Udlændinge og Eventyrere som vandt Kongens Øre. Men en god Indflydelse havde dog ét Menneske paa ham: hans Elskerinde Karin Månsdotter, en fattig Pige, hvis Skønhed havde vakt den kvindekære Konges Attraa, og som holdt oprigtig af sin kongelige Elsker; hun kunde ofte bringe hans urolige og forpinte Sjæl i Ro. Han havde af sin Lærer Beurreus faaet noget Indblik i Astrologi og mente at kunne læse i Stjernerne, at en lyshaaret Mand skulde styrte ham: det maatte, troede han, være Nils Sture (Søn af Grev Svante Sture og Sønnesøn af Sten Sture d. Y.), hvem han regnede for sin farligste Fjende ved Siden af Hertug Johan. Jøran Persson kunde da let faa ham overtydet om, at de store Slægter — Sture, Lejonhufvud o. a. — havde stiftet en Sammensværgelse imod ham, og at han maatte komme dem i Forkøbet, om han vilde frelse sig. Det var i 1567, at Erik paa disse onde Raad lod flere af disse Stormænd fængsle i Upsala, hvorpaa Erik selv styrtede ind i Nils Stures Fangekammer og stødte sit Spyd i hans Bryst og desuden lod Svante Sture og tre andre af de fængslede dræbe. Stænderne blev af Jøran Persson overtalte til at dømme de dræbte skyldige. Efter denne Tid var Erik ofte helt forvirret og sjælesyg; i Anger over det skete lod han Jøran Persson dømme fra Livet og løslod Johan af Fængslet, men siden slog han atter om, indsatte Jøran Persson i hans tidligere Magt og kundgjorde, at han vilde ægte Karin og lade hende krone som Dronning. Nu blev den Oprørslyst, han havde villet knuse, til fuld Virkelighed. Hertugerne Johan og Karl, støttede af Højadelen, greb til Vaaben og rykkede mod Stockholm. Eriks egne Krigsfolk vaklede; de flyede Jøran i Hertugernes Vold, og Erik overgav sig som Fange til dem (1568). I Jan. 1569 vedtog Stæn-

Fig. 97. Karin Månsdotter.

derne, at Erik og hans Efterkommere havde mistet Retten til Kronen; han selv skulde holdes i fyrsteligt Fangenskab. Johan hyldedes som Sveriges Konge.

Den afsatte Kong Erik blev holdt i Forvaring, snart paa et Slot, snart paa et andet; stundom behandledes han godt og havde sin Hustru og sine Børn hos sig, stundom ilde. Men der opdagedes et Par Gange Sammensværgelser mellem Lejetropperne om at gøre Erik til Konge igen, og Johan lod da Rigsraadet give sit Samtykke til at aflive ham, hvis der gjordes Forsøg paa at udfri ham. Erik døde 1577, maaske forgivet paa Johans Befaling. Karin Månsdotter fik noget Gods i Finland, hvor hun levede længe og efterlod sig et godt Minde. Af hendes og Eriks Børn blev en Datter gift med en finsk Adelsmand af Slægten Tott, mens Sønnen Gustav flakkede om i fremmede Lande og døde fattig og venneløs.

Med Eriks Fald blev det en lettere Sag at faa Ende paa Krigen med Polen og Danmark. Med Polen blev der næppe en Gang sluttet nogen egentlig Fred; Polen og Johan var med det samme at regne for Forbundsfæller. Med Danmark sluttedes Freden i Stettin 1570: Frederik II opgav alle Krav paa Sverige, medens Johan opgav alle Krav paa dansk-norske Lande, ogsaa Gulland, og betalte 150,000 Speciedaler i Løsen for Elfsborg; Striden om Retten til at føre de tre Kroner i Vaabnet opsattes indtil videre. Udbyttet af Syvaarskrigen var da: en fornyet Stadfæstelse af Unionens Sprængning og Nordens Tvedeling og en lidenskabelig Genopvækkelse af Folkehadet mellem Svenskerne paa den ene Side, Nordmænd og Danskere paa den anden.

I Østersøprovinserne forandredes Stillingen samtidig helt. Medens Polen og Sverige blev Venner, havde Ivan IV paany begyndt Angrebskrig. Hans talløse Hærmasser væltede ind over Landet og trængte Svenskerne tilbage til Reval, indtil den til Sverige indvandrede Franskmand Pontus de la Gardie fik Overbefalingen. Han stormede Narva, indtog Ingermanland og tvang Ivan IV til at slutte Vaabenstilstand (1583). Syv Aar senere aabnede Russerne Krigen igen og stillede umaadelige Hære paa Benene, men fik dog ikke Narva indtaget, og den finske Adelsmand Klas Fleming trængte sejrende dybt ind i Rusland.

Johan III, som kun havde vundet Kronen ved sin Broder Karls og ved Adelens Hjælp, maatte lønne sine Forbundsfæller. Karl blev i sit Hertugdømme fritaget for Arboga-Artiklerne. Adelen fik ved Johans Kroning 1569 sine Privileg'er stærkt udvidede; Grever og Friherrer modtog store Forleninger, som tilmed blev arvelige; Bøndernes Retsbøder skulde i stort Omfang tilfalde Adelsmændene; Byrden ved Rusttjenesten lettedes noget, og det sloges fast, at Adelsmænd, som var for fattige til at gøre Rusttjeneste, dog vedblev at være Adelsmænd. Eriks Domstol »Kongens Nævn« ophævedes.

Johan havde ikke arvet sin Faders store Styrerevner. Paa én Gang vilkaarlig og svag blev han afhængig af sine betroede Sekretærer; Finanserne og hele Styrelsen kom i Uorden, saa meget mere som Johan ikke var nogen sparsommelig Regent, men med store Omkostninger fortsatte Bygningen af de Slotte — f. Eks. Upsala Slot —, som var under Opførelse fra hans Broders eller Faders Dage. Men trods hans bristende Evner stod Kongedømmet nu stærkt i Sverige.

Kong Johan var lærd opdraget og hengiven til teologiske Grublerier, som han under sit Fangenskab havde haft Ro til at fordybe sig i. Paavirket af sin katolske Dronning og tillige ledet af Ønsket om at kunne bane Vejen for sin lille Søn Sigismund til Tronerne baade i det protestantiske Sverige og det katolske Polen, stræbte han at udtænke en Kirkeordning, som kunde forlige Protestanter og Katolikker. Han syntes, at dette vilde opnaas, naar man vendte tilbage til den ældste kristne Kirkes Lære og Gudstjeneste, som de havde været i Kirkefædrenes Dage før Pave Gregor den Store. Saa længe den gamle Ærkebisp Laurentius Petri levede, kunde Kongen ingen Vegne komme med disse Planer. Men efter hans Død 1573 udnævnte Kongen egenmægtig en ny Ærkebisp, der ogsaa hed Laurentius Petri og var den gamle Ærkebisps Svigersøn. Det var en føjelig og fredsommelig Mand, som helst gjorde hvad Kongen vilde. Ved hans Hjælp drev Johan da igennem, at en Rigsdag 1577 vedtog Indførelsen af en ny Forordning om Gudstjenesten (en »Liturgi«) kaldet »den røde Bog«. Denne Liturgi, som Kongen for største Delen selv havde udtænkt, genindførte mange katolske Skikke, saaledes næsten hele den katolske Messe og delvis latinsk Kirkesprog. Tillige holdt Kongen Haanden over de to Klostre, Vadstena og Nådendal, som endnu bestod. Denne Vending i Sveriges Kirkevæsen havde Paven og Jesuiterne fulgt med stort Haab, og tidlig havde hemmelige Jesuiter, navnlig Nordmanden Klosterlasse, vundet Johans Tillid og faaet Indgang i Sverige. Efter den røde Bogs Indførelse syntes det, som om Kongen vilde gaa et Skridt videre og helt gaa over til Katolicismen. Da Jesuiten Possevino kom til Sverige som Legat fra Paven, forhandlede Johan med ham daglig i flere Uger, lod sig derpaa skrifte af ham og modtog Nadveren efter katolsk Skik; »jeg omfavner dig og den katolske Kirke

Fig. 98. Johan III.

for evig«, udraabte Kongen. Men han forudsatte rigtignok, at Paven til Gengæld vilde gøre ham visse Indrømmelser: at baade Brødet og Vinen maatte uddeles ved Nadveren, at Præsters Ægteskaber tillodes o. lign. Det afslog Paven imidlertid bestemt, og derpaa strandede for denne Gang den katolske Generobring af Sverige. I Aaret 1580 forvistes Klosterlasse fra Stockholm.

Johans Kirkepolitik havde stødt paa vaagen Modstand hos mange svenske Præster og Teologer, saaledes hos Skolemester Abraham Angermannus (d. e. fra Ångermanland), og den svenske Borger og Bonde, som oprindelig havde faaet Lutherdommen paatrykt sig af en ydre Magt, Gustav Vasas Vilje, tog nu med Bevidsthed Parti for sine lutherske Præster. Naar Kongen forfulgte disse, søgte de Ly hos Hertug Karl, der baade af religiøs Overbevisning og af forstaaelige politiske Grunde havde sat sig bestemt imod, at den røde Bog indførtes i hans Hertugdømme. Dette vakte Kongens Forbitrelse, tilmed da han allerede paa Forhaand var vred over at have maattet indrømme Hertugen en saa selvstændig Stilling, der gjorde et slemt Indgreb i Kongemagtens Ret.

Men i en Række af Aar var Kongen den stærkeste. De ypperste Mænd i Højadelen, som den gamle Per Brahe og Finlands Helt Klas Fleming, stod stadig trofast ved Kongens Side. Da Dronningen døde (1583) og Johan derefter (1585) ægtede den svenske Adelsfrøken Gunilla Bjelke, styrkede dette yderligere hans Forbund med Højadelen. Han kunde derfor paa Vadstena-Rigsdagen 1587 tvinge Hertug Karl til at give Afkald paa mange af sine Friheder; men i de religiøse Spørgsmaal veg Hertugen ikke.

Saa kom der imidlertid ogsaa Rivninger mellem Kongen og Højadelen. Da Polens Konge Stefan Batori døde 1587, blev Johans og Katarinas Søn Sigismund, som gennem sin Moder tilhørte Polen og var opdraget i den katolske Lære, valgt til Polens Konge. Dette havde været Johans eget Ønske; men da det kom til Stykket, blev han bange for, hvad Sønnens Skæbne vel vilde blive i det fremmede Land, saa at han nu helst vilde beholde ham hjemme i Sverige, og kun efter sit Rigsraads indtrængende Opfordring bekvemmede han sig til at lade ham rejse. To Aar senere (1589) holdt han med stor Pragt et Møde med sin Søn i Reval og søgte her igen at faa ham til at opgive Polen og vende hjem. Men Rigsraadet satte sig atter bestemt imod det: det vilde føre til Fjendskab med Polen og mange andre onde Ting, saa Kongen maatte lade det fare. Men nu var Venskabet mellem ham og Raadsherrerne ude; han satte flere af dem i Fængsel og stræbte, skønt forgæves, at formaa Stænderne til at domfælde dem. Samtidig søgte han at blive Ven med Broderen Karl og overlod ham en stor Del af Regeringssagerne.

Saaledes var Stillingen, da Johan døde ud paa Aaret 1592. Den unge polske Konge Sigismund var nu ret Arving til Sverige. Indtil den ny Konge kunde komme til Landet og selv overtage Rigsstyret,

var Hertug Karl selvskreven til sammen med Raadet at føre Regeringen. Derved var det rent protestantiske Parti kommet til Magten, og det skyndte sig at bruge den. Et almindeligt Kirkemøde, som længe havde været paatænkt, indkaldtes til Upsala Marts 1593. Foruden Rigsraadet og 300 Præster, som deltog i Raadslagningen, strømmede andre Adelsmænd og Borgere til; Kirkemødet kunde med Rette føle sig som Udtryk for næsten hele det svenske Folk. Enstemmig vedtog det, at den hellige Skrifts Lære, som den var sammenfattet i Oldkirkens Bekendelseskrifter og i den augsburgske Konfession, var den eneste Rettesnor, at Johans Liturgi og Kirkeordning skulde ophæves, og al papistisk og kalvinistisk Vranglære forbydes; det sidste var imod Hertug Karls Ønske, thi han hældede til Kalvinismen. Da saaledes den rene Lutherdom havde sejret, svor alle Deltagerne, at de vilde ofre Liv og Blod for denne Tro, og Mødets Formand, Professor Nicolaus Botniensis, udraabte: »Nu er Sverige blevet én Mand, og alle har vi én Gud«.

Fig. 99. Sigismund.

D. 20. Marts 1593 udstædtes Vidnesbyrdet om, hvad Mødet havde vedtaget; det blev sendt ud i Landskaberne for der at blive kundgjort og underskrevet. Blandt Mødets Beslutninger var ogsaa den, at Upsala Universitet, som i lang Tid kun havde ført et Skinliv, skulde genoprettes.

Da Sigismund modtog Budskabet om Upsala Møde, nægtede han rentud at stadfæste dets Beslutninger. Ud paa Aaret 1593 kom han til Sverige med et stort og prægtigt Følge, i hvilket der var en pavelig Legat og andre katolske gejstlige. I Stockholm rejste sig en stærk Uvilje mod Polakker og Jesuiter, og der var idelige Slagsmaal mellem Borgerne og de fremmede. Da Sigismund saa kom til Upsala for at krones, indfandt Hertug Karl sig her i Spidsen for 3000 Mand og tvang derved Sigismund til at stadfæste, hvad Upsala Møde havde vedtaget, og at love kun at bruge Mænd af den evangelske Lære i Rigets Tjeneste; kun paa disse Vilkaar opnaaede Sigismund at blive kronet. Men da han Aaret efter drog tilbage til Polen, efterlod han en katolsk Adelsmand, Erik Brahe, som Statholder over Upland, og i de andre Landskaber havde han ligeledes udnævnt Statholdere, han kunde lide paa, saaledes i Finland Klas Fleming. Det havde da kun lidet at sige, at Rigsstyret skulde føres af Hertug Karl og Raadet. Statholderne lystrede ikke Hertugen; Klas Fleming førte hele Flaaden til Finland, hvor han i Forvejen for den russiske Krigs Skyld havde en stor Hær under sig. Rigsraadet begyndte at vakle; det havde — som i Unionstiden — en naturlig Forkærlighed for en udenlandsk Konge, der ikke vilde kunne hæmme Højadelens Magt saa stærkt som en kraftig Rigsforstander i Landet selv. Her-

tugen maatte da, som i sin Tid Sturerne, søge sin Støtte hos Rigets Stænder, der med Liv og Sjæl sluttede sig til ham. To Rigsdage (i Søderkøping 1595 og i Arboga 1597) vedtog, at Hertugen skulde være Rigsforstander, og at enhver, som satte sig derimod, skulde straffes. Imens var Spændingen mellem Hertugen og Raadet blevet saa stærk, at adskillige af de fornemste Rigsraader flygtede fra Sverige og rejste ned til Polen til Kong Sigismund. Klas Fleming, som havde ført Krigen mod Rusland til en lykkelig Slutning, idet Sverige ved Freden i Teusina 1595 beholdt hele Estland og af Ingermanland Narva, optraadte i Finland som en næsten uafhængig Hersker og ænsede ikke Rigsforstanderen. Hans haarde Styre fremkaldte en Almuerejsning, kaldet Klubbekriget, d. e. Køllekrigen, som han paastod var fremkaldt ved Hertug Karls Stemplinger og som han kuede i Blod. Kort derpaa døde han; men ogsaa hans Efterfølger Arvid Stålarm var Kong Sigismunds tro Mand.

Fig. 100. Hertug Karl (IX).

Udbruddet af den aabenlyse Krig mellem Hertug Karl og Kong Sigismund vakte store Forhaabninger i det katolske Europa, især da hos Filip II af Spanien, der allevegne optraadte som øverste Forkæmper for og Leder af det katolske Parti. Naar Sigismund først havde vundet Sverige, tænkte Filip sig, skulde Katolikkerne fra begge Sider falde over Danmark og Nordtyskland og genrejse Pavekirkens Magt her; i Elfsborg skulde en spansk-katolsk Flaade udrustes til et fornyet Tog mod England, som 10 Aar før havde afslaaet Angrebet af Filips store Flaade (»den uovervindelige Armada«). Den følgende Menneskealder fik virkelig at se, at Udfaldet af Kampen oppe i det afsides Sverige blev afgørende for den store europæiske Religionstvist, thi det blev det protestantiske Sverige, som i Trediveaarskrigen standsede de katolske Hæres Sejrsløb. Derfor er Karls og Sigismunds Fejde en Ting af verdenshistorisk Betydning.

I Sommeren 1598 sejlede Sigismund fra Danzig til Kalmar med 5000 Mand, samtidig med at Arvid Stålarm og hans Finner gjorde et Angreb paa Uplands Kyst. Sigismund fandt Lydighed i de vig-

tige Byer Kalmar og Stockholm og hos en stor Del af Adelen, navnlig i Gøtalandene, medens Karl — som Unionstidens Rigsforstandere — kunde stole paa Almuen i hele Riget, især Dalkarlene, og paa alle Stænder i sit Hertugdømme. Første Gang Hærene kom hinanden nær — ved Stegeborg i Østergøtland —, saa det galt ud for Hertug Karl, hvis Tropper blev indesluttede af Polakkerne; men Sigismund, der kunde have knust sine Fjender, lod dem slippe ud af Klemmen. Snart efter var Stillingen helt forandret; Hertug Karls Flaade naaede frem til Stegeborg, saa at Sigismund ikke turde blive for nær ved Kysten og trak sig længer ind i Landet ad Linkøping til, fulgt af Karls Tropper. Just som Sigismunds Hær stod paa begge Sider af Aaen Stånge, af denne skilt i to Dele, kastede Hertugen sig over den og slog den fuldstændig. Dette Slag ved Stångebro afgjorde Sveriges Skæbne. Sigismund maatte bede om Forlig, hvad han kun opnaaede mod at udlevere de førnævnte flygtede Raadsherrer; men iøvrigt nøjedes Hertugen med, at Sigismund svor at styre efter sin Kongeed og at sende de fremmede Krigsfolk ud af Riget. Derpaa opløste Hertugen sin Hær og sendte Bud til Dalkarlene, som havde samlet sig ved Brunebæks Færge, om at gøre ligesaa, da der nu var Fred og Forlig med Kongen. Men Sigismund bar sig ligesaa svigefuldt ad som forrige Gang. Han havde, før han underskrev Eden paa dette Forlig, fortroligt erklæret til sine katolske Raadgivere, at han regnede denne Ed for ugyldig; nu rejste han da heller ikke til Stockholm for at overtage Regeringen, som han havde svoret, men til Polen for at ruste en ny Hær mod sit Arverige. Dette Edsbrud kostede ham Sveriges Krone. Stænderne samledes og meddelte Sigismund, at om han ikke holdt sine Løfter, kunde de ej længer være ham hørige og lydige, og de svor Hertug Karl Troskab som »Rigets regerende Arvefyrste«. Karl gik haardt frem mod Sigismunds Tilhængere, belejrede og indtog Kalmar og sejlede med stor Stridsmagt til Finland, hvor Stålarm og hans Tilhængere hurtig maatte falde tilføje. Men den strænge og uforsonlige Sejrherre lod en Mængde af sine Modstandere henrette, alene i Åbo omkring tyve. Efter sin Hjemkomst fra Finland holdt han derpaa en Rigsdag i Linkøping i Febr. 1600, hvor han vilde opgøre sit Regnskab med de fængslede Raadsherrer. Han udtog blandt alle Rigsdagens Stænder godt 100 Mand som Dommere og optraadte selv overfor dem som Anklager mod disse Raadsherrer og nogle af deres Partifæller, idet han skyldte dem for landsforrædersk Færd. Nogle af de anklagede bekendte sig skyldige og bad om Naade, hvorfor de slap med Livet men holdtes i Fængsel indtil videre; men fem Adelsmænd, hvoriblandt fire Rigsraader, som standhaftig hævdede at være uskyldige, domfældtes og henrettedes. Om en af dem, Gustav Baner, har hans Datter fortalt: paa Dødsdagens Morgen, da han skulde sige Farvel til Hustru og Børn, tog han sin Salmebog og sagde: »Kære Børn; der er handlet saaledes imod mig, at jeg ikke kan efterlade eder nogen Arv; men det beder jeg jer

om: naar I hører mit Navn, skal I aldrig slaa Øjnene ned for min Skyld, og den Arv skatter jeg højere end Alverdens Guld«. Paa Vejen til Retterstedet, da Mængden stimlede sammen for at se ham, raabte han: »Her er en Mand, som har tjent Sverige ærlig i 30 Aar og nu faar en saadan Løn.« Og saaledes vedblev de alle at hævde deres Skyldfrihed. Paa Skafottet udraabte Ture Bjelke: »Jeg ser et draget Sværd og et sammenbundet Ris over mit Fædreland. Gud, du som er barmhjertig og naadig, sønderriv Riset og stik Sværdet i Skeden.« Dette saakaldte Linkøping Blodbad gjorde stærkt Indtryk rundt i Landet. Ved Hertug Karls ubønhørlige Grumhed mod sine Fjender blev alle de, som var bleven Sigismund tro, slagne af Rædsel, og mange, som hans Arm endnu ikke havde naaet, flyede bort fra Sverige og prisgav deres Gods, der blev inddraget under Kronen.

Alt dette havde Sigismund set paa uden at foretage sig noget. I Sommeren 1599 modtog han Stændernes endelige Opsigelsesbrev, men endnu i dette indrømmedes hans Søn Vladislavs Arveret, om han vilde sende Drengen til Sverige og lade ham opdrage som Protestant. Da dette ikke skete, vedtog Stænderne 1600, at ikke blot Sigismund men ogsaa hans Efterkommere havde mistet Retten til Sveriges Krone. De tilbød saa selvfølgelig Kronen til Karl, som i et og alt udøvede en Konges Myndighed, men som først 1604 begyndte at kalde sig Konge, efter at Sigismunds yngre Broder Johan havde frasagt sig sin Arveret.

Samtidig med at Sverige saaledes maatte slaa uafbrudte og oprivende Kampe igennem, havde Danmark-Norge efter Syvaarskrigens Afslutning Fred i over 40 Aar (indtil 1611). Denne lange Fredstid er noget nær det sidste Afsnit af Danmarks Historie, som der virkelig er Glans over; det er Kronborgs og Tyge Brahes og den unge Kristian IV's Tidsalder.

Der var i største Delen af Frederik II's Tid et godt Forhold mellem Kongen og hans Adel. Men fra første Færd havde det ikke helt været saaledes. Den unge, ildfulde og dristige Konge havde i sine første Aar kastet sig ud i vidtløftige og farefulde Foretagender, som Rigsraadet var imod. Navnlig Krigen med Sverige, hvis Formaal jo var Unionens Genoprettelse, begyndte han imod Rigsraadets Vilje og havde aabenbart til Hensigt selv at føre sin Hær. Men snart sandede han, at han ikke magtede hvad han havde taget sig paa. Og med sundt og klart Blik for, hvem der duede, lagde han Krigens Ledelse i Hænderne paa Mænd som Daniel Rantzau og Frants Brockenhuus. I det hele lærte han hurtig at vælge sig de dygtigste Raadgivere, som overhovedet fandtes; han indrømmede frit, at han ikke selv forstod sig paa Statssager, og skænkede sin fulde Tillid til Johan Friis, der vedblev at være hans Kansler,

som han havde været Kristian III's. Alligevel blev Stillingen betænkelig for Kongen. I Aaret 1565 saa det helt farligt ud; Svenskerne syntes at ville sejre, Pengene slap op for Kongen, og Adelen viste aabenlyst sit Misnøje mod ham, ja der taltes om at det var nødvendigt at afsætte Kongen. Men da lykkedes det Frederik II — vel efter Johan Friis's Tilskyndelse — at finde den rette Mand til at bringe Rigets Sager paa Fode igen.

Denne Mand var Peder Okse, en rig laalandsk Adelsmand, som under Kristian III's Regering havde vist sig baade som en behændig Statsmand og en vældig Samler af Jordegods og Len. Men i sin Griskhed kom han Kristian III's Interesser for nær, maatte opgive sine Forleninger og — da Kongen ikke nøjedes med det, men rejste flere Klagepunkter mod ham — flygte ud af Riget 1558. Han drog til Kristine af Lothringen, Kristian II's Datter, der stadig arbejdede paa at faa Forbindelser med den danske Adel og vinde Danmarks, ja hele Nordens Kroner. I Aarene 1564 og 1565 kunde det se ud, som om dette ikke var helt umuligt, og Peder Okse har sikkert været med i disse Planer. Men saa tilbød Frederik II ham Forlig, gengav ham hans Godser og optog ham paany i Rigsraadet (1566); Aaret efter blev han Rigshovmester. Med hans Hjemkomst indtraadte der straks et bedre Forhold mellem Kongen og Raadet. Rigsraadet gik ind paa at bevilge ny Skatter, som Adelen for en stor Del skulde betale og som den ogsaa Landskab for Landskab gav sit Minde til, men Forvaltningen af disse Indtægter blev da ogsaa lagt i Rigsraadets Haand. Dernæst omordnede Peder Okse Øresundstolden, saa den for Eftertiden svaredes efter Ladningens Værdi — ikke som en bestemt Afgift for hvert Skib —, hvad der gav Kongen forøget Indkomst. Endvidere ordnede han Udgifterne til Hæren og Hofholdningen saaledes, at intet bortødsledes. Ogsaa i Lensstyrelsen varetog han Kongens Tarv, og han lod slaa god Mønt. Ved denne sunde og kraftige Finanspolitik skaffede han Midler til at føre Krigen til Ende og derefter at afbetale Kronens Gæld.

Fig 101. Peder Okse.

Peder Okse havde som ung besøgt de ypperste Højskoler i Frankrig, Italien og Tyskland og havde en vaagen Interesse for Be-

tydningen af videnskabelig Dannelse. Endnu mens Syvaarskrigen varede, oprettedes Kommunitetet, d v. s. der blev henlagt en betydelig Mængde Jordegods til Hjælp for studerende. Han tog sig venlig af lærde Mænd som Niels Hemmingsen, Anders Sørensen Vedel og den unge Tyge Brahe. Som Godsejer var han en Foregangsmand og stræbte at indføre ny Ting, som han havde lært at kende i Udlandet, især i Lothringen. Paa sin Gaard Gisselfeld havde han Karpedamme. Han fik Kongen til at udstæde en Befaling til Bønderne i Sydsjælland om at sommerpløje Jorden — et Fremskridt som dengang strandede og som først gennemførtes 200 Aar senere. Overalt ser vi ham som den praktiske, højt dannede, ivrigt virksomme Mand. Men en lidenskabelig Godssamler vedblev han alle Dage at være. Ved Køb, Mageskifte osv. skrabede han Herregaard paa Herregaard til sig; hans Hustru Mette Rosenkrans bragte ham bl. a. Vallø.

Fig. 102. Vallø bygget af Mette Rosenkrans.

Efter Peder Okses Død 1575 førtes Styrelsen videre i væsentlig samme Aand. Frederik II's vigtigste Medhjælpere blev nu Rentemesteren Kristoffer Valkendorf, den samme som havde avet Tyskerne i Bergen (S. 186), og Kongens Kansler Niels Kaas. Den store økonomiske Fremgang, som dels havde sin Grund i at der var Fred, dels i den stærke Prisstigning som siden skal omtales, gjorde det muligt, at Kongens Indtægter kunde vokse uden at Adelen følte det som en Nedgang i sine Begge Parter kunde finde Raad til store Bygningsforetagender, blandt hvilke det ypperste var Slottet Kronborg. Det havde den stolte Opgave at holde Vagt ved Øresunds Snævring, at intet Skib skulde unddrage sig den Pligt at svare sin Told til Danmarks Konge, »Østersøens Herre«.

Thi skønt den danske Flaade i Syvaarskrigen ikke havde kunnet veje op mod den svenske og skønt den ikke siden forøgedes, blev under Sveriges langvarige indre Splid Danmark regnet for Nordens Hovedmagt og navnlig for Herre paa Havet. De fremmede Skibe

maatte stryge Topsejlet, naar de mødte en dansk Orlogsmand. Det lyder endda ikke saa mærkeligt for Nutiden, at Frederik II kunde hævde sig som Herre i Sundet og paa Østersøen. Men han var tillige Norges Konge og regnede sig for Herre paa de Have, der omgiver Norge, Færø og Island, hvor Hanseater og Engelskmænd kappedes om at blive de første i Handel, Fiskeri og Sørøveri. Færingen Magnus Hejnsen, der selv var halvt Købmand (i Bergen), halvt Sørøver, fejdede i Kongens Tjeneste frejdig mod de fremmede Kapere, sejlede vidt om og søgte endog i Kongens Ærende at genfinde den gamle norske Bygd i Grønland. (Efter Frederik II's Død blev han for sin hele voldsomme Færd dømt og henrettet, men lidt

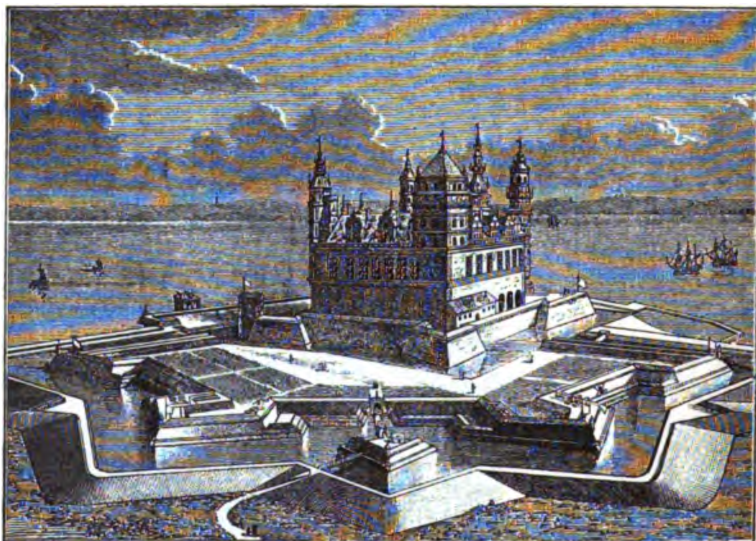

Fig. 103. Kronborg.

senere kendtes Dommen magtesløs og hans Lig blev hæderlig jordet). Med Skinsyge saa Frederik II paa, at engelske Skippere fandt Vej Norden om Norge til Arkangel; ja, det ymtedes om, at de ad den Vej maaske sejlede til Indien. Men igennem Kongen af Danmarks og Norges Have maatte egentlig ingen sejle uden hans Tilladelse Det var denne Opfattelse af Herreretten over Havet som laa til Grund for Øresundstolden, og som baade i Frederik II's Øjne og i de fremmede Magters gav ham Ret til at forøge den. Det laa da i hans egen Interesse at gøre Vejen gennem Kattegattet og Sundet let og tillokkende; derfor lod han allerede 1561 indrette Fyr — oprindelig kun »Vippefyr« — paa Skagen, Anholt og Kullen; senere kom dertil Fyr paa Niddingen ved Hallands Kyst og paa Falsterbo;

under Kristian IV tændtes det første norske Fyr, paa Lindesnæs. Dette er den første historiske sikre Begyndelse til vort Fyrvæsen; det fortælles nok, at Valdemar Sejr paa Lybækkernes Bøn havde sat et »Vartegn« paa Falsterbo, men at dette »Vartegn« har været et Fyr, er en usikker Gisning.

Forholdene i Sønderjylland og Holsten blev under Frederik II saa indviklede, at vi kort maa gøre Rede for dem.

Da Kong Frederik II kort efter sin Faders Død maatte give sin Broder Hans den Yngre (saa kaldet til Adskillelse fra Farbroderen Hans den Ældre fra Haderslev) en Tredjedel af Kongens Bondegods i Hertugdømmerne som Arvepart, fandt Landdagene sig vel i dette, men satte sig tillige bestemt imod at hylde flere end Kong Frederik II som regerende Hertug ved Siden af Farbrødrene, saa at Hans den Yngre ingen Del fik i Hertugdømmernes Regering og maatte nøjes med at være en stor Godsejer med Hertugtitel. Hans Part blev Als, Ærø og Sundeved i Sønderjylland og Pløn i Holsten; hans Hovedslot var Sønderborg; senere, da Hans den Ældre døde uden Børn og hans Hertugdømme deltes mellem Adolf, Kongen og Hans den Yngre, fik denne sidste Ryd Kloster i Angel.

Hertug Hans af Sønderborg blev en dygtig, grisk og haard Godsherre, som nedlagde hele Landsbyer for at oprette Avlsgaarde, der voldte forøget Hoveri for Bønderne, og som købte den gamle Adel ud af Als og Sundeved. Han kunde efterlade sig samlede, veldyrkede Godser med en kuet og trælbunden Bondestand; men da han ved sin Død havde fem Sønner, som hver fik sin Del af Arven, blev der dog ikke særlig meget til hver. Fra ham nedstammer de forskellige sønderborgske Hertuglinier: Augustenborg, Lyksborg, Pløn og Beck (som nu hedder den lyksborgske).

Det øvrige Sønderjylland var efter Hans den Ældres Død delt i fire Hovedafsnit, der strakte sig i Vest og Øst: Haderslev og det nordlige Slesvig over til Vesterhavet var Kongens, Aabenraa og Tønder den gottorpske Hertugs, Flensborg var atter kongeligt, Slesvig med Gottorp hertugelig. Frederik II var virksom for at danne sig sammenhængende Godsdistrikter og købte derfor for en stor Del Adelen ud af sin Part af Sønderjylland, og Gottorperen gjorde hist og her ligesaa. Derved blev de fleste Nordslesvigere Kongens Bønder i Stedet for Adelens, hvad der siden blev af Vigtighed for deres Stilling.

Ved disse Delinger blev de statsretlige Forhold i Sønderjylland end mere forviklede og uklare. Det saa stærkt splittede Hertugdømme var stadig et Len af Danmarks Krone; men hvilke Pligter der fulgte deraf, stod uafgjort hen, indtil man endelig 1579 efter langvarig Tvist naaede til et Forlig (i Odense): det fastsloges, at Lenet var arveligt, men kun paa Sværdsiden, og at det i Krig skulde yde en bestemt Krigshjælp. Den højtidelige Forlening fandt

saa Sted 1580 paa Odense Torv. Fire Adelsmænd, der forestillede de fire Fyrster (Kongen, Adolf af Gottorp, Hans den Ældre og Hans den Yngre) knælede for Tronen, æskede Lenet i deres Herrers Navn og aflagde Lenseden, og derpaa overdrog Kongen lovformelig de tre Hertuger og sig selv Lenet. Men de fire Lensbreve fik ikke helt det samme Indhold, idet Hertug Hans af Sønderborg kun fik Lensbrev paa sit særlige lille Len med Løfte om Arveret til hele Hertugdømmet, saafremt de »regerende« Linier alle uddøde paa Sværdsiden.

Frederik II døde 4. April 1588 paa Antvorskov. Han fortjener det Lov, at han var ikke nogen smaatskaaren Natur. Han vidste at finde de dygtigste Statsmænd og at lade dem faa det nødvendige Raaderum; han var endog i de trange Krigsaar rundhaandet i sin Understøttelse af Studier; Tyge Brahe fik af ham storslaaet Bistand til sine Granskninger, og overfor de fanatiske Lutheranere søgte han at holde sin Haand over Niels Hemmingsen. Selv havde Frederik II vel ikke særlig fremragende Aandsevner, men han ejede en sund Dømmekraft; han var livsgraadig, stærk og rask, og hans Død syntes at indtræffe for tidlig. Sikkert havde Anders Vedel Ret i de saa ofte anførte Ord, han udtalte i sin Ligprædiken over Frederik II: »Man mener, at dersom Hans Naade kunde haft Aarsag for fremmede Fyrsters og udlændiske Legaters og andre sine gode Mænds daglige Omgængelse at holde sig fra den almindelige skadelige Drik, som nu over al Verden iblandt Fyrster og Adel og den menige Mand alt for meget gængs er, da syntes for menneskelige Øjne og Tanker, at Hans Naade kunde have levet mangen god Dag længer.«

Frederik II havde giftet sig temmelig sent. Aarsagen hertil maa vistnok søges i, at han i sine unge Dage havde haft en varm Forelskelse i en Adelsfrøken Anna Hardenberg, hvem han havde villet gøre til sin Dronning, men han havde ikke formaaet at sætte det igennem. Først i Aaret 1572, da han var 37 Aar gammel, holdt han Bryllup med sit Søskendebarn Sofie af Meklenborg. I Ægteskabets første Aaringer fik Ægteparret kun Døtre; men i 1577 fødtes paa det af Frederik II byggede Frederiksborg Sønnen Kristian. Han blev allerede som lille Barn valgt til Tronfølger af Rigsraadet og snart hyldet i Rigets Landskaber, saa at der ved Frederik II's Død ikke foretoges noget Kongevalg. Men indtil den unge Prins blev myndig, overtoges Styrelsen af en Formynderregering af fire Rigsraader: Niels Kaas, Kristoffer Valkendorf og to andre. Formynderregeringen, hvis Sammensætning efterhaanden ændredes, ledede Rigsstyrelsen i det hele i samme Aand som havde været gældende under Kristian III og Frederik II, saa at Kronens Magt og Indtægter ikke indskrænkedes. Men tit var der Strid mellem Rigsraadet og Enkedronning Sofie, navnlig om

den unge Konges Opdragelse, idet Enkedronningen var utilfreds med, at den mest ledede af Danske, saa hun frygtede, at Sønnen skulde komme for langt bort fra hende og hendes tyske Frænder og lære for lidt af den ny Tids Hofskik og finere Lader. Men den unge Konge blev praktisk og sundt opdraget, blev vant til at tumle sig til Skibs og til Hest, vel øvet i Latin, Italiensk og Fransk, dygtig i Tegning og Bygningskunst. Allerede 1593 blev han erklæret for myndig i Hertugdømmerne og begyndte at tage Del ogsaa i Kongerigets Sager, hvor han tog sig af Bygning af Orlogsskibe og Forbedring af Rigets Slotte. Han var dog endnu ikke erklæret for myndig af det danske Rigsraad, da Niels Kaas døde 1594. Men paa sit Dødsleje overgav Kansleren ham Nøglen til den Hvælving, hvor Kronen, Sceptret, Sværdet og Æblet gemtes, idet han sagde: »Jeg lovede eders kgl. Majestæts Fader at stræbe efter, at den kongelige Krone kunde komme paa eders Hoved . . . Som Gud nu vil kalde mig fra denne Verden, vil jeg ingen anden levere Rigets Klenodier til uden til eders kgl. Majestæt selv.« Men efter Niels Kaas's Død syntes det som om Rigsraadet ønskede at holde den unge Konge nede og udsætte hans Regeringstiltrædelse saa længe som muligt. Det var i denne Tid, man søgte at faa ham til at tage Ophold paa Skanderborg og at nøjes med at drive Sømandskab paa Skanderborg Sø med et lille Fartøj taklet som et rigtigt Skib — thi dette skal efter Troels Lunds Undersøgelser være den sande Kerne i det velkendte Sagn om hans Skib paa Skanderborg Sø. — Men selvfølgelig tilfredsstillede dette ikke den unge Fyrste, og endelig i 1596, da Kristian IV gik i sit tyvende Aar, maatte Rigsraadet kende ham for myndig, hvorpaa han med stor Højtidelighed blev kronet i Frue Kirke.

Fig. 104. Bahus Slot. Efter Pufendorf: Karl Gustavs Levned.

SAMFUNDSLIVET EFTER REFORMATIONEN.

Da de spanske Opdagere og Eventyrere i 1500'erne naaede ind i Amerikas Fastland til Mexiko og Peru, blev de Herrer over Sølv- og Guldlejer, der var langt rigere paa de ædle Metaller end de Miner i den gamle Verden, som hidtil havde været kendte. Hvert Aar førte de spanske »Sølvflaader« umaadelige Mængder af Guld og Sølv hjem til Spanien, hvorfra det spredtes ud over Europa. Det gik da med Pengene som det gaar med enhver Vare, som kastes ud paa Markedet i store Masser: den synker i Pris. Nu var det Pengene, Sølvet og Guldet, der sank i Værdi, d. v. s. i Købeevne. Den Sum i Sølv, som før havde haft en Hests Værdi, havde nu snart kun den halve eller endnu mindre. Omsat efter vor almindelige Udtryksmaade betyder dette, at alle andre Varer kom til at koste flere Penge: en almindelig Prisstigning indtraadte. Den mærkedes først i de store italienske Handelsstæder, som var Hovedsæde for Datidens Pengemarked, men naaede derfra efterhaanden til det øvrige Europa. Her i Norden mærkes Prisstigningen fra omkring 1550; ved Aar 1600 var heroppe alle Ting omtrent tre Gange saa dyre som i Kristian III's første Aar. Naar vi udførte Korn eller Kvæg, Tømmer eller Tjære, blev disse Varer følgelig betalte med tre Gange saa mange Penge som før. Derved fik de nordiske Lande rørlig Kapital, som gjorde det muligt for

Kongerne at opkræve større Skatter og Lensafgifter; Jordejerne — først og fremmest Konge og Højadel — fik Midler til at købe Godser, og man indsaa, at det lønnede sig at opdyrke Jord, som før havde ligget udyrket hen. De ny Samfundsforhold efter Katolicismens Fald medvirkede til, at der blev arbejdet stærkere end før; der var færre Hellig- og Hviledage, der var efter Klostrenes Ophævelse færre ledige Hænder, og Adelens sociale Magt var saa stor, at den nok skulde kunne faa sine Bønder til at arbejde. Ogsaa Købstæderne mærkede Prisstigningens Følger; de fik Penge til større Handelsforetagender, hvad der yderligere lettedes ved, at de før saa overmægtige Hansestæder var i Tilbagegang; adskillige Borgere vandt sig saadanne Rigdomme, at de kunde kappes med Adelen i Pragt.

Fra Middelalderen af havde selv de største Adelsmænd sjælden ejet meget samlet Gods; deres store Ejendomme bestod mest i

Fig. 105. Lyksborg.

spredte Gaarde, ofte i flere Landskaber (jfr. for Sveriges Vedkommende S. 203), — det var Strøgods. Nu kom de samlede Godsers Tid. Vi har allerede omtalt, hvorledes Frederik II i Nordslesvig stræbte at danne sig et stort uafbrudt Godsomraade, ikke alene for Godsdriftens Skyld, men lige saa meget for at have et sammenhængende Jagtland, og hvorledes Hans den Yngre i Sundeved og Als skabte sig et velordnet og strængt avet Storgods. Ogsaa i Kongeriget Danmark hørte Køb og Mageskifter med lignende Formaal til Dagens Orden. I det nordsjællandske Skov- og Jagtland tilbyttede Frederik II sig af Herluf Trolle Hillerødsholm og opførte der Slottet Frederiksborg, som hans Søn senere helt ombyggede; Herluf Trolle fik i Bytte Skovkloster ved Næstved. Den kraftigste blandt alle Tidsalderens godssamlende Herremænd var som før nævnt Peder Okse, der ikke blot skrabede mange Ejendomme og Forleninger sammen, men stræbte at drive dem op ved Fremskridt

i Dyrkningsmaaden; hans Bønder maatte om Sommeren pløje den utilsaaede Vang brak, og han indførte Karper, Karusser, Krebs, Klokkefrøer og flere Slags Frugt. Naar en Adelsmand havde faaet sit Gods nogenlunde samlet, byggede han sig en statelig Sædegaard med en prægtig Slotsbygning, udstrakte Ladebygninger og ofte en stor Have. Stundom blev en Del Bondegaarde nedbrudte og deres Jorder lagt til Herregaarden. Opførelsen af en saadan Herregaard medførte, at Bønderne fik forøget Hovarbejde med Teglbrænding og Kørsel af Sten o. lign.; en Mængde Mursten hentedes fra de gamle Klosterbygninger, som nu brødes ned. Men ogsaa efter at Opførelsen

Fig. 106. Købstadhus fra Køge. Det har endnu Landsbyens Præg (Mejborg).

var fuldendt, vedvarede Byrderne for ialfald de Bønder, der boede i Herregaardens Nærhed; de blev »Ugedagstjenere«, som — foruden at dyrke deres egne Gaarde — skulde gøre Hoveriarbejde paa Herregaarden og dens Marker. Det er forstaaeligt nok, at Bønderne i senere Tider mindedes mange af denne Slægts Herremænd og Fruer som onde og gerrige Mennesker, der efter Døden enten pintes i Helvede eller ikke kunde finde Ro i Graven og hver Nat maatte »gaa igen« paa de Steder, hvor de havde pint Bønderne og røvet fra dem. Af de mange Slotte, som Fyrster og Adelen rejste i de danske Lande, staar ikke faa endnu i vore Dage. Blandt de navnkundigste var Tyge Brahes Uranieborg paa Hven, Peder Okses Gisselfeld og Mette Rosenkrans's Vallø i Sydsjælland; paa Fyn

Hesselagergaard som Johan Friis opførte, og Egeskov der byggedes af en af Syvaarskrigens navnkundige Hærførere Frans Brockenhuus: den rejstes paa nedrammede Pæle og Fyld ude i en lille Sø; i Vendsyssel byggede Ingeborg Skeel den prægtige Vorgaard, Jørgen Rosenkrans opførte Rosenholm Nordøst for Aarhus. Hans den Yngre byggede Lyksborg Slot. I Holsten var det den kongelige Statholder, Johan Rantzaus hovedrige og lærde Søn Henrik Rantzau, som overstraalede alle ved sine Pragtbygninger, navnlig Wandsbeck Slot og den Rantzauske Slægts Hovedsæde Breitenburg.

Det var ikke alene Adelens Byggeforetagender som gav Danmark i det ydre et nyt Præg. I Købstæderne opstod mange ny Stenhuse, saa at træbyggede Stæder snart blev en Sjældenhed; ogsaa i Landsbyerne veg de gamle Træhuse mere og mere for Bindingsværksbygninger, navnlig i de Egne af Landet, hvor Skoven begyndte at tyndes. Thi Overgangen fra Træ- til Stenbygning havde ikke blot sin Grund i, at Stenhusene var sikrere og pynteligere, men tillige deri, at Tømmeret blev dyrere, idet Skovene svandt ind, maaske især ved at der til Kongens Orlogsflaade aarlig maatte fældes mange Hundrede Egetræer. I Sønderjyllands Skovegne (Billede S. 185) og i en Del af de skaanske Lande rejstes endnu længe efter denne Tid Gaarde af Træ; men i det øvrige Danmark byggede Bønderne nu Bindingsværk med klinet Ler eller helst Mursten mellem Plankerne. Vi træffer nu i næsten hele Danmark den firlængede Gaard som en ret hyppig Form. Hvad vi kender til Tidens Bon-

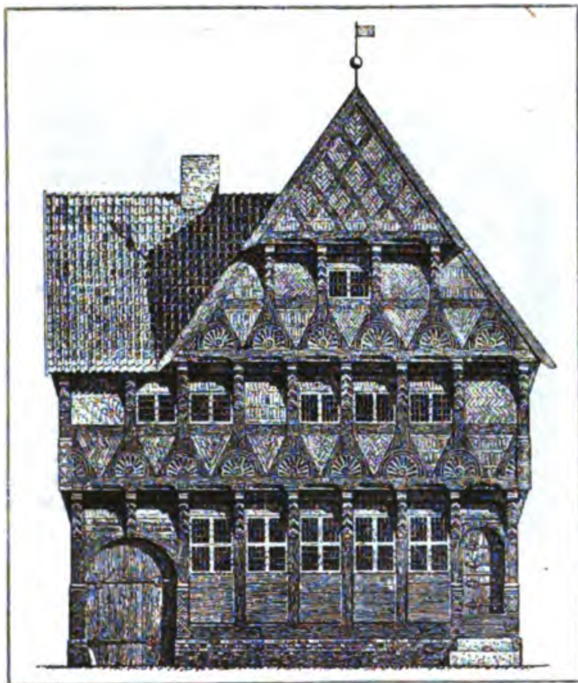

Fig. 107. Fra Ribe. Bindingsværkshus, enten fra Renæssancetiden eller fra Slutningen af Middelalderen (Mejborg)

degaarde, tyder paa ikke helt ringe Velstand; det ser ud til, at den Nedgang i Bondens Stilling, som medførtes af Godssamlinger og Herregaardsopførelser, ofte opvejedes af den Fremgang, som var en naturlig Følge af Prisstigningen og den lange Fredstid.

Den Forandring, der var sket med Adelens Stilling i Samfundet, idet dens Krigerkald traadte i Baggrunden for dens Virksomhed som Godsejer eller som Rigets Embedsmænd, medførte en tilsvarende Ændring i den unge Adelsmands Opdragelse. Tit sendtes Drengene nu i Latinskole og senere paa Udenlandsrejser, ofte under Tilsyn af en ung lærd. Niels Kaas havde saaledes først gaaet i Viborg Skole, derefter studeret i København, hvor han var i Huset hos Niels Hemmingsen; saa rejste han udenlands, studerede i Wittenberg og andre Steder, men gæstede ogsaa de Krigshære, han kunde faa Lejlighed til at se, for at gøre sig bekendt med deres Kunst. Det var en finere, fredeligere Dannelse end før, som de unge Adelsmænd nu behøvede: Sprogkundskaber, Indsigt i Statsstyrelse, Finhed i Omgang med Mennesker; uden disse Egenskaber kunde Adelsmanden ikke løse sine ny Opgaver og udsatte sig for at blive slaaet af Marken af dannede uadelige. Men Opholdet i de fremmede Landes store Stæder medførte mange Fristelser og Farer for levelystne Ynglinge, og mange alvorlige Mænd og Kvinder ønskede at hæmme de alt for tidlige Udenlandsrejser. Dette var en af de mange Grunde til, at man saa ivrig stræbte at faa Studierne paa Fode her hjemme. Herluf Trolle og hans Hustru Birgitte Gjø indrettede Skovkloster til en Skole, der fik Navnet Herlufsholm; i Sorø stiftede Frederik II paa Grundlag af det gamle Klostergods en Skole og Opdragelsesanstalt, hvortil Kristian IV siden knyttede et ridderligt Akademi. Slige Stiftelser gjorde vel Nytte, men Udenlandsrejserne kunde de ikke hindre. Naar saa den unge Adelsmand kom hjem, søgte han at faa Tjeneste ved Hoffet som Page eller

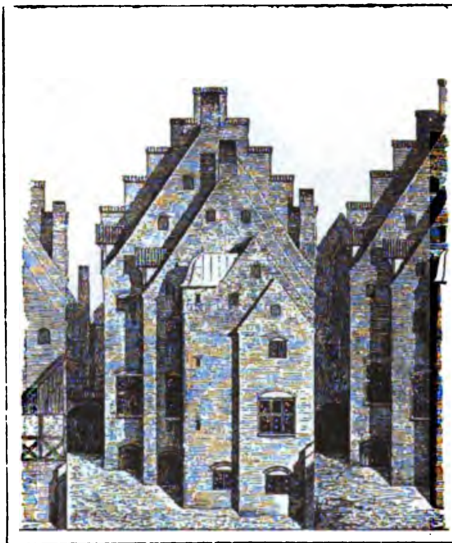

Fig. 108. Fra Flensborg. Købmandsgaard, hvis Hovedgavl (med Takkerne) vender ud mod Hovedgaden, medens Bagsiden vender ud mod Skibsbroen (Mejborg).

Kammerjunker, at gøre sig gældende som Statsmand eller nøjedes med Livet som Godsejer. Væbner og Ridder blev nu kun Navne paa Hofrang; mange Adelsmænd forstod knap længer at omgaas Hest og Harnisk. Men til Gengæld blev Herregaardene ofte Hjemsteder for boglig og kunstnerisk Dannelse. Adskillige Adelsmænd og Adelsfruer kastede sig over Bøger og Studier med en Iver, som om de følte, at nu gjaldt det først og fremmest om at være de førende paa dette Omraade; Tyge Brahe er her den ypperste mellem alle. Det er navnlig værd at mærke, hvorledes mange af Adelens Kvinder dyrkede Videnskab og Digtning; ofte kunde de Latin saa godt, at de skrev latinske Vers, stundom dyrkede de endog Græsk og Hebraisk, foruden at de kunde Fransk, Tysk, Hollandsk eller Engelsk; de indsamlede og nedskrev med Forkærlighed

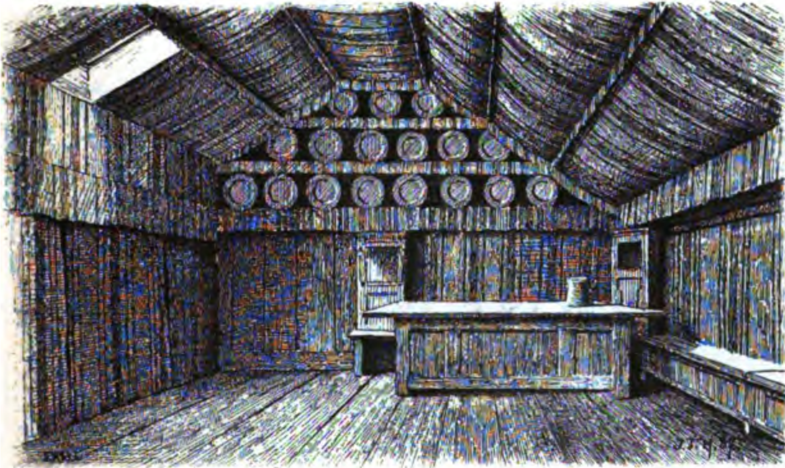

Fig. 109. Bondehus fra Halland. Helt middelalderligt.

gamle Viser, som var ved at glemmes. I denne Adel fandt fattige unge studerende let Velyndere og Hjælpere. Kristoffer Valkendorf stiftede saaledes et Kollegium for fattige Studenter; det fik Hjem i det gamle Hvidekloster (Karmeliterkloster) i St. Pederstræde i København.

1500'ernes anden Halvdel er den danske Adels mest glimrende Tid, men tillige dens sidste Storhedsalder. De bedste Mænd i den Slægt, der bar Landet frem efter Grevefejdens Opløsning og som efter Holstenernes Overmagt genvandt sin Plads som Rigets ypperste Tjenere, som endnu havde den gamle Tids Krigerdyder og dertil ejede den ny Tids Værdsættelse af Fredens Idræt, var helstøbte Personligheder, sikre i deres Dom om Livet, klare over deres Pligt. Endnu i Syvaarskrigen ejede den danske Adel den gamle Kriger-

stands Følemaade. Velkendt er det Svar, som Herluf Trolle gav Niels Hemmingsen, da denne syntes at undre sig over, at han vilde tage sig Krigens Byrder paa: »Hvorfor er vi Herremænd? Hvorfor bærer vi Guldkæder og ejer Jordegods og vil være ypperligere og højere agtede end andre? Jo derfor, at naar Konge og Land har det behov, da skal vi Rigens Fjender afværge. Vil vi have det søde, maa vi have det sure med; vil vi nyde Landets Goder, maa vi heller ikke krympe os for Faren, naar det gælder.« Denne Bevidsthed om, at de store Rettigheder maa hjemles ved store Pligter, døde ikke ud med ét; endnu i Kalmarkrigen 1611—13 hævdede Adelen sin Krigerplads ikke uden Ære. Ogsaa de, der især ofrede sig til Statsstyrelsen eller Videnskaben, kunde bevare Følelsen af,

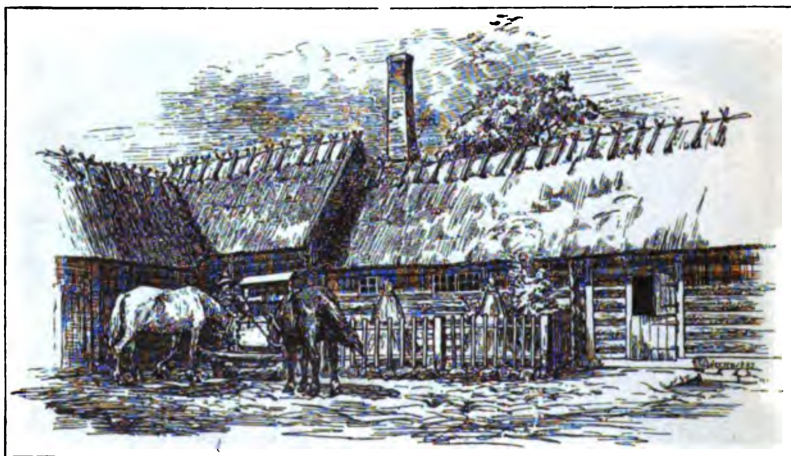

Fig. 110. Bondegaard i Skaane. Paa den Væg af Stuehuset, som vender ud mod Gaardspladsen, findes ligesom i den gamle sjællandske Bondegaard Bistaderne (Mejborg).

at de stræbte at gengælde Privilegierne ved at yde Samfundet betydningsfulde Tjenester. Men hos Flertallet af Adelen, der gik op i Pengestræb og Livsnydelse uden at bære nogen stor Samfundsbyrde, var det anderledes; i Virkeligheden arbejdede Standen mere og mere paa at undergrave Grunden for sin Magtstilling. Under Kristian IV gik det paa mange Maader tilbage. De stadig mere kostbare Udenlandsrejser, det overdaadige Liv og de store Pragtbygninger kostede mange Penge, som det ikke var let at presse ud af Godserne. Herremændene vænnede sig til en stadig dyrere Levevis, som kun kunde opretholdes ved at deres Indtægter voksede af sig selv. Men i 1600'erne blev den Prisstigning, man havde vænnet sig til at regne med, mindre og mindre, og omkring 1650 standsede den helt. Og det betød, for mange Adelsmænd ligefrem økonomisk

Ruin. Hertil kom, at hele det øvrige Samfund, som havde fundet sig i Adelens sociale Overmagt, saa længe den i alles Øjne var en nyttig Samfundsklasse, fik et andet Syn paa den, efter som det blev tydeligt, at den hverken var Rigets »Værgestand« eller dets aandelige Førerstand. Det kom da til at hedde, at medens Bonden gjorde Fyldest som »Nærestand« og de lærde som »Lærestand«, var Adelen kun en »Tærestand«.

Adelen vidste imidlertid at sætte sig saa fast i Stillingerne som Rigets Embedsmænd og Lensmænd, at der ikke blev Plads for uadelige ved dens Side. Inde i Regeringskontorerne i Kancelliet var der vel mange borgerlige Skrivere, men kun rent undtagelsesvis naaede en

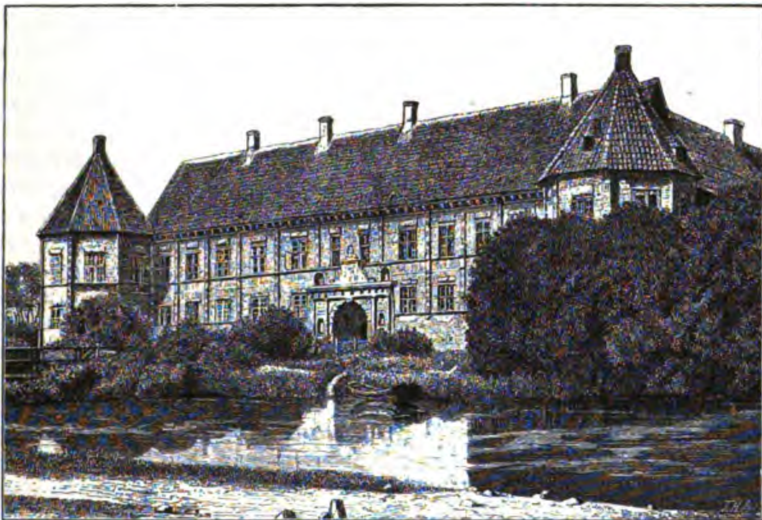

Fig. 111. Vorgaard i Vendsyssel, bygget o. 1590 af Ingeborg Skeel.

enkelt af dem frem til en ledende Plads. Der kunde derfor ikke, som i Frankrig, uddanne sig en borgerlig, studeret Embedsstand ved Siden af den adelige. Kongen maatte altid søge sine Raadgivere og Hjælpere indenfor den samme snævre Kreds, der tilmed blev mindre og mindre. Adelen lukkede sig stadig tættere af for Tilgang. Om en Adelsmand giftede sig med en uadelig Kvinde, paadrog det ham Standens stærkeste Uvilje. Endnu under Frederik II var den forøget med nogle tyske Adelsslægter. Men derefter standsede Tilgangen af ny Ætter. Tilbage blev et faatalligt Samfund i Samfundet, en snæver Kreds, hvis Medlemmer kun giftede sig indbyrdes, og hvis Tal stærkt aftog. Midt i 1600'erne talte den danske Adel omkring 150 Slægter med o. 400 Husstande, d. v. s. i det højeste 3000 Personer. Til denne Adelens sociale Udskillelse fra

Folket svarer det godt, at dens Herregaarde nu ogsaa var udskilte fra Landsbyernes Dyrkningsfællesskab.

Den danske Bondestand havde allerede længe været uden større Betydning for Rigets Hærmagt; vel havde den skaanske Opstand 1525 og Jydernes Rejsning under Skipper Klement 1534 vist, at dens gamle Krigerevne kunde blusse op igen, men Styrelsen stræbte med beraad Hu at holde den nede som en uøvet og uvæbnet Stand. Nu, da ogsaa Adelen Dag for Dag tabte sine krigerske Instinkter og Evner, da dens Rostjeneste næsten kun var til af Navn og der blandt dens Mænd fandtes færre og færre som havde Lyst og Uddannelse til at overtage Førerstillinger i Hæren, betød det, at Danmarks Evne til at forsvare sig ved egne Kræfter svandt bort, ialfald for Landhærens Vedkommende. Til Gengæld holdtes, ogsaa i Fredstid, en Del fremmede Lejetropper, næsten alle Tyskere, og Regeringen havde næppe nogen klar Forstaaelse af, hvilke politiske Farer dette Forhold kunde medføre. Dog skrev Arild Hvitfeld o. 1600: »Hvad vort Folk angaar, har vi nu en Tid lang foragtet vore egne og brugt fremmede. Vore egne er værgeløse; der findes hverken Bøsse eller Spyd hos Almuen, og det for en Del af den Aarsag, at de ej skal skyde Dyr . . . Derover sidder vi uvæbnede og har os ikkun paa Penninger og fremmed Magt at forlade . . . Vort Folk fattes hverken Mod eller Manddom. Hvis vore egne blev afholdne og fremdragne, som de skulde, naar de blev øvede og væbnede, skulde de vel blive saa gode som fremmede.« Men de Tilløb, der gjordes til at skabe en Hær af Landets indfødte Sønner, strandede, og et halvt Hundrede Aar senere kunde det endnu siges: »Danmark bruger ikke sin Styrke, som bestaar i godt, trofast og modigt Landfolk.«

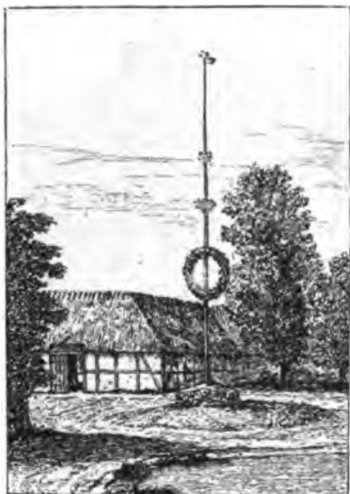
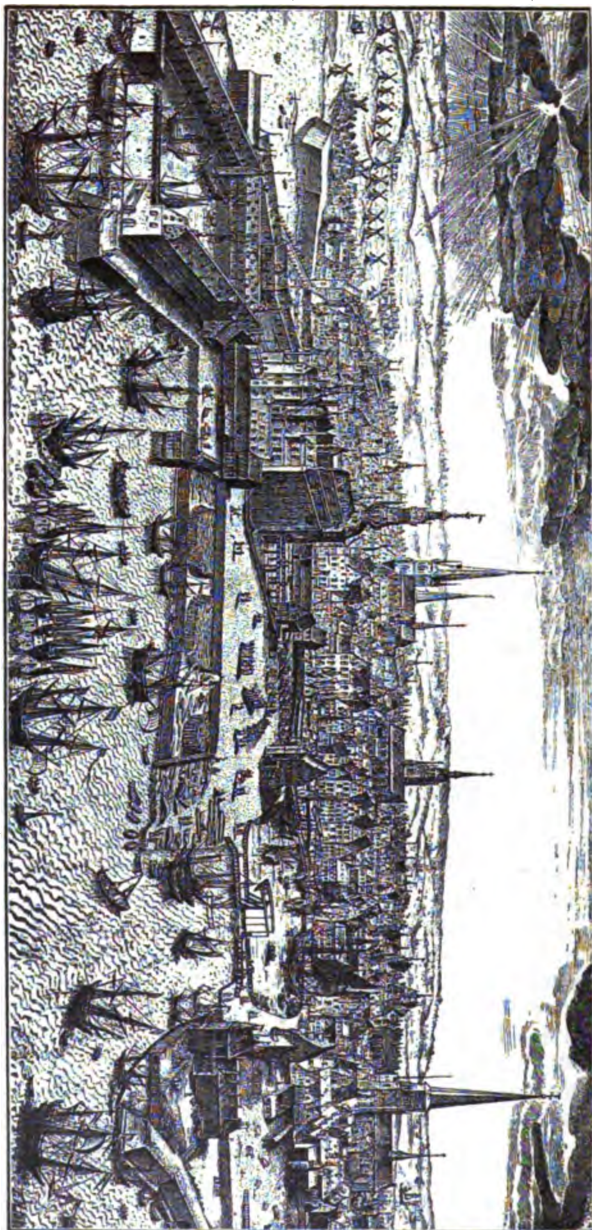

Fig. 112. Majtræ i en dansk Landsby (Mejborg).

Det Landfolk, som fik et saa godt Skudsmaal, var den samme Bondestand, der saa ofte skildres som fuldstændig forkuet og trælbunden. Sandheden er nemlig, at selv om Standens politiske Stilling blev forringet, var den endnu i dette Tidehverv langt fra trykket ned i den haabløse Fattigdom og Ufrihed, som blev ialfald den sjællandske Bondes Kaar under Enevælden. Bonden blev vel ikke mere, ikke engang for et Syns Skyld, kaldt til Rigsdagen for at stadfæste de stores Beslutninger om Skattepaalæg og andre Statssager; men ved Herredstingene mødte Bønder endnu som Nævninger og Sandemænd,

og i alt, hvad der vedrørte den enkelte Landsbys særlige Liv, styrede Bønderne sig selv, holdt Grandestævner under Ledelse af deres Oldermænd, og traf selv Afgørelsen af alle Spørgsmaal vedrørende den fælles Dyrkning af Bymarken. Derfor var der i hvert Landsbysamfund, om end efter lille Maalestok, en Tradition fra Slægt til Slægt, et Fond af Love for Grandestævnerne, af Fortællinger og Viser og stedlige Minder, af Leveregler og Folketro, som gik i Arv fra Forældre til Børn, og som tilsammen skabte en snæver men fast Bondekultur, der gav en sikker og klog Holdning i Livet. Økonomisk fik Bondestanden som Helhed sikkert nogen Part af den Fremgang, som skyldtes Prisstigningen, mindst vel dog de egentlige Gaardmænd, mest Husmænd og Tyende. Thi Arbejdslønnen steg; og kunde Herremændene unddrage sig Byrden deraf ved at tvinge Bønderne til større Hoveri, da var Gaardmændene udelukkede fra at bruge dette Middel. Vi ser da ogsaa Selvejerbøndernes Tal stadig gaa tilbage. Omkring Aar 1500 véd vi, at man løselig anslog Tallet paa Bønder i Danmark til omtrent 100,000. Og regner vi hele Riget fra Ejderen til Skagerak og Kalmarsund, kan dette Tal nok passe. I Tiden fra 1536 til 1660 forsvandt ikke faa Bondebrug til Bedste for de ny Storgaarde; men ned imod 1660 var der i Danmark uden Sønderjylland dog omkring 75,000 Bondegaarde. Af de 75,000 Gaardmænd var de 5000 Selvejere, o. 35,000 var Fæstere under Kronen og o. 35,000 under Adelen. Desuden fandtes der — stadig Sønderjylland fraregnet — 8-900 Hovedgaarde. I det hele dyrkedes Jorden som i Middelalderen; man brugte det samme Vangskifte, dyrkede de samme Kornsorter og holdt de samme Husdyr som da. Byg var den vigtigste Kornart; Svin holdtes i Tusindvis i Skovene. Opdrætning af Fedestude var dog vigtigere end i Middelalderen, og Hesteavlen søgte f. Eks. Kristian IV at forbedre ved at oprette Stutterier; Geden, der før havde været et Yndlingsdyr, var nu ildeset for den Skade, den gjorde paa alle Hegn. Hver Gaard havde sine Bistader; Honningen var endnu ikke fortrængt af det fremmede Sukker. I mange Bondehaver, især paa Fyn, dyrkedes Humle; thi hver Bondefamilie bryggede selv sit Øl, ligesom den selv bagede sit Brød, og selv spandt, vævede og syede sine Klæder og selv udførte det meste af sit Tømmerarbejde. For Folk med finere Vaner tog dette Bondeliv sig ud som fattigere og simplere end det var. I en Skildring fra Frederik II's Tid, forfattet af en Købstadmand, hedder det: »Den ringeste Stand i Danmark bestaar af dem, som bor paa Landet i Byer og Torper, og som med Kvinder og Børn har Boliger fælles med Kvæget. Hytter med Lervægge og Straatag er deres Bolig; Grovbrød, Mælk, Flæsk, Byggrød og Kaal deres Føde; Valle og Øl af Havremalt deres Drik; en Kofte af Vadmel eller Lærred, to Sko og en luslidt Hat deres Klædning. For deres Husbond maa de tit gøre Hovtjeneste, d. v. s de maa dyrke hans Jord, saa. høste, køre ind, save Brænde, bygge, grave: kort sagt: der er intet, som disse stakkels Mennesker, naar de tilsiges, tør

Tøjhuset. Slottet. Frue Kirke. Nikolaj Kirke.

Fig. 113. København c. 1611.

vægre sig ved at gøre.« Det ses af Sammenhængen, at Forfatteren især tænker paa Adelens Bønder, der altid var noget slettere stillet end Kongens Bønder; men det skal dog bemærkes, at den Kost, han finder saa ussel, i det hele er den samme, som Landfolket i Danmark har levet ved lige til vore Dage.

I Sammenligning med Bønderne var de øvrige Samfundsklasser meget faatallige. Hvis hele Danmarks Folketal, Sønderjylland medregnet, ved Aar 1600 har været omkring 1 Million, da har Bønderne udgjort $^{9}/_{10}$ af dette Tal. Købstæderne var endnu smaa. Selv København, der dog nærmede sig til at kappes med de større tyske Byer i Folkemængde, havde paa Grevefejdens Tid næppe stort over 10,000 Indbyggere, voksede derpaa jævnt og havde o. 1650 naaet o. 25,000; men de næststørste som Flensborg eller Malmø talte kun nogle faa Tusinde. Tilmed gælder det om adskillige Byer, at Fjerdedelen eller Tredjedelen af deres Indbyggere ikke var næringsdrivende Borgere, men »kongelige Tjenere«, d. v. s. Officerer og Soldater, Embedsmænd, Skrivere og Arbejdere af forskellig Slags i det offentliges Tjeneste. Dog ses det klart, at Hansestædernes Fald gav vore Købstæder Luft; danske Købmænd fragtede Skibe som gik til Nederlandene, England og Spanien med Øksne og Korn og kom hjem med Vin, Kolonialvarer, Klæde, Salt o. lign., og enkelte Handelsmænd, som Oluf Bager i Odense, skal have været hovedrige. Men Broderparten af den Skibsfart, der blev ledig efter Hansestæderne, kom i Nederlændernes Hænder, ikke i Nordboernes. Det store Marked ved Skanør og Falsterbo tabte sig helt, da Sildestimerne i Løbet af 1500'erne tog andre Veje; i nogen Tid blev Bahuslens Kyster Hjemsted for det rigeste Sildefiske, men siden blev det Norges Nordvestkyst.

Fra Borgerstanden og i mindre Grad fra Bondestanden udgik den ny Lærdstand, som efter Reformationen skulde fylde den katolske Kirkestands Plads. Denne ny Stand havde kun en ringe Brøkdel af sin Forgængers Indtægter eller Magt og nød derfor ogsaa kun en Brøkdel af dens Anseelse, ialfald i Adelens Øjne, saa at den aldeles ingen Tilgang fik fra Adelens Rækker. I øvrigt var der en tydelig Rangsforskel indenfor Standen; Bisperne og Universitetets Professorer, »de højlærde«, der havde gode Privilegier og Indtægter, følte sig som langt fornemmere end de almindelige Præster.

Efter Grevefejdens Afslutning gik der tre Menneskealdre hen, i hvilke det allermeste af Danmark havde Fred. Syvaarskrigen (1563—70) og Kalmarkrigen (1611—13) ramte umiddelbart kun Halland, Bleking og delvis Skaane; Sjælland, Fyn og Halvøen saa i disse Krige ingen Fjender, ingen Købstæder udplyndredes, og ingen Landsbyer brandskattedes. Men fra det Øjeblik, da Kristian IV blandede sig ind i de tyske Religionskrige og led Nederlag, var Freden forbi. I Løbet af en Menneskealder blev Jylland i tre store Krige besat og hærget af fjendtlige Hære, og i Krigen med Karl Gustav ramte samme Skæbne Øerne. Det var disse ulykkelige Krige

der gjorde Ende paa Danmarks sidste Stortid og efterlod det som et lemlæstet og forarmet Land.

Anderledes gik det i Norge, hvor alle disse Krige ikke ramte nær saa haardt. Deroppe havde de nærmest den Følge, at de uddybede Modsætningen mellem Nordmænd og Svenskere og virkede til at knytte de første fastere til Kongen og til Danmark. Men nogen almindelig økonomisk Ruin medførte de ikke. Tværtimod synes det, at i 1500'erne og 1600'erne har Norge været i jævn og uafbrudt Fremgang.

Vi har allerede omtalt, at Sildefisket drog sig op til de norske Kyster. Endnu vigtigere blev Trælasthandelen. Allerede før 1500 begyndte Nederlænderne at hente Tømmer i Norge, og derefter steg denne Handel Aar for Aar. Den var fri, idet den ikke var omtalt i Købstædernes gamle Privilegier, og deraf blev Følgen den, at der — især i det søndenfjældske Norge — opstod nye Handelspladser med Savmøller og Købmandsgaarde ved Foden af de Elve, paa hvis Strøm Tømmeret fløtedes ned til Havet. Tillige blev i denne Tid de tyske Købmænds Enevælde over Nordlandshandelen brudt. Under Frederik II fastsloges det 1560, at Bergens egne Borgere fik Ret til at handle paa Nordlandene, til at handle med »de kontorske« eller at lade være, som de havde Lyst til, — og under Kristian IV blev de Tyskes Rettigheder yderligere klippede. Opsvinget i Norge maales tydeligst derved, at medens Norge i 1536 knap har talt $^1/_3$ af Danmarks Indbyggertal (godt 300,000 mod 1 Mill.), havde det 1660 over Halvdelen (o. 500,000) af det hele Danmarks Folketal og $^2/_3$ eller $^3/_4$ af det Danmark, som blev tilbage efter Skaanes Fraskillelse. Den norske Bondestand kom da heller ikke ind under en saadan Godsejervælde som den danske delvis gjorde det. Den danske Adel nød godt af Forleningerne i Norge, men var ikke ivrig for heroppe at samle og afrunde Godser og bygge ny Herregaarde; dertil var Jordegodset for spredt og for lidet indbringende. De norske Lejlændinger (Fæstebønder) fik snarest bedre Kaar end før; medens de gamle Love kun kender Bygsel (Fæste) af Jord paa 1—3 Aar, arbejdede Regeringen nu paa at gøre Fæste paa Livstid til Reglen, navnlig ved Kristian IV's Lov 1604.

Hvad vi her har fremdraget viser, at Ebben i den norske Historie nu er omme og at Flodbølgen saa smaat rejser sig. Det viser, at den norske Histories Lavpunkt — den Tid da Norge var længst nede i Folketal og Folkekraft — i Virkeligheden ligger i Slutningen af Middelalderen, og at Opgangen allerede tager fat i 1500'erne. Men ser vi hen til Norges ydre, officielle politiske Rang, er Sagen den, at medens Norge i sin svageste Nedgangstid i 1400'erne dog gjaldt for et eget Rige, stod det i sin begyndende Opgangstid

efter 1536 om ikke just som en Provins af Danmark, saa dog som et uselvstændigt Lydland, underlagt ikke blot Danmarks Konge, men ogsaa Danmarks Rigsraad. I Kristian IV's norske Lov, som i de fleste Ting kun er en Oversættelse eller Omskrivning af Kong Magnus's Landslov, udelodes Kongebalken, som fastslaar Kronens Arvelighed; naar Norge altid skulde være under Valgriget Danmarks Konge, var dette jo nødvendigt. Alligevel gik det aldrig helt i Glemme, at Norge var et gammelt Arverige, og Frederik III fandt netop deri en Støtte for sin Kongemagt i Kampen med Adelen. Styrelsen af Norge var i dette Tidehverv samlet under fire store Lensmænd, under hvem de mindre Lensmænd og Fogeder lød;

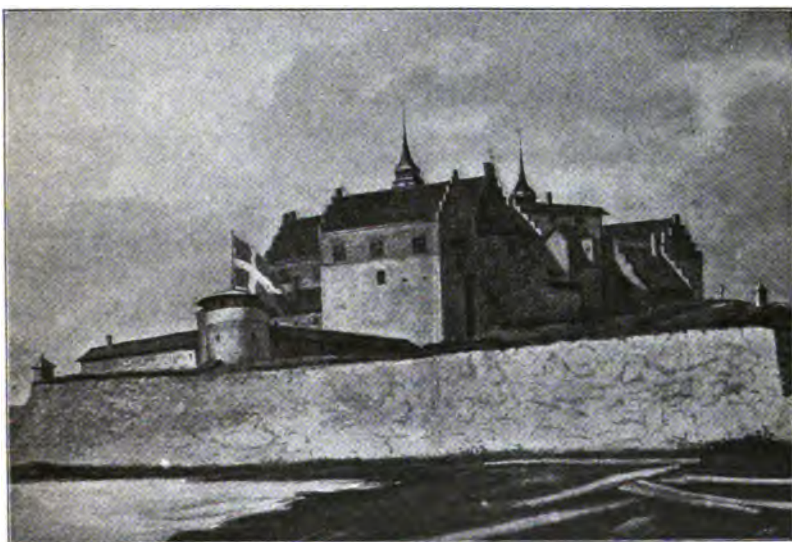

Fig. 114. Akershus 1698.

disse fire var Lensmændene paa Bahus, Akershus, Bergenshus og i Trondhjem; fra 1572 førte Lensmanden paa Akershus Titel af Norges Statholder og havde en Slags Overtilsyn med hele Riget.

Sverige kom i Reformationshundredaaret ind paa en Udvikling, som i flere Ting er forskellig fra Danmark-Norges. Kirken blev vel ligesom i Danmark rent luthersk; men medens det kostede mere end to Slægtleds Kampe inden dette stod urokkelig fast, gik den ny svenske Kirke ud af Kampen med mere Selvstændighed overfor Kongedømmet end den danske. Og det samme gælder om de andre

svenske Stænder, om Bønderne der stadig mødte paa Rigsdagene og som udgjorde Karl IX's sikre Støtte i Striden mod Sigismund, og ikke mindre om Adelen. Vel havde Højadelen lidt et føleligt Nederlag, da den gik med Kong Sigismund imod Hertug Karl, men i den følgende Tid vandt den nogenlunde sin Magtstilling tilbage. I Renæssancekultur, i fine Vaner og litterær Sans holdt Sveriges Adel næppe Skridt med Danmarks, men til Gengæld bevarede den sine Følelser og sin Færdighed som Krigsstand. Fra o. 1560 var Sverige næsten uafbrudt i Krig med Polakker eller Russere; det maatte bære tunge Skatter og sende sine kraftigste Mænd til Krigen: der

Fig. 115. Gripsholm Slot. Efter Erik Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna

var da ikke Ro og ikke Raad til en Udvikling som den danske. Medens Danmark skred frem imod at blive et vaabenløst og værgeløst Land, vedblev i Sverige baade Adel og Bønder at være Soldater. Det vidtstrakte Rige, som omkring Aar 1600 vel talte mellem $^{3}/_{4}$ og 1 Mill. Indbyggere Vest for den botniske Vig foruden nogle faa Hundrede Tusinde Øst for den, og som under Gustav Vasa havde holdt 15,000 Mand paa Benene, maatte under Karl IX underholde en Hær paa 40,000 Mand; nogle af disse var hvervede i Udlandet, men de fleste var svenske eller finske Bønder, anførte af svenske Adelsmænd. Ved Udskrivningen gik man noget tilfældigt til Værks; undertiden udtoges Karlene efter Gaardtallet, undertiden efter Folketal, og ofte

toges Tjenestekarle og løse Arbejdere fremfor de fast bosiddende Gaardmænd; Karl IX stræbte at indføre faste Regler, men uden at det lykkedes.

Adelens Livsvaner vedblev da at være mere gammeldags end i Danmark. De fleste Herremænd boede endnu i træbyggede Gaarde, hvis Indretning til daglig var helt prunkløs: vægfaste Bænke, der ved festlige Lejligheder dækkedes med Hynder, ligesom Væggene i slige Tilfælde »droges« med Tæpper; Glas var sjældent, det fandtes

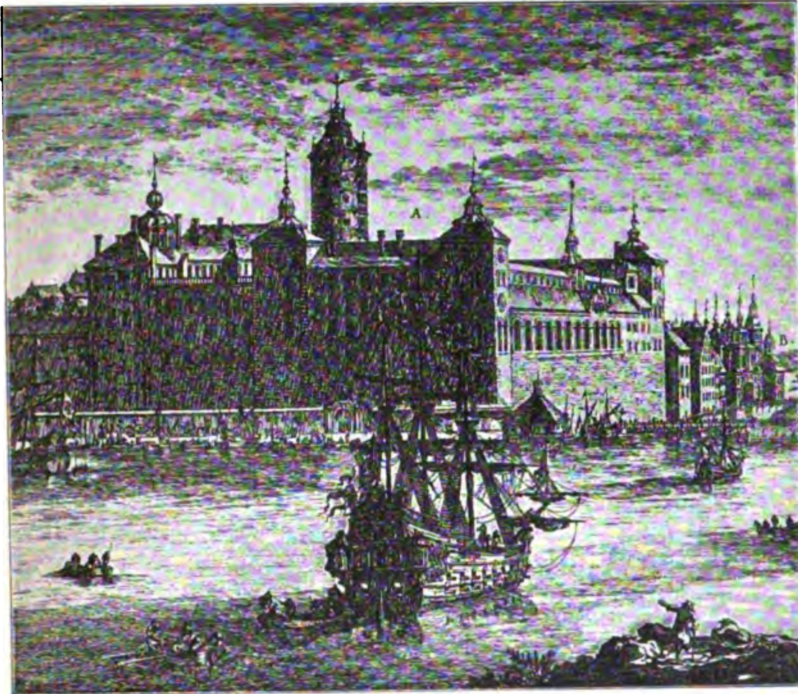

Fig. 116 Stockholms Slot i 1600'erne (Dahlberg).

ikke engang altid i Vinduerne paa de kongelige Slotte. Den gamle Per Brahe skrev o. 1580 en »Oeconomia« eller Husholdsbog, som viser os Livet paa et stort Gods: Arbejdet begyndte Kl. 4 om Morgenen, Kl. 7 spistes Frokost, Kl. 12 Middag og Kl. 8 Nadver. Husbonden havde for hver Dag i Ugen sin bestemte Opgave; om Mandagen f. Eks. holdt han Ret i sin Sal, afgjorde Folkenes Klagemaal og gav Ordrer om Ugens Arbejder; om Søndagen gik han med sine Folk i Kirke, læste derefter selv for dem i Bibelen og formanede dem til Dyd og gode Sæder.

Det svenske Landbrug gik da i det hele sin vante Gang uden

at komme ind paa ny Veje. Derimod var Købstæderne i Fremvækst efter Hanseaternes Fald og efter at Indtagelsen af Reval og Narva havde aabnet ny Handelsveje mod Øst. Hurtigst blomstrede Stockholm op, takket være de store Privilegier, Kongerne gav

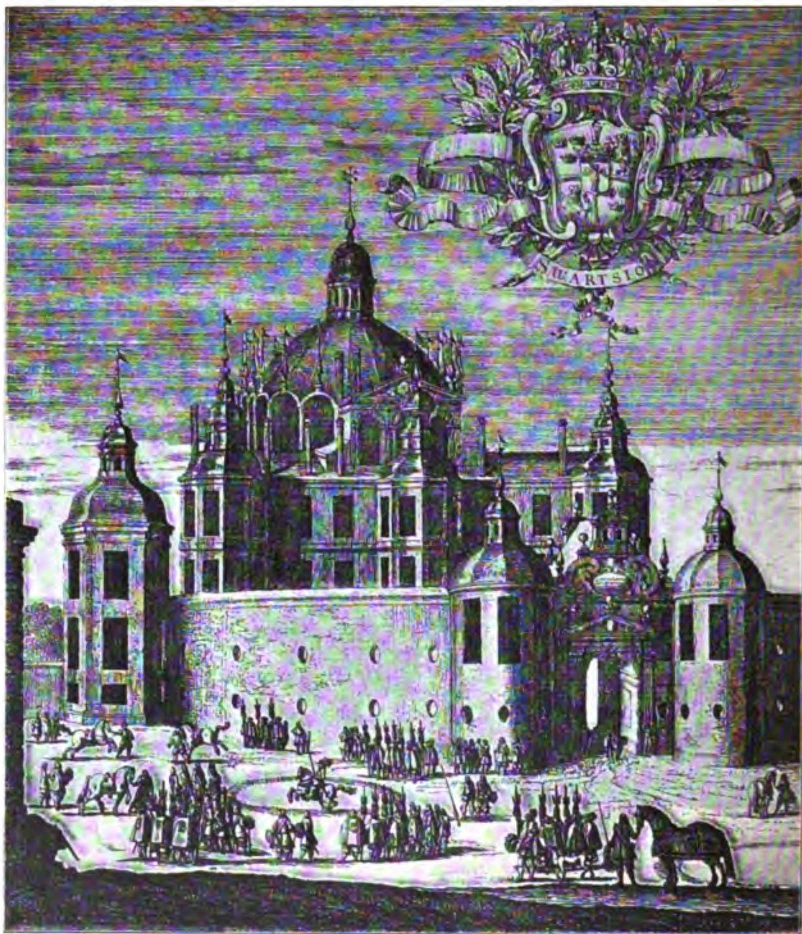

Fig. 117. Svartsjø (Dahlberg).

denne Stad, som fik Handelsretten i Mælarlandene, Vestmanland, Dalarne, næsten hele Norrland og Finlands Vestkyst. Ved den finske Bugt grundedes Helsingfors, som blev Hovedplads for den finske Handel med Reval. Styrelsen stræbte i det hele at drage klart Skel mellem Stabelstæder, der skulde drive Søfart og Udenrigshandel, og Opstæderne, som skulde drive indenlandsk Handel. Den uden-

rigske Skibsfart udgik — foruden fra Stockholm og Helsingfors — især fra Gæfle, Nykøping og Kalmar. Det laa stadig de svenske Regenter paa Hjerte at skabe en lignende Stabelstad ved Gøtaelvens Munding for at have fri Sejlads mod Vest, men det vilde længe ikke lykkes, skønt Hollænderne støttede denne Plan med Iver. Først prøvede Gustav Vasa med Købstaden Ny Lødøse; men den laa for nær ved den norske Fæstning Bahus. Karl IX grundede derpaa en ny Stad paa den svenske Del af Øen Hisingen, som omsluttes af Gøtaelvs nørre og søndre Arm; han raadførte sig herved navnlig med den rige hollandske Købmand Abraham Cabeliau, som havde store Planer om at skabe en Handelsvej fra

Fig. 118 Vadstena Slot (Dahlberg).

Holland over Sverige-Narva-Rusland-Persien og som modtog Stillingen som Borgmester i den ny Stad, der stiftedes 1607 og fik Navnet Gøteborg.

Ligesaa tog Bjærgsbruget Opsving. I Sala dreves Sølvgruber, der en Tid indbragte 18,000 ℔ Sølv om Aaret. Af Kobberminerne var de ved Falun de mest indbringende; ved Dannemora i Dalarne og ved Taberg i Småland udsmeltedes det bedste Jærn som kendtes i Europa. Karl IX fik ved indkaldte Valloner (fra Grænseegnen mellem Belgien og Frankrig) Bjærgværksdriften i Værmland i god Gang. En stor Del af de svenske Bjærgværkers Frembringelser udførtes, men ogsaa hjemme i Sverige opstod en betydelig Metalindustri, navnlig Vaabenfabrikker.

Det forstaas ud af det fortalte, at der i 1500'erne kun byggedes faa ny prægtige Herregaarde i Sverige. Men til Gengæld havde Kongen opført mange, delvis pragtfuldt udsmykkede Renæssanceslotte. Blandt de mærkeligste nævner vi Ombygningen af Stockholms Slot, der 1544 o. f. fik sit høje Taarn »Trekroner«, og det ejendommelige Svartsjø — begge disse Slotte nedbrændte o. 1700 — og navnlig Vadstena Slot. I disse Pragtbygninger fandtes kostbare Relieffer, Malerier og vævede Tapeter med billedlige Fremstillinger.

I Løbet af 1500'ernes sidste Halvdel vendtes det folkelige Reformationsrøre om til at blive en teologisk Kamp for »den rene Lære«. Hvad der, efter Povl Helgesens Udtryk, havde gaaet som »et levende Ord mellem Skindere og Toldere«, det blev nu atter de lærdes Sag. Den umaadelige Tryghed, som den gamle Kirke kunde skænke én, var gaaet tabt; Menneskene var kastede enkeltvis og hjælpeløse ud i en Tilværelse fuld af Fristelser og Farer og onde Aander og Synder som aldrig tilgives. Der var vel i Reformationen et Pust af, at den betød det enkelte Menneskes og det naturlige Menneskes Frigørelse; men hvad Tillid kunde Mennesket have til sin formørkede Forstand og sin af Arvesynden ødelagte Natur? Alt blev usikkert, gyngende, uudholdeligt, om man ikke fik en ny, fast Autoritet i Stedet for den tabte. Saa meget havde nu selv de umyndigste forstaaet, at det kom an paa at tro, men at tro det rette. Og hvor skulde en almindelig Bonde altid selv kunde finde ud af, hvad der var »den rette Tro«, »den rene Lære«? F. Eks. i Spørgsmaalet om Nadveren, hvor nogle — de rene Lutheranere — forklarede, at Jesu Legeme og Blod var »visselig« (substantialiter) til Stede, mens Kalvinisterne udlagde, at det var »aandeligt« til Stede. Og det var dog Saligheden om at gøre, at man her troede det rette. Det var da kun rimeligt, at den høje Øvrighed passede paa, at det blev den rigtige rene Lære som forkyndtes i Landet. Hændte det saa, at selve de lærde i Landet var uenige, saa maatte Kongen og Øvrigheden lukke Munden paa dem, der forkyndte Vranglære, og i hvert

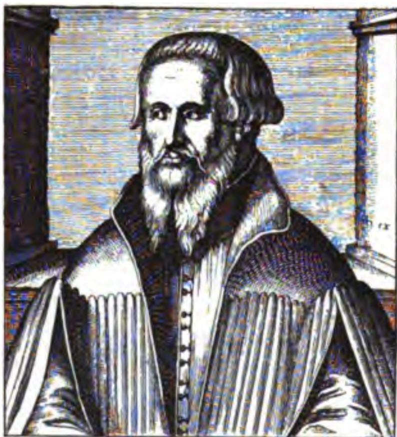

Fig. 119. Niels Hemmingsen.

Fald vaage over, at den falske Lære ikke naaede ned til Menigmand, hans Sjæl til Forlis.

I den samme Menneskealder, da Religionstvisten i Sverige førte til den aabne Kamp mellem Katolikker og Protestanter, var Danmark allerede helt og sikkert protestantisk, færdigt med den folkelige Brydning og traadt ind under den teologiske Lærdoms Herredømme. I dette Land var der da kun Tale om Tvist mellem de lærde indbyrdes og mellem forskellige protestantiske Afskygninger. Niels Hemmingsen var uden Sammenligning den lærdeste og indflydelsesrigeste danske Teolog, og da Frederik II 1569 lod affatte de saakaldte »Fremmedartikler«, hvorved enhver Udlænding, der vilde til Danmark, maatte vedkende sig den lutherske Lære, var det Hemmingsen, hvis Hjælp han søgte til Affattelsen. Men ikke længe derefter fik Kongen fra sin Svoger, Kurfyrsten af Sachsen, Breve om, at Niels Hemmingsen førte kalvinsk Vranglære med Hensyn til Nadveren. Frederik II krympede sig en Tid ved at skride ind mod den beundrede lærde, men lod sig omsider formaa til det; først maatte Niels Hemmingsen tilbagekalde, hvad han havde skrevet i halvkalvinsk Retning, og 1579 afsattes han som Lærer ved Universitetet. Han beholdt dog tilstrækkelige Indtægter til at kunne leve for sin Videnskab, og i de 21 Aar, han endnu levede, øvede han stor Indflydelse. En Mængde danske Præster var som han »Kryptokalvinister«. Der var blandt de Kirkeskikke, som man havde beholdt fra katolsk Tid, særlig én som de forargedes over: naar et Barn døbtes, skulde Præsten uddrive Djævelen af Barnet med de Ord: »Far hen, du urene Aand.« Nogle Præster vovede endog at udelade denne Besværgelse. Frederik II var inderlig ked af den strængt lutherske Tvangsaand, som udgik fra Sachsen, og da Svogeren sendte ham Konkordieformlen (S. 137), kastede han den paa Ilden. Kristian IV tillod ved et af sine Børns Daab, at Djævlebesværgelsen udelodes. Men saa vandt den strængt rettroende Resen Kristian IV's Øre, blev udnævnt til Sjællands Biskop og fik indført, at Præsterne maatte aflægge Ed paa den augsburgske Trosbekendelse. Nu var den kryptokalvinistiske Retning kvalt — det sidste Pust af Refor-

Fig. 120. Resen.

mationstidens Frigørelsestrang —, og paa Hundredaarsfesten for Reformationen 1617 kunde Resen forkynde »den rene Læres« fuldstændige Sejr. Fra det bølgende og urolige Liv i Hans Tavsens Dage var Danmark naaet til aandelig Stilstand. Man vidste nu, hvad der var den absolute Sandhed; det gjaldt kun at holde fast paa den. — Norges aandelige Historie i disse Slægtled følger med Danmarks, kun noget langsommere og trægere; endnu under Kristian IV kunde her nogle Præster afsættes, fordi de i Virkeligheden var Katolikker. — Ogsaa Sveriges religiøse Udvikling har nogle af de samme Træk Fra Olavus Petris folkelige og personlige protestantiske Prædiken gled den svenske Kirke over i den lærde Teologi; det var, som i hele den lutherske Verden, den middelalderlige Skolastik der kom igen i luthersk Klædebon. Mænd som Laurentius Petri i hans seneste Aar eller Abraham Angermannus var optagne af de samme spidsfindige Spørgsmaal som de danske Teologer. Hertug Karl (IX) var selv af Overbevisning nærmest Kalvinist, men hans Præstestand var strængt luthersk, og det maatte han bøje sig for.

Idet den religiøse Brydning blev til Teologi, og den folkelige Gæring blev en Tvist mellem de lærde, skiftede den Sprog. Selve Reformatorerne havde maattet bruge Modersmaalet; deres Efterfølgere vendte i deres Studier og lærde Skrifter tilbage til Latinen.

I Henseende til Menneskets Livsførelse og dets Syn paa sig selv og sine naturlige Lidenskaber betød Reformationen, at det ikke længer var en Kristens Pligt at fornægte sit Legeme. Luther, Olavus Petri og alle de andre store Banebrydere havde haanet Munkeidealet, ikke blot fordi de fandt det ukristeligt, men fordi det var en Umulighed for Mennesket at leve som Munk eller Nonne. Ordet »Bliv frugtbare og mangfoldige« gjaldt for Præster saa godt som for Lægfolk. Men ingen tænkte sig, at Forelskelse maatte være Forudsætningen for Ægteskab; tværtimod: naar to først var gifte med hinanden og levede i kærlig Omgængelse, vilde de som Følge deraf komme til at elske hinanden. Ægteskaberne var rige paa Børn, men mange af disse døde som spæde. Der var tit, og da især i Præstestanden, stor Forskel paa Mandens og Hustruens Alder. Naar en Præstekone blev Enke, søgte man at faa en ung Mand til at tage Kaldet og gifte sig med hende; naar hendes Liv saa var ude, tog den efterlevende Enkemand gerne en ung Hustru, og saa fremdeles. Man var glad og stolt over at have et talrigt Afkom; denne Følelse lyser ud af Tidens mange Familiebilleder, hvor Husfaderen er afbildet med alle sine paarørende, ofte med baade den første, den anden og den tredje Hustru. Men at søge Tilfredsstillelse af Elskovsattraaen udenfor Ægteskabet var i de rette Lutheraneres Øjne en særlig grim Synd. Kongerne og Øvrigheden straffede slig Usædelighed, som de dog ikke kunde overkomme at kue. I Bergen var Ægteskabsbrud saa almindeligt at Byfogden i Løbet af 5 Aar oppebar 2000 Daler i Bøder for denne Forbrydelse.

Til alle Tider har Nordboerne som alle Germaner været graadige efter Mad og Drik, men mest maaske nok i Tiden nærmest efter Reformationen, da Kirkens Bud om Faste og Spægelse paa én Gang forsvandt. Og naar Rusen først var der, kunde den gamle hengemte Vildskab ret faa Magt, saa Folk drog Knivene og sloges paa Livet. Kristian III havde stor Afsky for Drukkenskab, men Frederik II og endnu mere Kristian IV drak som de bedste. Om denne sidste skrev en engelsk Sendemand hjem: »Kongen er jævnlig drukken, som han nu var baade Lørdag og Søndag, hvilket gjorde mig ræd for at være hans Gæst, og saaledes var han og drukken om Mandagen, eftersom man siger, at det her er Sæd at være fuld tre Dage i Rad.« Gustav Adolf derimod kunde ikke lide slige Drikkelag. Man drak Vin og Øl. Brændevin blev kendt omkring 1500 og brugtes først kun som Lægemiddel; siden blev det brugt som almindelig Rusdrik.

Fig. 121. Hvorfor Konen ikke kan faa Smør. Kirkemaleri.

Ved Udrensningen af de »papistiske« Skikke kom man efter, at adskillige rent hedenske Vaner stadig levede blandt Almuen, især i Norges og Sveriges afsides Bygder. I Sogn bragte Folk Ofre til de afdøde Forfædre. Endnu 1847 kendtes i Sæterdalen en Vuggevise, der paakaldte Freya: »Frøia hjelpe Kaana, dyssa aa nynna Baana«; ligeledes i Sæterdalen fandtes indtil 1856—58 to Afgudsbilleder, som dyrkedes paa gammel hedensk Vis, idet de overhældtes med Øl og indsmurtes i Fedt og derpaa tørredes foran Arneilden. Sikkert gaar ogsaa de natlige Fester med Blus paa Højene Valborg Nat og St. Hans Nat tilbage til urgamle Tider. Vætter, Trolde, Nisser, Ellefolk levede i Folketroen saa godt som Tusinde Aar før, Ja man frygtede dem vel endog mere nu, da man ikke længer havde den katolske Kirkes Vievand og mangehaande Værnemidler. De var jo vrede Aander i Djævelens Tjeneste. Til ingen Tid har Djævlerædslen været saa mægtig, og det baade i katolske og protestantiske Lande. Djævelen havde til sin Hjælp en utallig Mængde underordnede Djævle; en Professor i Basel udregnede, at der ialt var 2,665,886,746,664 Djævle til. De var paa Færde overalt, drillede den Kvinde der skulde kærne, saa at hun ikke kunde faa

Smør, forheksede Køerne osv. osv. Især stilledes de til Raadighed for de Kvinder, som gav sig Satan i Vold og blev Hekse. Visse Nætter, især St. Hans Nat, red Heksene paa Kosteskafter, Dejtruge o. lign til Stævne med Fanden, paa Klippen Blåkulla ved Øland eller Lydershorn ved Bergen, Hekkenfjæld paa Island eller Bloksbjærg i Nordtyskland, og holdt uterlige Fester med ham. Naar som helst man ramtes af en Ulykke, troede man, det skyldtes en Heks. Det var saaledes Hekse, som havde fremkaldt den gruelige Storm, som 1566 voldte den danske Flaades Ødelæggelse under Gulland (S. 210). Følgelig var det nødvendigt, at man med utrættelig Iver stræbte at opdage, hvem der var Heks, og saa pinte og straffede vedkommende. Peder Plad fortæller: »Nu faar Troldkvinderne deres rette Løn. De brændte jo lidet tilforn en Hob af dem udi Malmø, udi Køge og andensteds, og nu sidder der atter en Hob greben udi Malmø og skal brændes. Udi Jylland og Smaalandene er de udi Jagt efter dem som efter Ulve, saa der blev nu nylig greben og brændt paa Als og paa de andre smaa omliggende Lande ved 52 Troldkvinder.« Slige Hekseprocesser hørte til Dagens Orden indtil ned imod Aar 1700; da først begyndte en ny Oplysning at faa Bugt med denne Overtro.

Vi har før omtalt, at denne Tro paa de utallige menneskefjendske Aander i Virkeligheden var urgammel og viste sig saa sejlivet, fordi den gav en Slags Forklaring af den Natur, Mennesket lever i, en Forklaring der nogenlunde stemmede med de Oplevelser og Iagttagelser hver enkelt havde gjort. Fejlen laa i, at man drog sine Slutninger ud fra en alt for lille bitte Sum af Iagttagelser. Naar en eller anden mærkelig Ting hændte — naar en Komet stod paa Himlen eller der blev fanget en underlig Fisk — ledte man efter, hvad Følger der vel kom deraf; og naar saa ens Hest brækkede Benet eller der udbrød Krig et Sted i Verden, saa maatte Silden eller Kometen være Aarsag dertil. Ud af dette, som nu forekommer os rent barnagtigt, har Menneskeheden kun arbejdet sig op ved den fortsatte, nøjagtige, videnskabelige Iagttagelse af Naturforeteelser, som danner Grundlaget for den nyere Tids Naturvidenskab. Denne havde netop en stor Gennembrudstid i 1500'erne, idet Stjærnetyderiet — Astrologien — blev til Astronomi. Selve Stjærnetydningen var et Forsøg paa en højere og mere omfattende Naturerkendelse end Aandetroen: Stjærnerne gik i faste, uforanderlige Baner; nogle enkelte »Vandrestjærner« skiftede paa en underlig Maade Plads mellem de andre, men ogsaa dette skete efter faste, om end indviklede Regler. Heri aabenbarede sig sikkert de Love, som ogsaa alt Liv paa Jorden var underkastet; vidste man kun ret at tolke Stjærnernes Gang, da kunde man deraf læse Lovene ogsaa for Menneskelivet. Endnu i 1600'erne troede selv de højst oplyste paa Astrologien, og baade Tyge Brahe og hans store Efterfølger Kepler stillede »Horoskop« for mange fornemme og udregnede af Stjærnernes Stilling i vedkommendes Fødselsstund, hvad Skæbne

han vilde faa. Først efter at Astronomien var naaet langt videre frem, opgav Astronomerne Troen paa Stjærnetydning. Men i Ly af denne havde selve Astronomien vokset sig stærk. Den gamle Forestilling om Jorden som det faste Gulv i Verden, overhvælvet af en Række Himmeltag, maatte svinde, da det blev erkendt og ved Jordomsejlinger bevist, at Jorden er rund; Forskellen paa »op« og »ned« blev til intet, saa snart man tænkte sig uden for Jorden; det blev nødvendigt at forestille sig, at Stjærnerne maatte være umaadelig langt borte og følgelig umaadelig store. Polakken Ko

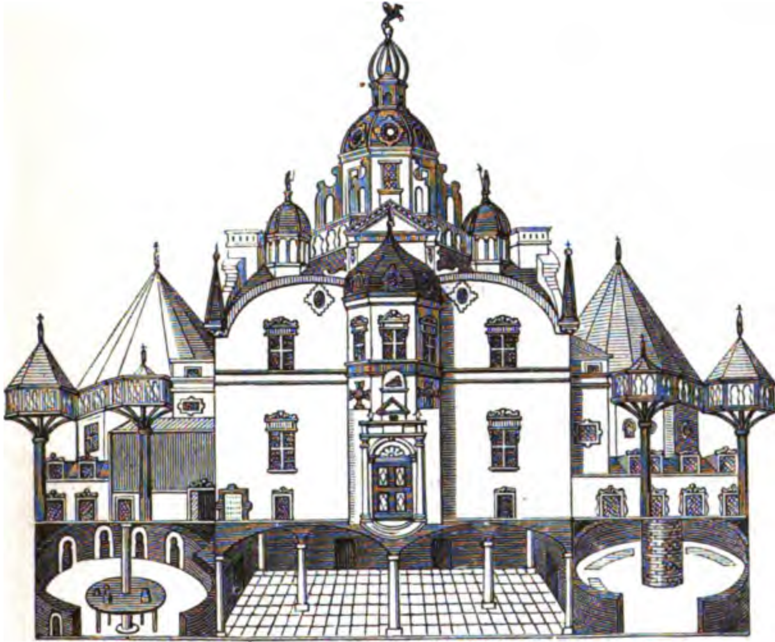

Fig. 122. Uranieborg.

pernikus, Luthers samtidige, var den første som vovede at opstille den Gisning, som han støttede med gode Grunde og som nu alle véd i det væsentlige er rigtig: at Jorden og alle Planeterne ruller sig rundt om Solen i Cirkelbaner: ikke Jorden, men Solen var altsaa Universets Midtpunkt.

Den store danske Astronom Tyge Brahe (f. paa Knudstrup i Skaane) hyldede ikke Kopernikus's Teori, men opstillede af Solsystemets Bygning en anden, mere indviklet Forklaring, som virkelig stemmede bedre med, hvad man den Gang gennem Iagttagelser vidste. Tyge Brahes Styrke laa netop i, at han iagttog Stjærnernes Bevægelser med en langt højere Grad af Nøjagtighed end nogen

før ham. Da Frederik II, der beundrede Tyge Brahe varmt, havde givet ham store Forleninger, der satte ham i Stand til at bygge sine prægtige Observatorier Uraniborg og Stjærneborg paa Hven og her at knytte en flittig Discipelflok til sig, indsamlede han her en saadan Rigdom af nøjagtige Stjærnebestemmelser, at de blev Grundlaget for Eftertidens Videnskab. Tyge Brahe blev beundret, næsten forkælet af sin Samtid, indtil en ny Slægt efter Frederik II's og Niels Kaas's Død kom til Magten. Den berømte og selvbevidste Tyge Brahe fandt sig ilde tilpas, da den unge Kristian IV begyndte at kontrollere hans Styrelse af Forleningerne og at indskrænke hans Indtægter. Krænket over, at Regeringen ikke syntes at skatte ham saa højt, som han — med Rette — skattede sig selv, forlod han Danmark 1597. Han døde 1601 i Prag.

Fig. 123. Gravsten over Tyge Brahe i Teynkirken i Prag.

Ligesom Tilfældet havde været med de egentlig lærde teologiske Værker, skreves ogsaa de lærde astronomiske Værker selvfølgelig paa Latin; ligeledes skreves en Del historiske Bøger paa Latin. Men det var dog ret betydeligt, baade i Omfang og i blivende Indflydelse, hvad der skreves paa Modersmaalet, navnlig i Refor-

mationens første folkelige Gæringstid. Derfor uddannedes og fæstnedes i dette Tidehverv Nordens nyere *Bogsprog*. Men det gik os omvendt af Tyskerne. Nede i Tyskland blev Luthers Bibeloversættelse den Norm for tysk Skriftsprog, som Folk fra alle Tysklands Egne stræbte at efterligne, og derigennem fik Tyskland ét fælles højtysk Litteratursprog, som ogsaa Nordtyskerne snart optog paa Bekostning af deres hjemlige nedertyske Landsmaal. I Norden havde den politiske Tvedeling derimod den Følge, at vi fik to forskellige Former for Bogsprog: *Dansk* og *Svensk*. Det danske Skriftsprog byggedes især over Landsmaalet i Nordsjælland, men isprængtes desuden med jyske, fynske og især skaanske Ordformer;

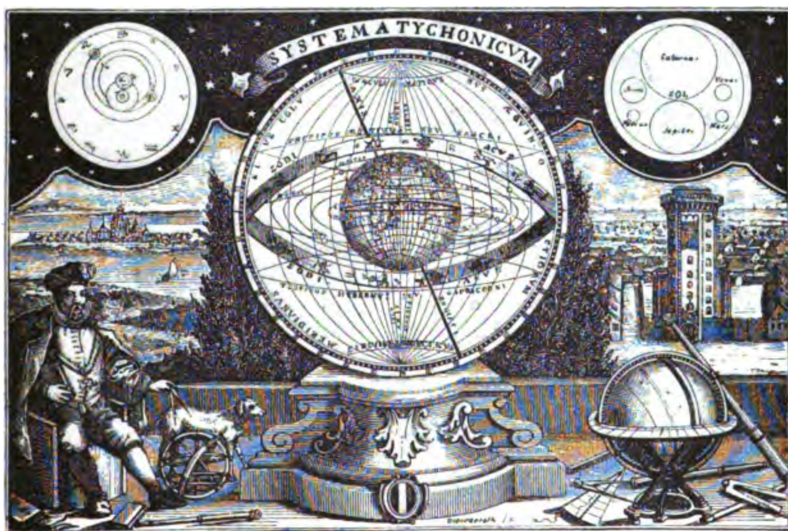

Fig 124. Det tychoniske System.

det blev almindelig brugt af alle skrivende i hele Danmark og Norge, paa Gulland og i Bergen lige saa godt som i Lund og København: det blev virkelig et *Rigssprog*, d. v. s. den Sprogart som gjaldt over hele det danske Rige (undtagen Island), selv om det ikke overalt forstodes lige godt af den hjemmesiddende Almue. Allerede i Tiden før Reformationen havde de Nordmænd, som overhovedet skrev noget, vænnet sig til at skrive Dansk; Landsmaalene i de norske Landskaber var nu saa indbyrdes afvigende og delvis saa afslebne, at det gamle norsk-islandske Skriftsprog ikke forstodes let over hele Norge; navnlig i Østlandets Kystbygder ved Viken og Skagerak var Sproget fulgt saa nær med de danske Landsmaal, at det danske Skriftsprog kunde optages her omtrent lige saa let som

i Jylland, medens det derimod i Inddalene og Vestfjordene lød i Bøndernes Øren som et halvt uforstaaeligt Sprog. Det havde i og for sig været temmelig let for de fleste svenske Landskaber at have fælles Rigssprog med Danmark og det søndenfjældske Norge, og Unionstidens mangehaande Samkvem havde virket i den Retning. Men nu lagde Gustav Vasa og hans Mænd sig med Bevidsthed efter at gøre det svenske Skriftsprog saa svensk og saa afvigende fra det danske som muligt. Gustav Vasa irettesatte dem, der f. Eks. kom til at skrive »jeg« i Stedet for »jag«. Men hans egne Breve, der vel for det meste er førte i Pennen af Skrivere, vrimler af halvdanske Former saasom: »Vi akt*e* gör*e* en rese«, hvor det siden blev

Fig. 125. Dans o. 1650.

Skik at skrive: »Vi akt*a* gör*a* osv. Olavus Petri var den vigtigste blandt de Forfattere, som passede nøje paa at undgaa sligt og at give Sproget et svensk Sving, stundom et mere gammeldags end det levende svenske Sprog dengang havde. Gustav Adolfs Breve viser, hvorledes dette »Maalstræv« sejrede: han skriver, i Modsætning til sin Bedstefader: »Jag vill hafv*a* eder förman*a*t«.

Trods denne planmæssige Splittelse af de to Søstersprog blev Forskellen paa dem ikke saa stor, at den kunde volde nogen som helst Vanskelighed for gensidig Forstaaelse. Men det politiske Fjendskab blev saa haardnakket, at det udrettede, hvad den Smule Sprogadskillelse ikke kunde have gjort: da først Reformationstiden var omme, var der saa at sige intet aandeligt Samliv eller gensidig Paavirkning mellem Nordens to Riger

Blandt de Ting, der skreves paa Modersmaalet, var først og fremmest Salmer; H. Thomissen samlede og udgav den Salmebog, som i Danmark og Norge var i Brug indtil Kingo. Endvidere de reformatoriske Strids- og Opbyggelsesskrifter. Endelig skreves de historiske Værker snart paa Modersmaalet, snart paa Latin. Paa sidstnævnte Sprog forfattede Johannes Magni, Sveriges sidste katolske Ærkebisp, en Del historiske Arbejder; større Navnkundighed end disse vandt dog det store illustrerede Værk om Nordens Folk, Sæder, Næringsveje osv., som hans Broder Olaus Magni fik trykt i Rom 1555, og hvis Billeder »Vor Historie« har gengivet mange af. Disse og andre af 1500'ernes historiske Skrifter viser den højeste Grad af Lettro og dristig Fantasi i, hvad de véd at fortælle om ældgamle Tider; paa det løseste Grundlag laves lange Kongerækker op igennem den mørkeste Sagntid, som f. Eks. hos den danske Præst Lyskander. Langt ædrueligere og skarpsindigere er Olavus Petri i sin svenske Krønike. Den danske Anders Sørensen Vedel oversatte Sakse i et godt og kraftigt dansk Sprog, samlede og udgav danske Folkeviser og gjorde omfattende Forarbejder til en fuldstændig Danmarkshistorie, som han dog aldrig fik udarbejdet. Rigskansleren Arild Hvitfeld derimod skrev paa Dansk sin store Danmarks Riges Krønike, som i de følgende Aarhundreder eller mere var den Kilde, hvoraf Danskerne øste Kendskab til deres Lands Fortid. I Norge var der flere som prøvede at overføre Snorres Heimskringla til det nu brugelige Dansk, navnlig Peder Klausen, der tillige udgav en Beskrivelse af Norge.

Til Tidens mest yndede Underholdningsmidler hørte Skolekomedierne. I den katolske Tid har sikkert her i Norden, ligesom udenlands, Klerkene fremstillet Legender og bibelske Historier i en Slags dramatisk Form. Nu blev slige Forestillinger meget almindelige, idet Latinskolernes Peblinge agerede, til Fornøjelse for Borgerne og til Indtægt for sig selv. En Historie som den om Tobias (i Tobiæ Bog) blev ofte dramatiseret, f. Eks. af Olavus Petri. Et Skridt videre frem mod virkelig Skuespildigtning gjorde Danskeren Ranch, der i sit Skuespil »Karrig Niding« fremstillede en gnieragtig dansk Bonde. I Sverige skrev paa Gustav Adolfs Tid Joh. Messenius (se n. f) paa Svensk Skuespil, som han lod Studenterne i Upsala opføre. En enkelt Gang hændte det, at man fik Lejlighed til at se et Skuespil fremstillet af virkelige Skuespillere; men det var kun, naar fremmede Komedianter kom her til Norden.

Vi har omtalt, at vore Folkeviser nu gik af Brug i de fornemme Huse, hvor man ikke længer dansede i Kæde til sin egen Sang, men hvor man dansede Runddans eller Turdans parvis, og det til Musik af Spillemænd. Om Gustav Vasa véd vi, at han elskede Musik, Erik XIV komponerede selv, og Johan III holdt et Orkester paa 20 Musikere. I Danmark fik den ny Kunstmusik især Indgang ved Kristian IV's Hof.

Forsberg: Gustav Adolf før Slaget ved Lützen

SVERIGES STORTID.

NORDEN INDDRAGES I EUROPAS POLITIK. SVERIGE BLIVER STORMAGT. 1600—1648.

Indtil 1600'erne havde Nordens Lande egentlig aldrig været rigtig kastede ind i Europas historiske Liv som medbestemmende eller afgørende Kræfter. Det eneste ældre Tidehverv, hvor Norden havde haft europæisk Betydning, var Vikingetiden; men dengang havde det ikke optraadt som et Led af Europa, men som en udenforstaaende Magt, som en fremmed Fjende af det kristne Europa. Og under alle de senere Tidsskifter havde de nordiske Riger kun grebet ind i de nærmeste Nabolandes Udvikling: Sverige i Finland, Danmark i Vendland og Holsten. Vi var kun en Udmark. Men med Reformationskrigene rykkes vi ind i de europæiske Kampe. Vi kommer der, delte i to Stater; og til allersidste Slutning førte Nordens europæiske Krigspolitik til begge disse Staters Ydmygelse, men med den Forskel, at medens den dansk-norske Stat hurtig knækkedes til Jorden, gennemlevede det svenske Folk et Hundredaar af Storhed og Glans, før det segnede under Opgavens Tyngde.

Da 1600'erne gryede, syntes ikke meget at tyde paa, at det var en Storhedstid som oprandt for Sverige. Dette Rige var opløst i det indre af en Menneskealders Partistrid, truet udadtil af alle Naboer, særlig af Vasakongen i Polen, der regnede sig for Sveriges lovlige Konge. Hertug Karl — eller KARL IX som han kaldtes efter den da gældende Overtro om Mængden af tidligere svenske Karler

— maatte eje fremragende Evner som Hersker, om han skulde kunne fæstne sin nys vundne Trone. Men han ejede netop disse Evner. Han var nu en Mand paa omkring halvhundrede Aar, prøvet og mærket af Livet. I mange Hovedtræk minder hans Karakter om Faderen, den store Gustav Vasa; han var som denne utrættelig virksom, hurtig i Tanke og Handling, opfarende og frygtindgydende i sin Vrede, mistænksom mod sine Uvenner; men han var barskere og savnede baade Gustavs Vasas Elskværdighed og den Forsigtighed, Faderen havde lært af Livet. Han var en efter Tidens Kaar højt oplyst og dannet Mand; ligesom Broderen Johan var han godt hjemme i teologiske Spørgsmaal; men medens denne havde hældet over mod Katolicismen, hyldede Karl den mest udpræget protestantiske Retning: Kalvinismen. Alt i alt var han en særdeles dygtig Rigsstyrer, skarpsindig, foretagsom, kraftig og fast, men mere frygtet end elsket. Ved Giftermaal var han nær knyttet til det protestantiske Tyskland. Hans første Hustru, som var en Prinsesse af Huset Pfalz, fødte ham en Datter, der blev gift med en Pfalzgreve (Johan Kasimir); hun blev Stammoder til Sveriges store Konger af Huset Pfalz: Karl X, XI og XII. Anden Gang var Karl IX gift med Kristina af Holsten-Gottorp, Datter af Adolf af Gottorp og Datterdatter af en af Protestantismens ypperste Forkæmpere, Filip af Hessen; en anden af Filips Døtre var Bedstemoder til de protestantiske Nederlandes berømte Fører, Morits af Oranien. Med Kristina havde Karl IX Sønnerne Gustav Adolf og Karl Filip samt en Datter.

Karl IX var naaet frem til Magten ved at gøre sig til Fører for de samme Kræfter i Sverige som Sturerne og som Gustav Vasa i dennes unge Dage. I Højadelens Øjne var han altid »Bondekongen«. Derfor vedblev han ogsaa i alt, hvad han foretog sig, at styre i nøje Forstaaelse med Rigets Stænder, som han ofte indkaldte til Rigsdagen, selv om de i en enkelt vigtig Sag — den kirkelige — stod ham haardt imod. Men med Højadelens vigtigste Slægter havde han haft den bitreste Kamp, inden han vandt Sejr og kunde stække dem ved Blodbadet i Linkøping. Nu var Stillingen den, at en Del af Højadelens bedste Mænd var henrettede, nogle sad i Fængsel, og andre — omkring tyve — var flygtet ud af Riget. Dermed var det gamle Rigsraad omtrent opløst, og han kunde efter eget Tykke vælge sig ny Rigsraader og udnævne ny Rigsembedsmænd, De gamle Ætter syntes ikke længere farlige, og han begyndte en Tid at vise Mildhed mod de bortflygtede. Men saa kom han efter, at enkelte af dem, han havde benaadet eller endnu holdt i Forvaring, indlod sig i ny »Stemplinger« (Intriger) om at styrte ham og føre Sigismund tilbage, og det bragte hele hans mistænksomme Lidenskabelighed til at blusse op paa ny. Han lod vedtage strænge Straffe mod alle slige Oprørere og deres Børn, ny mistænkte kastedes i Fængsel, og enkelte henrettedes. I slige haarde Handlinger havde han helt Rigets Stænder med sig, thi de vilde for ingen Pris have den katolske Linie af Vasaslægten tilbage. Paa en Rigsdag i Norrkøping

1604 skaffede han sig fuld Lovhjemmel for den ny Arvegang, som ændrede Vesterås Arveforening af 1544. Sigismunds Æt udelukkedes; Brodersønnen Hertug Johan frasagde sig Kronen, og Karl tiltog sig først nu selve Kongenavnet: Kronen skulde gaa i Arv først til Karls mandlige Efterkommere, saa til Johans og saa endelig, om disse to Mandslinier uddøde, til Spindesiden. Men enhver Tronarving skulde miste al sin Ret, om han faldt fra »Guds rene og klare Ord«, d. v. s. fra Protestantismen, eller tog en Ægtefælle af »en vildfarende og falsk Religion«. Og paa det at sligt maatte forekommes, bestemtes, at »den af Rigets Indbyggere, som falder fra vor kristelige Religion, skal miste sit Gods og forvises fra Riget, paa det at han ikke maa faa Lejlighed til at udspy sin Gift«.

Dermed var Trostvang bleven Grundlov i Sverige. Alle skulde være Protestanter. Men skulde de være Kalvinister eller Lutheranere? Præsterne, Stænderne og hele Folket holdt paa Lutherdommen, Kongen alene paa Kalvinismen. Og skønt han ellers plejede at bruge Magt for at faa sin Vilje, turde eller vilde han ikke gøre det her, men stræbte at naa frem ved at overtale og overbevise. Han udgav selv flere kirkelige Haandbøger i kalvinsk Aand, f. Eks. en Katekisme, men Præsterne vilde ikke vide af dem. Det kom til skarpe Sammenstød i den Anledning, saaledes paa hans Kroningsrigsdag 1607 og paa et Kirkemøde Aaret efter, men han kunde ikke trænge igennem. Svenskerne var og blev Lutherdommens svorne Mænd.

Men paa næsten alle andre Omraader satte hans korte Styre sig dybe Spor. Han bragte Orden i Rigets Pengevæsen og i dets Forvaltning. Hans Fogeder og Embedsmænd fik kort og skrap Besked og maatte lystre uvægerligt. Byliv og Bjærgværksdrift tog han sig flittig af, som allerede omtalt. Paa hans Bud gennemgik et Udvalg af kyndige Mænd Sveriges gamle Landslov fra Kristoffers Dage (S. 54), saa den kunde trykkes og den saaledes fastslaaede Tekst blive lagt til Grund for Retsplejen i hele Riget, hvor hidtil Landskaberne kun havde haft forskelligt lydende og til Dels ufuldstændige Afskrifter af Loven. Han vaagede over, at Kronens Ejendom ikke mere letsindig kunde formindskes; paa den førnævnte Rigsdag 1604 lod han vedtage, at Kronens Gods ikke mere kunde bortgives som Ejendom, men kun som Forleninger, hvis Indehaver altid ved Tronskifte maatte æske den ny Konges Stadfæstelse af Forleningen, og som faldt tilbage til Kronen, naar Modtagerens Mandsæt uddøde. Denne Slags Forleninger nævntes i den følgende Tid »Norrkøpings Beslutsgods«.

Mens han satte alt dette i Værk, var Sverige stadig paa Krigsfod. Sigismunds Afsættelse medførte nødvendigvis Krig med Polen, »den polsk-svenske Arvefølgekrig«, som med kortere Afbrydelser varede fra 1600 til 1660. Og dertil kom snart Krig med Russere og Danskere.

Allerede 1600 regnede Karl det for nødvendigt at gaa med en

Hær til Reval, hvorfra han rykkede ind i Livland, som indtoges og for en kort Tid blev i Svenskernes Vold. Derpaa gik han hjem, idet han lagde Vejen over Finland for at kue sine Fjender der og bringe Orden i Landets Styrelse, og saa drog han videre Nord om Bottenhavet. I Aaret 1605 rejste han atter personlig til Livland for at lede Krigens Gang. Det gik i disse Aar op og ned for Svenskerne. Stundom viste deres Tropper og disses Førere et haardnakket Heltemod som f. Eks. 1601 ved Forsvaret af den svage Træfæstning Volmar, hvor Jakob de la Gardie og Kongens uægte

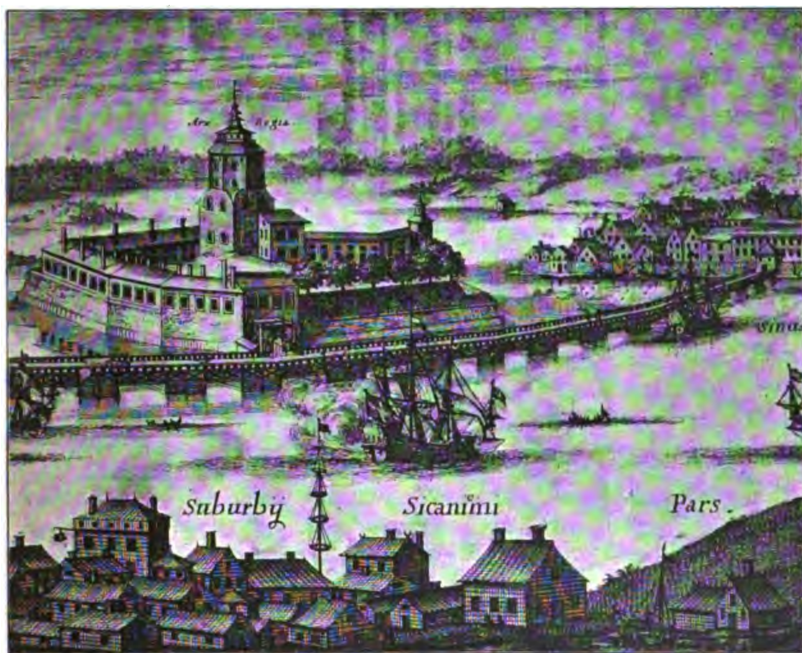

Fig. 126. Viborg i Finland (Dahlberg).

Søn Karl Gyllenhjelm standsede en stor polsk Hær i to Maaneder, indtil de maatte overgive sig og gaa i et utrolig haardt Fangenskab. Men omvendt viste Svenskerne ved andre Lejligheder. at de ikke endnu var Krigskunstens Mestre. I Slaget ved Kirkholm (nær ved Riga) 1605, som Karl selv ledede, var den svenske Hær mindst dobbelt saa stærk som den polske, men led dog et stort Nederlag; Karl kom i Livsfare og frelstes kun ved, at en livlandsk Adelsmand, Henrik Vrede, overlod ham sin Hest og ofrede sit eget Liv.

Men den polske Hær drog ikke Nytte af sin Sejr. Thi dels

Fig. 127. Kort over Finland og Østersøprovinserne. Brudstykke af et Kort hos Dahlberg.

blev Sigismund en Tid hindret i sine Foretagender af et farligt Oprør i Polen, dels vendte han sine Øjne mod Rusland, hvor der rasede Tronstridigheder, som gav ham Udsigt til at faa Indflydelse der og maaske endog knytte Rusland fast til Polen. Den regerende Tsar Vassilij søgte da Sveriges Hjælp og lovede at afstaa de finske Lande Vest for Ladoga (Keksholm Len), som var kommen under Rusland. Karl IX, for hvem det var af yderste Vigtighed at hindre Sigismund i enhver Magtudvidelse, slog til og udsendte en Hjælpehær under Jakob de la Gardie, som rykkede ind i Rusland, forenede sig med Tsarens Hær, slog Oprørerne og drog ind i Moskva. Men da la Gardie saa vendte sig mod de fremrykkende Polakker, blev han forladt baade af Russerne og af sine egne hvervede Tropper, der bestod af Franskmænd og Tyskere, saa at han kun beholdt 400 Mand og maatte give sig paa Tilbagetog. I Rusland indtraadte derefter fuldstændig Opløsning, under hvilken de svenske Vaaben atter blev sejerrige. Jakob de la Gardie drog først imod Keksholm, hvis Afstaaelse jo var lovet, og nødte dens Besætning til Overgivelse (1611). Derefter gik han mod selve Novgorod, stormede Staden og paatvang den den Fredspagt, at en af Karl IX's Sønner, Gustav Adolf eller Karl Filip, skulde vælges til Tsar i Rusland.

Men i den samme Sommer (1611), som Svenskerne vandt disse vigtige Sejre i Øst, havde det i Vest den største Nød med at holde Stand mod Danmark-Norge i Kalmarkrigen.

Til de gamle Tvistemaal mellem de nordiske Riger var der nemlig i de senere Aar kommet ny. Fra Unionstidens Dage var der gensidig Toldfrihed mellem Danskere og Nordmænd paa dén ene Side og Svenskere paa den anden, og Freden i Stettin havde udtrykkelig fastslaaet, at saadan skulde det vedblive at være. Men Karl IX, som følgelig ikke kunde opkræve Told af de dansknorske Købmænd, der førte Varer til eller fra Sverige, lagde da i Stedet derfor Afgift paa de Varer, hans egne Undersaatter købte af eller solgte til dansk-norske Mænd, — og det kom jo i Virkeligheden ud paa det samme. Saa var der Strid om Kristian IV var Herre paa Øsel med Rette eller ej, og om Handelen paa Estland, hvor Karl IX lukkede Narvas Havn til Fordel for Revals. Men farligst var Tvisten om Lapland og Finmarken, d. v. s. de vidtstrakte og tyndt befolkede Egne fra Kola i Øst til Titisfjord i Vest (Syd for Tromsø), et Landomraade som fra Arilds Tid havde været regnet for et Skatteland under Norge, men hvor baade Russere og Svenskere trængte ind og opkrævede Afgifter af Finnerne, der saaledes ofte kom til at skatte til tre Herrer. Spørgsmaalet blev brændende efter Freden i Teusina 1595 (S. 217), da Tsaren afstod til Sverige al sin formentlige Ret til dette Grænseland, hvorefter Karl IX regelmæssig indkrævede Skat helt over til Titisfjord. Men saa snart Kristian IV var bleven myndig, tog han sig med Kraft af denne Sag. Allerede 1599 sejlede han — under Navnet Generalkaptajn Kristian Frederiksen — med en lille

Eskadre op til Finmarkens Kyst, forbi Nordkap og hen til Kola, avede de engelske Fiskere som færdedes heroppe og undersøgte Grænsespørgsmaalet. — Der kom da Aar for Aar stærkere Rivninger mellem Karl og Kristian, og svenske landflygtige Adelsmænd, som opholdt sig i Danmark, pustede til Ilden ved at forestille Kristian IV, at Karl IX var forhadt af alle sine Undersaatter undtagen Bønderne. Karl IX, som troede at være den overlegne i Krigsmagt, blev ved at optræde udfordrende; han forøgede sin Kongetitel med Ordene »Konge over Lapperne i Norrland« og han forbød Skibsfarten paa Riga, som han belejrede. Og Kristian IV, som følte sig ikke mindre sikker paa at være den stærkeste, begyndte at sætte Magt mod Magt, bl. a. ved at lade sine Orlogsskibe konvojere Handelskibe til Riga. Skønt der hverken i Danmark eller Sverige var nogen stærk Krigsstemning oppe, blev Krigen dog uundgaaelig, fordi begge Konger havde Lyst til den. I Aaret 1611 satte Kristian IV da endelig sit fredelig sindede Rigsraad Stolen for Døren, idet han erklærede, at vilde Raadet ikke være med paa Danmarks og Norges Vegne, saa vilde han begynde Krigen paa egen Haand »som en Hertug af Slesvig og Holsten«; da bøjede Raadet sig og samtykte.

Fig. 128. Kristian IV. Stik af P. Isaksen.

Kristian IV kunde møde frem til Krigen med en ypperlig Flaade, bemandet med indfødte danske og norske Søfolk, men havde næsten ingen Landtropper fra Rigerne selv; i Danmark havde han Adelens Rytteri og en Smule skaansk og sjællandsk Fodfolk, i det hele vel et Par Tusinde Mand, og i Norge rejstes der heller ikke ret mange Tusinde. Men hans Skatkammer var godt forsynet, og derfor kunde han hverve sig en stor Lejehær, mest fra Tyskland. D. 1. Maj drog han over Blekings Grænse og gik imod Kalmar, der var stærkt befæstet med Volde og Grave og hvis gamle Slot dannede et fast Kastel. Tre Uger efter var der skudt Breche i Volden, og Byen toges ved Storm; men Slottet holdt sig. Og nu nærmede Karl IX sig med en i Tal overlegen Hær, som lagde sig uden om Kalmar, saa at Kristian IV's Tropper indespærredes imellem Undsætningshæren og det faste Slot. En Maaneds Tid gik hen paa den Maade, indtil Karl IX mente at have udmattet sin Fjende saa meget, at han kunde slaa ham til Jorden med et afgørende Slag; han lod da sine Folk baade fra Slottet og fra Hæren paa én Gang storme Danskernes Lejr fra begge Sider. Det blev en blodig og haardnakket Kamp, men i den yderste Nød kastede Kristian IV i Spidsen for det

danske Adelsrytteri sig imod de stormende og vristede dem Sejren af Hænde. Karl IX maatte trække sig nogle Mil Nordpaa. Da tabte hans Lejetropper paa Kalmar Slot Modet, saa hans Slotshøvedsmand Krister Some blev Forræder og overgav Slottet. Faa Dage derefter besatte Danskerne Øland, hvis Indbyggere hyldede Kristian IV.

Kalmars Indtagelse var Hovedtildragelsen i dette Krigsaar. Hvor viglig den end var, maatte Kristian IV føle sig noget skuffet ved Aarets Udbytte; Smålands Indbyggere havde ingensteds vist sig villige til at falde fra Karl, hvad han dog havde haabet, og midt under Kampene ved Kalmar havde han lidt den Tort, at den 17-aarige Gustav Adolf ved et natligt Overfald havde indtaget og plyndret hans ny blekingske Fæstning Kristianopel. Men langt dybere skuffet var Karl IX, som i sin Forbitrelse over Kalmar Slots og Ølands Fald sendte Kristian IV en Udfordring til en Tvekamp mellem Kongerne selv; den unge overmodige Kristian svarede ham haansk, at en saadan gammel Mand, som gik i Barndom, hellere maatte krybe ind i Kakkelovnskrogen end søge Kamp. Allerede i Sept. 1611 forlod Kristian IV sin Hær; han regnede Aarets Felttog for afsluttet. Men næste Maaned tog Gustav Adolf Øland tilbage. Saa gav ogsaa Karl IX største Parten af sin Hær Hjemlov, lod Resten gaa i Vinterlejr og drog træt og nedbrudt ad Stockholm til. Men undervejs døde han paa Nykøping Slot d. 30. Okt. 1611.

En Maaned gik derpaa hen, inden en Rigsdag kunde samles i Nykøping. Her gav Hertug Johan atter Afkald paa Kronen, og enstemmig hyldedes Gustav Adolf som myndig Konge, skønt han endnu ikke havde fyldt 18 Aar. Hans »Kongeforsikring« gav Rigets Indbyggere og navnlig Adelen Tilsagn om, at slige vilkaarlige Fængslinger og andre Overgreb, som Karl IX saa ofte havde øvet, ej mere skulde finde Sted, men Riget styres i Forstaaelse med Rigsraadet. Gustav Adolf tog Titel af »Sveriges, Gøtes og Vendes Konge«, men udelod Ordene »Lappernes Konge« og tilbød Kristian IV Fred paa det Vilkaar, at Kalmar gaves tilbage. Det vilde Kristian IV ikke, og i Jan. 1612 udbrød Krigen paany.

I Vintermaanederne forefaldt der dog ikke andet end gensidige Grænseplyndringer og de dermed følgende Smaafægtninger, hvor Heldet snart fulgte den ene Part, snart den anden. Saaledes kom Gustav Adolf ved Vidsø i Gønge Herred i Fare for Fangenskab og undslap kun med Nød og næppe; omvendt var en Træfning paa Skællinge Hede i Halland, hvor Kristian IV selv var med, uheldig for Danskerne; her faldt bl. a. den danske Adelsmand Kristian Barnekov, om hvem det senere hed sig, at han havde opofret sig selv for at frelse Kongen ved at give denne sin Hest; dette Sagn synes ubjemlet. Ud paa Foraaret begyndte saa de store Krigsforetagender. En stærk dansk Hær og Flaade under Kristian IV selv angreb og indtog Elfsborg og Gullberg og lukkede derved Sverige inde fra Vest. Dernæst besatte Danskerne atter Øland, og

en anden Hær brød op fra Kalmar: i Jønkøping skulde den danske Vesthær og Østhær mødes og derfra fuldende Sveriges Erobring. Men Gustav Adolf standsede Østhærens Fremrykning og dermed var denne Plan strandet. Saa prøvede Kristian Lykken ad Søvejen og sejlede med sin store Flaade til Stockholm; men Gustav Adolf ilede til med Landtropper, og Kristian maatte vende hjem med uforrettet Sag.

Paa den norske Krigsskueplads var der kun foregaaet et Par Ting af Betydning. Jæmterne havde frivillig underkastet sig de fremrykkende Svenske, men i det øvrige Norge blev Gustav Adolfs Opfordringer til et rejse sig mod Danskerne helt virkningsløse. Og da en lille Skare skotske Lejesoldater, som Sverige havde hvervet i Skotland, gik i Land i Romsdalen og derefter søgte at slippe over til Sverige gennem Gudbrandsdalen, samlede Bønderne sig ved Passet Kringen og nedskød her Halvdelen af Skotterne; de øvrige toges til Fange, men blev den næste Dag alle skudt paa 18 Mand nær. Sinclair, som Sagnet gjorde til Skotternes Overhoved, var en af deres Underførere. Rygtet om denne Kamp virkede mægtigt til atter at vække og samle Nordmændenes Folkebevidsthed.

Fig. 129. Skuemønt om Elfsborgs Indtagelse: »Elfsborg, tappert belejret 5. Maj, lykkelig indtaget 23. Maj 1612«.

Alt i alt havde de to nordiske Magter holdt hinanden Stangen, dog saaledes at der var nogen Overvægt paa Kristian IV's Side. Begge Parter, men især Sverige, var trætte af Krigen, og under engelsk Mægling aabnedes et Fredsmøde paa Grænsen ved Knærød i Halland og Ulfsbæk i Småland. Fredspagten afsluttedes i Knærød i Januar 1613; den var i de fleste Punkter gunstig for Danmark: Sverige opgav alle Krav paa Egnene fra Titisfjord til Varangerfjord; den gensidige Toldfrihed stadfæstedes med den udtrykkelige Tilføjelse, at Svenskerne ogsaa var fri for Sundtolden, og endelig beholdt Kristian IV Elfsborg med et stort Stykke af Vestergøtland i Pant, indtil Sverige betalte ham 1 Mill. Speciedalere. Det var Kristian IV's Haab, at Sverige ikke skulde magte at udrede denne store Sum, saa at han kunde beholde Landet ved Gøtaelvs Munding som sit, men Gustav Adolf satte alt ind paa at udløse Elfsborg og lod sit eget Bordsølv omsmælte og udmønte for den Sags Skyld. I Aaret 1619 var Summen betalt og Elfsborg udløst.

Under Kalmarkrigen havde Svenskerne i Østersølandene maattet hjælpe sig uden Forstærkninger hjemme fra; ikke des mindre fortsatte Jakob de la Gardie og Evert Horn Kampene med Held og erobrede den ene By efter den anden i Sølandene ved Pejpus, Ladoga og Onega. Rusland var lamslaaet af sine Borgerkrige. Men da samlede den russiske nationale Følelse sig om Mikael Romanov, som udraabtes til Tsar, og som fandt en saa begejstret og enig Tilslutning, at Polakkerne dreves ud af Riget og stærke Hære udsendtes mod Svenskerne. Gustav Adolf, som selv kom til Krigsskuepladsen »for at lære Krigskunsten under de la Gardie«, holdt imidlertid fast ved den Plan at løsrive Novgorod og hele denne Stads gamle Rige helt op til det hvide Hav fra Rusland og forene det med Sverige. Hans Tropper, som efter Knærødfreden havde modtaget store Forstærkninger, holdt godt Stand mod Russerne, der ikke kunde føre al deres Stridsmagt i Marken heroppe, fordi de samtidig maatte kæmpe mod Polakker og Tartarer. Krigen blev da snart stillestaaende, idet Svenskerne ikke magtede at trænge videre frem, Russerne ikke at tage de erobrede Lande tilbage. Saa blandede England sig ind for at mægle en Fred, der ikke gav Sverige alt for meget, særlig ikke nogen Herskerstilling ved det hvide Hav, medens Holland støttede Sverige ved Underhandlingerne. Freden sluttedes i Febr. 1617 i Stolbova nær ved Ladoga. Rusland afstod her Keksholms Len eller det sydøstlige Karelien, som nu genforenedes med det øvrige Finland, og Ingermanland, foruden at Rusland opgav alle Krav paa Estland og Livland; til Gengæld rømmede Sverige Novgorod. Den ny Grænse kan ses paa Erik Dahlbergs Kort S. 258.

Paa Rigsdagen i Stockholm i August 1617 forklarede Gustav Adolf for Stænderne, hvad Sverige havde vundet ved denne herlige Fred: mellem Sverige og den vældige Nabo, hvis Magt strakte sig over en stor Del af Europa og Asien, var der nu en tryg Grænse. »Finland er nu skilt fra Rusland af den store Ladogasø, som vel er saa bred, som Havet kan være mellem Estland og Nyland, hvor endnu aldrig nogen Polak har vovet sig over. Saa haaber jeg til Gud, at det ogsaa nu skal blive Russen svært at hoppe over den Bæk.« Landene Syd for den finske Bugt værnes dels af stærke Fæstninger, dels af vældige Moradser. Og Nord for Ladogasøen dannes Grænsen af Fjælde, »hvor ingen nogen Hær føre kan«. Før kunde Russen fra sine store Floder sende mange Skibe ind i den finske Skærgaard; »men nu kan han ikke med en Baad uden vor gode Vilje komme ud i Østersøen«. Med Stolthed lod Gustav Adolf paa Grænsen Nord for Ladoga rejse en Sten med denne Indskrift: Her satte Svenskernes Konge sit Riges Grænser.

Under de russiske Stridigheder var den svensk-polske Krig næsten standset, og der var stundom udtrykkelig sluttet Vaabenstilstand; først 1620 aabnedes den polske Krig paany. Vi kan derfor her afbryde Fortællingen om Krigene for at dvæle ved den indre

Udvikling i de nordiske Stater under Gustav Adolf og Kristian IV.

Under store Farer havde Gustav Adolf overtaget Sveriges Krone. Men alle Samfundets Lag sluttede sig om ham med en Enighed, som aldrig før var set i Sverige. Folket kendte sig selv igen i den høje, stærke Yngling med de blaa Øjne, det gule Haar og den rødmussede Ansigtsfarve; han var af Ydre ret et udtrykt Billede af den Mennesketype, som vi med Forkærlighed vedkender os som den nordiske. Han havde Vasaættens hede Blod og opfarende Sind, men fortrød snart, naar han havde øvet Uret mod nogen, og vidste da ved hjertevindende Elskværdighed at gøre sin Uret god igen. Han var vel opdragen og oplært, baade i Sprog, i Religion og i Regeringskunst. Tidlig havde hans Fader øvet ham i Regeringssager. Naar den gamle Karl IX mistvivlede om at leve længe nok til at se sit Værk fuldendt, sagde han med Tillid om Sønnen: »Han skal gøre det.« Han var en Mester i at bruge det svenske Sprog baade i Taler og i Breve; han kunde skrive Vers baade paa Svensk og paa Tysk; i det sidste Sprog digtede han den kendte Stridssalme: »Forfærdes ej, du lille Hob!«

Da Gustav Adolf blev Konge, skete det lige saa meget i Kraft af Stændernes Valg som af hans Arveret. Han var som Faderen og Farfaderen noget af »en folkelig Diktator«. Men det gamle Modsætningsforhold mellem Kongen og den høje Adel ophørte helt, da han tilsikrede Adelen udstrakte Privilegier og ved Mildhed udsonede sig med de landflygtige Storslægter. Derved skabte han den Enighed i det svenske Samfund, som gjorde det stærkt nok til at gaa sejerrigt ud af alle Prøvelser. Adelen, som fik Eneret til alle højere Embeder, fulgte den unge Konge lige saa villigt som Almuen. Ganske vist lagde Gustav Adolf herved Grunden til et Adelsvælde, som siden blev trykkende nok; men det var nu den Pris, hvormed han betalte den indre Fred i Riget. Det Præg af Vilkaarlighed og Grumhed, som hans Faders Styre havde haft, forsvandt; Gustav Adolf styrede altid i Forening baade med Rigsraad og Stænder under de lovligste Former. Men ved sine rige Evner, sin rastløse Virksomhed og sin fortryllende Personlighed blev Kongen den førende og herskende i alle Forhold.

Som Yngling elskede Gustav Adolf den skønne Ebba Brahe, som gengældte hans Kærlighed. Men da hans strænge Moder satte sig bestemt imod, at han gjorde Ebba til sin Hustru, gav han efter for Moderens Vilje og de politiske Hensyn og ægtede en brandenborgsk Prinsesse, Maria Eleonora, som prises for sin Skønhed og lastes for sine Luner. I øvrigt raadede der den bedste Forstaaelse mellem Kongen og Kongehusets øvrige Medlemmer: hans Broder Karl Filip og hans Søskendebarn Johan. Da begge disse døde tidlig uden Efterkommere, blev den Datter, Kristina, som

Maria Eleonora 1626 fødte sin Husbond, den nærmeste Arving til Sveriges Krone. Kongens Søsters Mand, Johan Kasimir af Pfalz, tog Bolig i Sverige og blev en af hans nærmeste Omgangsvenner; til disse hørte ogsaa de berømte Hærførere Karl Gyllen

Fig. 130. Gustav Adolf. Stik efter van Dycks Maleri.

hjelm, Kongens Halvbroder, og Jakob de la Gardie, som havde faaet Ebba Brahe til Hustru. Men blandt alle de fremragende Mænd, Gustav Vasa knyttede til sig, naaede ingen op ved Siden af Aksel Oksenstjerna. Denne Adelsmand af den gamle navnkun-

dige Slægt var født 1583, altsaa 11 Aar ældre end Kongen, og var allerede ved Tronskiftet 1611 rykket op til at blive Rigskansler. Han var en udmærket Statsmand, lige grundig inde i Sveriges egne Forhold og i den europæiske Politik, altid i Besiddelse af et stort Overblik, altid udrustet med den sikreste Ro. Var Gustav Adolf hed, da var Rigskansleren kold. De blev Hjertensvenner, og af deres Samvirke fremgik den lykkelige Statskunst, som gjorde Sverige stort. Med Føje kunde Dronning Kristiana flere Aar efter Gustav Adolfs Død sige til Aksel Oksenstjerna: »det er *in ambiguo* (tvivlsomt), hvem af eder der har været den lykkeligste, enten I ved at have haft en saadan Herre, eller han ved at blive tjent af en saadan Tjener.« Oksenstjerna var af Tænkemaade Aristokrat, men han vilde omskabe Adelen til Embeds- og Førerstanden i en fast organiseret Stat. Nærmest i Betydning efter Oksenstjerna kom Johan Skytte, Gustav Adolfs tidligere Lærer, en Mand af uadelig Byrd, som ved Lærdom, diplomatisk Behændighed og administrativ Dygtighed svang sig op. Og foruden disse kunde der nævnes mindst en Tylt af førsterangs Statsmænd og Hærførere, som Kongen vidste at knytte nøje til sig.

Ved slige Mænds Hjælp indrettede Gustav Adolf et Rigsstyre, som i Henseende til gennemtænkt Orden, Hurtighed og Indsigt stod langt over, hvad Medbejlerstaterne kendte. Kancelliet blev et ordnet Embedsværk, hvor hver Mand havde sin nøje Instruks, og hvor Arbejdet gik i en fast Gang; Kongen kaldte det for »Styrelsens Sjæl«. Her varetoges især Udenrigssagerne, og her uddannede Aksel Oksenstjerna et udmærket Korps af Diplomater. Alle vigtige Dokumenter, Indberetninger og Optegnelser gemtes i et ordnet Rigsarkiv, hvor det var let at finde igen det, man fik Brug for; det lededes i nogle Aar af Joh. Messenius. Ogsaa Kammeret, der styrede Rigets hele Finansvæsen, indrettedes som et »kollegialt« Embedsværk, hvis Sager ikke afgjordes af Formanden alene, men ved Samraad af denne og dets øvrige Embedsmænd: Johan Skytte var en Tid dets Leder. Gennem saadanne Institutioner fik Gustav Adolf Midler til at skaffe sig et fuldstændigt Overblik over Rigets Indtægter og Udgifter, saa han kunde lægge et virkeligt Budget, d. v. s. et Overslag over Statens Indtægter og Udgifter i et bestemt Tidsrum; det var dengang noget helt enestaaende. Skatteopkrævningen gjordes simplere, Provinsstyrelsen forbedredes, og overalt skiltes den borgerlige Styrelse fra den militære. Til Retsplejens Forbedring stiftedes nu endelig en fast Højesteret i Stockholm, *Svea hofrätt*, og derefter en tilsvarende i Åbo. Hertil kom snart lignende Hofretter i Dorpat og Jønkøping, henholdsvis for Østersølandene og Gøtalandene.

I henved to Hundrede Aar havde Sveriges Stænder mødt til mangfoldige Rigsdage, men der kendtes ikke nogen fast Forretningsorden paa disse, og ofte havde de mest lignet larmende Folkemøder, hvor Støj og Raab traadte i Stedet for ordnede Afstemninger.

Gustav Adolf udstædte da 1617 en Rigsdagsordning; først nu fastsattes, at hver af de fire Stænder skulde raadslaa for sig; hvis de fattede uoverensstemmende Beslutninger, kunde Kongen »deraf tage det, bedst er«. Senere gaves Ridderhusordningen (1626), som bestemte Reglerne for Afstemningen indenfor Adelsstanden: Adelsmændene deltes i tre Klasser: 1) Grever og Friherrer, 2) Rigsraaders Ætlinger, som kaldtes Ridderklassen, 3) hele den øvrige Adel, som kaldtes Svendeklassen. Hver af disse tre Klasser havde 1 Stemme; følgelig kunde de to øverste Klasser overstemme den langt talrigere Lavadel. Da Adelen var den vigtigste af de fire Stænder, og Højadelen havde Overmagten paa Ridderhuset, er det

Fig. 131. Riddarhuset i Stockholm, opført 1643—70. Her holdtes Adelens Møder. Efter Dahlberg.

indlysende, at hele denne Forfatningsorden var meget aristokratisk. Men saa gjaldt rigtignok den Grundsætning, at Kongen kunde adle enhver ufrels Mand, som udmærkede sig; derved reddedes den svenske Adel fra den Forsumpning, som blev den danske Adels Lod.

Dernæst gav Gustav Adolf Rigets Krigsmagt en fast og formaalstjenlig Indretning, læmpet efter Sveriges Vilkaar. Paa en Tid, da det øvrige Europa kun kendte de frygtelige Lejeskarer, som hærgede lige grusomt hos Ven og hos Fjende, fuldendte han, hvad der var begyndt af hans Fader og Bedstefader, og skabte Europas første nationale Hær, hvis Rekrutter udtoges blandt Bønderne efter faste Regler; Rytteriet underholdtes — som allerede i Gustav Vasas Tid — paa Kronens Gaarde. Det blev en staaende Hær,

hvis Regimenter snart fik Navne efter Landskaberne. Den adelige Rusttjeneste var nu uden Betydning; Adelen blev til Gengæld den ny Hærs Officersstand. Gustav Adolfs Krigsartikler hjalp til at skabe en anden Aand i denne Hær end i alle andre: Al Banden og Sværgen var forbudt, hver Morgen og Aften holdtes Bøn, og den, som gjorde Løjer under Gudstjenesten, blev skudt. Soldaterne maatte have deres Hustruer med i Lejren, men ikke løse Kvinder, som Skik var i alle hvervede Hære.

Ogsaa i Udviklingen af Sveriges Næringsveje er Gustav Adolfs Regering mærkelig. Den fulgte Tidens almindelige økonomiske Synsmaade: Regeringen vilde styre og regulere alt; gennem Toldsatser vilde den værne og fremme Hjemlandets Værkflid paa Udlandets Bekostning, gennem strænge Næringslove hæve Byernes Næringsveje op fremfor Landsbygdens. Det gjaldt at faa Næringer i Gang, som kunde give hurtigt Udbytte i Form af Penge, som droges ind i Landet. Tankegangen var den samme, som snart efter sattes i System af den franske Statsmand Colbert og som kaldes Merkantilisme; vore Dages Protektionisme er en mildere Genoplivelse deraf. »Kongelig Majestæt,« sagde Aksel Oksenstjerna, »dirigerer og styrer Kobberbjærget, Kommercierne, Manufakturerne og Tolden ikke anderlunde end som en Styrmand styrer sit Skib«. Foruden Bjærgbrug og Industri var det især Handelen, Gustav Adolf tog sig af; »Rigets Velfærd beror paa Handel og Seglation«, sagde han ofte. Derfor stiftede han Kompagnier, som fik Eneret (Monopol) paa en eller anden Slags Handel, saaledes et »Kobberkompagni« til Udførsel af Kobber, et tilsvarende »Jærnkompagni«, og et »Sydhavskompagni« i Gøteborg for Handelen paa de fremmede Verdensdele. Men intet af disse Foretagender lykkedes. Der grundedes ikke mindre end 15 ny Stæder, deriblandt Gøteborg, som Danskerne havde ødelagt under Kalmarkrigen og som genrejstes paa sin nuværende Plads; paa dets Torv staar nu en Statue af Gustav Adolf, der udstrækker sin Haand, som om han siger: »Der skal Staden ligge.«

Bedst blandt de forskellige Næringsveje, som Styrelsen kælede for, trivedes Bjærgbruget, især da der stadig indkaldtes fremmede Haandværkere og Kapitalister, som tog sig af det; den ypperste var den nederlandske Forretningsmand Louis de Geer. Baade Kobber- og Jærntilvirkningen voksede mægtigt, og Tolden af denne Udførsel blev en Hovedindtægt for Staten. Værmland fik gennem sine Jærnværker et saadant Opsving, et man sagde, det var at stille lige med et helt Kongerige. I Bjærgbygderne, som ogsaa i andre Landsdele, byggedes ny, gode Veje; og hvor stærkt Fald gjorde Elvene usejlbare, begyndte man at bygge Sluseværker. Trods Fejlgreb og Uheld var det en Tid af stor økonomisk Fremgang, men de tunge Skatter slugte rigtignok en Broderpart af Overskuddet.

Saaledes ser vi paa mangfoldige Omraader, hvorledes det svenske Folk, under Ledelse af den elskede Konge og evnerige Stormænd,

styrket ved en omfattende Indvandring af dygtige og foretagsomme Udlændinge, samlet i Enighed efter de lange Borgerstridigheder, tager sig op og vokser i Kraft. Ogsaa hvad Oplysning og aandeligt Liv angaar, mærkes Fremgang. Gustav Adolf gjorde Upsala Universitet rigt ved at skænke det store Gaver, navnlig 300 Gaarde af det gustavianske Arvegods, i Livland stiftedes Universitetet i Dorpat, og i de større svenske Byer grundedes Gymnasier, som forberedte de vordende Studenter. Det religiøse Liv faldt ikke tilbage i den døde Stivhed som i Danmark; thi som Følge af de evindelige Kampe mod de græskkatolske Russere, de romerskkatolske Polakker og snart ogsaa det katolske Tyskland, ja næsten hele det katolske Europa, kom de svenske Lutheranere til at føle sig som en altid stridende Kirke. »Den Følelse, som fyldte Kongen selv; at det gjaldt den evangelske Læres Liv og Død, trængte ogsaa ind i Prædikenen« — siger Schück —; »Svenskerne følte sig et Øjeblik som Guds udvalgte Folk, faatalligt og omgivet af mægtige Fjender, men stærkt gennem sin Tro paa den Herre Zebaoth. Det blev Jødefolkets Kamp med Filistre og Moabiter, som i en ny Form gentoges.« Den ypperste blandt de lutherske Bannerførere var Johannes Rudbeck, Søn af en indvandret »Adelsmand fra Holsten«, d. v. s. en dansk Bonde fra Rudbæk i Sønderjylland. Men Joh. Rudbeck var mere end en begejstret luthersk Profet, han var en højt dannet Humanist, der baade som Lærer ved Upsala Universitet og senere som Biskop i Vesterås stræbte at udvide Ungdommens videnskabelige Synskreds. I Vesterås Gymnasium, som han grundede 1623, lærtes foruden de tre klassiske Sprog (Latin, Græsk og Hebraisk) tillige Matematik, Historie og Geografi, Fysik, svensk Lovkundskab m. m. Mens Rudbeck var ved Upsala Universitetet, havde han der en aandelig jævnbyrdig Medbejler og Modstander i Joh. Messenius, der var uddannet i den navnkundige Jesuithøjskole i Braunsberg i Prøjsen, og som i Hjertet sikkert vedblev at være Katolik alle sine Dage. Men for al kunne komme i Karl IX's Tjeneste afsvor Messenius 1609 højtidelig alt Fællesskab med Paven, med Polens Konge og »den papistiske og jesuitiske Hob«. Som Professor i Upsala vakte han stor Begejstring for sig blandt Studenterne; men hans urolige og forfængelige Færd gjorde det snart nødvendigt for Gustav Adolf at fjerne baade Rudbeck og Messenius fra Universitetet; Messenius blev Leder af det ny Rigsarkiv. Imidlertid opdagedes det, at han stod i lønlig Forbindelse med de polske Jesuiter; han blev domfældt og maatte leve sine sidste 20 Aar som Fange paa Kajaneborg i Finland. I sin Fængselstid udarbejdede han en stor Sveriges Historie paa Latin, som først 100 Aar senere blev trykt. Mens han skrev den, levede han i det stille Haab, at den polske Linie af Vasaætten til sidst skulde sejre, og han indrettede sin Fremstilling saaledes, at den lige godt kunde tilegnes til Gustav Adolf og Sigismund; hans Skildring af 1500'ernes Kampe er da ogsaa ret upartisk og fordomsfri.

Samtidig med Gustav Adolfs store Arbejde i Sverige falder Kristian IV's bedste Tid i Danmark. Ligesom de to nordiske Stater stod jævnbyrdigt ved hinandens Side, dog saaledes at det danske Rige endnu i de flestes Øjne gjaldt for det første, saaledes syntes Kristian IV at være en ikke mindre folkekær, foretagsom og lykkelig Konge end sin yngre Medbejler, maaske endog større og mere straalende end denne. Kristian IV er efter Kristian II den eneste blandt de dansk-norske Konger af det oldenborgske Hus, hvis Personlighed Folket ret kunde forstaa og faa kær. Han var statelig

Fig. 132. Kristian IV og Dronning Anna Katrina. Maleri af P. Isaksen.

at se, stærk og modig. Han talte og skrev det danske Sprog naturligt, djærvt og kraftigt; hans Brevstil staar ikke tilbage for Gustav Adolfs i Klarhed og Folkelighed, og han raadede i høj Grad over Vid og Lune. Han var en stor Elsker af Jagt, af Vin og af Kvinder, men samtidig altid virksom og fyldt af en stærk Følelse for sin Kongepligt. En Mængde Anekdoter om hans praktiske Virkelyst, hans klare Blik og hans Fædrelandssind levede i Folket efter hans Død ned til vore Dage. Det Billede af Kong Kristian IV, som saaledes har holdt sig, er det af den raske Mand der selv klatrer til Vejrs i Frue Kirkes Spir for at vise hvorledes det skal istandsættes, af den omhyggelige Husholder der passer paa at hans

Klæder syes om til Børnene, af den skarpsindige Dommer der af Vandmærket i Papiret opdager at Dokumentet er falsk, men især af den gamle Helt som saaret og blødende rejser sig paa Trefoldighedens Dæk for at fortsætte Kampen. Men Historien har til disse Træk at føje andre; vi ser i ham en Konge, der spændte sit Lands Kræfter langt ud over dets Evne, som uden tilstrækkelig Beregning gav sig i Lag med store Opgaver han ikke kunde magte, og som derfor efterlod sit Rige formindsket i det ydre og opløst i det indre. Skylden derfor var ikke udelukkende hans; Ulykkens dybere liggende Grund var Mangler i Rigets Forfatning og Samfundsbygning, som Kristian IV først tog fat paa at afhjælpe, da det var for sent.

Fig. 133. Rosenborg.

Allerede 1597 holdt han Bryllup med Anna Katrina af Brandenborg, blandt hvis Børn var Kristian, der blev udvalgt Tronfølger, og Frederik (III). Hun døde 1612. Allerede under dette første Ægteskab havde han haft adskillige Elskerinder. I 1615 ægtede han en dansk Adelsfrøken, den smukke Kirstine Munk, som fødte ham 12 Børn, deriblandt 10 Døtre. Men efter mange Aars Samliv maatte Ægteskabet opløses, idet Kirstine Munk tog en tysk Greve til Elsker, og en af hendes Tærner, Vibeke Kruse, blev nu Kongens Frille. Han gav sine Børn udenfor Ægteskab Navnet Gyldenløve; den navnkundigste blandt dem blev Vibekes Søn Ulrik Kristian Gyldenløve.

Den af Kristian IV's Virksomheder, som baade paatrænger sig Nutidens Opmærksomhed stærkest og som hjalp mest til at undergrave hans finansielle Stilling, er hans storartede Bygninger, hvormed han efter større Maalestok fortsatte den foregaaende Menneskealders Værk. Vi kan kun overkomme at nævne de allervigtigste. Straks efter sin Tiltrædelse og Kroning begyndte han i København

at bygge **Tøjhuset**, hvor Hærens og Flaadens Kanoner og andre Vaaben gemtes, og i dets Gaard indrettede han en ny Havn (se Billedet S. 236). Samtidig nedrev han sin Faders Slot paa Hillerødsholm og opførte her Nordens skønneste Kongebolig, det stolte **Frederiksborg**. Derefter rejste han lige udenfor Københavns daværende Bygrænse et mindre Slot i samme Stil; det fik Navnet **Rosenborg**. Og saa fulgte **Børsen** i København, **Kirken** i **Kristiansstad** o. m. a. Disse Bygninger er stærkt prægede af den sene Renæssance; de snirklede Gavle f. Eks. viser Slægtskab med den ny europæiske Bygningsstil som kaldes Rokoko; men ved deres hele Farvevirkning: de røde Mursten, de hvidgraa Sandstensornamenter og Metalglansen fra Spirene — og dertil de indsmigrende Omgivelser: Frederiksborg omgivet af Sø og Skov, Rosenborg i sin Have, Børsen liggende midt i en Havn med Skibe paa begge Sider — bliver de noget ejendommelig skønt og straalende. Opførelsen og Udsmykningen af slige Bygninger kaldte en Skare udmærkede Kunstnere og Haandværkere frem, af hvilke de fleste kom fra Nederlandene. Blandt de bedste var **Peter Isaksen** (Fig. 128 og 132) og navnlig Hollænderen **Karl van Mandern**, som paa Tapeter eller i Malerier afbildede Scener af Kristian IV's Historie.

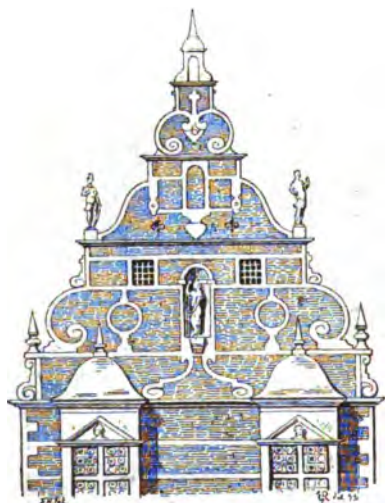

Fig. 134. Gavl af Rosenborg.

En tilsvarende Række Foretagender, som baade tilfredsstillede hans Byggelyst og hans Iver for at hjælpe Købstadliv med dets Handel og Værkflid frem, var Grundlæggelsen af **Købstæder**. I Bleking nedlagde han to Smaabyer og byggede i deres Sted **Kristianopel**, der for Resten kun daarligt stod sin Prøve som Grænsefæstning i Kalmarkrigen (S. 261) I Skaane rejstes i Stedet for Væ, som var brændt under Kalmarkrigen, det stærkt befæstede **Kristiansstad**. I Norge skete en lignende Byflytning, da Oslo, som flere Gange var brændt, blev afløst af en ny Stad umiddelbart ved Akershus; den blev som de førnævnte opkaldt efter Kongen og fik Navnet **Kristiania**; Kristian IV's Kristiania fyldte omtrent Halvøen mellem Bjørviken og Piperviken. Da der 1623 blev fundet Sølv ved Numedalslaagen, opstod her Byen **Kongsberg**. Men ingen anden By skylder ham saa meget som **København**, hvor han — foruden de allerede nævnte Bygninger — rejste Regensen

som Studenterbolig, Rundetaarn til Stjernekure, og, udenfor den daværende By, Nyboder til Hjem for Flaadens faste Mandskab, medens han begyndte Anlæget af en ny Fæstningslinie uden om Rosenborg og Nyboder, hvorved der skabtes Plads for en hel ny Bydel, og tillige paa den anden Side af Kallebodstrand grundede Kristianshavn. Endelig grundede han i sin Del af Holsten ved Elben en befæstet By, som han gav det stolte Navn Glückstadt: den skulde blive Hamborgs Medbejler, haabede han.

Det var Kristian IV's Ønske, at der i disse Byer skulde fremblomstre et Handelsliv, som kunde drage Udlandets Penge og særlig Indiens Rigdomme til Riget. Ikke blot for atter at lægge Grønland under Riget, men nok saa meget for at finde en ny Vej til Indien lod han flere Gange foretage Opdagelsestogter mod Nordvest, navnlig under Jens Munk 1619, men uden at naa noget Resultat. Derimod sejlede hans Admiral Ove Gedde Sønden om Afrika til Indien, hvor Danmark blev Herre over Trankebar paa Koromandelkysten. Dette skete en Snes Aar efter at Hollænderne havde fundet Søvejen Syd om Kap, som Portugiserne hidtil havde holdt hemmelig, og dermed var Indien aabnet for de kraftigste europæiske Magters Kapløb. Hollænderne var her en Tid lang de første; men som Medbejlere optraadte England, Frankrig og Danmark: det var Tidens ny Sømagter. For den indiske Handels Skyld stiftede Kristian IV selvfølgelig et indisk Handelskompagni; ligeledes oprettedes et islandsk og endnu flere Kompagnier, som fik Monopoler og anden Støtte af Regeringen. Paa samme Maade skulde Industrien fremhjælpes. I København grundede Kongen f. Eks. ved at indkalde fremmede Arbejdere en Silkefabrik, hvor Silkegade nu ligger; i Norge stiftedes Kompagnier for Driften af Bjærgværkerne, særlig af Sølvminerne ved Kongsberg, Det meste af alt dette vilde ikke ret trives; det var fremgaaet af Tidens almindelige Overtro paa, at Statsmagten ad kunstig Vej kunde skabe Næringsveje, men det vidner unægtelig om en særdeles stor Foretagsomhed.

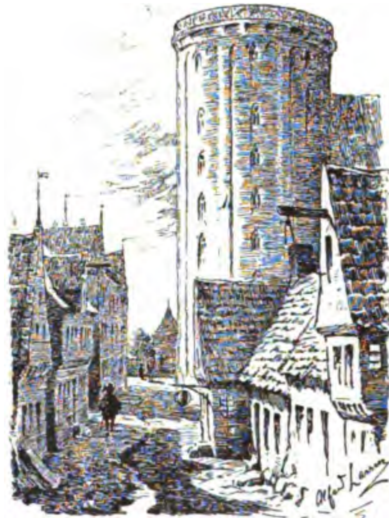

Fig. 135. Købmagergade med Rundetaarn paa Kristian IV's Tid.

Betydelig mindre indgribende blev Kristian IV's Arbejde for den almindelige Lovgivning og Styrelse. Dog var dette Arbejde af ikke

ringe Viglighed i Norge, hvor Kongen, som vel en Snes Gange gæstede dette Rige, tog haardt fat paa de Lensmænd og Fogeder, som plagede Almuen med Lov og Ret, og udstædte en ny Lovbog 1604 (S. 238). I Danmark havde allerede Arild Hvitfeld krævet, at som Riget havde én Konge og én Tro, burde det og have én Lov; men det naaedes først under Kristian V. Kristian IV derimod nøjedes med mindre Lovarbejder, og lod de gamle Landskabslove vedblive at være Grundlag for Rigets Ret.

Fig 36. Jens Bangs Stenhus i Aalborg (Kristian IV's Tid).

Trods Haandfæstning og Rigsraad havde Kristian IV i de fleste Ting kunnet styre efter sit eget Hoved; Kronens Indtægter var store nok til, at han kunde røre sig frit. Men Omkostningerne ved Kalmarkrigen, Byggeudgifterne, Understøttelsen til Kompagnierne osv. blev efterhaanden for store. Fra omkring 1620 eller 21 gaar det nedad med Kristian IV's finansielle Stilling.

Vi er nu naaet til Vendepunktet i Danmarks Historie. Men hvem kunde i Datiden se, at det nu skulde til at gaa ned ad Bakke!

Kristian IV's Udenrigspolitik var i Aarene efter Kalmarkrigen dels bestemt af Forholdet til Sverige, som stadig vakte hans Skinsyge, dels af hans Arbejde for at skaffe sine yngre Sønner, Frederik (III) og Ulrik, Lande i Nordtyskland. Det var navnlig saadanne nordtyske Fyrstendømmer, som i katolsk Tid havde været Bispegods og som nu efter Reformationen skulde have verdslige Herskere, han kastede sine Øjne paa, navnlig da Bispedømmerne Bremen og Verden, hvor han virkelig ogsaa fik Sønnen Frederik valgt. Herredømmet over disse Lande vilde give ham en lige saa mægtig Stilling ved Wesers Munding, som han i sin Egenskab af Holstens Hertug allerede havde ved Elbens, og de to Hansastæder Hamborg og Bremen vilde blive stærkt afhængige af ham. Ved disse tyske Landvindinger blev han umiddelbart interesseret i den store

Krig, der siden 1618 havde raset i Tyskland, og som Eftertiden har kaldt Trediveaarskrigen.

Denne mægtige Krig udsprang af Religionstvisten. Vi har (S. 137) omtalt, at fra omkring 1560 begyndte Katolicismen at rykke frem igen og fravriste de protestantiske Kirker store Landstrækninger. I store Dele af Sydtyskland, særlig i Bajern og Østrig, og i Polen knustes den spirende Protestantisme aldeles I Nederlandene, som hørte under den spanske Linie af det habsburgske Hus, udbrød en haardnakket Opstand mod Kong Filip II, hvis Resultat blev, at de nordlige Nederlande, det nuværende Holland, løsrev sig og dannede en uafhængig, væsentlig protestantisk Republik, medens det nuværende Belgien vedblev at være spansk og katolsk; 1609 sluttedes en 12aarig Vaabenhvile mellem den nederlandske Republik og Spanien, men efter dens Udløb tog Krigen atter fat. I England og Skotland sejrede Protestantismen, og 1603 forenedes disse Riger under en fælles Konge, Jakob I. I Frankrig rasede Religionskrigen i 30 Aar (1563—93), indtil Henrik IV bragte Landet til Ro ved at indføre Trosfrihed saa vidt, at det katolske Flertal og det reformerte Mindretal kunde leve nogenlunde fredelig sammen; under hans Søn Ludvig XIII fæstnedes denne Tilstand yderligere af den store Statsmand Richelieu, der med haard Haand holdt Fred i det indre og samlede det hele rige Lands Kræfter under Kongedømmets Ledelse. Spanien og Portugal endelig, som 1580 var bleven forenede af Filip II, var Katolicismens faste Borg; store Dele af Italien hørte med til det vældige spanske Rige.

Det var i Bøhmen at Kampen udbrød 1618, idet de protestantiske Tjekker rejste sig mod deres katolske Konge, Kejser Matthias, og ved hans Død Aaret efter valgte de sig en protestantisk Konge, Frederik af Pfalz. Men der dannede sig et overmægtigt Forbund imod dem mellem Kejser Ferdinand II, der paastod at Bøhmen var hans Arveland, de tyske katolske Fyrsters »Liga« (Forbund) under Maximilian af Bajern, og endelig Spanien, der her som allevegne var rede til at drage Sværdet for den hellige Kirkes Skyld. Frederik af Pfalz, som ingen Hjælp af Betydning fik, hverken fra de øvrige tyske Protestanter eller fra sin Svigerfader Kong Jakob af England, tabte da 1620 Slaget paa det hvide Bjærg ved Prag mod Ligaens Hærfører Tilly, og de sejrende katolske Hærskarer hærgede og brændte i det ulykkelige Bøhmen og derefter i Pfalz og andre protestantiske Egne. Af de nordtyske Fyrster søgte de fleste at undgaa Uvejret ved at holde sig udenfor Krigen. Men Richelieu, som i Frankrigs Interesse stræbte at skabe den stærkest mulige Modstand mod de forenede habsburgske Magter, Spanien og Kejseren, og ligeledes Jakob I og Holland arbejdede ivrig paa at rejse ny protestantiske Hære i Nordtyskland og især at vinde de nordiske Magters Hjælp. Baade Kristian IV og Gustav Adolf saa med Uro paa, at Kejserens Magt i Nordtyskland styrkedes, og hertil kom især for Gustav Adolfs Velkom-

mende en glødende Iver for den protestantiske Tro. Gensidig Mistro hindrede dem dog i at optræde sammen; tilmed fandt Gustav Adolf, at den Hjælp, der stilledes i Udsigt, var for ringe. Men Kristian IV vovede 1625 trods sit Rigsraads Betænkeligheder at tage Kampen op, da den nedersaksiske Kredses Stænder valgte ham til Kredsøverste og der desuden for franske og engelske Penge hvervedes en Hær i England til Understøttelse for den Hær, som Kristian IV og hans tyske Forbundsfæller selv kunde stille. Imod dette satte Katolikkerne ikke blot Ligaens Hær under Tilly, men tillige en ny, kejserlig Hær under Wallenstein.

I Sommeren 1625 rykkede Kristian IV da mod Syd; men da han var naaet til Fæstningen Hameln, ramtes han af det Uheld, at hans Hest styrtede med ham ned fra Volden, og han laa farlig syg i en Maaneds Tid; derfor skete der intet afgørende i dette Aar. Men i Sommeren 1626 mødtes han og Tilly i Slaget ved Lutter am Barenberg, hvor Kristian IV led et blodigt Nederlag, saa han maatte vige tilbage over Elben; samme Sommer havde ogsaa Wallenstein Held med sig i Kampen mod den før omtalte engelske Lejehær. Næste Sommer (1627) kunde Wallenstein og Tilly i Forening rykke mod Holsten, hvor Glückstadt vel holdt sig tappert, men hvor i øvrigt Kristian IV's Hær kun gjorde ringe Modstand, inden den i fuld Opløsning flygtede mod Nord, idet de lovløse hvervede Knægte overalt plyndrede og brændte. Og bag efter dem kom Wallensteins Bander, som af Hjærtens Lyst hærgede Kætterlandet. Jylland, som ikke i tre Menneskealdre havde oplevet nogen Krig, og hvis Almue aldeles ingen Krigsøvelse havde modtaget, var nu prisgivet Europas vildeste Horder af Kroater, Tyskere og Kosakker; mange Adelsmænd og Borgere flyede til Norge, mens Bønderne søgte Ly i Skove og Moser, og Penge og Kostharheder nedgravedes i Jorden, for at Fjenden ikke skulde rane dem. Ingensteds gjorde nogen alvorlig Modstand, og om Efteraaret naaede Wallensteins Soldater op til Skagen. Men ud over Jylland kunde de ikke komme for Kristian IV's Flaade. Kejseren og Wallenstein drømte nu store Drømme: Nørrejylland kunde sælges til Spanien, Slesvig blive et tysk Rigslen, og paa Østersøen skulde en kejserlig Flaade spille Herre. Dertil maatte Wallenstein bruge Havnestæderne i Meklenborg og Pommern og belejrede derfor Stralsund. Men her standsedes hans Sejersløb; Stralsunds Borgere værgede sig tappert og fik desuden Hjælp af Kristian IV og af Gustav Adolf.

Gustav Adolf havde 1621 maattet genoptage Kampen med Polen. Allerede samme Aar indtog han den store Stad Riga og satte sig fast i Livland, som det ikke mere lykkedes Polakkerne at fravriste ham. I Aaret 1626 flyttede han Krigen til det polske Vestprøjsen, hvorfra han bedre kunde holde Øje med Tildragelserne i Nordtyskland, og hvor han gennem en Række af Sejre gjorde sig til Herre over Polens vigtigste Handelsvej, Floden Visla (Weichsel). Jo nærmere han rykkede den tyske Krigsskueplads, des klarere stod

det for ham, at han vilde blive nødt til at gribe ind i Krigen mod Kejseren, og han førte fortrolige Forhandlinger derom med et »hemmeligt Udvalg« af Rigsdagen — første Gang et saadant omtales i Sveriges Historie. Stillingen blev end alvorligere, da Kejseren 1629 sendte Polen et Troppekorps til Hjælp mod Svenskerne. I Førstningen af Aaret 1629, da de kejserlige vovede at kræve som Fredsvilkaar af Kristian IV, at han skulde afstaa ikke alene Sønnernes tyske Stifter og Holsten, men tillige baade Sønder- og Nørrejylland, stræbte da Gustav Adolf at faa den danske Konge med til en fælles Kamp.

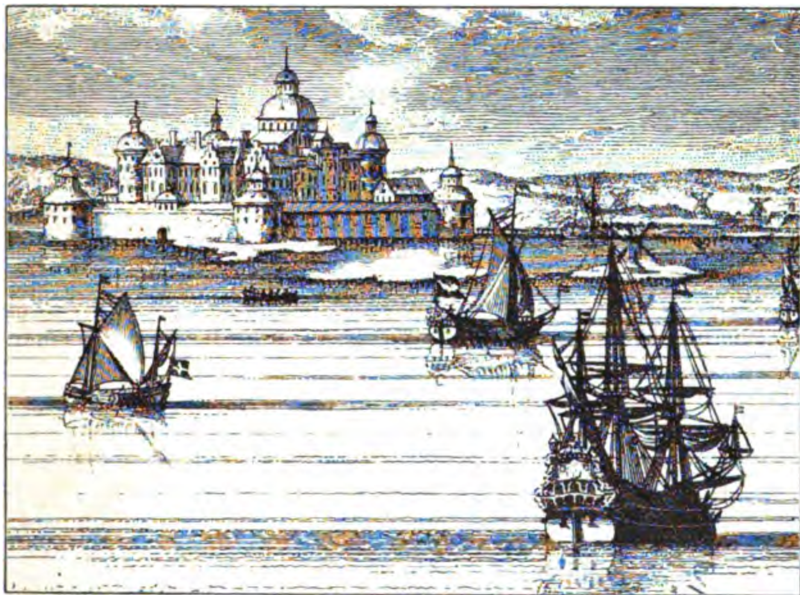

Fig. 137. Kalmar Slot i 1600'erne. Efter Dahlberg. — Dette fra Unionen og Kalmarkrigen navnkundige Slot syntes at være grundlagt o. 1200, men blev forstærket og udvidet af Magnus Smek (1319—63) og siden af Johan III († 1592).

I **Ulfsbæk Præstegaard** ved Lagaaen mødtes de to nordiske Konger og deres vigtigste Raadgivere (Febr. 1629). Da Kristian tog meget forbeholdent mod Gustav Adolfs Forbundsforslag, henvendte Svenskekongen sig til de danske Rigsraader og paakaldte deres Tilslutning til sin Plan, og da Kristian blev end mere misnøjet med dette, udraabte Gustav Adolf, idet han hentydede til Kampen ved Stralsund og det kejserlige Hjælpekorps i Polen: »Hvem der end gør saadant med os, Kejser eller Konge eller Republik eller tusind Djævle, da skal vi tage hverandre ved Ørerne, saa at Haaret skal rejse sig.« Men Kristian IV, der ikke undte Sverige at blive Nordens førende Magt i en saadan Krig, undveg at

være med og nyttede Øjeblikket til at faa en taalelig Fred med Kejseren, som jo gerne gjorde Indrømmelser, naar han derved kunde slippe for at faa begge de nordiske Magter til Fjender paa én Gang. Ud paa Foraaret 1629 sluttedes da Freden i Lybæk, hvorved Kristian IV opgav sine Sønners tyske Stifter, men i øvrigt fik alle sine Lande igen. De kejserlige Hære drog bort fra den jyske Halvø, hvis Folk atter aandede op.

Paa dette Tidspunkt, da Tysklands Protestanter var slaaet til Jorden, og Kristian IV overvunden opgav Kampen, medens Gustav Adolf endnu ikke for Alvor havde taget den table Sag op, var Kejseren i Forening med den katolske Liga overmægtig i det tyske Rige, ja ud over dets Grænser. I Aaret 1629 satte Kejser Ferdinand II Seglet paa sin Sejr ved at udstæde det Lovbud, at alt skulde sættes paa den Fod som det havde været i Protestantismens yngste Dage (»Restitutionsediktet«); navnlig skulde 14 Bispedømmer, som nu var protestantiske Fyrstendømmer, atter gøres katolske, og Kalvinisterne i Syd- og Vesttyskland mistede al Trosfrihed. »Det var,« siger M. Weibull, »for Datidens Tyskland omtrent det samme, som om der 80 Aar efter den franske Revolution atter var forsøgt en Genoprettelse af et Frankrig fra før 1789.« I denne Politik var den katolske Ligas Fyrster vel helt enige med Kejseren; men samtidig frygtede de, at Kejseren skulde bruge sin militære Styrke til at gøre Ende paa Smaafyrsternes Selvstændighed og indrette sig som enevældig Herre i hele det store tyske Rige, saaledes som Frankrigs Konge havde gjort det i sit Land; dette var jo stik imod, hvad Fyrsterne ønskede, og derfor trængte de, med Maximilian af Bajern, ind paa Kejseren for at faa ham til at bryde med Wallenstein og afskedige dennes Hær. Saaledes var Stillingen, da Gustav Adolf greb ind i Krigen. Vort skandinaviske Norden optraadte ganske vist med

Fig. 138. Pikenér.
Mit Spyd gi'r let en Mand hans Rest,
om end han sprænger frem til Hest.

kun halv Styrke, fordi det var tvedelt i to indbyrdes skinsyge Stater men ogsaa det katolske Tyskland svækkedes ved Rivninger mellem Ligaens Fyrster og Kejseren.

Gustav Adolf og hans svenske Diplomater udviste al mulig Omtanke i Forberedelsen af hans Optræden i Tyskland. En alvorlig Misstemning mellem Polakkerne og den kejserlige Hjælpehær og Richelieus Statskunst gjorde det muligt, at Sverige og Polen 1629 enedes om en Stilstand (i Altmark), som for de nærmeste 6 Aar overlod Svenskerne hele Livland og desuden fire vigtige Havnestæder i Prøjsen; de store Toldafgifter i disse sidste blev i de følgende Aar Sveriges ypperste Indtægtskilde. Tillige virkede svenske Udsendinge overalt: hos Kosakkernes Høvedsmænd, hos Sultanen i Stambul, i Italien og Svejts, for ikke at tale om Vesteuropas Storstater og de tyske Fyrstehoffer. Men paalidelige Forbundsfæller fandt Gustav Adolf foreløbig ikke, — ikke engang Frankrig. Saa meget ivrigere forøgede han da sine egne Stridskræfter; hans Hære bragtes op fra 50,000 til 76,000 Mand, hvoraf 40,000 skulde udgøre Felthæren; af det hele Tal var godt Halvdelen svensk og finsk Mandskab, Resten var hvervede Tropper, som bøjedes ind under den samme Mandstugt og Taktik som hans egne Svenskere og Finner. D. 19. Maj 1630 traadte Gustav Adolf, bærende sin knap 4aarige Datter Kristina paa Armen, frem for Rigets Stænder i Stockholm og sagde dem sit Farvel: »Det plejer saa ske, at Krukken saa længe bæres til Vands, at hun til sidst gaar isønder;« saaledes kunde det vel og gaa ham, sagde han. Alle grebes af Vemod, men tillige af Fortrøstning. Snart derpaa sejlede han af Sted med 13—14,000 Mand og gik i Land paa Øen Usedom i Odermundingen.

Fig. 139. Musketér.
Min Kugle dræber let sin Mand,
hvis ellers ret jeg træffe kan.

Gustav Adolf selv steg først af alle i Land, hvor han fladt paa Knæ og bad til Gud. Lidt efter lidt trak han i de følgende Uger;

Forstærkninger til sig, indtil hans Hær i Forsommeren naaede et Tal af 40,000 Mand, hvoraf Halvdelen fra Sverige og Finland.

Men den Krigsmagt, som hans Fjender raadede over, var mange Gange større; alene i Pommern og Meklenborg laa 40,000 Mand af Fjendens Tropper, sydligere stod de to store Hære: Ligaens under Tilly og den kejserlige under Wallenstein, — og dertil kom endda mange mindre Korpser omkring i det tyske Rige, saa at hele den væbnede Magt, der stod til Katolikkernes Raadighed, vel kunde udgøre 150—200,000 Mand. Imidlertid var Spliden mellem Ligaen og Kejseren Dag for Dag bleven alvorligere, Richelieu lod sine snilde franske Diplomater puste til Ilden, og ikke længe efter at Gustav Adolf var landet i Pommern, maatte Kejser Ferdinand paa et Kurfyrstemøde i Regensburg (1630) give efter for Fyrsternes bestemte Krav, afskedige Wallenstein, opløse dennes Hær og opgive sine store Planer om en enevældig Kejsermagt. Saaledes blev de katolske Stridskræfter i dette farlige Øjeblik formindskede med en Tredjedel. Alligevel havde de et meget stort Overtal, og alle regnede da det for en let Sag at slaa Gustav Adolf ned; »Snekongen vil smelte,« sagde man spottende i Wien, »naar han kommer nærmere under Sydens Sol«; og haanlig ytrede Kejseren, at nu havde han nok faaet »en lille Krig« til. Kun Wallenstein, der trak sig tilbage paa sine bøhmiske Godser som en surmulende og ventende Tilskuer, forstod, hvor farlig en Fjende Svenskekongen var.

Gustav Adolfs Overlegenhed laa i, at han i sin Hær havde udviklet en ny Krigskunst vidt forskellig fra den, som baade Tilly og Wallenstein fulgte. I de tyske Hæres Fodfolk fandtes omtrent lige mange »Pikenerer« og »Musketerer«, de første væbnede med lange Lanser (»Piker«) til Nærkamp, de sidste udrustede med Musketter, som for at affyres maatte hvile paa en Gaffel, der fæstedes i Jorden, og hvis Ladning tændtes med Lunter (Billederne S. 278—79). Rytteriet var talrigt, ofte lige saa mandstærkt som Fodfolket. Artilleriet havde faa, meget tunge og klodsede Kanoner, saa der maatte en Snes Heste til at trække én Kanon; de ladedes langsomt og ramte slet. Under Marcher og længere Lejrophold skaffede Hæren sig Levnedmidler ved Plyndringer, der kun i bedste Fald foregik som ordnede »Rekvisitioner«. Og med Hærene fulgte et umaadeligt Slæng af Eventyrere, Soldaterkoner, løse Kvinder og Soldaterbørn; en Hær paa 30,000 Mand kunde have et sligt Følge paa 100,000 Personer. I Slagene opstilledes Folkene i store Firkanter, ofte med 50 Rækker paa hver Led, altsaa 2,500 Mand i hver Karré, Fodfolket i Centrum, Rytterne paa Fløjene, Kanonerne i Mellemrummene bag ved Fodfolket. I Løbet af Slaget foretoges kun sjælden Manøvrer eller Forandringer i Opstillingen: Masserne væltedes mod hinanden, og de tungeste Masser sejrede. I Gustav Adolfs Hær derimod var Musketererne dobbelt saa mange som de lansevæbnede Pikenerer, og deres Geværer var let handelige Flintbøsser, som kunde gøre tre Skud, hver Gang der kunde

fyres ét med Luntebøsse; Kanonerne var for største Delen smaa, saa de kunde trækkes af 1 eller 2 Heste, og skød ligeledes tre Gange saa hurtigt som Fjendens. Med Rette er det sagt, at ved Hjælp af disse Ildvaaben var Gustav Adolf lige saa overlegen over sine Modstandere som Prøjserne ved Königgrätz (og ved Dybbøl). Under de store strategiske Bevægelser sikrede Svenskekongen sin Hærs Forsyning ved Anlæg af Magasiner i dens Ryg og skabte saaledes et ordnet Forplejningsvæsen, saa at de paagældende Egnes Indbyggere mærkede saa lidet Tryk som muligt af Hærens Nærværelse.

Fig. 140. Scene i en Lejr. Maleri fra Trediveaarskrigen.

Under selve Slagene ordnede han Hæren i mindre Afdelinger, »Halvbrigader«, kun faa Rækker dybe og i Stand til selvstændig Manøvrering: han opstillede dem i dobbelt Slaglinie med en Reserve bagest, som i det afgørende Øjeblik kunde kastes ind paa et hvilket som helst Punkt af Valpladsen. Baade mellem Slagene og i Slagene var hans Hær bevægeligere og raskere end Fjendens, som da ogsaa dens Følge var langt mindre, idet kun Soldaternes virkelige Hustruer fik Lov at følge med.

Fra første Færd saa de protestantiske Fyrster i Nordtyskland paa Gustav Adolf som en uvelkommen Gæst, der kun vilde ødelægge deres Udsigter til at bjærge sig selv ved en skikkelig Over-

enskomst med Kejseren. Gustav Adolf maatte da med Magt tvinge dem til at gaa med Sverige. Før de fjendtlige Hærmasser i Pommern endnu havde samlet sig, rykkede han mod Stettin og nødte Pommerns Hertug til at slutte Forbund med Sverige og underkaste sig Gustav Adolfs Ledelse. Ved Udgangen af 1630 var de kejserlige forjagne fra Pommern. Richelieu, der hidtil havde troet at kunne behandle Sverige som en andenrangs Magt i Frankrigs Ledebaand, fik et andet Syn paa Gustav Adolf og tilbød ham et bedre Forbund, som sluttedes først paa Aaret 1631: Gustav Adolf paatog sig at genoprette den tidligere Tilstand i Tyskland, medens

Fig. 141. Plyndringsscene. Billede fra Trediveaarskrigens Tid.

Frankrig tilsikrede ham en betydelig Hjælpesum, som yderligere forøgedes ved lignende Tilskud (»Subsidier«) fra England og Holland. Den fri Rigsstad Magdeburg stillede sig aabent paa Gustav Adolfs Side, mens de lutherske Kurfyrster i Brandenburg og Sachsen vedblev at holde sig tilbage og derved hindrede ham i at rykke frem til Magdeburg. Da saa Tilly med en mægtig Hær drog mod Nord og belejrede Magdeburg, tiltvang Gustav Adolf sig fri Marche gengennem Brandenburg, men kom dog for sent til at undsætte Magdeburg, der blev stormet af Tillys Soldater og prisgivet Plyndring og Nedsabling; midt under dette opstod der Ildsvaade, og Staden brændte ned til Grunden; men Sejrherren Tilly, som havde gjort

Regning paa at finde Vinterforraad for sin Hær i den rige Stad, maatte atter trække sig et Stykke tilbage mod Syd.

Et Øjeblik svækkede Magdeburgs Fald Gustav Adolfs Anseelse i Nordtyskland, og hans Svoger Kurfyrsten af Brandenburg gjorde atter Mine til at forlade hans Sag. Men da gik Gustav Adolf rask løs paa Berlin, og den forskrækkede Kurfyrste maatte nu ikke blot slutte Forbund med ham, men aabne sine vigtigste Fæstninger for ham; det gav ham en saa god Stilling, at da Tilly med en meget overtallig Hær rettede sit Angreb mod ham i Brandenburg, kunde de kejserlige ikke rokke ham en Smule. De tyske Protestanter begyndte atter at sætte Lid til ham, og enkelte af de mindre Fyrster blev hans Forbundsfæller; men den mægtigste blandt dem, Johan Georg af Sachsen, fastholdt endnu sin tvetydige Politik. Først da Kejseren tabte Taalmodigheden og bød Tilly at tvinge Sachsen til, enten at blive en aabenlys Ven eller en aabenlys Fjende, kastede Kurfyrsten sig i Gustav Adolfs Arme og lod sin Hær forene sig med den svenske. De to Hære rykkede derpaa i Forening frem mod Tilly, der afventede deres Angreb ved Landsbyen Breitenfeld udenfor Leipzig. Her udkæmpedes saa Trediveaarskrigens vigtigste Slag d. 7. Sept. 1631.

Fig. 142. Gustav Adolf. I Baggrunden Augsburg.

Tillys Hær, der talte godt 30,000 Mand, var som sædvanlig opstillet i dybe Firkanter; han selv opholdt sig i Centrum blandt sine Landsmænd, de vallonske Veteraner, der gjaldt for at være Europas ypperste Infanteri. Paa den modsatte Side stod yderst til venstre Sachserne, vel en 15,000 Mand nyhvervede Tropper i prunkende Dragter og Rustninger, og i Centrum og paa højre Fløj Gustav Adolfs Hær, der udgjorde 26—27,000 Mand, hvis Kerne var de ægte svenske Regimenter. »Forrevne, forslidte og smudsige saa vore Folk ud imod de forsølvede, forgyldte og fjerbuskede kejserlige,« siger et svensk Øjenvidne; »smaa var vore svenske og finske Heste imod de store tyske Heste.« Men disse uanselige svenske Tropper blev Dagens Sejrherrer. Saa snart Kampen begyndte, tog Sachserne »kompagnivis til fötters«, skrev Gustav Adolf; de løb deres Vej og blottede derved Svenskernes venstre Fløj. Men hurtigt og sikkert

lod Gustav Horn, der kommanderede her, sine Afdelinger udvikle en ny Front, som Tillys Karreer forgæves løb Panden imod. Imens havde Lennart Torstensson, som førte Artilleriet, holdt Fjenden paa Afstand i Centrum. Og paa højre Fløj, hvor Fjendens Ryttergeneral Pappenheim utaalmodigt havde kastet sine 5000 Ryttere mod Gustav Adolf selv, sejrede Svenskerne saa afgørende, at Kongen med sine Smålændinger, Østgøter og Finner kunde storme det Højdedrag, hvor Tilly havde stillet sine Kanoner, og vende disse imod Tillys egne Tropper. Dennes krigsvante Valloner vedblev vel at forsvare sig til det yderste, men Slaget var og blev tabt for ham, og til sidst opløstes hans Hær i den vildeste Flugt. Mellem 5 og 10,000 døde og saarede og lige saa mange Fanger havde den mistet, desuden alle sine Kanoner og hele sit Tros.

Slaget ved Breitenfeld blev det store Vendepunkt i Trediveaarskrigen. Katolikkerne, som i 11 Aar var gaaet fra Sejr til Sejr, vilde først ikke tro paa Nederlaget; det syntes dem ufatteligt, at »Gud men ét var bleven Lutheraner«. Men Protestanterne brød ud i Jubel:

»Raab nu »Triumf«! i hvert et Land,
ja raab det ud med Vælde!
Om slig en Sejr har ingen Mand
og ingen Tid kunnet melde.«

Gustav Adolfs Magt over de tyske Protestanters Hjerter var fra nu af urokkelig; han var Helten og Befrieren, Lederen hvem alle trygt og begejstret fulgte. Han overlod Johan Georg at føre Krigen i Bøhmen mod Kejseren, mens han selv drog mod Vest og Sydvest mod Ligaen, som han syntes var den farligste Modstander, og for at udfri de protestantiske Rigsstæder, som i denne Kant af Tyskland laa omsluttede af katolske Fyrsters Lande. I Ilmarcher, om Natten ved Fakkelskin, førte han sin Hær over Thüringerwald til Mainz's og Rinens Dale. Mens Protestanterne jublede, var Katolikkerne grebne af Rædsel, og mange flyede over Hals og Hoved. Men det spurgtes snart, at han ikke tillod nogen Religionsforfølgelse; derimod lagde han Beslag paa de Godser, den katolske Kirke havde ejet. I nogle Maaneder holdt han Hof i Mainz, hvor de tyske Fyrster flokkedes om ham. I sikker Klarhed over sin Styrke og dens Grænser udformede han her sine videre Planer; han ønskede ikke, som senere Historieskrivere har paastaaet, at vinde Tysklands Kejserkrone, men han vilde danne et Forbund mellem Tysklands protestantiske Fyrster, og dette Forbunds Krigsherre vilde han selv være — omtrent saaledes som Napoleon den Store 1806 indrettede sit Rinforbund; i hele Tyskland skulde Religionsfrihed indføres.

Da Krigen atter aabnedes i Vaaren 1632, stod Gustav Adolf i Spidsen for svenske og tyske Hære paa ialt 100,000 Mand, fordelte over hele Mellemtyskland fra Mainz til Slesien. Hovedstyrken var samlet om Kongen selv, som rykkede mod Syd for at tage Bajern;

Tilly, som søgte at standse ham ved Lech, blev her dødelig saaret, og rask naaede den svenske Hær frem til München og til Alpernes Fod. Da nu tillige noget tidligere Sachserne havde indtaget det nordlige Bøhmen med Prag, saa det ud, som om Gustav Adolf paa én Gang fra Vest og fra Nord kunde omklamre selve Østrig og give det Naadestødet. Men just som Gustav Adolf var bleven Herre i München, kom der Bud om, at der paa én Gang havde vist sig en ny stor kejserlig Hær i Marken, og at Sachserne havde lidt Nederlag mod den og rømmet Bøhmen.

Kejseren havde nemlig i sin Nød atter henvendt sig til Wallenstein, om han vilde paatage sig at frelse hans Trone og jage Gustav Adolf ud af Tyskland. Det var haarde Vilkaar, Wallenstein opstillede: han vilde have uindskrænket militær Myndighed over hele Tyskland og Fuldmagt til at slutte Overenskomst med de protestantiske Fyrster, — Vilkaar som gjorde Wallenstein og ikke Kejseren til virkelig Herre i Tyskland. Men Kejseren maatte gaa ind paa dem. Saa snart Wallenstein da paany udsendte sine Hververe, strømmede der Folk sammen, baade Rekrutter og Veteraner, saa at han i Foraaret 1632 kunde rykke ud med 40,000 Mand eller mere, jage Sachserne ud af Bøhmen og derpaa drage ind i Franken for at kile sig ind mellem Gustav Adolf og Nordtyskland. Den svenske Konge drog sig noget mod Nord og satte sig fast i en stærkt forskanset Lejr udenom det protestantiske Nürnberg, ude af Stand til at tilbyde et Feltslag, da Wallensteins Hær nu vel var tre Gange saa stærk som den svenske. Men Wallenstein, som ikke vilde opofre sin Hær ved Stormløb paa denne næsten uindtagelige Stilling, opførte en Mils Vej derfra en lignende befæstet Lejr og holdt sin Armé inden for dens Volde, skarpt lurende paa, hvad Gustav Adolf vilde gøre. I hele Juli og August 1632 vogtede de to Modstandere saaledes paa hinanden, mens Nøden steg i begge Lejre, mest i Nürnberg. Saa vovede Gustav Adolf, hvem Aksel Oksenstjerna havde tilført Forstærkninger, en Storm paa Wallensteins Skanser, men sloges tilbage med Tab. Fjorten Dage senere marcherede den svenske Hær bort under Trommers og Trompeters Lyd; de kejserlige rørte sig ikke, men hoverede. »Nu har Kongen af Sverige stødt Hornene af sig,« udbrød Wallenstein. Gustav Adolf gik først mod Syd, idet han rugede over den forvovne Plan at kaste sig over Østrig, hvor det gærede stærkt blandt Bønderne; men da saa ogsaa Wallenstein brød op og marcherede mod Nord, ilede Gustav

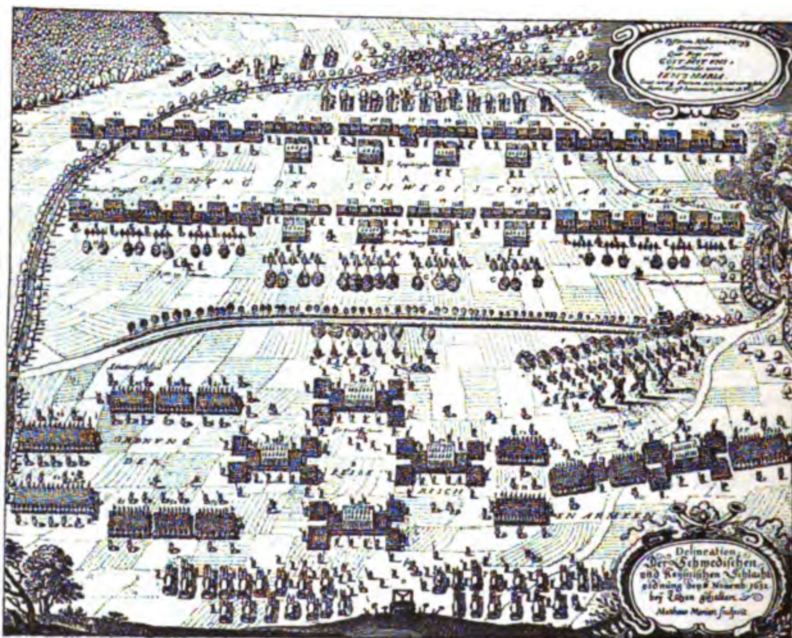

Fig. 143. Wallenstein.

Adolf efter ham, ivrig efter at gribe den første Lejlighed til Feltslag

Først i November 1632 stod Wallenstein Vest for Leipzig ved Lützen med o. 15,000 Mand, mens Pappenheim med 10,000 Mand var nogle Mil borte. Gustav Adolf, som havde mellem 15 og 20,000 Mand, besluttede da at styrte sig over Wallenstein, inden denne kunde faa Pappenheim kaldt til, hvad der dog mislykkedes; Pappenheim naaede Valpladsen, før Slaget begyndte. D. 6. Novbr.

Syd. Den svenske Hær.

Nord. Den kejserlige Hær.

Fig. 144. Hærenes Opstilling ved Lützen.

i Daggry, mens Efteraarstaagen endnu laa over Markerne, rykkede Svenskerne frem under Salmesang; begge Hæres Opstilling og Kampmaade var som ved Leipzig Aaret før; Kongen førte ogsaa her den højre Fløj. Da Kampen var i Gang og bølgede frem og tilbage, satte Kongen sig i Spidsen for Smålands Ryttere og sprængte dristig frem mod det fjendtlige Rytteri; han kom med i Haandmænget og blev skudt i Armen, hans Hest blev saaret, og han skiltes fra sine Folk; derpaa fik han et Skud gennem Ryggen og styrtede af Hesten, og en fjendtlig Rytter, som paa sit Spørgsmaal fik at vide at det var Kongen af Sverige, gav ham Banesaar. Da Svenskerne

saa den blodige Hest med den tomme Sadel springe langs Fronten, løb det gennem Rækkerne, at Kongen var falden. Hertug Bernhard af Weimar tog da Overbefalingen og gav Ordre til nyt Angreb; Striden var endnu haard og blodig, men ved Mørkets Frembrud maatte Wallenstein paabyde Tilbagetog og prisgive sine Kanoner og sit Tros.

Den store Konges Fald fyldte Katolikkerne med langt mere Glæde, end en Sejr kunde have skænket dem, og Protestanterne med en endnu større Sorg. Dybest var Sorgen blandt Svenskerne. Aksel Oksenstjerna sagde om sin faldne Konge og Ven: »I Verden findes nu ikke denne Konges Lige og er ikke blevet fundet i flere Hundrede Aar; jeg véd heller ikke, om han mere let vil findes herefter.« Hans Lig, som efter Slaget blev fundet, udplyndret og flænget af ni Saar, førtes til Riddarholmskirken, hvor det hviler i det gustavianske Gravkor, som byggedes 1633; paa dets Vægge læses (paa Latin) denne Indskrift:

»I svære Foretagender stædtes han,
Fjenderne knuste han,
udvidede sit Rige,
ophøjede Svenskerne,
udfriede de undertrykte,
sejrede i Døden.«

Hjemme i Sverige havde Rigsraadet hidtil ledet Styrelsen, og dette fortsattes ganske af sig selv ogsaa nu, da den lille seksaarige Kristina var bleven Sveriges Dronning. Rigskansleren Aksel Oksenstjerna, som af alle havde staaet Gustav Adolf nærmest, opholdt sig ved Kongens Død i Tyskland og følte, at han maatte blive der; men han sendte Brev paa Brev til Hjemmet for at mane til Enighed og for at raade med i Regeringssagerne, og han blev i Virkeligheden den ledende baade ude og hjemme.

Gustav Adolf havde med sin Kansler gennemarbejdet et Forslag til Sveriges Regeringsform, som samlede og fæstnede alt det, han i sin Regeringstid havde grundlagt; dette Forslag kunde Oksenstjerna nu hjemsende til Raadet og til Stænderne, som vedtog det paa Rigsdagen 1634. Regeringsformen af 1634 skulde da ikke blot være en Regel for Formynderstyrets Tid, men for alle følgende Tider. Den fuldendte Opbygningen af det stærke og ordnede Embedsvælde, som Gustav Adolf havde grundet. Styrelsens Midtpunkt var nu de fem høje Rigsembedsmænd, som paa én Gang var Medlemmer af Rigsraadet og Ledere hver af sit Kollegium. Rigskansleren Aksel Oksenstjerna var Leder af Kancelliet og de udenrigske Sager. Rigsdrost var hans Broder Gabriel Gustafsson Oksenstjerna, som stod i Spidsen for Rigets Retspleje. Den gamle Rigsmarsk Jakob de la Gardie var Chef

for »Krigsraadet«, medens Admiralitetet ledcdes af Rigsadmiralen Karl Gyllenhjelm, og Rigsskatmester var et Søskendebarn af Kansleren ved Navn Gabriel Bengtsson Oksenstjerna, som stod i Spidsen for »Regningskammeret« og Rigets Skattevæsen. I hvert Kollegium sad foruden Formanden tre til fire Rigsraader og fire eller otte Bisiddere, de halve adelige, de andre halve uadelige. Under de fem nævnte Embedsmænds Ledelse dannede Raadet i Kristinas umyndige Aar Sveriges Regering, idet Rigsraaderne bosatte sig i Stockholm og blev til paapasselige Embedsmænd, der omhyggelig varetog Forretningerne i Kollegierne. Paa samme Maade udvikledes og fæstnedes Embedsstyret i de forskellige Landskaber, med Guvernører i Grænselandskaberne og en Landshøvding i hvert Len. Alle disse Embedsmænd fik nøje anvist, hvor langt deres Pligt og deres Myndighed gik. Derved var Sverige blevet det bedst ordnede Rige i Datiden. Sjælen i det hele var Aksel Oksenstjerna, især efter at han 1636 var vendt hjem til Fædrelandet. Ogsaa i Henseende til materiel og aandelig Vækst fortsatte Formynderstyret i Gustav Adolfs Spor, baade med Udviklingen af Kanaler, Landeveje, Postvæsen, Industri, Bjærgbrug og Handel. Under de store udenrigske Tildragelsers Spænding fik Sverige sine første Aviser, og i Nordamerika ved Delaware-Floden grundedes Sveriges første Koloni for ny Regning, »Ny Sverige«. Oprettelsen af ny Gymnasier og et finsk Universitet i Åbo (grundlagt af Per Brahe, Finlands dygtige Styrer), Bygning af talrige ny Orlogsskibe (ved Admiral Klas Fleming) er ligeledes Vidnesbyrd om, med hvilken Kraft Rigets Stormænd førte det fremad i Gustav Adolfs Aand. Det var da et trods alle Vanskeligheder velstyret Rige, som Formynderregeringen kunde overgive Dronning Kristina, da hun 1644 i en Alder af 18 Aar selv overtog dets Styrelse.

Fig. 145. Aksel Oksenstjerna.

Men Sverige havde tilvisse i de mellemliggende Aar haft brydsomme Ting at slaas med. Vel lykkedes det 1633 Aksel Oksenstjerna at knytte de protestantiske tyske Fyrster fast til Sveriges Ledelse under ham selv som »Direktor«. Men saa fik de kejserlige en Tid Held med sig. Wallenstein, der efter sit Nederlag ved Lützen laa uvirksom i Bøhmen og smedede Rænker baade mod Kejseren og Svenskerne, var efter Kejserens Ønske bleven myrdet af nogle Officerer og hans Hær kommen under Generaler som Kejseren kunde stole paa. I Aaret 1634 vandt disse ved Nördlingen en stor Sejr over Gustav Horn og Bernhard af Weimar; skønt der

i dette Slag ikke havde været et eneste svensk Regiment med, svækkede Nederlaget dog i højeste Grad Sveriges Indflydelse, og Sachsen og de fleste andre tyske protestantiske Stater skyndte sig at indgaa Fred med Kejseren. Richelieu lod da Frankrig gribe aabenlyst ind i Krigen og optræde som Kejserens Hovedmodstander, hvad der vel stækkede Kejserens Vinger, men ogsaa tog en Del af Glansen fra Sverige. I det hele skiftede Krigen Præg, den blev mere en politisk og mindre en religiøs Strid. Men Sveriges Raad og Stænder vilde ikke slippe det Tag, de havde i Tyskland, og bevilgede flere Gange ny Udskrivninger og ny Indtægter; de gik endog med til at sælge en hel Del Krongods til Adelen (»Frelsekøbene«). Derved holdtes stadig en Hær paa Benene under Johan Banér, som under skiftende Tilbagetog og Sejr stadig forstod at hævde sig i Nord- og Mellemtyskland indtil sin Død 1641. Hans Efterfølger som Feltmarskalk blev Lennart Torstensson, som førte Svenskerne frem til ny glimrende Sejre, skønt han var gigtbruden og ofte maatte lade sig bære paa en Bærestol. I Aaret 1642 drog han sejrende gennem Slesien, Mæhren og Sachsen, indtil han lokkede den kejserlige Hær til paany at modtage et Slag ved Breitenfeld, hvor den paany led Nederlag. Derefter marcherede han gennem Bøhmen og Mæhren, hvor Fjenden ingensteds vovede at tage Kampen for Alvor op. I Mæhren modtog han imidlertid hjemmefra en Ordre, der bød ham at vende om og gaa mod Nord — mod Danmark.

Fig. 146. Lennart Torstensson.

Da Kristian IV efter Lybækfreden 1629 atter var bleven Herre i sine Lande indtil Elben, begyndte der for Danmark en Menneskealder fuld af indre Opløsning, af Had og Strid mellem de forskellige Stænder og af kraftløse Tilløb til at bedre og styrke Rigets Forfatning, Ting som her kun skal antydes, da vi kommer tilbage til dem i en anden Sammenhæng. Rigets værste Svaghed — den jyske Halvøs Forsvarsløshed — var blottet og dets finansielle Stilling svækket. Kristian IV selv gjorde stundom Indtryk af at være en brudt og forpint Mand. Men oftest tog han sig sammen og opbød alle sine egne og Rigets Kræfter for at spille den mægtige Konges Rolle. Da hans ældste Søn Kristian, den udvalgte Konge, i Aaret 1634 holdt Bryllup, fejrede han det med en saadan Ødselhed og Pragt, som om Kronens Kasser bugnede af Penge: med Gilder, Fyrværkerier, Dystridt, Optog, Skuespil og Musik, mens han yderligere gav Festen Glans ved at give adskillige Adelsmænd Ridderslaget.

Det var da intet Under, at Pengeforlegenheden voksede; der er en dyb Sandhed i den folkelige Fortolkning fra disse Aar af det kongelige Valgsprog *R. F. P.* (»regnum firmat pietas«, d. v. s. »Fromhed styrker Riget«) som »Riget fattes Penge«. Dyrt var det ogsaa, at Kongen for at bøde paa Fortidens Forsømmelser arbejdede for dels at skabe en national Milits, dels at holde en nogenlunde be-

Fig 147. Kristian IV slaar Riddere 1634. Efter et samtidigt Billede af Simon de Pas. Brudstykke.

tydelig staaende Hær af hvervede Tropper, samtidig med at han, som altid, holdt Flaaden i god Stand. Han stræbte da at forhøje Skatterne, og navnlig greb han til at forøge de Indtægter, som de fremmede maatte betale for at sejle igennem Rigets Sunde og Strømme. Saaledes opkrævede han, til stor Fortrydelse for Hamborg, en betydelig Told af alle Skibe der sejlede ind eller ud ad Elben; men især forøgede han **Øresundstolden**, saa den i Løbet

af faa Aar voksede til det flerdobbelte af hvad den før havde været, samtidig med at han tog skrappe Forholdsregler imod de fremmede, især hollandske Skippere, der drog Fordel af Sveriges Frihed for Sundtold ved at sejle med falske Papirer og udgive sig for Svenske. Men det var uundgaaeligt, at denne stærkt strammede Toldpolitik førte til evindelig Utilfredshed baade i Nederlandene og i Sverige.

Denne Utilfredshed fandt endvidere Næring i den tyske Politik, Kristian IV drev. Der havde vel i Danmark, som i hele det protestantiske Europa, været et Øjeblik, da alt gammelt Nag forstummede under den Begejstring for Gustav Adolfs Sejersfærd, som greb alle Folkets Lag, — men kun et Øjeblik. Da Heltekongen var død, fik al den gamle gensidige Mistro paany en god Jordbund at spire i. Ligesom Aksel Oksenstjerna af Hjertens Grund mistænkte og hadede Danmark; saaledes misundte Kristian IV af et oprigtigt Sind Sverige dets Sejr og Lykke; han kunde ikke faa sig selv til at forstaa, at det Danmark, som hidtil havde gældt for Nordens Stormagt, skulde træde i Skyggen for Sverige eller endog følge i dets Kølvand. Derfor krydsede han, hvor han kunde, Svenskernes Planer. Han havde Held til, trods Lybækfreden, at skaffe sin Søn Frederik Bremens Stift igen; han optraadte alle Vegne som Mægler i den tyske Krig, og efter flere Aars Strid fik han endelig sat igennem, at der 1642 skulde aabnes en Fredskongres i de vestfalske Byer Osnabrück og Münster. Da den traadte sammen, mente Svenskerne at kunne mærke, at der var en hemmelig Forstaaelse mellem Kristian IV og Kejseren. Af alle disse Grunde besluttede Oksenstjerna at slaa Danmark ned. Han regnede paa et hurtigt og heldigt Udfald, fordi Sverige nu paa én Gang kunde bryde løs fra Øst mod Skaane og fra Syd mod Jylland. I Maj 1643 sendtes Befalingen til Torstensson, som først modtog den i September, men som saa ogsaa øjeblikkelig afbrød sit Tog mod de kejserlige Arvelande. I de første Uger styrede han sin Marche saaledes, at ingen ret kunde ane, hvor han vilde hen, om han f. Eks. maaske vilde gaa til Rinegnene som Gustav Adolf 1631. Men da han var naaet til Havels Udløb i Elben, sammenkaldte han sine Officerer og gav Ordren til at gaa mod Danmark; d. 12. December 1643 rykkede han over Holstens Grænse.

Overfaldet traf Kristian IV aldeles uforberedt. Hans dygtige Udsending i Stockholm, Peter Vibe, havde vel advaret ham, men han havde slaaet det til Side med en Spøg: »Peter Vibe reder til Barsel med Krig,« sagde han overlegent. Derfor havde han næsten ingen Krigsfolk paa Halvøen. Et Par Fæstninger, navnlig Glückstadt, holdt sig, men f. Eks. Rensborg overgav sig, saa at Torstenssons Hær kunde trænge frem, omtrent saa rask som Hestene kunde rende. D. 20. Januar 1644 stod Svenskerne i Sæby. Som under Kejserkrigen 1627 o. f. grebes Hertugdømmernes og Jyllands Befolkning af Skræk og flygtede planløst fra sine Boliger, mens Almuen opløftede sine Harmskrig mod Adelen, der burde have værget

Landet. Hertug Frederik III af Gottorp købte ved store Opofrelser Neutralitet for sine Landsdele.

Alt syntes at styrte sammen for Kristian IV. Men den gamle Konge selv holdt Hovedet højt og viste en ung Mands Kraft for at frelse sit Rige. Mens han paalagde Anders Bille at holde Fyn, Ebbe Ulfeld at værge Skaane og Hannibal Sehested at forsvare Norge, tog han selv den samlede Ledelse i sin Haand og opbød navnlig alt for at faa Flaaden i Søen. Der kom da nogle Maaneder, som ikke medførte store Forandringer i Stillingen, om end de gav Svenskerne en Del Fremgang. Jæmtland blev erobret af Svenskerne, skønt Jæmterne denne Gang var Norge tro og værgede sig godt; paa den øvrige norske Græense udmærkede Præsten Kjeld Stub sig som Leder af Smaakrigen, og nede ved Bahus holdt Hannibal Sehested Svenskerne Stangen. I de skaanske Lande saa det værre ud; en svensk Hærafdeling besatte Bornholm, hvis Milits-Officerer hovedløst og modløst opgav at forsvare sig, og Gustav Horn brød ind i Skaane, hvor han tog Helsingborg og begyndte at belejre Malmø. Meningen var, at Horn og Torstensson skulde forene sig paa de danske Øer. Men ingen af dem stod helt trygt. Horn havde det ondt nok med at værge sig mod de skaanske »Snaphaner«, d. v. s. væbnede Bønder der overfaldt de spredte svenske Smaakorpser og gjorde Hærens Forsyning med Forraad vanskelig; og Torstensson kunde vente, at en kejserlig Hær under Gallas snart vilde naa frem til Holsten og spærre ham inde paa den jyske Halvø.

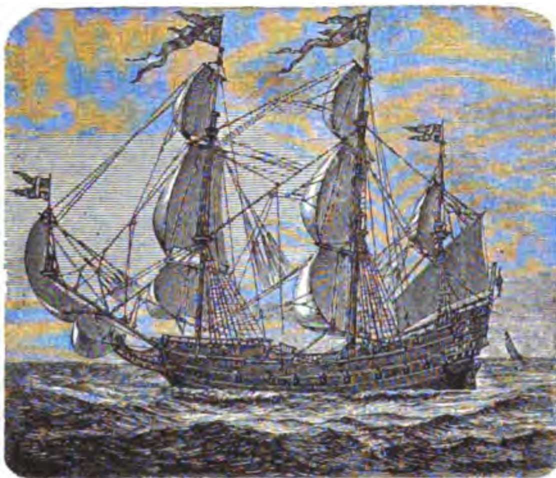

Fig. 148. Orlogsskib fra Kristian IV's Tid: Norske Løve.

Under disse Forhold afhang alt af Søkrigen. Allerede først i April kunde Kong Kristian stikke i Søen med en Eskadre paa 10 Orlogsmænd. Han rettede da i Forening med Sehesteds norske Hær et Angreb paa Gøteborg, men afbrød det paa Grund af de Efterretninger, der indløb fra Holland. Medens Nederlandenes Regering vel holdt sig tilbage fra ligefrem at tage Del i Krigen, tillod

den dog, at Louis de Geer (S. 268) i hollandske Havne hvervede en hel Flaade, som skulde løbe til Lille Bælt for at hjælpe Torstensson med at gaa over til Fyn, og at den afsejlede i April. Kong Kristian drog den imøde, traf den (16. Maj) ved Sønderjyllands Vestkyst i List Dyb mellem Rømø og Sild og tilføjede den et saadant Nederlag, at den maatte opgive at komme videre og i Stedet søge hjem til Holland. Saa ilede Kristian IV hjem til København for at faa hele Flaaden ud til Kamp mod den svenske Flaade, som under Klas Fleming gik til Søs d. 1. Juni og sejlede til Kiels Fjord for at faa Forbindelse med Torstensson. D. 1. Juli stødte saa de to Hovedflaader sammen paa Kolberg Red mellem Kiel og Femern; hver af dem talte omtrent 40 Orlogsskibe. Det var i dette Slag, at »Kong Kristian stod ved højen Mast« paa Dækket af Trefoldigheden, da en svensk Kugle ramte en af Skibets Kanoner, saaledes at den sprængtes og dens Metalstumper fløj til alle Sider og saarede mange; Kongen selv fik det ene Øre og Øje

Fig. 149. En Lejr. Efter Dankwerths Beskrivelse af Hertugdømmerne.

kvæstet og tumlede om, men rejste sig øjeblikkelig og raabte med høj Røst, at han levede og at alle skulde gøre deres Pligt. Slaget varede, indtil Mørket skilte de stridende; begge Parter havde lidt store Tab, mest dog nok den svenske Flaade, som søgte ind i Kiels smalle Fjord, mens den danske lagde sig for Fjordens Munding og spærrede Fjenden inde. Snart efter rykkede Gallas op i Holsten; nu lod det til, at det skulde gaa Svenskerne galt, da baade Hæren og Flaaden var klemt inde.

Men de slap begge ud af Klemmen. I Stedet for Klas Fleming, der under en senere lille Kamp var bleven dødelig saaret, fik Karl Gustav Vrangel Kommandoen over den svenske Flaade; d. 30. Juli sejlede han ud af Fjorden, slap forbi den danske Flaade og styrede ud i den aabne Østersø. Kong Kristian rasede af Harme og lod sin Vrede ramme en af sine Eskadrechefer Peder Galt, som blev henrettet, — men det bødede jo ikke paa Ulykken. Ogsaa Gallas's Tog blev en Skuffelse. Torstensson omgik hans Stilling, gik mod Syd og drog Gallas efter sig; vel førte dette Tor-

stenssons Hær bort fra Halvøen, men allerede i September sendte han paany et svensk Hærkorps under Helmut Vrangel op i Holsten.

Imens havde de Geer taget sig af sin slagne Flaade og udrustet den paany, saa den i August uhindret af Kronborgs Kanoner — Helsingborg var jo i Svenskernes Magt — løb igennem Øresund ind i Østersøen, hvor den forenede sig med Karl Gustav Vrangel. Derpaa vendte de forenede Flaader, 42 Skibe stærke, sig imod den danske Admiral Pros Mund, der med sine 17 Skibe tog Kampen op under Laaland d. 13. Okt.; den danske Eskadre blev fuldstændig knust, og dermed var Sejren i Søkrigen bleven Svenskernes. Skulde Krigen fortsættes næste Foraar, vilde Kristian IV kun have ringe Udsigt til at holde Fjendens Hære borte fra de danske Øer, Rigets Hjerte. Han gik derfor ind paa, at der i Vinterens Løb aabnedes Fredsunderhandlinger paa den lille Holm i Grænseaaen Brømseaa mellem Bleking og Småland. Mellem de svenske Underhandlere var Aksel Oksenstjerna den ypperste, mellem de danske Rigshovmesteren Korfits Ulfeld. Underhandlingerne trak længe ud, saa Freden ved Brømsebro først kunde undertegnes i August 1645. Sverige fik først og fremmest Stadfæstelse paa den uindskrænkede Frihed for Sund- og Bælttold, baade for sine gamle Provinser og sine nyvundne Lande, medens den gamle gensidige Toldfrihed mellem Nordens Riger ophævedes. Endvidere afstod Kristian IV de norske Landskaber Jæmtland og Herjedalen (Særna Sogn paa Dalarnes Grænse fulgte med over til Sverige uden at det var nævnt i Fredsbrevet), de to Øer Øsel og Gulland, hvis Besiddelse havde været som Symbol paa Danmarks Østersøvælde, og endelig det danske Landsksb Halland, som dog efter 30 Aars Farløb skulde kunne ombyttes med et andet jævngodt dansk Landskab.

Med Stolthed sagde Aksel Oksenstjerna, at »nu kunde Danskerne smage, hvor godt han havde haft det, da han fordum i Knærød maatte modtage deres Vilkaar; men nu havde Bladet vendt sig, og nu var det Sverige, som afgjorde Punkterne.« Dronning Kristina belønnede ham ved at gøre ham til Greve af Södra Möre, 11 Sogne i det søndre Småland.

Efter det raske danske Felttog i 1644 kunde Torstensson atter optræde paa den store Krigsskueplads i Tyskland. Den sendrægtige Gallas kunde ikke hamle op med ham og saa sin Hær blive fuldstændig oprevet af Svenskerne allerede 1644. Hurtig drog Torstensson derpaa ned i Bøhmen, hvor han mod en ny kejserlig Hær vandt en af Trediveaarskrigens mest glimrende Sejre ved Jankovits, og trængte saa frem til Donau lige over for Wien. Men da han blev svigtet af sine Forbundsfæller og der tillige udbrød Pest i hans Hær, følte han sig ikke stærk nok til at angribe Kejserstaden og drog tilbage til Bøhmen, hvor han gik i Vinterlejr. Selv var han nedbrudt af Gigtsmerter og besluttede sig derfor til at ned-

lægge Kommandoen i Dec. 1645. Hans Fædreland lønnede ham med Grevetitlen og store Godser; ved sin Død 1651 gravsattes hans Lig i Riddarholmskirken ved Siden af Johan Banérs.

Lennart Torstenssons Efterfølger blev den 32aarige Karl Gustav Vrangel, som i Danskekrigen havde ført Flaaden med saa stor Lykke. Han opgav den Plan, Torstensson havde fulgt: at trænge frem til Wien gennem Bøhmen, og drog i Stedet (1646) med 23,000 Mand mod Vest for at forene sig med den franske Hærfører Turenne, medens en anden svensk Hær vedblev at slaas i Bøhmen. Vrangel og Turenne gik i Fællesskab mod Donau; saa opstod der af mange Grunde en Uenighed imellem dem, som standsede deres Fremgang; men i Foraaret 1648 forenede de sig atter, undertvang Bajern og naaede frem til Inn, der var opsvulmet af Regnen; men kom de først over den, laa Vejen til Wien dem aaben. Samtidig havde den svenske Hær i Bøhmen haft Lykken med sig. Dens General, Königsmark, indtog ved et dristigt Overfald Prags »lille Side«, d. v. s. den Del af Byen som ligger paa Moldaus venstre Bred, og gjorde her et umaadeligt Bytte, bl. a. store Bog- og Haandskriftsamlinger (navnlig »Sølvhaandskriftet« af Vulfilas gotiske Bibeloversættelse; se I S. 25). Saa kom friske svenske Tropper til under Anførsel af Gustav Adolfs Søstersøn, Karl Gustav af Pfalz, der var opfostret i Sverige og havde lært Krigskunsten under Torstensson, og Belejringen af Prag fortsattes med Kraft. Saaledes var Stillingen, i Bøhmen og ved Donau, da Kejseren — det var nu Ferdinand III — endelig opgav Krigen og lod sine Udsendinge i Osnabrück og Münster underskrive Freden d. 14. Okt. 1648.

Den vestfalske Fred gjorde Ende paa den tyske Religionsstrid; hverken de protestantiske Kirker eller den katolske maatte fortrænges fra de Omraader, de havde haft inde i Aaret 1624. Men den tilintetgjorde tillige det tyske Riges Enhed, idet de tyske Fyrster fik fuld Højhedsret (Suverænitet) hver i sin Stat med Ret til at slutte Forbund baade med hinanden og med udenlandske Magter, Kejserstillingen blev en tom Titel, den tyske Rigsdag i Regensburg en magtesløs Indretning, der tilmed beherskedes af det franske Diplomati og dets Bestikkelser. Enkelte tyske Fyrster høstede store Fordele ved Freden, navnlig Brandenburgs Kurfyrste — det var nu Frederik Vilhelm, »den store Kurfyrste« —, som fik Bagpommern og flere andre Strækninger; han havde tillige Østprøjsen som polsk Len og maatte for Eftertiden regnes for den mægtigste Fyrste i Nordtyskland. De egentlige Sejrherrer var Frankrig og Sverige, som begge gjorde sig godt betalte. Frankrig tog saaledes Elsass. — Sveriges Part i Byttet blev: Forpommern med Rygen og Usedom og desuden af Bagpommern Stettin og Wollin, — Staden Wismar med dens Omraade — og Stifterne Bremen og Verden, — alt som »Len af det tyske Rige«. Ved disse Landvindinger blev Sverige Herre over Mundingerne af Weser, Elben og

Oder. I Forvejen beherskede det Mundingen af Dyna, Narva og Neva; af alle Østersøens store Floder var kun Visla og Njæmen unddraget dets Herredømme. Sverige var blevet en europæisk Stormagt af en egen Art; det samlede Midtpunkt i dets store Rige var ikke en Landasse men et Hav: Østersøen. Det var et Storrige, som aldrig kunde vente at faa Lov at leve i Fred for de Naboer, det lukkede ude fra Havet, og derfor var det en farlig Arv, som Trediveaarskrigens svenske Heltekuld overgav til sin Efterslægt.

Fig. 150. Fiholm i Sødermanland. Har tilhørt Aksel Oksenstjerna (Tegning fra 1600'erne).

Selv efter de store Landvindinger fra 1617 til 1648 talte alle Sveriges Provinser tilsammen næppe stort mere end 2 Mill. Indbyggere. Skulde et saadant Rige, der tilmed var ret fattigt paa naturlige Hjælpekilder, vedblive at spille en Erobrerstats Rolle, da maatte alle Kræfter spændes, og al Nationens Energi sættes ind paa at opretholde Krigeraand og Krigerevne. England havde paa samme Tid 5 Mill. Indbyggere, Frankrig mellem 15 og 20, og den nys overvundne nordiske Medbejler, Danmark-Norge, havde mellem $1^1/_2$ og 2 Millioner. Med de underlige truede Grænser, det svenske Vælde havde faaet til alle Sider, var det nødt til at gaa frem ad Krigerbanen. Saa snart det ophørte at gaa frem, maatte det gaa tilbage. Det var en Livsbetingelse for dette Rige af Kyster og Flod-

mundinger at være uomstridt Herre paa Østersøen ved Hjælp af en overmægtig Flaade og i Stand til at optræde i enhver af sine Provinser hinsides Østersøen med en stærk Hær. De danske Lande laa som et truende Gab i den Ring, Sverige stræbte at slaa om Østersøens Kyster; alene derfor maatte Danmarks Svækkelse eller fuldstændige Underkuelse blive et af den svenske Statskunsts vigtigste Formaal. Men selv om dette engang skulde lykkes, var ikke dermed det nyskable Storrige sikret. Det var i selve sin Opbygning svagt, baade strategisk og nationalt. Strategisk, fordi det var et Kystrige, skabt i en Tid, da herinde ved Østersøen Landenes Opdyrkning endnu var saa langt tilbage, at Vejen over Havet var nemmere og hurtigere end den over Land: det var lettere at føre en Hær til Riga fra Stockholm end fra Varsjava. Men naar Indlandenes Opdyrkning og ordnede Styre skred længere frem, maatte dette forandre sig. Nationalt: fordi de erobrede Lande tilhørte mangfoldige ikke-svenske Folkesæt. Jæmtland og Gulland var der vel i Længden ingen Fare ved, fordi deres Folk lige saa let kunde vænne sig til at genkende sig selv i Sveriges Sprog og Folkeskik som i Danmark-Norges. Det meste af Finland var heller ikke meget farligt, fordi det saa længe havde levet sammen med Sverige, fordi det i nogle Kystlande havde ren svensk Befolkning, og fordi dets egentlig finske Almue fra Arilds Tid var vant til at følge sin svenske og lutherske Adels Ledelse. I 1600'erne blev det tilmed ypperlig styret af den yngre Per Brahe, og dets Bondesønner delte med Svenskerne Æren for Trediveaarskrigens mest lysende Sejre. Men allerede i Keksholm Len og end mere i Ingermanland mærkedes det, at man stod paa fremmedartet Grund; her havde den græsk-katolske Kirke godt Tag i Almuen. I Estland og Livland var Almuen underkuet af det tyske Ridderskab, der ikke — som Svenskerne i Finland — havde ladet Böndernes Frihed nogenlunde urørt, men tværtimod gjort dem til livegne. Her lod den svenske Regering de gamle Standsindretninger, gennem hvilke Adelen styrede Landene, bestaa og nøjedes med at hindre de allerværste Overgreb mod Almuen; men den svenske Bonde hørte med Angst om sine Standsfællers Kaar herovre og ængstedes for, at »den livlandske Skik« skulde faa Indpas i Sverige. I det hele udøvede Østersøprovinserne heller ikke paa den svenske Adel nogen synderlig Tiltrækning; baade Ingermanland og Reval regnedes for en Slags Forvisningssteder, hvor man nødig vilde hen. Dette var selvfølgelig anderledes med de tyske Provinser, hvor der indsattes Svenskere i de højeste Embedsstillinger, mens i øvrigt Landene beholdt deres tilvante Ordning. Disse Lande blev Sveriges vigtigste Dør ud til Europa, og herfra kom mange af de Udlændinger, som i Storhedstiden drog til Sverige og blev Rigets navnkundigste Mænd. Ved Siden af den svenske Nationalitet stod den tyske næsten som sideordnet; det var noget nær som i Danmark, hvor Forbindelsen med Holsten virkede paa samme Maade.

For et saa fattigt Land som Sverige maatte det gælde, at Krigen maatte føde Krigen, ja helst give et godt Overskud. Og dette gjorde Trediveaarskrigen i høj Grad. Thi Krigen var jo efter Gustav Adolfs Død mindre og mindre bleven en Religionskrig, mere og mere en Erobringskrig, i hvilken de svenske Hære efterhaanden fyldtes af noget af den samme Landsknægtaand som de tyske. Typen for de svenske Adelsmænd i Trediveaarskrigens Slutning var ikke længer den religiøst stemte Stridsmand, men den raske Eventyrer, som af dette Livs Nydelser griber efter alt det, han paa nogen Maade kan naa. Det var da ogsaa utrolige Rigdomme, som navnlig de højadelige Hærførere bragte med hjem fra Tyskland og

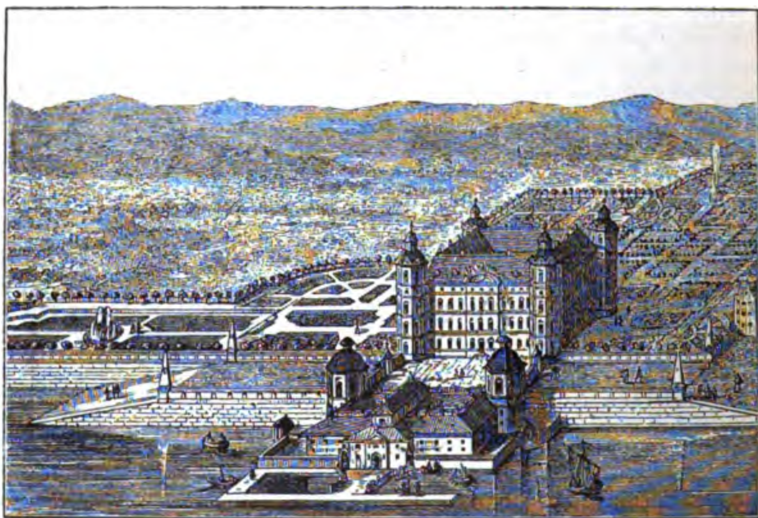

Fig. 151. Skokloster, opført af Karl Gustav Vrangel.

som de anvendte til Køb af Jordegods, til Opførelse af Paladser og til anden Luksus. De Indtægter, som de store havde, dels gennem Krigsbytte, dels af Sveriges egen Jord, var umaadelige. Af Aksel Oksenstjernas to Sønner havde den ene i Aarsindtægt en halv Mill. Kroner, den anden en hel. Södra Möre, Aksel Oksenstjernas Grevskab, synes at have givet op imod en Mill. Kroner om Aaret. Torstensson havde som Feltherre og som Guvernør i Pommern $^1/_4$ Mill — foruden hvad hans Godser kastede af sig. De to Udsendinge ved den vestfalske Fredskongres, Johan Oksenstjerna og Adler Salvius, fik i Dagpenge hver 50 Specier om Dagen, d. v. s. godt 70,000 Kroner aarlig. Saa kan man forstaa, at slige Stormænd kunde bygge sig glimrende Slotte, omgivne af prægtige Haver, som

Skokloster eller Jakob de la Gardies Palads i »Kongens Have« (Kungsträdgården) i Stockholm, og holde sig en talrig Hofstat; selv den forholdsvis prunkløse Jakob de la Gardie havde 1637 en Hofstat paa 37 Personer, og hans 8aarige Søn Pontus havde under sit Ophold i Stockholm en Husholdning paa 13 Mennesker.

En saadan Adel lærte selvfølgelig ogsaa at leve godt. At spise og drikke meget havde den — som alle Nordboer — altid forstaaet; men nu lærte den at faa Smag. En engelsk Udsending,

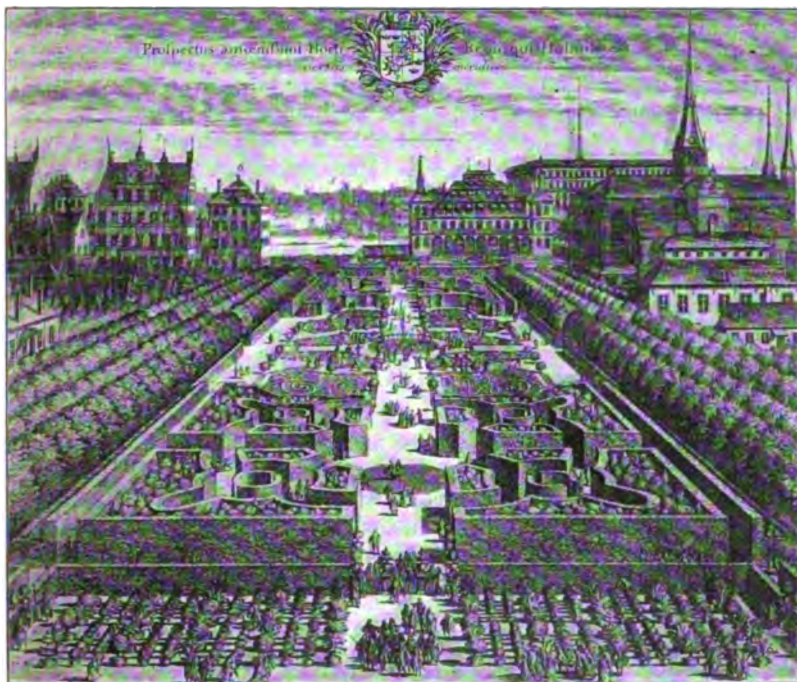

Fig. 152. Kungsträdgården i Stockholm i 1600'erne (Dahlberg).

som var til Gæstebud hos en Oksenstjerna, giver det Vidnesbyrd, at medens Øllet var for stærkt og tykt og de spanske og portugisiske Vine kun ret gode, var Rinskvinen udmærket. Den franske Kogekunst kom paa Mode og blev snart raadende i alle fornemme Huse. Hoffets Ødselhed gik over alle Grænser, især naar det gjaldt om at imponere de fremmede: man skulde jo være Stormagten. Da et fransk Statsbud (Ambassadør) 1646 forlod Sverige, fik han Foræringer for $^1/_2$ Mill. Kroner. Lidt senere udtalte en anden fransk Udsending, at Luksusen i Sverige var, i Forhold til Indtægterne, større end i noget andet Land i Verden. Og disse Adelens

Livsvaner smittede efterhaanden de andre Samfundsklasser, saa det syntes dem vigtigere at optræde som Rigmænd end at arbejde sig frem til at blive det. Derfor førte Stortidens enestaaende Magtudvidelse ikke til noget tilsvarende Opsving i Sveriges Handel og Forretningsliv. Ganske vist gik Stockholm frem i Indbyggertal; ved Aar 1630 var den en By paa henad 15,000, en Menneskealder senere paa 40—45,000; men det skyldes mest den Ting, at den ved Indretningen af den ny Regeringsform, som nødte Rigets fornemste adelige til at have fast Bolig i Staden, og ved Hoffets Vækst blev en virkelig »Regerings- og Residensstad«. Aksel Oksenstjerna sandede med Sorg, at Svenskerne ikke drog synderlig Fordel af de Muligheder, Stortiden aabnede for dem. Da en Livlænder 1656 grundede en Bank i Sverige, maatte han snart lukke den igen, fordi hans Beregninger slog fejl; det viste sig nemlig, at Svenskerne nok laante Penge for at købe uproduktive Luksusting, men ikke for at grunde indbringende Foretagender. Med Rette kunde det da trods alt siges, at »Brist paa Penge er for alle Svenskere en fælles Plage«.

For Bondealmuen, altsaa for Hovedmassen af Sveriges Folk, havde Stormagtspolitikken farlige Følger. Baade Soldaterudskrivningerne, som fra 1621 til 1648 tog 96,000 Mand i det egentlige Sverige med dets knap 1 Mill. Indbyggere, og Skatterne, der hvilede dobbelt saa tungt paa Kronens Bønder som paa Adelens, var onde at bære. Alligevel fandt Bonden sig længe i det uden synderlig Klage; han kunde jo dyrke sin Jord uden Frygt for, at Afgrøden skulde blive hærget af Fjenden, og han vidste godt, at i fremmede Lande havde Bonden det værre end i Sverige. Men under Trediveaarskrigens sidste Afsnit, da Adelens Overmagt voksede især ved »Frelsekøbene«, d. v. s. Salg af Krongods til Adelsmænd, blev Bøndernes Stemning bitter og urolig. Og med Grund: 1632 havde Adelen $^1/_4$ af Rigets Jord inde, men 1654 over Halvdelen. Det var en betænkelig Ting, at mange fremmede kom ind i den svenske Adel og medførte deres Hjemlands — Livlands eller Nordtysklands — Forestillinger om Bønders rette Kaar. Allerede 1650 udtalte Bønderne paa Rigsdagen: »Vi har hørt, at i andre Lande er Bonden Træl, og vi frygter, at det samme skal overgaa os, der dog er fødte som frie Mænd.«

DANMARKS DELING.

Ovenfor har vi fortalt den Del af Danmark-Norges Historie efter 1629, som vedrører Forholdet til Sverige og det øvrige Udland. Det staar tilbage at kaste et Blik paa de indre Tilstande i Kristian IV's sidste Tid.

Allerede Kejserkrigen 1625—29 efterlod den jyske Halvø hærget og ødelagt. Der laa forladte Gaarde i stort Tal, forhuggede Skove, utilsaaede Marker, Kirker uden Taarne; i Købstæderne var Hun-

dreder af Bygninger brændte. Under de følgende 14 Fredsaar kom Halvøen saa smaat paa Fode; men ofte hæmmedes Fremgangen af andre Ulykker saasom Farsot og navnlig den store Stormflod 1634, der overskyllede hele Kysten fra Elben til Ribe og ødelagde Hertugen af Gottorps Ø Nordstrand. Og saa kom atter Krigen i 1644 og 1645, som paany bragte Tilvækst i de øde Gaardes Tal. De store Ulykker skabte Uro i alle Sind. Folk saa blodige Sværd og Krigshære i Luften. Bønderne nægtede at adlyde deres Øvrighed; snart flygtede de rædde ud paa ufremkommelige Steder, snart kæmpede de i smaa Flokke fortvivlet mod de plyndrende Krigsfolk. Men alle, baade Bønder og Borgere og Præster, vendte sig i Harme mod Herremændene og sang Smædeviser om disse »Haremænd«, som havde faaet de store Herligheder for til Gengæld at være Rigets Værnestand, men som saa slet havde opfyldt denne Pligt. Der opvoksede et »forgiftigt Had imod Adelen«, en Stemning som kunde give Kongen et godt Rygstød, om han for Alvor vilde bygge paa de lavere Stænder og i Pagt med dem stræbe at mindske Adelens Magt: thi ikke blot var det en gammel rodfæstet Følelse i Almuen, at Kongen var dens naturlige Forkæmper, men nu havde tilmed i 100 Aar de lutherske Præster indskærpet Lydighed mod Kongen, »Herrens salvede«. Imidlertid var det langtfra, at Kristian IV med nogen Fasthed fulgte denne Vej; de af hans Handlinger, som tyder paa den Slags Tanker, kom spredt og uden Sammenhæng. Han stræbte nok at skaffe sig Penge i Skatkamret og kunde af den Grund komme ind paa Ting, der saa ud som Tilløb til Reformer i Rigets Forfatningstilstand; men en virkelig gennemtænkt Forfatningsreform har han ikke tilstræbt. Det var Pengebristen, som drev ham til at skrue Sundtolden til Vejrs, saa den fra et Par Hundrede Tusinde Rdl. (Specier) om Aaret vokste til det dobbelte, ja i 1639 endog til 600,000; og det var ligeledes Pengebristen, som drev ham til at holde Stændermøder for at faa de enkelte Stænders Minde til store Skatteforhøjelser. Saaledes havde han 1638 og atter 1644—45 holdt Møder med Ombud for Adelsmænd, Præster og Borgere, og endnu tiere havde han Møder med Adelens Ombud alene. Han fik da ogsaa betydelige Skatter bevilgede, men paa Vilkaar, der i høj Grad indskrænkede hans Raadighed over Pengene; de lagdes nemlig i særlige Fond, »Landekisterne«, der forvaltedes af »Landkommissærer«, som valgtes af Adelen i hver Provins. Paa den Maade blev det Adelen i dens Helhed, som fik ny Magt ved Siden af Rigsraad og Konge. Efter Brømsebrofreden maatte Kongen finde sig i yderligere Indskrænkninger i sin Magt; nu mistede han Retten til at udnævne ny Rigsraader efter sit Tykke og beholdt kun Adkomsten til at vælge mellem dem, som indstilledes af Landkommissærerne i det Landskab, hvor den afdøde Raadsherre havde hørt hjemme, og af Rigsraadet. Det var de provinsielle Indflydelser som styrkedes paa Centralstyrelsens Bekostning.

Det kunde da heller ikke blive til noget videre med Kristian

IV's Reformplaner. I 1630'erne tænkte han paa at ophæve det sjællandske Vornedskab paa Kronens Godser og opfordrede Adelen til det samme paa dens Godser; men da Adelen ikke vilde opgive sin Magt til at tvinge Bønderne til at overtage Gaarde, turde Kongen ikke heller og lod den Plan falde. I 1646 efter den ulykkelige Svenskekrig forsøgte han en ny Reform af Lensstyrelsen, saaledes at Lensmændenes Part i Lensindtægterne blev mindre og Kronens større, og naaede virkelig et Stykke frem, men maatte saa atter vige for Adelens Modstand. Og det var endda i de Aar, da

Fig. 155. Kristian IV og Aksel Oksenstjerna kaster Tærninger om Sundtolden' Hollandsk satirisk Billede.

Kronen haardest trængte til ny Indtægter. Thi ved Freden ved Brømsebro 1645 var alle Stridigheder med Sverige om Toldfrihedens Omfang afgjorte til Danmarks Skade, og samtidig havde Kristian IV med Holland maattet slutte en Traktat i Kristianopel, som nedsatte Tariffen for Hollændernes Sundtold til det den havde været før 1629, hvad der havde til Følge, at Sundtolden gik ned til 140,000 Rdl. om Aaret.

Under disse trykkede Aar var Kristian IV bleven en gammel Mand, og en ny Slægt voksede op omkring ham. Der var et bittert Fjendskab mellem den forviste Kirstine Munks Børn og Vibeke

Kruses; men skønt Vibeke stadig levede sammen med Kongen, blev det Fru Kirstens Døtre, som spillede Hovedrollen ved Hoffet. De førte Titelen »Grevinder« og blev gifte med danske eller holstenske Adelsmænd, der i Egenskab af Kongens Svigersønner fik fremragende Stillinger og søgte at hæve sig op over den øvrige Adel. Men kun to blandt Svigersønnerne var virkelig betydelige Mænd: Korfits Ulfeld og Hannibal Sehested.

Korfits Ulfeld var en fuldendt Verdensmand, litterært dannet, vittig, udmærket begavet, men hensynsløst egennyttig og fuld af Ringeagt for Menneskene. Hans Hustru Leonore Kristine var Kristian IV's Yndlingsdatter, statelig og smuk, selvsikker og elegant, — den eneste af alle Døtrene som duede noget. Ulfeld, som i en ung Alder kom ind i Rigsraadet og blev Rigshovmester, følte sig næsten som Rigets egentlige Regent og vovede ikke sjælden at byde den gamle Konges Vilje Trods. Og denne havde ingen Støtte i sin ældste Søn Kristian, som dog var udvalgt Konge; thi han var en slap, ødsel og fordrukken Mand, som af Faderens Egenskaber kun havde arvet de uheldigste. Alligevel tog Kristian IV sig omsider for at se Ulfelds Embedsførelse efter og navnlig at undersøge, om han ikke havde spillet under Dække med de store Leverandører til Flaaden for at gøre sig selv Fordel. Det var paa samme Tid, som Kongen havde Kampen med Adelen om den førnævnte Lensreform, saa at han drev Ulfeld, det øvrige Rigsraad og hele Adelen til at staa sammen. Da døde Prins Kristian (1647). Tronfølgen var et aabent Spørgsmaal, og den gamle Konge, som ikke turde skade sin yngre Søn Frederiks Udsigt til at blive valgt, gav træt efter i alt; han godkendte Ulfelds Forvaltning, han opgav sin Lensreform — og han maatte standse Hannibal Sehesteds Reformer i Norge.

Fig. 154. Korfits Ulfeld.

Ogsaa i Aarene efter 1629 havde Kristian IV jævnlig taget sig af de norske Sager og f. Eks. grundlagt Kristianssand 1641. Aaret efter udnævnte han sin Svigersøn Hannibal Sehested til

Statholder i Norge. Sehested var en dygtig og smidig Mand, egennyttig ligesom Ulfeld, men ikke opfyldt af et saa blindt Adelshovmod som denne. Som norsk Statholder sørgede han for at drive Kongsberg Sølvværk og Røros Kobberværk op, han indrettede et Postvæsen og lod ny Veje anlægge. Efter Krigen 1644—45, da der var Tale om atter at ophæve den nys indrettede norske Milits, sørgede han for, at den vedblev at bestaa og blev bedre ordnet. I Lighed med hvad Kristian IV havde tilstræbt i Danmark, arbejdede Sehested paa at faa den norske Handelsstand til at ruste »Defensionsskibe«, d. v. s. Handelsskibe som tillige var indrettede til Krigsbrug; dette viste sig særdeles nyttigt til at værne Handelen mod de mange Sørøvere i Nordhavet og Atlanterhavet. Og endelig stræbte han efter at skaffe Norge noget mere Selvstændighed: de Skatter, han fik bevilget paa norske Stændermeder, blev for en stor Del i Norge, og han oprettede til deres Forvaltning et eget norsk Rentekammer, indrettet efter svensk Mønster som et Kollegium. Mens han derved fornærmede den danske Adel, der regnede Norges Embeder og Len for sin lovlige Ejendom, drog han den svage og ufarlige norske Adel frem og tilsagde den større Rettigheder, end den nogensinde havde haft, navnlig da Skattefrihed for dens »Ugedagsbønder«, d. v. s. de Bønder, som boede nær ved Herregaarden og gjorde regelmæssigt Hoveriarbejde paa dens Jord. Men samtidig sørgede han godt for sit eget Tarv og tilegnede sig under forskellige Paaskud 5000 Td. Hartkorn, d. v. s. $^{1}/_{16}$ af Norges Jord. Kristian IV yndede ham fremfor Ulfeld, som da ogsaa var skinsyg paa Svogeren. Men da Ulfeld og det danske Rigsraad 1647 stod som de sejrende, bøjede Hannibal Sehested af og udsonede sig med Svogeren.

Fig. 155. Leonore Kristine.

Saaledes var Stillingen, da Kristian IV døde Febr. 1648. Styret af det kongeløse Rige gik af sig selv over til Rigsraadet, indtil Kongevalget kunde blive afgjort.

Der kunde daarligt være Tale om at vælge andre end Konge-

sønnen Frederik; men inden Raadet gav ham Kronen, kunde det skrive ham strænge Betirgelser. Og det kunde nok synes de herskende nødvendigt at binde Hænderne paa denne Mand, om hvem ingen ret vidste, hvad Tanker han rugede over. Frederiks Liv havde hidtil været rigt paa Skuffelser. Han havde som ung faaet Bremens Bispedømme, havde mistet det under Kejserkrigen, havde atter faaet det og atter mistet det. Hans Fremtidsudsigter var, mens Broderen Kristian levede, ikke lyse. Men det, at han syntes at skulle leve i Skyggen, havde præget og modnet hans Karakter. Han havde stort Herredømme over sig selv, var forsigtig, beregnende og indesluttet, han var fri for Faderens og Broderens Drikkelyst, havde litterær Dannelse og Sans baade for finere Adspredelser som Musik og Balletter og for Tidens lønlige Videnskab, Guldmageriet. Han var født Fjende af Adelens Magt og nærede Planer om i hvert Fald at gøre gældende, at til Norge og den kongelige Del af Hertugdømmerne havde han Arveret, uafhængigt af Rigsraadets Valg. Han var nu 39 Aar. Hans Hustru Sofie Amalie af Brunsvig, var en stolt, ærgerrig, magtsyg og livslysten Dame. I den Tid, da Frederik levede i Bremen, havde han knyttet tyske, borgerlig fødte Raadgivere til sig, som ogsaa i Danmark vedblev at være hans fortrolige, navnlig Lente og Gabel.

Den 18. April 1648 valgte Rigsraadet FREDERIK III. Han underskrev sin Haandfæstning d. 8. Maj, blev i Løbet af Sommeren hyldet i København af Ombud fra Stænderne — dette traadte i Stedet for den gamle Hylding i de forskellige Landskaber —, rejste derpaa til Kristiania — hvor Hannibal Sehested sørgede for at hans Hylding foregik med usædvanlig Pragt — og siden til Flensborg for at modtage Hylding for den kongelige Del af Hertugdømmerne. Og endelig i Nov. 1648 kronedes han i Frue Kirke.

Frederik III's Haandfæstning var stærkt afvigende fra, hvad man havde kendt i Danmark siden 1536. Rigsraadet havde indsat en Række Bestemmelser, som gjorde Raadet til Rigets egentlige Herre: Naar en af Rigsembedsmændene døde, kunde Kongen kun vælge hans Efterfølger mellem tre, som Raadet indstillede. Blev en Plads i Rigsraadet ledig, skulde paa samme Maade Rigsraadet i Forening med det paagældende Landskabs Adel gøre Indstilling. Kun med Rigsraadets Minde maatte Kongen slutte Forbund, forandre Toldsatser eller omordne Lensstyret. Om Kongen handlede imod Haandfæstningen, kunde Rigsraadet tage gyldige Beslutninger paa egen Haand. Adelen som Stand havde stræbt at faa en politisk Magtstilling; det naaede den kun i ringe Grad, men til Gengæld bestemtes, at Hoffet kun maatte sammensættes af indfødte adelige, at udenlandske Adelsmænd kun med Rigsraadets Samtykke kunde naturaliseres, og endelig fastsloges, hvad der vel nok før havde været Skik, at Adelens Ugedagsbønder — d. v. s. $^1/_5$ af Rigets Bønder — skulde være skattefri.

Alt dette lød, som om den Tid var vendt tilbage, da Rigsraadet havde

kunnet byde Kristian II Trods. Men hvor lidt svarede ikke disse Forfatningsbestemmelser til de virkelige Magtforhold! »Svigersønnerne« og da navnlig Ulfeld misundtes og hadedes af de øvrige Rigsraader. Rigsraaderne misundtes af den øvrige Adel. Og Adelen var forhadt og til Dels ringeagtet i hele det øvrige Samfund.

Den uundgaaelige Spænding mellem Kongen og den mægtige Rigshovmester forøgedes mægtigt ved Sammenstødene imellem deres stolte Hustruer. Men Kongen holdt sig forsigtig afventende, mens han fik forskellige vigtige Ting bragte i Orden: i den kongelige Del af Hertugdømmerne indførtes Førstefødselsret, som det allerede før var sket i den gottorpske, — og Kongens lille Søn Kristian (V) valgtes til Tronfølger efter sin Fader. Imens vogtede han paa at finde et Øjeblik til at angribe Svogrene paa saadanne Punkter, hvor de ikke vilde finde Støtte hos Rigsraadet. Et saadant Punkt var baade for Sehesteds og Ulfelds Vedkommende deres egennyttige Embedsførelse. Da Kongen med Raadets Samtykke lod Hannibal Sehesteds Færd undersøge og det godtgjordes, hvor store Summer denne havde tilvendt sig og sine Leverandører, deriblandt Hollænderen Marselis, maatte han fratræde sit Statholderskab og sin Plads i Rigsraadet og afstaa sine private Godser til Kronen. Senere drog Sehested ud af Riget og søgte at skabe sig en Stilling i Udlandet; saaledes var han en Tid spansk General; men han indlod sig ikke i Foretagender imod Frederik III; maaske tænkte han sig stadig, at Fædrelandet en Dag vilde aabne sig for ham igen. Og den Dag kom.

Korfits Ulfeld var imens draget ud paa en Sendefærd, som han mente baade vilde bringe Danmark Fordel og ham selv Ære. Han var som Danmarks Udsending rejst med Hustru og et stort Følge til Haag for at arbejde paa et Forbund mellem Danmark og Nederlandene; thi nu, da Sverige var blevet saa overmægtigt paa Østersøen, kunde man haabe, at Nederlandene vilde støtte Danmark for at genoprette Ligevægten i Norden og derigennem sikre deres eget Handelsvælde. Ulfelds Sendelse lykkedes, idet han baade fik sluttet en Forbundspagt med Nederlandene og fik aftalt en ny Ordning af Sundtolden, som var ret fordelagtig for Danmark. Men under hans Fravær blev hans Stilling undergravet. Joakim Gersdorf, der havde afløst ham som Statholder i København, og Rentemesteren Peder Vibe fik Indblik i, hvorledes baade Ulfeld og de store Leverandører havde beriget sig selv, saa det blev Kongen en let Sag at formaa Raadet til at lade hans Regnskaber undersøge. Da han kom hjem og ventede Udmærkelser, saa han sig i Stedet som mistænkt. Som dette stod paa, rejstes en ny Sag, hvis fulde Sammenhæng næppe kan opklares. En løs Kvinde ved Navn Dina Vinhofer angav Ulfeld og Leonore Kristine for at have lagt Planer om at forgive Kongen og Dronningen, og Kongen tog deraf Anledning til at forbyde Ulfeld at forlade København. Dina kunde imidlertid intet bevise af sin Paastand, der vel ogsaa var usand, og

blev dømt og henrettet. Men kun et Øjeblik kunde Ulfeld føle sig som Sejrherre; thi nu drev Kongen paa, at der skulde gøres Alvor af Klagen over hans Embedsførelse. Det knækkede Ulfelds Mod; Dagen efter flygtede han og hans Hustru bort fra Danmark og sejlede til Holland. Derfra rejste han snart til Svensk Pommern, hvor adskillige misnøjede danske adelige samlede sig om ham. Kong Frederik gik imens sindigt og maadeholdent til Værks; han lod Ulfelds Embedsfærd afsløre og inddrog hans Forleninger, men rørte endnu ikke hans private Godser og udnævnte ingen ny Rigshov-

Fig. 156. Frederik III og Sofie Amalie paa Jagt. Maleri paa Gavnø.

mester. Ej heller skred Kongen ind mod de Leverandører som Henrik Müller og Brødrene Marselis, der havde beriget sig lige saa vel som Ulfeld; Regeringen kunde velsagtens ikke undvære disse Rigmænd. Men saa brød Ulfeld alle Broer af ved 1652 at udgive et »højttrængende Æresforsvar«, der indeholdt de groveste Anklager mod Kongen. Kongen svarede paa dette ved at besætte Rigshovmesterens Embede med Joakim Gersdorf og lægge Beslag paa alt Ulfelds Gods. Og Ulfeld optraadte nu paa sin Side som Kongens Dødsfjende og arbejdede kun paa at hidse Sverige og Danmarks andre Medbejlere op til Krig mod hans Fædreland.

Efter at Kongen saaledes med Rigsraadets Hjælp havde sat Svogerpartiets dygtigste Mænd ud af Spillet, forløb 5 Aar uden særlig mærkelige Tildragelser. Men uopholdelig vedblev Staten at gaa ned ad Bakke. Finanserne var slette, Indtægterne og Sundtolden tog af, hvert Aar var der et stort Underskud, og den saaledes forøgede Statsgæld dækkedes kun delvis ved, at en Del Krongods bortsolgtes. Hoffet var dyrt, da baade Kongen og navnlig Dronningen lagde Vægt paa, at Kongemagten fremtraadte med Glans; man morede sig med Balletter, Jagt, Gæstebud osv.; fint og rigt

Fig. 157. Københavns Udvidelse og ny Fæstningslinier fra Kristian IV's og Frederik III's Tid.

skulde det være; det hed sig, at ved Hoffet spiste man paa fransk og drak paa tysk. Ved Siden af Hofholdningen kostede Krigsmagten ikke saa lidt. Flaaden, som stadig holdtes i ret god Stand, fik en ny Styrelse i det 1655 oprettede »Admiralitetsraad«, som var Danmarks første Kollegium. Rigsmarsken Anders Bille arbejdede paa at faa ialfald et nationalt Rytteri oprettet, og den dygtige Ingeniør Aksel Urup byggede nye Fæstninger, navnlig Frederiksodde paa Jyllands Kystspids overfor Strib og den af Kristian IV planlagte ny Voldlinie udenom København. Men til disse Forsøg paa at organisere og styrke Rigets Kræfter svarede ingen

Fremgang i Næringslivet. Vel indrettede Hamborgeren Povl Klingenberg os et Postvæsen, og de hollandske Brødre Marselis drev store Handelsforretninger o. lign. især i Norge; men i det hele var der ingen Fart i noget, og der dannedes ingen ny hjemlige Kapitaler.

Det var da et temmelig svagt Rige, som 1657 indlod sig i en ny Krig med Sverige.

DRONNING KRISTINA, som siden 1644 selv havde ført Regeringen i Sverige, var baade fra Karakterens og Evnernes Side en mærkelig Kvinde. Hendes Ydre mindede om Faderen: det blonde Haar om den høje Pande, de store ildfulde Øjne, den kraftige Næse. Hun havde en udmærket Hukommelse, en rask og klar Opfattelsesevne og en urolig Videlyst, som udvikledes gennem den omhyggelige, lærde Opdragelse, hun havde modtaget; hun studerede med lige Iver Statskundskab, Græsk, Matematik og Astronomi. Da hun var 15 Aar, sagde Aksel Oksenstjerna om hende: »Hendes Majestæt er ikke som en Kvinde, men behjertet og af en god Forstand, saa at om hendes Majestæt ikke bliver fordærvet, giver hun godt Haab om sig.« Men hun ejede desværre ogsaa sin lunefulde Moders Egenskaber; hun havde et hæftigt Sind og et koldt Hjerte, hun var egenkærlig og hovmodig og brød sig ikke om at eje nogen Ven; kun Yndlinger og Smigrere. Hun elskede at ride, jage og danse; hun kunde jage til Hest ti Timer i Træk. Hun brød sig ikke om at tale med Kvinder og foretrak Mænd. Mod sine Yndlinger var hun rundhaandet ud over alle Grænser. Selvfølgelig havde den unge Dronning Bejlere nok, men hun afskyede Ægteskab og vilde ikke vide af dem at sige; hendes Barndomsven, Fætteren Karl Gustav, opnaaede dog, at hun lovede ham sin Haand; men hun fortrød det

Fig 151. Dronning Kristina.

snart, og besluttede ved sig selv til Gengæld at give ham en anden Brud, Stillingen som Tronfølger efter hende, og nødte 1649 Raadet til at give ham denne Stilling.

Den gamle Rigskansler Aksel Oksenstjerna, som igennem saa mange Aar havde styret Riget, faldt snart Kristina til Besvær. Kun med Selvovervindelse fandt hun sig i ham, saa længe Krigen varede, men efter Fredsslutningen mistede han sin Indflydelse og trak sig tilbage paa sit Gods Fiholm.

I hans Sted blev den unge Magnus Gabriel de la Gardie en Tid hendes foretrukne Yndling og derved den mægtigste Mand i Riget. Han — der var Søn af Jakob de la Gardie og Ebba Brahe — var en smuk, indtagende Verdensmand, der endog ved et saa prægtigt Hof som det franske kunde spille en glimrende Rolle. Kristina overøste ham med Embeder, Forleninger og Gaver, saa onde Tunger fik nok at fortælle om, at han var hendes Elsker, dog sikkert med Urette; trods al sin Naade glemte hun aldrig at behandle ham som en Undersaat, der stod dybt under hende. Og da hun siden opdagede, at hun havde sat ham langt højere, end han var værd, slettede hun ham med det samme ud af sit Venskab og viste ham den yderste Kulde. En særlig stærk Interesse viste Dronningen for Digtning og Videnskab; Sverige selv ejede paa denne Tid en saa ypperlig Digter som Stjernhjelm og en saa snillerig ung Videnskabsmand som Olof Rudbeck, Johan Rudbecks Søn; men desuden indkaldte Dronningen fra de forskelligste Lande lærde Mænd, som kunde kaste Glans over hendes Hof, saaledes Tidens to største Tænkere, Franskmanden Cartesius, som døde i Stockholm og ligger begravet der, og Hollænderen Hugo Grotius, hvem Aksel Oksenstjerna havde knyttet til Sveriges Tjeneste, og som længe havde været Sveriges Sendebud i Paris. Hurtig lod hun sig dog drage bort fra de lærdes Omgang, da en anden Udlænding, Lægen Bourdelot, vandt hendes Tillid og gav hende Smag for Balletter, franske Skuespil, svenske Sangspil og andre glade Hoffester. Den smidige og verdenskloge Spanier Pimentelli indgød hende samtidig Forkærlighed for Katolicismen. Alt virkede til at give hende Afsmag for det kolde, farveløse, ukunstneriske Liv i Norden og Længsel efter Syden, hvor livsglade Fester, Aandfuldhed, Fritænkning, katolsk Tryghed, farverige Gudstjenester og prægtig

Fig. 159. Magnus Gabriel de la Gardie.

Musik havde hjemme. Saaledes gik det til, at Gustav Adolfs Datter kom til at føle sit Fædreland som et Fængsel.

Hendes Lede ved de hjemlige Forhold voksede yderligere ved de store Regeringsopgaver, som paatrængte sig og som hun savnede Lyst og Mod til at løse. Den vældige Ophobning af Gods paa Højadelens Haand, som var en Følge af Trediveaarskrigen, blev endnu farligere under hende paa Grund af hendes grænseløse Gavmildhed, ja fik tilmed et end mere ondartet Præg derved, at hun ikke nøjedes med at give Skattegods bort i Forlening, men skænkede det bort som fri Ejendom, samtidig med at hun ødslede med Titler: der blev under hende fem Gange saa mange Grever og Friherrer som før. Men Sveriges Almue var ikke forkuet nok til at tie stille til denne Udvikling. Allerede paa hendes Kroningsrigsdag 1650 forenede Præster, Borgere og Bønder sig om at kræve, at der skulde siges Stop til Adelsvældens Vækst, og at der skulde foretages en Reduktion, d. v. s. »en Tilbageførelse« af de Godser og Indtægter, som nu var i Adelens Hænder men før havde været Kronens. Adelen blev forbitret, og Dronningen gjorde alt for at dæmpe denne Strid, hvad der ogsaa lykkedes for denne Gang, saaledes at de tre ufrelse Stænder nøjedes med at vedtage en »Protestation om Krongodsernes Tilbagegivelse«. Men Spørgsmaalet var nu rejst, og de utilfredse satte for Fremtiden deres Haab til Tronfølgeren, Karl Gustav. I de følgende Aar blev Dronningens ødsle Gavmildhed vildere og vildere; i 1653 var det gaaet saa vidt, at Kronen gennem Gaver, Salg, Forleninger osv. havde mistet en aarlig Indtægt af 1,200,000 Rdl.

Da Kristina 1651 første Gang havde røbet sin Lyst til at nedlægge Kronen og kaste Regeringens Byrder af sig, havde det vakt Raadsherrernes Forundring og Sorg. Men efterhaanden som hun kom videre ud i sine Sværmerier for det fremmede, omgav sig med hemmelige Jesuiter og endog stræbte at drage Sverige bort fra den hidtil fulgte Politik og over i Forbund med Spanien, samtidig med at hun styrtede sig ud i Forlystelser og strøede om sig med Statens Midler, skød der i Landet en stærk Uvilje op over alt dette. Hun gjorde da paa en Rigsdag i Upsala 1654 Alvor af sin Beslutning. Efter at hun af Raadet havde faaet anvist de Dele af Riget, hvis Indtægter hun skulde vedblive at nyde, nedlagde hun højtidelig Kronen og drog ud af Landet, først til Belgien. Aaret efter rejste hun til Rom; undervejs afsvor hun i Innsbrucks Domkirke Protestantismen og gik over til Katolicismen, hvorpaa hun i Rom modtoges paa den mest smigrende Maade: det var jo den største Triumf som tænkes kunde, at Gustav Adolfs Datter vendte tilbage i Pavekirkens Skød. Men snart følte hun det som et Savn, at hun ikke længer spillede nogen Rolle i Politikken; hun rejste to Gange tilbage til Sverige for at prøve, om hun kunde faa sin Krone igen, men uden Nytte. Til sidst slog hun sig til Ro i

Rom, hvor hun samlede Bøger, Kunstværker og lærde Mænd om sig; først 1689 døde hun og blev begravet i Peterskirken.

KARL GUSTAV, som bar Sveriges Krone 1654—60, var gennem sin Fader Ætling af det tyske Fyrstehus Wittelsbachs pfalziske Gren, hvorfor han, hans Søn Karl IX og hans Sønnesøn Karl XII i Sveriges Historie udgør »Kongerne af Huset Pfalz«. Men hans Moder var Gustav Adolfs Søster, og han selv var opfostret som en svensk Fyrste. Han havde faaet en fortræffelig Opdragelse, havde lært Europas Statsforhold at kende paa udenlandske Rejser og var uddannet i Krigskunsten under Torstensson; i Trediveaarskrigens sidste Aar havde han været Overgeneral over de svenske Hære i Tyskland. Ved sin Tronbestigelse var han 32 Aar. Af Ydre var han lav, firskaaren og fedladen; hans Øjne var blaa, men hans langt nedhængende Haar var sort. Han ægtede 1654 Hedvig Eleonora, en Datter af den gottorpske Hertug Frederik III, som derved stræbte at vinde det mægtige Sveriges Hjælp til sit Arbejde for at opnaa en uafhængig Stilling overfor Danmark.

Fig. 160. Karl Gustav.

Nu blev det til Alvor med den »Reduktion«, som de ufrelse Stænder raabte paa, og som var en uomgængelig Nødvendighed, om Finanserne skulde komme i Orden igen. Paa Rigsdagen 1655 drev Kongen nemlig igennem, at Rigsraadet og Adelen samtykkede i at opgive en god Del af det Gods, de havde faaet under sig, om end ikke saa stor en Del, som de andre Stænder ønskede. For det første fik Kronen alle »umistelige Godser« igen, d. v. s. dem, som syntes absolut uundværlige for Riget, medens de Godser, der var skænkede bort som Ejendom, forandredes til Len paa Norrkøpings Beslutnings Vilkaar (S. 256), og af de øvrige Krongodser, som var gaaet tabt siden 1632, skulde Fjerdedelen gives tilbage til Kronen. Udførelsen af denne saakaldte fjærdepartsræfst overdroges til et Kollegium under Ledelse af den udmærkede Finansmand Herman Fleming; det lykkedes i Løbet af et Aars Tid at inddrage omkring 3000 Gaarde, men saa standsede Reduktionen lidt efter lidt paa Grund af Krigen.

Til Raadgiver i de udenlandske Sager søgte Karl Gustav først at vinde den gamle Aksel Oksenstjerna, uagtet denne ikke hidtil havde været hans Ven. Og da den gamle Kansler allerede 1654 døde,

tog Kongen hans Søn Erik Oksenstjerna til Kansler. Det var Karl Gustavs Mening, at Sverige for sin egen Sikkerheds Skyld maatte genoptage den store Krigspolitik og fuldende Opbygningen af det begyndte Østersøvælde, og paa den nævnte Rigsdag 1655 fik han Stændernes Samtykke til, at han maatte handle, som han fandt det gavnligst for det almene Bedste. Korfits Ulfeld, som stadig stod i Forbindelse med det svenske Hof, vilde overtale ham til at vende sig mod Danmark; men Karl Gustav, der regnede Danmark for saa svagt, at han ikke havde nødigt at frygte noget Angreb fra den Side, valgte at kaste sig over Polen. Siden 1635, da Sverige ifølge Altmark-Traktaten (S. 279) havde rømmet de prøjsiske Havnebyer, havde den polske Krig i det væsentlige hvilet; men Fjendskabet vedvarede og blev netop nu dobbelt farligt, fordi den polske Konge Johan Kasimir, Sigismunds yngre Søn, atter rejste Krav paa Sveriges Krone som Ætling af Gustav Vasa og ikke vilde godkende Karl Gustav som Konge. Men det var tillige en dybere politisk Tanke, som ledede Karl Gustav til denne Krig. Han saa, hvorledes Rusland voksede i Magt og med Held stræbte efter at gøre Erobringer fra Polen; han vilde da komme Rusland i Forkøbet med at tage de polske Østersølande, som Sverige ikke kunde tillade kom i Ruslands Haand. Han kunde gøre Regning paa, at Brandenburgs Kurfyrste Frederik Vilhelm, der havde Østprøjsen som polsk Len, vilde gøre fælles Sag med Sverige for at blive uafhængig af Polen.

Karl Gustavs polske Krig begyndte (1655) med et Sejersløb, der staar ved Siden af de største svenske Krigsbedrifter i Trediveaarskrigen. Under Arvid Wittenberg og Kongen selv rykkede Svenskerne rask frem mod Varsjava, der straks overgav sig, hvorpaa Karl Gustav gik videre mod Syd, slog Polakkerne i flere Slag og indtog Krakov. Johan Kasimir flygtede ud af sit Rige, og Karl Gustav lod sig mange Steder hylde som Polens Konge. Og da Kurfyrst Frederik Vilhelm søgte at indtage Vestprøjsen for egen Regning, tvang Karl Gustav ham til at nøjes med sit gamle Land Østprøjsen, som nu skulde være Len af Sverige; det var i Virkeligheden den svenske Konges Plan selv at beholde baade Øst- og Vestprøjsen og i Stedet give Kurfyrsten en anden Provins af Polen, thi dette Rige skulde fuldstændig opløses og deles. Men nu vaagnede hos Polakkerne en Modstandskraft, som han ikke havde tiltroet dette splittede og slet styrede Folk; ny store polske Hære dannedes, Varsjava tabtes af Svenskerne, og Russerne begyndte Krig mod Sverige og angreb Ingermanland, medens Østrig, Holland og Danmark begyndte at true med Krig. Karl Gustavs Stilling var særdeles farlig; han tabte imidlertid ikke Modet, men rykkede paany mod Varsjava med en svensk-brandenburgsk Hær paa 18,000 Mand, der efter tre Dages Slag vandt en glimrende Sejr over 50,000 Polakker (1656). Alligevel var Karl Gustav vanskelig stillet. Kurfyrsten vilde ikke støtte ham mere, Holland maatte stilles tilfreds ved Handelsindrømmelser, Russerne truede Livland og Riga,

Østrigerne rykkede frem i Polen, og Danmark rustede sig til Krig.

I Løbet af Aaret 1656 var Krigsstemningen i Danmark blevet stærk, da det tegnede til, at baade Nederlandene, Brandenburg og Kejseren vilde være med i et stort Forbund mod Sverige. Saa var det, at Karl Gustav gjorde Nederlandene og Kurfyrsten saa store Indrømmelser, at de holdt sig tilbage, og kun Kejseren vedblev at lokke Danmark til Krig. Men desuagtet voksede Krigslysten i Danmark, baade hos Kongeparret, hvis Planer om Magtudvidelse ogsaa indadtil bedst kunde fremmes naar man havde en Hær til sin Raadighed, og hos den unge Adel, især Skaaningerne, ja i alle Befolkningens Lag, endog hos Rigsraadet, som dog længst holdt igen. Det gamle Svenskerhad blussede op, næret af det naturlige Ønske om at genvinde de ved Brømsebrofreden tabte Lande. Paa et Stændermøde i Odense i Febr. 1658 bevilgedes store Skatter — som dog ikke kom ind med deres fulde Beløb —, Militsen rustedes, og Lejetropper hvervedes. Planen var, at mens den norske Milits angreb i Jæmtland og Nørre Halland, og en mindre Hærafdeling fra Skaane rykkede op i Sønder Halland, skulde Hovedhæren under Anders Bille fra Holsten kaste sig over Bispedømmet Bremen. Man gjorde Regning paa, at Karl Gustav enten vilde blive fastholdt i Polen af Østrigerne og Polakkerne eller ty hjem til Sverige. Danmarks Krigserklæring udstædtes i Juni 1657, hvorpaa Anders Bille gik over Elben og indtog Bremens Stift.

Karl Gustav modtog Krigsbudskabet d. 20. Juni og tog efter kort Overvejelse den Beslutning at forlade den udstrakte polske Kampplads, hvor hans Fjenders Tal stadig voksede, og hvor endog de mest glimrende Sejre ikke havde hjulpet ham til en Afgørelse, og i Stedet derfor at følge sin store Læremester Torstenssons Eksempel og angribe Danmark Sydfra. Sidst i Juli brød han over Holstens Grænse, splittede de Tropper, som Anders Bille i Hast trak tilbage fra Bremen til Holsten, lod Glückstadt og Marskegnene ligge og ilede lige mod Nord, saa han d. 23. August stod i Kolding; under Vejs havde han paa Gottorp Slot sluttet Forbund med sin Svigerfader Hertug Frederik III, som her for første Gang aabent optraadte imod Danmark. Korfits Ulfeld, der var traadt i Karl Gustavs Tjeneste som hans Gehejmeraad, fulgte med Hæren og udsendte et Opraab til den jyske Adel om at afkaste Frederik III's tyranniske Aag og hylde Karl Gustav. Selv om det ikke frugtede, var det dog en let Sag for Svenskerne at knuse den Modstand, som de jyske Bønder hist og her forsøgte, og hurtig blev hele Jylland besat paa Frederiksodde nær, hvor Anders Bille laa med 5—6000 Mand. Karl Gustav selv overlod Belejriagen af denne Fæstning til Karl Gustav Vrangel og tog foreløbig Ophold i Wismar for at »være sin Flaade nærmere og om muligt foretage en Hoveddessein«, d. v. s. et Angreb paa Sjælland og København. Denne Plan kunde imidlertid ikke iværksættes; thi i et Søslag ved Møn

holdt den danske Flaade under Henrik Bjelke Svenskerne Stangen, saa at den svenske Flaade ikke kunde tænke paa at føre Hæren over Havet. Vrangel fik da Ordre til om muligt at tage Frederiksodde inden Vinterens Frembrud. Skønt han knap havde saa mange Folk, som Forsvarerne talte, vovede han om Natten d. 23.—24. Oktober en Storm paa Fæstningen. Svenskernes højre Fløj hidførte Afgørelsen ved at ride frem gennem Sumpe og Vand og rydde den svage Palisaderække, som dækkede Fæstningen mod Sydvest. De jyske Ryttere værgede sig paa Kirkegaarden til sidste Mand. I alt faldt paa dansk Side godt 1000 Mand; Resten — over 4000 — overgav sig og blandt dem Anders Bille, som snart efter døde af sine Saar. Dette hæderløse Nederlag vakte i hele Landet den mest fanatiske Harme mod dem, alle enedes om at kaste Skylden paa: Adelen og Rigsraadet, de »hjerneløse, æreforglem-

Fig. 161. Skuemønt for Karl Gustavs Overgang over Isen: »For Tapperheden er ingen Vej ufarbar. Aar 1658.«

mende, letfærdige, menederske Rigstyve, Rigsforrædere, Rigsødelæggere«. Men der var ikke Tale om at opgive Modstanden mod Fjenderne, og der samledes Tropper paa Fyn for at afslaa et muligt Landgangsforsøg.

Trods det raske Sejersløb var Karl Gustav nemlig i en højst farlig Stilling. Kurfyrst Frederik Vilhelm fik af Polen tilstaaet Lensfrihed for Østprøjsen og forlod da Karl Gustav Sag for at indgaa Forbund med Polen, Østrig og Danmark. De forbundne vilde være i Stand til at rykke frem med en saa overmægtig Hær, at de kunde spærre Svenskerne inde paa den jyske Halvø og tilintetgøre dem der. I Efteraaret 1657 var Østrigs Holdning endnu saa vaklende, at et saadant Tog ikke kunde foretages; men det kunde forudses, at det snart vilde blive til Virkelighed. Da kom Frosten Karl Gustav til Hjælp, frelste ham ud af Kniben og lagde Danmark overvundet for hans Fødder.

Frosten tog rigtig fat i Januar 1658 og blev saa stærk, at Lille Bælt snart var dækket med saa tyk Is, at den kunde bære. Karl Gustav drog da 12,000 Mand sammen ved Hejls, marcherede d. 30. Jan. 1658 over den gyngende Is til Iversnæs (Vedelsborg) og slog det danske Hærkorps der. I en Haandevending indtoges hele Fyn; kun i Nyborg Fjord forsvarede Peter Bredal sine 4 indefrusne Skibe udholdende, til han fik dem varpet udenfor Skudvidde. Overalt optraadte Karl Gustav venligt mod Befolkningen: han drømte om snart at blive Danmarks Konge. Saa fulgte det langt farefuldere Tog over Store Bælt; efter sin udmærkede Ingeniør Erik Dahlbergs Raad valgte Karl Gustav den sydlige Vej og gik d. 6. Febr. fra Taasinge til Langeland og videre til Laaland, hvor Korfits

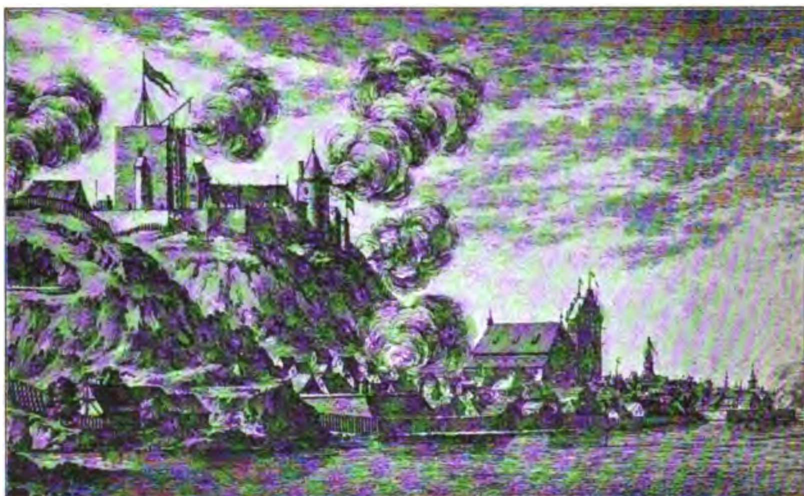

Fig. 162. Helsingborg i 1600'erne. Efter Pufendorf.

Ulfeld overtalte de Nakskov Borgere til uden Sværdslag at overgive deres velbefæstede By. Toget gik videre til Falster og Sjælland; d. 11. Febr. — ikke to Uger efter Opbruddet fra Hejls — stod Karl Gustav i Vordingborg.

Med Overraskelse og Rædsel modtog Regeringen i København disse Efterretninger. Et Øjeblik tænkte den paa at sætte København i Forsvarsstand, men mødte overalt Modløshed og maatte prøve at købe Freden for enhver Pris. Joakim Gersdorf og Kristen Skeel udsendtes for at underhandle med Svenskekongen paa Langeland, men traf ham allerede i Vordingborg. Karl Gustav begyndte Underhandlinger her, men opgav derfor ikke sin Fremrykning. Han maatte nu vælge, om han vilde fortsætte Kampen for at vinde det hele Danmark-Norge, eller om han vilde standse og

nøjes med en Del af det. Helst vilde han have valgt det første; men han havde kun 5000 Mand hos sig, saa et Angreb paa København let kunde blive langvarigt, og han valgte da Danmarks Deling. Han begyndte med at forlange ikke blot de skaanske Lande, men Møn og flere Smaaøer og hele Norge, men slog dog saa meget af, at det endelig 18. Febr. kom til en Fredsslutning i Landsbyen Taastrup mellem Roskilde og København; en af Karl Gustavs Fredsunderhandlere var Korfits Ulfeld, som her arbejdede paa at sønderlemme sit Fædreland. Freden stadfæstedes d. 26. Febr. i Roskilde. Frederik III afstod af Danmark alle de skaanske Lande: Skaane, Halland, Bleking og Bornholm, og af Norge Bahuslen og Trondhjem med Romsdalen. Desuden skulde han overlade Karl Gustav 2000 Ryttere, opfylde den gottorpske Hertugs Krav, tilbagegive Korfits Ulfeld hans Godser og give ham og Leonore Kristine fuld Oprejsning. Danmark og Sverige skulde i Fællesskab spærre Østersøen for fjendtlige Flaader. Denne Fred, som uden Sammenligning er den skæbnesvangreste, Danmark nogensinde har sluttet, fejredes derpaa ved en Række glimrende Fester paa Frederiksborg, hvor Karl Gustav var Frederik III's Gæst, til han i Marts over Kronborg og Helsingborg drog over til det Skaane, som for Fremtiden skulde være svensk. Skaanes Tab var ikke en Følge af Kampene i Skaane og Halland — de havde tværtimod snarest været heldige for Danskerne. Det var ved Felttoget op igennem Jylland og over Øerne, at Skaane erobredes af Svenskerne.

Fig. 163. Ulrik Kristian Gyldenløve.

En anden Følge af Danmarks Nederlag var, at Baandet mellem

Sønderjylland og Kongeriget slappedes. Da det var lovet Hertugen af Gottorp, at han skulde faa Lensfrihed for sin Del af Hertugdømmet, forlangte Kong Frederik det samme for sin Parts Vedkommende. Resultatet blev, at i Maj 1658 ophævedes Lensforholdet for begge Fyrster og deres Mandslinier; først naar disse uddøde, vilde vel Lensforholdet indtræde paany, men indtil da kunde baade Hertugen og Kongen regne sig for suveræne Herskere, hver i sin Del af Slesvig.

Mens nu Svenskerne indrettede sig som Herrer i Skaane, og mens deres Tropper langsomt rømmede Sjælland, men vedblev at staa i Fyn, Jylland og Holsten, gjorde det danske Rigsraad kraftløse Tilløb til at sætte bedre Skik paa den Rest af Danmark, det endnu havde tilbage: det tænkte paa at oprette flere Kollegier, at indkalde Stænderne og at give dem Myndighed over Rigets Indtægter og Udgifter; samtidig gærede det i København, hvis ledende

Fig. 164. Paa Københavns Vold 1658.

Borgere begyndte at kræve ny Rettigheder. Rigsraadet hørte med Mistro om de lønlige Raadslagninger i Kongens Kabinet med Raaderne fra Hertugdømmerne og de udenlandske Officerer. Store indre Brydninger syntes at forestaa, da hele Stillingen med ét forandredes ved Karl Gustavs Fredsbrud.

Den svenske Konge havde efter Freden i Roskilde tænkt paa at vende sig mod Syd, snarest imod Brandenburg, men først og fremmest at drive paa Belejringen af Danzig, der stadig trodsede ham. Af de store Sømagter var England hans Ven, mens Nederlandene for deres Østersøhandels Skyld maatte være Forkæmpere for Østersøens Frihed og Modstandere af Sveriges Overmagt. Da Karl Gustav havde valgt at nøjes med Danmarks Deling, havde han kun gjort det under den Forudsætning, at han kunde drage Danmark med sig som Forbundsfælle til at lukke den hollandske Krigsflaade ude fra Østersøen. I Sommerens Løb mærkede han, at disse Forudsætninger glippede, og at han ikke vilde kunne sprænge For-

bundet mellem Nederlandene og Danmark. Dristig tog han da sin gamle Plan op igen: hele Danmark skulde erobres; saa først var den Jærnring sluttet, som Sverige spændte om Østersøen. Han drog Tropperne og Flaaden sammen i Kiel, stak til Søs d 6. Aug. 1658, landede 7. Aug. i Korsør og rykkede med 5—6000 Mand løs paa København i Haab om, at den straks skulde falde for hans uventede Angreb. Men da han d. 11. Aug. naaede Valby Bakke og skuede ned over Danmarks Hovedstad, saa han Forstæderne uden for Volden staa i Flammer. »Nu sværger jeg, at vi faar Modstand,« skal han da have udbrudt.

I København havde det første Budskab om hans Landstigning fremkaldt Rædsel, som dog hurtig slog om til Fortvivlelsens Mod og Beslutningen om at værge sig til det yderste. Da Frederik III modtog det Raad, at han med sit Hus skulde fly til Norge, svarede han: »Jeg vil dø i min Rede.« Hurtig samlede han Byens vigtigste Mænd til Raadslagning. Borgmester Hans Nansen lovede, at Borgerne vilde vise Kongen ubrødelig Troskab, medens denne paa sin Side — med Rigsraadets Minde — skænkede Hovedstaden store Privilegier: den skulde være en fri Rigsstad med Ret til at være med i Afgørelsen af »alt hvad der til Rigets Bedste paatænkes«, og dens Borgere skulde have samme Adgang som Adelsmænd til Rigets Embeder og til Jordegods. Borgerne kæmpede da paa én Gang for Kongen og for deres ny Friheder. I Hast sattes Byen i Forsvarsstand, Forstæderne brændtes, Voldene forstærkedes med Palisader og Brystværn, Korn og Kvæg førtes ind til Byen, Studenter og Borgere kaldtes under Vaaben. I Løbet af faa Uger voksede den væbnede Styrke fra 2000 til 7000 Mand, saa den i Tal blev jævnbyrdig med den svenske Hær. Den sluttede sig med Tillid om sine Førere: Byens Guvernør Hans Schack, Borgervæbningens Høvedsmand Fr. Turesen, Borgmester Hans Nansen, Kongens kække Halvbroder Ulrik Kristian Gyldenløve, men først og fremmest om Kongen og Dronningen, der flittig red om paa Volden for at se til Krigsfolkene.

Fig. 165. Karl Gustav Vrangel.

Ved Synet af de brændende Forstæder havde Karl Gustav opgivet at storme København med det samme. Han indesluttede foreløbig Byen, men lod en Hærafdeling under Karl Gustav Vrangel gaa mod Kronborg, hvis Kommandant hurtig tabte Modet og over-

Fig. 166. Søkamp uden for Landskrone 10. Nov. 1658. Til venstre Svenskerne, hvis Splitflag har tre Tunger. Yderst til højre Danskerne og Hollænderne. Efter Pufendorf.

gav det stærke Slot d. 6. September. Denne Sejr var af yderste Viglighed for Svenskerne, som nu havde begge Fæstninger ved Sundets Snævring i deres Magt, mens tillige deres store Flaade lagde sig i selve Sundet. Thi det gjaldt om at spærre Vejen for den Flaade, som var under Vejs fra Nederlandene til Københavns Undsætning.

Under Krigen 1657 havde Nederlandene kunnet unddrage sig fra Forbundspligten mod Danmark, fordi Frederik III havde været den angribende Part. Nu derimod var han den angrebne, saa baade Forbundspligt og mægtige Handelsinteresser bød Nederlandene at gribe ind. En stor Flaade udrustedes og sendtes afsted under Obdam. D. 29. Okt. styrede den ind i Øresund under en frygtelig Kanonade baade fra Helsingborg og Kronborg og fra den svenske Flaade (under Karl Gustav Vrangel), hvis Styrke omtrent var lig med Hollændernes: henad 40 Orlogsskibe paa hver Side. Under et haardnakket og blodigt Slag banede Hollænderne sig Vej gennem Svenskerne, forenede sig ved Hven med Henrik Bjelke og den danske Flaade, der ikke havde kunnet komme op imod Nordenvinden, og naaede København. Byen var undsat. Dagen efter trak Karl Gustav sine Tropper noget tilbage og indrettede ved Brønshøj en fast Lejr kaldet »Karlsborg«, hvorfra han søgte at hindre Københavns Forbindelse med Sjælland.

Ogsaa fra sine Forbundsfæller mod Syd havde Frederik III nu faaet Hjælp, idet Kurfyrst Frederik Vilhelm i Spidsen for en stor Hær paa 30,000 Mand Østrigere, Polakker og Brandenborgere rykkede op gennem Holsten og Sønderjylland, tvang den gottorpske Hertug til at holde sig neutral, indtog Als og besatte derpaa det meste af Nørrejylland, mens Svenskerne trak sig ind i Frederiksodde. Men Danmarks Forbundsfæller huserede langt værre i Landet, end Svenskerne havde gjort; som under Wallensteins Indfald blev der plyndret og brændt, og i Domkirkerne holdtes katolsk Messe til stor Forargelse for Jyderne. Foreløbig blev Kurfyrstens Hær staaende paa Halvøen, idet hverken han eller Admiral Obdam vilde høre efter den danske Regerings gentagne Opfordringer til, at Obdam skulde føre Soldaterne over til Sjælland for at knuse Karl Gustav. Den svenske Konge kunde da uforstyrret blive liggende for København Vinteren igennem. Men i mange af hans nys vundne danske og norske Landskaber rejste Folket en modig Kamp mod hans Herredømme. Under Jørgen Bjelkes Ledelse overvandt Nordmændene Svenskerne baade Nord og Syd for Fjældene; Trond-

Fig. 167. Københavns Belejring. Efter Pufendorf. I Baggrunden Skaanes Kyst og Øresund med den svenske Flaade. I Mellemgrunden København fra Rosenborg til Frue Kirke (Templ. S. Mariæ). I Forgrunden Peblingesøen og Ladegaarden.

Fig. 168. Fortsættelse af Fig. 167. I Baggrunden Skaane og Sundet. I Mellemgrunden København fra Helligaandskirken (Templum S. Spiritus) til Børsen. I Forgrunden St. Jørgenssø og det svenske Fodfolk.

hjem genvandtes i Dec. 1658, og Halden afslog tappert de gentagne svenske Angreb; Lederen af Haldens Forsvar var Høvedsmanden Tønne Hvitfeld og Købmanden Peder Nordmand. Det var ligeledes i Dec. 1658, at Bornholmerne, blandt hvis Førere vi nævner Jens Kofod og Præsten Povl Anker, rejste sig, fangede den svenske Afdeling i Rønne og truede derefter Besætningen paa Hammershus til at overgive sig og Slottet; Bornholmerne gav deres Ø til Frederik III som evig Arv og Eje og modtog til Gengæld Løfte om adskillige Privilegier. Derimod mislykkedes de norske Troppers Forsøg paa at befri Bahus Len, og ligesaa uheldigt gik det med en Sammensværgelse i Malmø. Hvor stor Uviljen mod det ny svenske Herredømme end var overalt i de skaanske Lande, var det dog kun i Gøngeherred og i Bleking, at Snaphanerne virkelig voldte Svenskerne nogen Uro.

Imens dette foregik rundt om i det dansk-norske Rige, laa Karl Gustavs Hær stadig for København og havde jævnlige Smaakampe med Forsvarerne, indtil Karl Gustav, som længtes efter en Af-

gørelse, fik trukket flere Tropper til, saa han havde henved 10,000 Mand, med hvilke han da vovede en almindelig Storm Natten mellem d. 10. og 11. Febr. 1659. Kl. $1^{1}/_{2}$ brød Svenskerne frem, klædte i hvide Skjorter, saa det ikke var let at faa Øje paa dem gennem den fygende Sne, og trængte fra alle Sider frem imod Volden; men Hovedangrebet rettedes mod den Strækning, hvor nu Stormgade gaar. Forsvarerne var paa deres Post, ja ogsaa Kvinderne tog deres Part, idet de passede de store Kedler med kogende Vand, som skulde hældes ned over de stormende; Kongen færdedes overalt, hvor Faren var størst. Gang paa Gang væltede de svenske Kolonner frem; nogle enkelte naaede endog op paa Voldens Brystværn, men stødtes straks ned, og den vedholdende Kugleregn fra dansk Side fejede stadig de stormende bort. Med et Tab paa henved 2000 Mand maatte Svenskerne vige.

Saa blev Krigen atter stillestaaende i flere Maaneder. Karl Gustav prøvede nu at stoppe for Københavns Forsyning med Levnedsmidler ved at indtage Laaland og Smaaøerne, — hvor dog denne Gang Nakskov værgede sig tappert. En Del danske Mænd sammensvor sig om at overrumple Kronborg, men deres Plan opdagedes af Svenskerne, som tog haard Straf over flere af dem: Ingeniøren Sten-

Fig. 169. Fortsættelse af Fig. 167 og 168. I Baggrunden Malmø. I Mellemgrunden Tøjhuset, Kristianshavn og Amager. I Forgrunden Fæstningsværkerne om Dronningens Enghave mellem St. Jørgenssø og Kallebodstrand.

vinkel blev henrettet, Præsten Henrik Gerner pintes og kastedes i Fængsel. Kurfyrsten og Obdam foretog sig intet stort: de undte lige saa lidt Danmark som Sverige en afgørende Sejr. Og nu enedes de tre store Vestmagter: Frankrig, England og Holland, om at tvinge de nordiske Magter til Fred paa Grundlag af Grænsebestemmelserne fra 1658 og sluttede herom de saakaldte »Haag-Koncerter«: ingen af de nordiske Magter maatte eje begge Sundets Bredder og derved være selvraadig Herre over Sundtoldens Højde. Frederik III maatte modtage Vestmagternes Mægling; men Karl Gustav protesterede. Først overfor denne hans Holdning tillod Nederlandene endelig, at deres Flaade førte Tropper over til Fyn, dels fra København, dels fra Jylland. I de første Dage af Nov. 1659 landsattes da to Hærkorpser under Hans Schack og Eberstein, som drev Svenskerne hen til Nyborg, hvor Slaget d. 14. Nov. endte med, at den svenske Hær blev nedhugget eller fangen. Med yderste Nød lykkedes det Generalen, G. Stenbock, at undkomme over til Sjælland, hvor Karl Gustav skal have hilst ham med de Ord: »Har Fanden taget Gederne, kunde han have taget Bukken med.« Nu skulde denne Sejr have været fortsat med en Landgang paa Sjælland; men det vilde Hollænderne ikke indlade sig paa.

Fig. 170. Frederik III. Maleri paa Rygaard.

Fyns Tab gjorde et dybt Indtryk paa Karl Gustav, som forlod Sjælland for at holde Rigsdag i Gøteborg. Samtidig fornyede hans Tropper Angrebet paa Halden og det østlige Norge, men blev atter slaaet tilbage. Da døde Karl Gustav i Gøteborg d. 12. Febr. 1660. Regeringen i Sverige førtes derpaa i hans lille Søn Karl XI's Navn af et Formynderstyre, der var villigt til at gøre en hel Del Indrømmelser for at faa Fred med de mange Fjender. Først naaede Sverige at afslutte Freden i Oliva (April 1660), som endte Krigen med Brandenborg, Polen og Østrig: Sverige beholdt Livland, og Kurfyrsten blev suveræn i Østprøjsen. Forhandlingerne med Danmark trak længere ud, indtil Hannibal Sehested, som var vendt hjem til Norden, saa sit Snit til at optræde som Mægler og fik

Freden undertegnet i København d. 26. Maj 1660. I de store Træk var Freden i København en Stadfæstelse af Freden i Roskilde: Bahus Len, Halland, Skaane og Bleking blev Sveriges Ejendom, og Hertug Kristian Albrekt af Gottorp (hvis Fader Hertug Frederik III var død 1659) beholdt sin suveræne Stilling. Derimod beholdt Danmark Bornholm, ligesom Trondhjem blev ved Norge.

Dermed havde de nordiske Riger faaet de indbyrdes Grænser, de har den Dag i Dag, og som har bestemt Omfanget af hver af de ny nordiske Nationer. Men der skulde endnu gaa to Slægtled hen under gentagne blodige Kampe, inden Danmark og Skaaningerne faldt til Ro og fandt sig i at regne Delingen ved Øresund for den endelige Afgørelse. Afgørelsen 1658 og 1660 var i to Betydninger skæbnesvanger for Norden. Ligesom Tanken om at samle Norden til en Storstat i sin Tid var mislykket for den danske Kongemagt, der havde kæmpet for den Sag fra Margretes til Kristian II's Dage, saaledes var den nu atter mislykket for den svenske Kongemagt. Der vedblev at være et Sverige for sig, og et Danmark-Norge for sig. Men det sidste Rige gik i lemlæstet Skikkelse ud af Kampen. For Norge betød det endda ikke saa meget; baade Jæmtland og Bahus Len var Udkanter af Riget, medens dets Hovedmasse blev frelst ved Tilbageerobringen af Trondhjem. Men Danmark blev skaaret tværs igennem, og gik ind i Fremtiden som et andet Land end før, mindre, og baade aandeligt og materielt fattigere. Skaane havde jo været et af Danmarks Hovedlande, Hjem for dets kraftigste Bønder og dets navnkundigste Adelsmænd som Tott'erne, Jens Holgersen Ulfstand, Herluf Trolle og Tyge Brahe, i Middelalderen Sæde for Danmarks Ærkebisp, i Reformationstiden for dets dristigste Prædikere; paa Skaanes Kyst havde det store Sildemarked, Danmarks Velstandskilde, haft Plads; herovre laa Malmø, Københavns Søsterstad og Kampfælle for Lutherdom og for Kristian II, og Helsingborg med sin Kærne, der sammen med Kronborg holdt Vagt for Sundet. Kong Frederik lod de Vinduer paa Kronborg tilmure, som vendte ud mod Skaane: det pinte ham at se ind i det mistede Land, — hvis Tab han selv havde en Hovedskyld i ved det dumdristige Letsind, hvormed han havde fremtvunget Krigen 1657.

Efter at Skaane var tabt og Gottorperen havde opnaaet Selvstændighed, talte Frederik III's Lande næppe stort mere end $1^1/_4$ Mill. Indbyggere, hvorimod Sverige, der i de skaanske Lande og Bahus Len fik 300 000 ny Indbyggere, naaede op imod $2^1/_2$ Mill., af hvilke Halvdelen boede mellem Øresund og Torneå i det egentlige Sverige.

Buste af Frederik III. Rosenborg

ENEVÆLDEN I DANMARK-NORGE.

Da vore Forbundsfællers Tropper forlod Halvøen, som nu siden 1625 havde været hærget igennem tre store Krige, og da Karl Gustavs Hær i Sommeren 1660 drog bort fra Sjælland, hvor den havde ligget i næsten to Aar, — da Danmark saaledes atter kom til Syne, som en Ø der dukker frem efter at have været overskyllet og skjult af en Stormflod, var det et ødelagt og opløst Land. Overalt var der forladte Gaarde i stort Tal og folketomme Landsbyer, hvis Beboere nu kun frygtsomt og faatallig søgte tilbage til dem; udstrakte Marker laa upløjede, saa Lyngen kunde brede sig over dem; Ulvene viste sig i større Tal end før. Samfundsordenen var opløst, Respekten for Øvrigheden, d. e. for Adelen var borte. Det gamle var undergravet, og noget nyt maatte grundlægges, men af hvem og hvorledes?

Midt under den alt overskyllende Stormflod havde kun København holdt sig oven Vande ved et trofast Forbund mellem Kongen, Borgerne og nogle Officerer og Adelsmænd. I Spidsen for dette Forbund var Kongen Situationens Herre. I den kongelige Del af Sønderjylland og paa Bornholm var han allerede nu uafhængig af Rigsraadet; men ogsaa for den øvrige Styrelses Vedkommende ænsede han kun lidet Raadet; han besatte langtfra alle de Pladser, som var ledige i Raadet, og sørgede i hvert Fald kun for at faa sine tro Tilhængere som Henrik Bjelke og Hans Schack derind. Rigtignok var dets Flertal endnu stadig paa sin Post imod ham, men det ejede ikke en eneste dygtig Leder. Derimod havde Kongen om sig en lille Kreds af fortrolige, med hvem han i dybeste Stilhed drøftede vidtgaaende og forvovne Planer. Det var Dronning Sofie Amalie, som vistnok ved hver Lejlighed drev sin Mand fremad mod de yderste Maal; dernæst hans Sekretær Gabel og sikkert ogsaa meget tidlig Hans Nansen og Biskop Hans Svane;

Hannibal Sehested holdt sig ligeledes nær til Kongen, men var vel næppe helt optaget i hans Fortrolighed.

Hvor langt Kongens Planer egentlig fra først af gik, og hvorledes hans Mod til at gribe efter mere voksede ved Tildragelsernes Gang, véd vi desværre ikke rigtig Besked med. Men vi tør nok sige, at han og hans Venner fra første Færd var klare over, at man maatte stræbe efter at kuldkaste Valgkongedømmet, i Stedet overdrage Kongen Arveret og at ombytte den gamle Haandfæstning og dens Rigraadsstyre med en ny Forfatningsorden, der løftede de andre Stænder og da især Borgerne op i Række med Adelen. Som vi alle véd, kom det imidlertid til at føje sig saaledes, at Kongen naaede langt ud over dette Maal.

Fig. 171. Dronning Sofie Amalie. Maleri paa Rosenborg.

I Sommeren 1660 ønskede Rigsraadet at afskedige en Del af de mange Soldater, men Kongen holdt igen han havde ikke Penge til at udrede den Sold de havde til gode, og derfor maatte de indtil videre blive staaende under Vaaben. Følgelig laa der baade i København og i Rigets andre Fæstninger betydelige Garnisoner, hvis Høvedsmænd Kongen kunde stole paa. Men for at afhjælpe Rigets Pengenød indkaldtes samtidig Stænderne til et Møde i København. D. 10. Sept. 1660 samledes Stænderne paa Københavns Slot. Her mødte Rigsraadet, o. 100 andre Adelsmænd, Bisperne og andre Ombud for Præstestanden og ligeledes Ombud for Købstæderne; af Bønderne var ingen tilkaldt. Blandt Københavns Udsendinge var Hans Nansen og Turesen. For denne Rigsdag forelagde Regeringen saa et stort Skatteforslag: en Del gamle Skatter skulde ophæves og til Gengæld indføres en almindelig saakaldet Konsumtionsskat, d. v. s. en Afgift af næsten alle indenlandske Forbrugsgenstande; den skulde dels opkræves ude paa Landet, dels ved Købstædernes Porte, naar Varerne førtes ind i Byen. Det var en Skatteform, som den Gang var i Mode i de fleste Lande, og som ogsaa lejlighedsvis havde været kendt her i Landet; den var meget indbringende for Statskassen, men samtidig saare hæmmende for

Handel og Omsætning. Adelen gjorde ikke Indsigelse mod denne Skats Indførelse for de andre Stænders Vedkommende, men hævdede for sit eget, at den var skattefri og ikke vilde betale den ny Skat. Den samme Holdning kunde i og for sig baade Bisperne, Universitetet og København have taget; thi alle disse Korporationer havde faaet Tilsagn om lignende Privilegier som Adelens. Men det lykkedes Svane og Nansen at faa Bisperne og København til at gøre fælles Sag med den øvrige Gejstlighed og med de upriviligerede Købstæder og saaledes at samle de to uadelige Stænder til et stort Parti, der kaldte sig »de forenede under Københavns Frihed«; det betød, at de alle gjorde Krav paa samme Ret som København, og at de derfor kun vilde bevilge Skatten, hvis Adelen ogsaa betalte. Da de uadelige Stænders Erklæring herom overleveredes til Rigsraadet, fór flere Raadsherrer op i Harme, og Otto Krag spurgte haanende, om der da ikke mere skulde være Forskel paa en Herremand og en Bonde. Men en af Københavnerne svarede: »Vi er ikke eders Drenge.« Mens nu Rigsraad og Adel strittede imod og nølede med at paatage sig den uundgaaelige Skat, steg Modet hos Borgerne, og der fremkom blandt dem flere dristige Forslag: om Ophævelse af Adelens Eneret til Kronens Len, om Indførelse af en fast Stænderforfatning, om Afløsning af Vornedskabet o. m. m. Under Trykket af disse truende Bevægelser gav Rigsraad og Adel da efter med Hensyn til Konsumtionen og paatog sig d. 30. Sept. at være med til at svare denne Skat. Købstad-Konsumtionen var fra nu af en staaende Skat i Kongeriget Danmark indtil Kongeaaen.

Fig. 172. Hans Nansen, f. i Flensborg 1598, handlede paa det hvide Hav og Island, Borgmester i København 1644, † 1667.

Dermed var egentlig Stændermødets Formaal opnaaet. Men Adelens Indrømmelse kom for sent. Thi allerede d. 25. Sept. havde Borgerstanden vedtaget Forslaget om, at Lenene enten alle skulde være paa Regnskab eller forpagtes ud til de højest bydende, — og Dagen efter bragte Hans Nansen dette Forslag til Kongen med Forbigaaelse af Rigsraadet. Dette var en aaben Krigserklæring til Adelen, hvis hele økonomiske og sociale Stilling derved truedes. Nu kunde Kongen da regne paa, at Splittelsen mellem Adelen og

de andre Stænder var ulægelig, — og nu griber han ind for at fremme de Planer, han hidtil havde skjult. D. 26. Sept. skriver han til Svane og Nansen, at nu kan de aabenbare de trufne Aftaler til paalidelige Mænd; men hurtigt maa der handles, »thi dersom de andre vinder Tiden, kan de maaske vinde mere«. Alle Traade samledes da i Kongens og Svanes Haand; Gabel gik Bud mellem Slottet og Bispegaarden. Sjællands Præster stævnedes i Stilhed til Møde i Roskilde, hvor de paa Svanes Bøn udstædte ny, ubegrænsede Fuldmagter for deres Ombud paa Rigsdagen. Turesen sørgede for, at Borgervagterne i København var til at stole paa. Paa Bispegaarden holdt Svane og Nansen idelige Samtaler med de Stændermænd, som maatte vindes, — og endelig 8. Okt. var alt færdigt. Da fremtraadte Hans Nansen først for Københavns Magistrat og Borgerraad (»de 32 Mænd«) og derefter for Borgerne paa Stændermødet med det Forslag at overgive Danmark til Kongen som et Arverige; samtidig fremsatte Svane det samme Forslag for Præstestanden. Sagen var saa godt forberedt, at den paa alle tre Sider kun stødte paa ringe Modstand. Enigt underskrev alle Tilbudet til Kongen (det saakaldte »Instrument«). I Taknemlighed for Kongens Mod under Krigen, hans Mildhed og de af ham skænkede herlige Privilegier tilbød Stænderne ham og hans Hus Riget efter andre Staters Eksempel som et Arverige, idet de tillige bad ham holde enhver Stand ved dens tilbørlige Privilegier. Straks derefter oversendtes »Instrumentet« til Rigsraad og Adel med Opfordring om at meddele det til Kongen.

Fig. 173. Hans Svane, f. i Horsens 1606. Sjællands Bisp. Ærkebisp 1660.

Overfor dette uventede Slag stod Adelen aldeles raadvild, svingende mellem Frygt og Harme. Da Otto Krag mødte Hans Nansen paa Slotsbroen, pegede Krag truende mod Blaataarn — Statsfængslet — idet han spurgte: »Kender I det?« — og Borgmesteren viste til Svar hen paa Stormklokken i Frue Kirkes Taarn: »Ja, véd I, hvad dér hænger?« — D. 10. Okt. gik de uadelige Stændermænd i samlet Optog til Rigsraadets Mødehus ved Holmens Bro og modtog under Larm og Raab Raadets Svar: et bestemt Nej. Øjeblikkelig gik de da lige over Broen til Slottet og lagde Sagen i Kongens

Haand. Næste Formiddag blev Stadens Porte og Havnens Løb spærrede og Borgervæbningen forsynet med Krudt og Kugler, medens der udsendtes Ordrer til paalidelige Officerer over hele Landet om at være paa Post mod enhver Uro af Hensyn til den forestaaende Statsforandring. Rygtet sagde, at Adelen vilde opløse Stændermødet ved uden videre at forlade København; men nu var Portene lukkede, saa ingen kunde slippe ud. Ej heller kunde Adelsmændene i København vove en Kamp med Vaaben mod de krigsøvede og kamplystne Borgersoldater og mod Kongens hvervede Garnisonstropper. De adelige Stændermænd var i deres Modstanderes Vold. Allerede d. 12. Okt. gav Rigsraadet da efter og gik ind paa, at Kongen maatte faa Riget for sig og sine mandlige Arvinger; men da Kongen og Dronningen spændte Fordringerne endnu højere, gik Rigsraadet d. 13. Okt. med til at give Arveret til Frederik III's Efterkommere baade paa Sværd- og Spindesiden. Den følgende Dag (14. Okt.) forhandledes derpaa om, hvad der skulde ske med Haandfæstningen. Det var givet, at alle de Bestemmelser i den, som Valgkongedømmet hvilede paa og som gjorde Rigsraadet til den virkelige Suveræn over Riget, nu bortfaldt. Men skulde ogsaa de andre Led i Haandfæstningen, som ikke stred imod Kongens Arveret og Husbonderet (Suverænitet), ophæves og en ny Forfatning udarbejdes? Trods en hel Del Modstand satte Biskop Svane igennem, at alt skulde lægges i Kongens Haand: Kongen skulde løses fra sin Ed paa Haandfæstningen og derefter »lade formere en Reces« til Rigets Gavn. D. 17. Okt. blev Haandfæstningen højtidelig overrakt Kongen. »Danmarks Historie havde dermed haft et af sine betydningsfuldeste Øjeblikke,« siger den danske Historiker Fridericia; »Haandfæstningernes henved fire Aarhundreder lange Tidsalder var afsluttet. Mere og mere var de, fra at have været et Fribrev for Folket, blevet en Særret for en Kaste, trykkende for de øvrige Undersaatter, hindrende deres Udvikling, deres Forsvar, deres Tarv, fordærvelige for Staten . . . Men aldrig havde de dog ophørt at være et Symbol paa Rigets og Folkets Selvbestemmelsesret, et Udtryk for den Tanke om Frihed ligeoverfor Fyrsten, som en Nation ikke ustraffet opgiver . . . En Ulykke blev det, at intet var bestemt om, hvad der som et nyt Frihedsbrev skulde træde i de udlevede Haandfæstningers Sted.« — D. 18. Okt. fejredes Arvehyldingen med umaadelig Pragt paa Slotspladsen mellem Børsen og Slottet og derefter ved et stort Gilde i Riddersalen, hvor Kongen navnlig viste Hans Nansen iøjnefaldende Naade og Fortrolighed. — Nogle Uger senere foretoges en ny Arvehylding af dem, som ikke havde været repræsenterede d. 18. Okt., deriblandt nogle Ombud fra Bondestanden, som overrakte Kongen et Bønskrift om Forbedring af deres undertrykte Tilstand.

Endnu i adskillige Uger efter Beslutningen om Arvekongedømmet fortsatte Stænderne deres Forhandlinger og ytrede flere Gange deres Ønsker om de Friheder og Rettigheder som nu burde udstædes for

hver Stand, ligesom de ogsaa trygt gik ud fra, at dér i Fremtiden stadig vilde blive afholdt Stændermøder. Men da de d. 14 Okt. havde fraskrevet sig selv Adkomsten til at være med til at fastsætte den ny Forfatningslov, kunde de ikke rigtig gøre sig gældende. Mødet løb ud i Sandet, og i Dec. rejste Deltagerne hjem.

Frit og uhindret kunde Kongen og hans Raadgivere nu indrette Riget, som det syntes dem bedst. Gjort modige ved den Forsagthed, hvormed Adelen og Rigsraadet havde opgivet deres Magtstilling, og den Tillidsfuldhed, hvormed de andre Stænder havde overgivet alt til Kongen, gik Kongen og hans Venner da endnu langt videre,

Fig. 174. Københavns Slot.

end Stændermødet havde tænkt sig. I Stedet for en »Reces«, d. e. en Lov, vedtaget af Konge og Stænder, udsendtes d. 10. Jan. 1661 et Aktstykke, som Peder Schumacher senere gav det Navn, under hvilket det er kendt i Historien: Enevoldsarveregeringsakten. Det omsendtes i Landet og blev underskrevet af alle adelige Familiefædre, Bisperne, Professorerne og Præsterne, og af Magistraten og de fornemste Borgere i hver Købstad, d. v. s. af saa mange, at de svarede til, hvem der kunde have været tilkaldte til et Stændermøde. Ingen vovede at nægte sin Underskrift paa dette Dokument, som gik ud paa, at »vi have af egen fri Vilje tilsvoret Kongen Arveret og absolut Regering som en absolut, suveræn Arveherre. Saa ville vi og i Hans Majestæts egen naadigste Vilje

lægge, hvorledes Regeringen herefter skal anstilles.« Endvidere udtaltes her, at de Bestemmelser om Arvefølgens Ordning, som Kongen maatte fastsætte i sin sidste Vilje, skulde agtes som en Grundlov (»Fundamentallov«).

Denne Grundlov blev nogle Aar senere udarbejdet af den unge Statsmand Peder Schumacher og bærer Navnet Kongeloven, »Lex Regia«. Skønt den er dateret d. 14. Nov. 1665, er den vistnok først underskrevet et Par Aar senere. Længe blev den bevaret som en stor Statshemmelighed: ved Kristian V's Tiltrædelse 1670 var den fremlagt paa Altret, men først 1709 under Frederik IV blev den udgivet. Kongeloven, som var Danmarks Grundlov til 1849, fastsatte kun tre Indskrænkninger i Kongens Magt: han skulde høre til den lutherske Kirke; han maatte ikke dele Riget; og han maatte aldrig ændre eller indskrænke Kongeloven eller i det hele bortgive det ringeste af sin Enevoldsmagt. Kongen stod over alle menneskelige Love og havde ikke andet Hoved eller Dommer over sig uden Gud alene; derfor skulde han agtes som det ypperste og højeste Hoved paa Jorden og have den øverste og afgørende Myndighed i alle kirkelige og verdslige Sager. Han skulde være myndig med det fyldte 13de Aar. For Arvegangen blev der givet bestemte og vel gennemtænkte Regler, sigtende til at fastslaa Førstefødselsretten og Mandsliniens afgjorte Forrang for Kvindelinien; først naar hele Frederik III's og Sofie Amalies Mandsæt var uddød, skulde Kronen gaa over til Spindesiden, og da til den Kvinde som stod den sidst afdøde Konge nærmest.

Samtidig reformeredes Administrationen, væsentlig efter Sveriges Forbillede; thi Erfaringerne fra Tiden nærmest før 1660 havde noksom vist, hvor store Brist Styrelsen havde: Konfusion, Mangel paa Disciplin, Udygtighed og Afmagt. Allerede mens Stænderne endnu var samlede i Slutningen af Aaret 1660, tog man fat paa Indretningen af ny Kollegier. Kancelliet, der var delt i det danske (for Kongerigerne Danmark og Norge) og det tyske (for Hertugdømmerne; en kort Tid var dog Kongens Del af Sønderjylland henlagt under det danske Kancelli), vedblev at have at gøre med de udenrigske Sager, Retsplejen, Kirke og Undervisning o. lign. Men Finanssagerne udskiltes fra Kancelliet og lagdes under det ny Skatkammerkollegium, siden kaldet Rentekammeret, der oprettedes i Nov. 1660 med Hannibal Sehested som Formand. Nogle Aar senere indrettedes et Kommercekollegium for alt, hvad der vedrørte Handel og Industri; dette Kollegium fik dog ingen fast Varighed under hele Enevoldstiden; snart blev det ophævet, snart atter oprettet. I Lighed med Admiralitetet, hvis Oprindelse skriver sig fra 1655, skabtes nu 1661 Krigskollegiet for Hærens Styrelse. Hvert af disse Kollegier omfattede et mindre Tal Embedsmænd — omkring en halv Snes —, som i Fællesskab drøftede Sagerne, hvorpaa disse sendtes til Kongen, ledsagede af Kollegieraadernes Udtalelser. Ved denne Fremgangsmaade kunde man være nogen-

lunde sikker paa, at Sagerne blev omhyggelig overvejede, og Kongen beholdt dog den endelige Afgørelse. Men Arbejdet blev overvældende for Kongen, især da det kun var meget ubetydelige Sager han overlod Kollegierne at afgøre paa egen Haand, mens han forbeholdt sig selv at tage Beslutning om alt hvad der havde nogen Vigtighed. — Til Drøftelsen af de mest almene Rigssager oprettedes under Frederik III et »Statskollegium«, hvis Virksomhed dog ikke fik større Betydning; hyppigere raadførte han sig med sit »gehejme«, d. e. »hemmelige« Raad, men først under hans Efterfølgere fik Geheimekonseilet en fastere Ordning. Gennem alle disse Kollegier varetoges ikke blot, hvad vi nu kalder den udøvende Magt, men tillige den lovgivende; thi Stændermøder indkaldtes ikke mere. — Men endnu én Myndighed foruden disse havde i Adelstiden tilhørt Rigsraadet, idet det havde været Rigets højeste Domstol. Nu blev derimod den højeste dømmende Magt udskilt fra Styrelsen og Lovgivningen og henlagt under en ny Højesteret, der var ordnet som et Kollegium med Kongen som Formand; ofte ledede han personlig Højesterets Møder og afsagde Dommene. — I Kollegierne ansattes lige saa vel borgerlig fødte som adelige; i Enevældens første Aar var der oftest lige mange af hver Slags; men med Aarene kom der flest borgerlige.

Omkring i Provinserne lod Frederik III den nedarvede Rettergang bestaa med Herreds-, Birke- og Byting som første Instans og Landstingene (Jyllands, Fyns, Falsters, Sjællands og Bornholms) som anden, medens den ny Højesteret udgjorde højeste Instans for dem alle. Omtrent ligesaa bar man sig ad i Norge, hvor Bygde-, Birke- og Byting vedblev at være første Instans, Lagtingene, (der nu var 11 i Tal) anden; nogle mindre Ændringer indførtes vel, og en fælles Overhofret blev højeste Instans. Men med Hensyn til Provinsstyrelsen greb han kraftigt ind. Det nedarvede Styre gennem de kongelige Lensmænd, som havde haft hele den civile Styre under sig, opkrævet Skatter, udnævnt Herredsfogeder osv., og som i mange Tilfælde, som Slotshøvedsmænd, tillige havde haft militær Myndighed, — alt dette kunde Enevælden paa ingen Maade bruge. Lensmændene maatte bort. I Stedet for Lenene inddeltes Rigerne i Amter, hvert styret af sin Amtmand eller — i Bispestæderne — Stiftamtmand, der fik fast Løn. De skulde overalt varetage Kongens Højhed og Rettigheder, passe at Lovene overholdtes, undersøge Toldernes Bøger og i det hele føre Kontrol med Embedsmænds og Kommuners Regnskaber, vaage over Kirkers og Hospitalers Tilstand, tilse Fattigvæsnet o. m. m. Endvidere udnævntes særegne Embedsmænd til at føre Tilsyn med Amtmændene, dels gennem Fuldmægtige, dels paa Rejser; den vigtigste blandt disse var Generalprokuøren.

Saaledes organiseredes gennem et Net af ny Embedsmænd et stærkt Centralstyre, hvis Traade alle samledes i Kongens Haand. Det var ham, der udnævnte dem, overensstemmende med Reglen i

Kongeloven: »Kongen ene skal have højest Magt til at isætte og afsætte alle Betjente, høje og lave, være sig hvad Navn og Titel de have kunne, efter egen fri Vilje og Tykke, saa at alle Embeder og Bestillinger, hvad Myndighed de have, skal af Kongens Enevoldsmagt saasom af en Kilde have sin første Oprindelse«. Derfor begyndte Kongen ogsaa at tiltage sig Udnævnelsesret til de fra gammel Tid eksisterende Embeder; ofte satte han sig ud over Menighedernes Kaldsret og udnævnte selv Præster, og ligesaa gjorde han med Universitetets Professorer, Rektorerne o. lign. Godsejernes Patronats- og Birkeret — d. v. s. Retten til at kalde Præster og Birkedommere — rørte man derimod kun saa smaat ved.

Under den ny Statsordning fulgte det næsten af sig selv, at Regeringen maatte gøre Alvor af at udføre Arild Hvitfelds Tanke om én fælles Rigslov (S. 274) til Afløsning af de middelalderlige Love og de mange Recesser, hvormed man i Tidens Løb havde flikket paa disse. Allerede i Jan. 1661 udnævntes en Kommission til at foretage dette Arbejde, som under Kristian IV afsluttedes med Udstedelsen af »Danske Lov« og »Norske Lov« (se n. f.). Ligeledes blev det nu, da de almindelige Grundskatter udstraktes til at omfatte de hidtil skattefri Gaarde, nødvendigt at skaffe sig paalidelige Oplysninger om Jordernes Værdi. Først prøvede Regeringen at lægge den gamle, middelalderlige Skyldsætning til Grund og indsamlede derfor baade fra Danmark og Norge saa mange Jordebøger og lignende Dokumenter som muligt; men det viste sig snart, at deres Vurderingsgrundlag var alt for forældet, og at en helt ny Matrikel var nødvendig; men den Opgave tog Regeringen først op under Kristian V.

Fig. 175. Frederik III. Efter Helveg.

Mens hele dette Organisationsarbejde foregik, har sikkert nogle Mænd rundt om i Riget, men da især i Kjøbenhavn, med Længsel ventet paa, at Stænderne atter skulde blive indkaldte for at raade lidt med. Men der gik Aar efter Aar uden at det skete. Ganske vist udstedtes der 1661 en Kundgørelse om de enkelte Stænders Privilegier, hvorved navnlig Københavns ny Friheder fra Krigsaarene fik den endelige Stadfæstelse; men intet Skridt gjordes til at give Stændernes Ombud nogen som helst Del i den politiske Magt. Sikkert vakte det nogen Misnøje, ikke blot blandt Adelen, hvad der var en Selvfølge, men ogsaa blandt nogle af Borgerne. Da Kastellet ved København i disse Aar byggedes, var der nok, som ærgrede sig over, at det lige saa fuldt kunde bruges til at tvinge Byen som til at værge den. Men denne spredte Utilfredshed

var helt uden Betydning. Folkets store Flerhed fandt det rigtigt, at Kongen selv styrede, og ænsede ikke, at der voksede en Regeringsform op, som gjorde Danmark-Norge til det mest absolutistisk styrede Rige i Europa, Tyrkiet undtaget. Thi ganske vist var næsten overalt Kongemagten næsten uindskrænket eller dog meget stærk, især da i Frankrig, hvor al det mægtige Riges Glans samledes om den unge Konge Ludvig XIV; ja selv i England, hvor der i en Menneskealder havde været ført en indre Religions- og Forfatningskamp, som havde medført en Konges Henrettelse og nogle Aars republikansk Styre (Cromwell), var der i Aaret 1660 sket et Tilbageslag, hvormed Kongedømmet genoprettedes med stor Magtfylde. I de tyske Stater havde Fyrsterne ligeledes knækket Stændernes Indflydelse og selv taget Magten; det gjaldt især den dygtigste blandt dem, »den store Kurfyrste«, Frederik Vilhelm af Brandenborg. Lidt senere kom endog Sverige ind under samme Udvikling, da Karl XI

Fig. 176. Københavnske Borgerfolk under Frederik III.

1680 tiltog sig næsten enevældig Magt. Men næsten ingensteds fejedes saa fuldstændig alle Skranker for Kongemagten bort som hos os. I Sverige f. Eks. vedblev man under det enevældige Tidehværv at indkalde Stænderne, som aldrig gav Afkald paa deres Ret til at bevilge Skatterne; i Frankrig vedblev ligeledes i en hel Række Provinser Stænderforsamlingerne at bestaa, selv om de ikke fik stort at sige. Men i Danmark indtil 1835 og i Norge indtil 1814 eksisterede ikke længer nogen som helst Institution til at udtale Befolkningens Mening overfor Kronen. Ikke des mindre var Enevælden igennem mange Slægtled virkelig folkeyndet. Thi den blev ikke saa vilkaarlig og despotisk i Virkeligheden, som man kunde tro efter Ordlyden i Kongeloven: Frederik III havde overfor Stænderne og Folket lovet, at han vilde føre »et kristeligt og mildt Regimente«, og dette blev ikke et Mundsvejr.

For Folkets store Masse maatte Regeringsforandringen staa som noget ydre; den fik i Stedet for de mange Adelsherrer nu kun én

Herre: Kongen; men selv vedblev den at være Undersaatter, der maatte lyde, ligesom før. Men for den danske Adel var Forandringen gennemgribende; den blev trykket længere ned, end det skete med dens Standsfæller i andre Enevoldsstater. Vel beholdt den sin sociale Forrang, sin Hals- og Haandsret over sine Bønder, og i det væsentlige ogsaa sin Birke- og Patronatsret. Men dens økonomiske Stilling, der var svækket, idet den mistede Indtægterne af Lenene, tyngedes yderligere, da den mistede sin Toldfrihed, sin Skattefrihed for Hovedgaardene og Ugedagstjenerne og endelig ogsaa den Forret, at dens Fæstebønder kun udredede halv Skat mod Kronens Bønder. Hertil kom saa, at Landbrugets Kaar vedblev at være usle, og Bønderne levede i den yderste Fattigdom. For mangfoldige Adelsmænd blev det svært at holde sig oven Vande. I Statstjenesten var det meget vanskeligere for dem at komme frem, end tidligere; thi Kongen nærede stadig Mistro til Standen som Helhed. Denne Mistillid lagde sig hvert Øjeblik for Dagen. Saaledes blev det en Gang nægtet Aksel Urup, der var General og Medlem af Krigskollegiet, at komme ind i Kastellet, som han ønskede at se. Og samtidig stod Udlændinge og indenlandske Mænd af borgerlig Fødsel højt i Kongens Yndest. Det var da ikke underligt, at Regeringen vedblev at frygte for, at Adelens Utilfredshed kunde blive farlig, om den fandt en Fører. Og en saadan syntes Ulfeld atter at kunne blive. Sidst vi omtalte ham, deltog han paa Karl Gustavs Vegne i Fredsunderhandlingerne 1658 og nød tilsyneladende dennes fulde Tillid. Men Aaret efter mistede han den; han beskyldtes for at have underrettet Danskerne om den forestaaende Storm paa København, blev sat i Fængsel Malmø og dømt som Højforræder. Efter Karl Gustavs Død slap han dog ud og drog til København. Frederik III, som havde Grunde nok til at mistænke Ulfeld og som vel ogsaa vilde have ham fjernet fra Byen under det tilstundende Stændermøde, fængslede da baade ham og hans Hustru og sendte dem til Hammershus Efter nogen Tids Fangenskab forligedes endelig Kongen med Ulfeld; denne opgav en Del af sine Godser og lovede at holde sig stille. I 1662 drog han med Kongens Tilladelse ud paa en Baderejse. Men saa snart han var ude af Danmark begyndte han sin forræderske Færd paany tilbød Kurfyrst Frederik Vilhelm at vække et Oprør i Danmark for at styrte Frederik III og sætte Kurfyrsten paa Danmarks Trone, og søgte ogsaa at faa Sverige og Frankrig med i Komplottet. Kurfyrsten indlod sig dog ikke paa dette vovelige Foretagende, men foretrak at aabenbare det hele for den danske Regering. Ved »Herredagen«, d. v. s. Højesterets Møde ved St. Hansdag 1663 rejste da Regeringen Anklage mod Ulfeld for Landsforræderi og fremlagde Beviserne; Retten dømte ham fra Ære, Liv og Gods. Hans Gaard paa Graabrødretorv i København nedreves, en Skamstøtte rejstes paa dens Tomt, hvor den stod til Kristian VIII's Dage, og Ulfeld henrettedes *in effigie*, d. v. s. et Træbillede halshuggedes som Symbol paa den Straf, Forræderen selv skulde

have lidt, om man havde haft ham i sin Magt. I stadig Frygt for at blive paagreben flygtede Ulfeld fra Sted til Sted, til han næste Aar døde i en Baad paa Rinen; hans Sønner jordede Liget under et Træ i Schwarzwald. Leonore Kristine var 1663 af den engelske Konge Karl II givet i den danske Regerings Magt; hun blev uden Dom sat i Blaataarn og holdt fangen Aar efter Aar; saa brændende var Dronning Sofie Amalies Tørst efter at ydmyge sin Fjende og Rivalinde, at hun lige til sin Død hindrede Leonore Kristines Løsladelse. — Det var ogsaa Sofie Amalies lidenskabelige Had, som 1661 havde voldt, at Kaj Lykkes Skæbne blev saa haard. Denne smukke og forkælede Adelsmand havde i et Brev til en Elskerinde ymtet noget, som kunde betyde, at ogsaa Dronningen havde skænket ham sin Elskov. Da dette Brev kom Hoffet i Hænde, blev Kaj Lykke angst og købte Kongens Naade ved at afstaa en stor Formue til denne; alligevel blev der rejst Sag imod ham; han opgav da alt og flygtede til Skaane, men blev dømt fra Ære, Liv og Gods og halshugget *in effigie*.

Det fulgte som en naturlig Ting af den ny Regeringsform, at Hofudgifterne voksede. Den enevældige Konge maatte have sig et mere glimrende Hof, end Valgkongen havde haft, — det var Reglen over hele Europa, for hvis Fyrster den franske Konges pragtfulde Hof stod som det straalende, om end unaaede Forbillede. I den danske Konges Gaard fulgte man med efter Evne. Sofie Amalie var stadig ivrig for at sætte Fester, Skuespil o. lign. i Gang: men man var dog langt fra at ødsle saa store Summer bort som det siden blev Tilfældet. Endnu under tre enevældige Konger vedblev Hoffet at nøjes med det gamle Københavns Slot, der forøgedes ved Tilbygning, og med et eller andet mindre, nybygget Palæ som det første Amalienborg, der opførtes i den ny Bydel mellem den gamle og den ny Østerport og opkaldtes efter Sofie Amalie. Frederik III selv havde mest Sans for lærde Studier, som dog ogsaa kunde medføre store Udgifter; navnlig ofrede han store Summer paa at opdage den Kunst at lave Guld. Til sit eget Brug grundlagde han det store kongelige Bibliotek, som senere Slægter stadig har forøget, saa at det nu er Nordens største Bogsamling.

Krigsmagtens Ordning og Forøgelse var dernæst en Hovedopgave for Frederik III, som for den Sags Skyld samlede om sig en Række dygtige Mænd, der kun for en Del hørte til den danske Adel. Mellem hans mest fremragende Officerer var først og fremmest Førerne fra 1658—59: Schack, Niels Rosenkrans, flere Adelsmænd af de forskellige Linier af Slægten Ahlefeld, som nu var forgrenet baade i Holsten, Sønderjylland, Langeland og Fyn. Fra Holland indkaldtes den udmærkede Fæstningsingeniør Ruse, adlet under Navnet Rysensten, som bl. a. byggede Københavns Kastel. I Flaadens Styrelse deltog de danske Admiraler Henrik Bjelke og den unge Niels Juel; men ved deres Side stillede Frederik III snart den borgerlig fødte Nordmand Kort Adeler,

som i hollandsk og veneziansk Tjeneste havde vundet stor Navnkundighed.

I den civile Statstjeneste var Gabel Kongens betroede Mand, Statholder i København, Leder af Rigets Finanser og Udenrigspolitik. Ham lykkedes det at faa et Forlig i Stand mellem Kongen og den gottorpske Hertug Kristian Albrekt, som ægtede Frederik III's Datter Frederikke Amalie. Derved fik Kongen fri Hænder overfor de smaa Hertuger af den sønderborgske Linie paa Als, som netop ved denne Tid gik fallit, saa at Kongen kunde inddrage deres Godser og lægge Als og Ærø ind under Fyn. Gabel havde i det hele klart Øje for, at det gjaldt om at sikre Kronens Magt i det nu suveræne Slesvig. »Derfor gav han Slesvig en egen Biskop, adskilt fra Holsten; derfor blev der sat en Indskrift over Rensborgs Port, der betegnede Ejderen som det romerske (tyske) Riges Grænse, og derfor henlagde han i Kongens sidste Levedage de sønderjyske Sager fra det tyske til det danske Kancelli« (A. D Jørgensen). I danske Regeringskredse regnede man ogsaa Kongelovens Arveregler som gældende den kongelige Del af Hertugdømmet. Samtidig optraadte baade Kongen og Gottorperen som Bejlere til deres fælles Stammeland Oldenborg, hvis Grevelinie uddøde; der var Planer oppe om at give Gottorp Eneretten til Oldenborg, imod at det afstod sine nordslesvigske Amter: Tønder, Aabenraa og Løgumkloster. Ad disse Veje stræbte Regeringen at bøde paa, hvad der mod Syd var tabt 1658—60. Skaane derimod glemte man vel ikke, men ventede. Hannibal Sehested, som levede endnu nogle Aar efter 1660, havde ganske vist hævdet, at Danmark maatte opgive Skaane, regne Øresund for den blivende Grænse og slutte et inderligt Forbund med Sverige. Men den Tanke, at Danmark skulde glemme alt det skete og uden Udsigt til noget Vederlag deltage i Forsvaret for Sveriges udsatte Provinser rundt om Østersøen, var for dristig til at kunne finde en villig Jordbund.

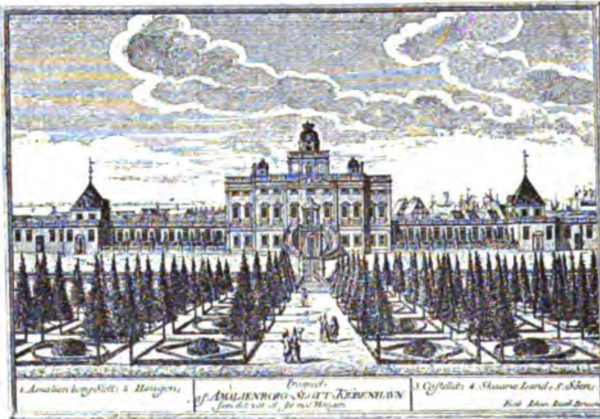

Fig. 177 Det første Amalienborg.

I Kongens sidste Aar kom to unge Mænd frem i første Række. Den ene var Frederik III's Søn udenfor Ægteskab Ulrik Frederik Gyldenløve, en rask ung Kriger, en ridderlig Kavalér og Kvindeven, en virkelysten og storstilet Natur, der i meget lignede sin Farfader Kristian IV. Han blev 1664 Statholder i Norge og tog fat paa sine ny Opgaver med en Kraft, en praktisk Sans og en personlig Elskværdighed, som vandt ham stor Folkeyndest i Norge. For dette Rige var Enevælden jo en Slags Oprejsning; det blev frigjort fra den danske Adels Herredømme og stod nu jævnsides med Danmark som det ene af den fælles Konges Arveriger; det var nu ikke mere og ikke mindre et Lydrige end Danmark. Gyldenløve gennemførte store Forbedringer i dets Styre; det var ham, der fik oprettet den førnævnte Overhofret for at fritage Nordmændene for at føre deres Sager — med Undtagelse af de allerstørste — for Højesteret i København; dernæst forberedte han en ny og retfærdigere Skatteordning, forbedrede Fæstningerne, indskrænkede Embedsmændenes Tal og omordnede Hæren; ved alt dette sparede han en god Sum Penge for Kronen og skaffede Almuen Lettelser i dens Byrder. — Den anden var Peder Schumacher, der stammede fra en rig og anset Købmandsslægt i København; Faderen havde en stor Rinskvinhandel paa Hjørnet af Løvstræde og Købmagergade. Sønnen Peder Schumacher, født 1635, var et lyst Hoved; han blev Student i en Alder af 12 Aar, drev saa i en Aarrække i København Studier af de forskelligste Videnskabsgrene og drog derpaa udenlands i 8 Aar, 1654—62. Paa denne Rejse kom han mere og mere ind paa at studere de politiske Forhold og blev stærkt grebet af den Tro paa det enevældige Kongedømme, som da næredes af mange europæiske Tænkere og Statsmænd; det var en Tankegang, som passede godt for den rige og dannede Borgersøn, som kun i Kongedømmets Tjeneste kunde vente at gøre sig gældende overfor de fødte Adelsmænd. Efter hans Hjemkomst knyttede Frederik III den unge Dygtighed til sig

Fig. 178. Griffenfeld.

som sin Arkivar og Bibliotekar, Kammersekretær og Medlem af Kancelliet, og fik stadig større Tillid til hans store Evner, saa at han lagde Udarbejdelsen af Kongeloven i Schumachers Haand og derpaa udnævnte ham til Medlem af Højesteret og Statskollegiet. Saaledes var han i en Alder af nogle og tredive Aar naaet op i de højeste Stillinger, omgikkes de fornemste adelige som deres Ligemand og kunde regne Ulrik Frederik Gyldenløve mellem sine Hjertensvenner.

Da Frederik III døde Febr. 1670, var Schumacher Overbringeren af hans fortroligste Meddelelser til den ny Konge, Kristian V. Ikke alene overrakte Schumacher Kongeloven, men tillige en forseglet Bog fra den afdøde Konge og de ny »Regalier«: Krone, Scepter, Sværd og Rigsæble, som Frederik III havde ladet smede, og om hvis Tilværelse ingen uden Schumacher vidste Besked.

Kristian V var en kraftig og sund Mand, en stor Jæger, venlig, godmodig og ligefrem; men han havde hverken Faderens Lærdom eller tænksomme Begavelse, han havde kun ringe Udholdenhed overfor aandelig Anstrængelse og var let at paavirke. Han talte lige let Dansk og Tysk og skrev begge Sprog lige godt — begge med mange Fejl —, men han havde dog nok nogen Forkærlighed for det danske. Hans Dronning var Charlotte Amalie af Hessen; det mentes, at Sofie Amalie havde valgt ham denne Prinsesse, fordi hun som reformert ikke vilde kunne vinde en politisk Indflydelse, der kunde stille Enkedronningen i Skygge. Ikke længe efter sin Tronbestigelse lærte Kristian V den nys afdøde Livlæge Poul Moths Datter, Sofie Amalie Moth, at kende og vandt hende som Elskerinde, et Forhold, der maatte være den unge Dronning højst ukært.

Fig. 179. Kristian V.

Under den unge Konge, som naturligt søgte sine Venner og Kammerater blandt de unge Adelsmænd, haabede mange adelige paa en Forandring i Regeringssystemet, et Tilbageslag bort fra den strænge Absolutisme. Dette Haab fandt nogen Næring deri, at Kristian V meget snart lod Gabel gaa af og kaldte Hertugdømmernes Statholder Fr. Ahlefeldt til Regeringen i København, ligesom han ogsaa gav Adelen Skattefrihed for dens Hovedgaarde. Fr. Ahlefeldt var en overordentlig rig Mand, Herre over store Godser i Tyskland, over hele Langeland og sit Slægtgods Søgaard mellem Aabenraa og Flensborg; han byggede sig Slottet Graasten. Af Sindelag var han Danmark og dets Konge oprigtig hengiven og opfyldt af Ønsket om, at Danmark maatte genvinde Skaane og Højheden over Gottorp. Men hans Udnævnelse medførte ingen adelig Reaktion; tværtimod knyttede han sig med Tillid til den yngre Schumacher — og denne var

Absolutismens haandgangne Mand. Kristian V's første 4—5 Aar blev da Schumachers største Tid. Kongen holdt af ham som en Ven, indrømmede gærne hans aandelige Overlegenhed og lod ham hurtig stige i Magt og Rang. Allerede ved Tronskiftet var Schumacher højt stillet, men tilhørte dog stadig »den private Stand«; ved sit Ægteskab med en Sønnedatter af Hans Nansen blev han tillige en meget stor Godsejer. Snart efter udnævntes han til Rigskansler, adledes som Griffenfeld, blev Greve og fik store ny Ejendomme, navnlig det nyoprettede Grevskab Tønsberg (Jarlsberg) i Norge og Samsø. Han var i Virkeligheden den almægtige Førsteminister, der lidet brød sig om Kollegiernes Raadslagninger. Han gennemførte den ny Regeringsforms Principper følgestrængt, ja revolutionært, uden at ænse den historiske Sammenhæng, naar den var ham i Vejen; thi han saa i Enevælden den for alle Tider gyldige og ypperste Regeringsform.

Denne Tankegang fik et tydeligt Udtryk ved Kronings- og Salvingsfesten 1671.

Kristian V kom paa Tronen som Arve- og Enevoldsherre uden Haandfæstning og uden at modtage Riget af nogen anden Myndighed. Det kunde da heller ikke stemme med hans Suverænitet at lade sig krone af noget andet Menneske; derfor satte han selv Kronen paa sit Hoved, inden han tog til Kirken, hvor Salvingen foretoges, en Handling, »hvorved han med den alregerende Gud i Himlen sig nærmere og kraftigere forenede«. En af Bisperne tog Kongeloven ud af dens Hylster og gjorde en dyb Reverens for den, inden den blev oplæst. Biskop Vandal holdt Talen, som udviklede, at »det er Kongens Ret og Herredømme samt Folkenes skyldige Underdanighed, at Kongen skal herske over Undersaatternes Personer, over deres Gods og Ejendom, deres Agre og Vingaarde, deres bedste Oliegaarde, deres Sæd, Kvæg og Asener«.

Samtidig med Kristian V's Salvingsfest og i den nærmeste Tid derefter grundlagdes en ny Titeladel og et nyt Ordens- og Rangvæsen. Thi det var ingenlunde Griffenfelds Mening, at under den ophøjede Monark skulde alle Undersaatter trykkes lige langt ned til at blive en forskelløs, demokratisk Masse. Ganske vist skulde den gamle Adel, hvis Fornemhed stillede den uafhængigt af Kongen, trykkes ned; men i Stedet maatte en ny Trinfølge indføres, som kun havde sit Udspring i Kongens Vilje. Derfor fik Schumacher og Ahlefeldt Kongen med til at oprette en ny Adelsklasse, hvis Medlemmer kaldtes Grever eller Friherrer (Baroner); deres Godser — Grevskaber paa mindst 2,500 Td. Hartkorn og Baronier paa 1000 — blev Len af Kronen, udelelige, og og faldt tilbage til Kronen, naar Opretternes Slægt uddøde. Greverne og Friherrerne fik Skattefrihed for deres Sædegaarde og desuden for henholdsvis 300 og 100 Td. Hartkorn af Bondegodset, endvidere Hals- og Haandsret, Birkeret og Patronatsret. I Fornemhed stod de langt over den øvrige Adel. Medens de andre Adelsmænd

helst levede Aaret rundt ude paa deres Gaarde, boede Greverne og Friherrerne især om Vinteren inde i Hovedstaden, thi de skulde være »os og vort Hof til større Lustre« (Glans), siger Forordningen. Det vakte i den gamle Adel en umaadelig Forbitrelse at se enkelte indfødte Slægter og adskillige indvandrede saaledes udmærkede. I Forbindelse hermed stod Rangforordningen, der nøje fastslog den Grad af Fornemhed, som tilkom enhver, der havde hævet sig op over Mængden. Endelig gaves der Bestemmelser om de danske Ridderordener, som jo nu af Fortidens Riddervæsen ikke havde noget som helst andet end Titlerne tilbage; den ældre Elefantorden fornyedes, og en ny Orden grundedes, som Griffenfeld, med sin romantiske Sans for gamle nationale Symbolers Glans, gjorde til en Dannebrogsorden; lærde Mænd udgranskede til Forklaring, at den kun var en Fortsættelse af den Ridderorden, Valdemar Sejr havde stiftet i Estland. — Det kan uden Overdrivelse siges, at ved disse tilsyneladende værdiløse Midler, Titel og Rang, blev Enevælden grundfæstet sikrere, end det kunde ske ved nogen anden Lov. Alle Undersaatternes Ærgerrighed blev derved ledet i Retning af at opnaa en Orden eller en »Karakter«, hvad der kun kunde ske ved at henlede Kongens Opmærksomhed paa sig eller ialfald saadanne Mænds, som man mente havde Øre hos Kongen og hans Raadgivere. Thi Rangens Betydning traadte alle Vegne frem; den var afgørende for, hvad Klædedragt enhver maatte bære, i hvad Orden man maatte sidde ved Gilder osv. osv. Utrolig hurtigt opdroges Folk til, at »den honnette Ambition«, d. v. s. Rang- og Titelsygen, blev alle velstaaende Mænds — og Kvinders — stærkeste Lidenskab.

Det Omraade, hvor Griffenfelds store Dygtighed viste sig klarest, var det organisatoriske. Han forbedrede Kollegiernes Forretningsgang ved en Række kloge Instrukser, han fik igen sat Kraft paa Arbejdet paa den ny Rigslov, og han virkede med stor Iver for Krigsmagtens Udvikling, især Flaadens. Særlig Omhu viste han for Litteraturens og Videnskabens Fremme og kaldte saaledes Danmarks største dalevende Videnskabsmand Niels Stensen hjem, for at han ikke skulde gaa tabt for Fædrelandet.

Griffenfeld havde fra først af væsentlig med den indre Styrelse at gøre; men snart kom han til at gøre sig gældende ogsaa i de udenrigske Sager. Forholdet til Gottorp blev i disse Aar atter spændt. Dels havde Griffenfeld forstaaet i Striden om Oldenborg at indrette sig saa snildt, at Oldenborg tilfaldt Kristian V alene, dels stilede han efter at skaffe Kongen Enevoldsmagt i det kongelige Sønderjylland ved at knække Landdagens Magt, hvad Kristian Albrekt saa paa med Mistro. Men i øvrigt havde Griffenfelds Ledelse af de sønderjyske Forhold ikke noget egentlig dansk Præg. Det var en Følge af hans næsten religiøse Tro paa Enevælden, at han kun lagde Vægt paa, at en Landsdel laa under den danske Konge: om den laa der som et dansk eller ikke-dansk Land, syntes ham

uvæsentligt. Derfor forlod han Gabels Styresæt og lod atter de sønderjyske Sager lægge under det tyske Kancelli med dets tyske Forretningssprog. I Forholdet til Sverige mærkes den samme Ejendommelighed hos ham: kunde han skaffe sin Konge ny Lande andensteds, saa vejede dette vel Skaane op. Han havde ikke nogen stærk Samfølelse med det naturlige Fædrelandssind, som drev Kristian V og saa mange andre Danske til først og fremmest at hige mod det danske Skaanes Genvinding. Dette var for saa vidt en Fordel for Griffenfeld, som det gjorde det muligt for ham at tænke sig et Forbund med Sverige, saaledes som Hannibal Sehested havde ønsket, og derigennem med Frankrig. Under de krigerske Forviklinger i Europa, som vi nedenfor kommer til at omtale, var der ogsaa et Øjeblik, da det saa ud til, at en saadan skandinavisk Politik var mulig; men Planen strandede den Gang paa Sveriges Modstand. Under det fortsatte diplomatiske Rænkespil gled Danmark saa mere og mere over mod Sveriges Fjender; Griffenfeld fulgte med, men søgte samtidig at holde begge Veje aabne. I hvert Fald ønskede han at forhale Krigen til det Øjeblik, da Danmark var fuldt rustet og Sverige muligvis forladt af sin mægtige Forbundsfælle, Frankrig. Derved kom der noget tvetunget og upaalideligt over hans diplomatiske Færd, og Kongen begyndte at vakle i sin Tro paa ham. Og der var nok, som hadede den mægtige Yndling og pustede til Kongens Mistro. Thi Griffenfelds hele Adfærd var højst angribelig. Hele sin Tid havde han, trods Kongens bestemte Advarsel, hyppig taget mod Stikpenge for at skaffe Folk Embeder og sligt; ganske vist var det noget, som alle gjorde, men Griffenfeld drev det unægtelig ud over alle Grænser. Og hans Storhed gjorde ham aldeles svimmel. Da han efter et kort Ægteskab var bleven Enkemand, stilede han efter et fyrsteligt Giftermaal og bejlede paa én Gang til en fransk og en augustenborgsk Prinsesse — et Dobbeltspil som maatte straffe sig Ikke engang overfor den ubegavede, men hæderlige Konge kunde han altid træffe den rette Tone, men lod Kongen alt for tydeligt mærke sin Overlegenhed i Snarraadighed og Veltalenhed. Hans Fald blev derfor uundgaaeligt.

I Løbet af 1675 kom Danmark med i Krigen mod Sverige, (den skaanske Krig. Se n. f.), om end Fejdebrevet først udstædtes i Febr. 1676. Griffenfeld maatte selvfølgelig føre den Krigspolitik, hans Konge paabød; men daglig voksede Mistanken om, at han paa egen Haand drev en anden, maaske en forrædersk Politik. I 1675, da Danmark kastede sig over Gottorp og Kristian V uden videre vilde have fængslet Hertugen, satte Griffenfeld sig imod dette. Under de følgende Krigstildragelser fik han jævnlig Officererne imod sig. Hærens Førere kunde ikke forstaa Griffenfelds bestemte Krav: at det skulde være Politikken og dens Formaal, der bestemte Krigen, — »Pennen styrer Sværdet«, var hans Valgsprog. Det var da forstaaeligt, at blandt Generalerne navnlig Hertug Hans Adolf af Pløn blev hans bitre Fjende. Da saa endelig ogsaa Fr. Ahlefeldt sluttede

sig til hans Fjender, besluttede Kongen at lade hans Embedsførelse undersøge. Da Griffenfeld d. 11. Marts om Morgenen intet anende gik op ad Slottets Trappe til Kongens Værelser, mødtes han af en Officer, som meddelte ham Kongens Ordre om, at han skulde aflevere sin Kaarde og begive sig i Arrest. Han førtes til Kastellet, hvor han holdtes i Forvaring, mens Retssagen stod paa. Hans Breve blev gennemlæste, Forhør afholdtes, og Beviser samledes. Det var let at godtgøre, at han havde taget mod »Skænk og Gave«, og at hans diplomatiske Handeler havde været tvetydige, som ogsaa at hans private Skrivekalender omtalte Kongen paa en lidet

Fig. 180. Griffenfeld paa Rettestedet.

undersaatlig Maade, — f. Eks. den Notits: »Idag svarede Kongen Gesandten som et Barn«. Dette var nok til, at han maatte idømmes en eller anden Straf. Men naar hans Dommere troede af disse Beviser at kunne læse, at han havde været Forræder mod sin Konge og sit Land, da viser de udenlandske Arkiver, som nu er aabnede for Forskerne, at denne Beskyldning var aldeles grundløs. Men Dommerne troede den og dømte ham fra Ære, Liv og Gods. Kun Kristen Skeel fandt ham ikke klarlig skyldig i Forræderi, men vel i mange andre Ting, og indstillede at han skulde miste sit Gods og hensættes i Fængsel, men ikke lide Døden. Kongen skal have klappet den gamle Mand paa Skulderen med de Ord: »Give Gud, vi havde mange Skeel'er.« Og han fulgte hans Raad. Da

Griffenfeld allerede var ført ud til Skafottet, hans Vaabenskjold var sønderbrudt og nedtraadt af Bøddelen, og han havde gjort sig rede til at modtage det dræbende Hug, raabte Kongens Adjutant: »Holdt! Der er Pardon.« Fortumlet søgte Griffenfeld at rejse sig og stammede nogle Ord: Nu havde han været rede til at dø; men han takkede Kongen for hans Naade. Han sad i Kastellet i 4 Aar; derefter førtes han til Munkholmen ved Trondhjem for at sidde der i evigt Fængsel. — Det var vistnok et Par Dage, før Henrettelsen skulde finde Sted, at han med sin Diamantring skrev paa Ruden det velkendte Vers:

Da Verden blev mig vred, da lærte jeg at kende
For Alvor først min Gud, mig selv, min Ven, min Fjende:
min Fjende var mig gram, min Ven var svigefuld,
jeg selv var skrøbelig, Gud blev alene huld.

Den raske og stærke Udvikling af Enevældens Statsstyre sattes hurtig paa Prøve i den skaanske Krig, som førtes netop med det Formaal at genvinde, hvad der var tabt umiddelbart før Enevældens Indførelse. Denne haardnakkede Krig viste virkelig ogsaa, at Danmark-Norge gennem Enevældens organisatoriske Arbejde var bleven mangefold stærkere end før. Vel vandt den danske Hær, der ved Siden af de hvervede Tropper rummede adskillige »nationale« Regimenter, ikke Sejr til Lands; men den kæmpede i en Række blodige Slag saa udholdende og blev Sverige saa farlig en Modstander, at den virkelig vaskede Skammen af sig for de hæderløse Nederlag mod Torstensson og Karl Gustav; den norske Hær under Ulrik Kristian Gyldenløve kæmpede i det hele sejerrigt; og Flaaden vandt under Niels Juel sine navnkundigste Slag netop i denne Krig. Derfor gik Kongemagten ud af Krigen sikret og styrket, og Krigsbedrifterne gav baade Danskerne og navnlig Nordmændene ny Næring for den nationale Selvfølelse — og det uagtet intet af de politiske Formaal, for hvis Skyld Krigen var ført, naaedes. De skaanske Lande og Bohuslen blev ved Sverige, som nu for Alvor tog fat paa at gøre dem svenske. Heller ikke i Sønderjylland naaede Kristian V længere frem, end sket var før Krigen. Landdagens Magt var knækket af Griffenfeld, saa at Hertugdømmets Stænder ikke mere indkaldtes for at bevilge Skatter. For saa vidt var Kongens Magt dernede vokset. Men overfor den gottorpske Hertug blev Stillingen ved at være, som den var skabt 1658. I Aaret 1675, da Kristian V gjorde sig rede til at slaa til, havde han ved et Magtsprog tvunget Hertug Kristian Albrekt til at aabne sine Fæstninger for ham; men ved Krigens Slutning beholdt Hertugen dog alle sine sønderjyske Landskaber og Fæstninger med fuld Suverænitet. Nogle Aar senere fandt Kristian V atter en Lejlighed til at genoptage sine sønderjyske Planer, besatte de gottorpske Landsdele og beholdt dem

under sig i 5 Aar (1684—89), men nødtes saa atter af Gottorps mægtige Venner — navnlig Sverige og Sømagterne — til at give dem tilbage til Hertugen.

Den indre Nyordning af Samfundet skred videre frem efter Krigen. D. 15. April 1683 underskrev Kongen det store Lovværk, som havde været under Arbejde over 20 Aar, og som nu udkom under Navnet Danske Lov. Denne Lov, hvis Hovedforfattere var Peder Lassen og Rasmus Vinding, traadte i Stedet for de gamle Provinslove: Skaanske Lov paa Bornholm, Sjællandske Lov, og Jyske Lov paa Fyn og i Nørrejylland. Skaane kunde jo ikke komme ind under den ny Lov, og Sønderjylland vedblev at have Jyske Lov som Grundlag for sin Retsordning, indtil den hernede fuldstændig ophævedes ved Indførelsen af den ny Lovbog for det tyske Rige 1900. Danske Lov regnes af alle kyndige for et Mesterværk for sin Tid; Englænderen Molesworth, som har skildret Danmarks Tilstand i disse Aar og som ellers ikke finder noget at rose, lovpriser i stærke Ord denne Lov. Den er i det hele bygget paa den hjemlige (»nationale«) Udvikling: paa vor fra Oldtid og Middelalder nedarvede Ret, udfyldt ved de mange Recesser, som navnlig fra Kristian III's Tid havde forberedt en Rigslovgivning. Dens Sprogform er klart og rent Dansk. I større Omfang end noget andet Lands samtidige Love søger den at stille Undersaatterne lige for Loven og at lægge milde og humane Synsmaader til Grund. Da Kong Frederik Vilhelm I af Prøjsen 1715 stræbte — forgæves — efter at skabe en ny, fælles Lovbog for sine Stater, var det Danske Lov han tænkte at tage til Mønster. Men selvfølgelig er den gennemtrængt af Enevældens Grundsætninger og af Hensynet til den Samfundsordning, som var til i Virkeligheden. Loven tillader saaledes i det hele ingen Anvendelse af Tortur, »pinligt Forhør«, men med følgende ejendommelige Undtagelse: »Ingen skal pinlig forhøres uden han tilforn er dømt til Døde for nogen Ugerning, med mindre det er *in crimine majestatis* (Beskyldning for Majestætsfornærmelse) i højeste Grad.« Ligeledes følger det af sig selv, at den næsten helt gør Ende ikke blot paa Menighedernes Præstevalgret, men ogsaa paa Menigmands Deltagelse i Retsplejen — hvad allerede Kristian II havde paatænkt — og i Stedet for Nævninger sætter Dommere der er kongelige Embedsmænd; dog har den endnu Sandemænd til at fælde Dom i Sager om Manddrab og Markskel: ialfald den sidste Slags Tvist stod jo i nøje Sammenhæng med Landsbyfællesskabet og det dermed sammenknyttede Landsbyselvstyre.

En anden Række Fremskridt skyldes den udmærkede Matematiker Ole Rømer, Opdageren af Lysets Hastighed. Under hans Ledelse indførtes ens Maal og Vægt over hele Riget, Landevejene opmaaltes og forsynedes med Milepæle, og endelig blev i Aarene 1681—87 Danmarks Jorder opmaalte og vurderede. Paa dette Grundlag udarbejdedes den ny Matrikel eller Hartkornsansættelse, som udstædtes 1688;

den var Grundlaget for Danmarks Skattevæsen indtil 1844; i Hertugdømmerne blev man derimod staaende ved en Matrikel fra 1652, og i Norge naaede man ikke noget Resultat af Matrikelarbejderne (medens Island dog fik en ny Jordebog kort efter Aar 1700). Efter Udstædelsen af den danske Matrikel af 1688 blev de Hartkornsskatter, som var paalagte af Frederik III og Kristian V, sammendragne til et Par Skatter, som udredes endnu den Dag i Dag og kaldes Gammelskat; de udgjorde den Gang 3 Rdl. pr. Td. Hartkorn. Hertil kom tilsvarende Grundskatter i Købstæderne, Konsumtionsafgifterne, og mangfoldige andre, især ekstraordinære Skatter, Tvangslaan o. lign., som alt udøvede et saa haardt Tryk paa Folket, at Regeringen hvert Øjeblik maatte tillade Fritagelse for dens egne Skattepaabud.

Thi i Henseende til det danske Samfunds økonomiske Stilling var der ingen Fremgang. Selv om dette vel nok for en Del skyldtes Tidsforhold, som ingen Regering var Herre over, — navnlig de lave og stillestaaende Kornpriser —, havde Regeringens egne Handlinger en stor Del af Skylden. For det første var Skatterne saa store, at de slugte omtrent alt det Overskud, som Bondearbejdet kunde bringe. Thi det kostede svære Penge at holde Danmark-Norge saa stærkt rustede, at de til enhver Tid kunde maale sig med en saadan Militærmagt som Sverige. Under Niels Juels ypperlige Ledelse holdtes Flaaden stadig paa den Højde, den havde naaet under den skaanske Krig; baade fordi den havde udmærket sig ved glimrende Sejre og fordi dens Mandskab var indenlandsk, bestaaende af danske og norske Søfolk, var den begge Folks Yndling. Anderledes var det med Hæren, især i Danmark, hvor man efter Krigens Slutning opgav de nationale Afdelinger, men vedblev at holde en hvervet Hær paa 20—30,000 Mand; baade dens Officerer og Mandskab var for største Delen Tyskere, og alle Hærens Afdelinger, baade de hvervede og Norges nationale Milits, kommanderedes paa Tysk. En saa stor Krigsmagt var vel nødvendig for den Politik, Rigerne førte; men de vældige Udgifter dertil hindrede Samfundet i at udvikle ny Kræfter. Selv overfor Industri og Handel, hvis store Betydning alle Regeringsmænd var enige om, gjorde Tidens snævre Synsmaader Skade. Det var i Aarene nærmest efter den skaanske Krig at Ludvig XIV gav sig til at forfølge Frankrigs Protestanter, saa at disse i Hundredtusindvis forlod deres Fædreland og søgte ny Hjem i andre Lande. Medens f. Eks. Brandenborg gæstfrit aabnede sig for de flygtende, der for største Delen var flittige og dygtige Haandværkere, lukkede Danmark sig af, fordi de landflygtige Franskmænd ikke var Lutheranere men Kalvinister; kun med megen Tvivl gav Regeringen dem en begrænset Tilladelse til at nedsætte sig i København og Fredericia (Frederiksodde). Dog tog Handelen ikke ringe Opsving under Ludvig XIV's store Krige, da Danmark-Norge var neutrale, og Regeringen købte til dens Støtte de vestindiske Øer St. Thomas og St. Jan.

Det almindelige Præg af Enevældens første Menneskealder er da dette, at det danske Samfunds Kræfter i det hele ikke voksede synderligt, men at de samledes. Dermed stemmer det ogsaa, at det eneste Punkt i Riget, der syntes at være i Fremgang, var København, som nu i langt højere Grad end før blev Midtpunktet for alt, og som hurtig voksede fra 30,000 til 60,000 Indb. Herinde byggede de rige Adelsslægter sig prægtige Paladser; det smukkeste var det Slot, som Ulrik Kristian Gyldenløve rejste paa det ny Pragttorv »Kongens Nytorv« og som siden blev Dronning Charlotte Amalies Ejendom og kaldtes Charlottenborg.

Den almindelige Stilstand i Næringslivet havde selvfølgelig sin dybeste Grund i, at Landbruget ikke vilde komme til Kræfter; man regner, at under Kristian V laa $^1/_5$ af Kronens Gaarde øde. Trods al god Vilje stod Regeringen da overfor en Opgave, den ikke kunde magte. Selv om den indsaa Nødvendigheden af at hjælpe Bønderne op, kunde den ikke for Alvor tage fat paa dette; thi først og fremmest maatte den have de størst mulige Skatter ud af dem. Derfor opretholdt den Herremændenes Husbondmyndighed over Bønderne og paalagde dem Ansvaret for, at Skatterne fra deres Bondegods indløb. For at de kunde bære dette Ansvar havde de faaet Skattefrihed for Hovedgaardene eller endog for en Part af Bondegodset, og til samme Formaal udstædtes flere Forordninger, saaledes denne fra 1682: at ingen Bonde maatte opsige sin Gaard, »saa længe Husbonden regnede ham for god samme Gaard at forestaa«; nogle Aar senere fik Herremanden Ret til at straffe sine dovne og til Fylderi hengivne Bønder med at sende dem til Flaadens Værksteder paa Bremerholm (Gammelholm), hvor de maatte arbejde i Lænker. Saaledes forøgedes Godsejerens Magt over Bønderne samtidig med at en stor Mængde Godser kom i Hænderne paa indvandrede tyske Herremænd og Hofadelsmænd, der mest levede i Hovedstaden og derfor ikke kunde føle sig personlig knyttede til Godsets Bønder. Det var i denne Tid, at de vilkaarlige Ridefogder blev hyppige, og at de haarde Straffemidler, som Træhesten, der brugtes til at ave de hvervede Hæres rebelske og raa Soldater, indførtes paa danske Herregaarde til Brug overfor Bønderne. Det nyttede da ogsaa kun lidt, at Regeringen i Virkeligheden ønskede at tage sig af Bønderne, især af de vornede. Allerede i Nov. 1660 udtalte Regeringen, at den vilde »sætte Bønderne i større Frihed«. »Danske Lov« stræbte at sikre Bønderne mod mange Slags Vilkaarlighed og fastslog saaledes den gamle Regel, at Landgilden ikke kan forhøjes, at Bonden havde Ret til at sagsøge sin Husbonde o. lign. Baade Frederik III og Kristian V skænkede i mange Tilfælde deres Bønder Frihed for Vornedskabet. Alt dette var Forbud om det store Skridt, Vornedskabets Ophævelse, som Frederik IV virkelig foretog 1702, men som heller ikke da fik de gennemgribende Følger, Regeringen havde haabet.

Norge fik selvfølgelig ogsaa under Enevælden at mærke, at

det ikke var Statens Hovedland og at det stod fjernere fra den fælles Regering. Det udredede vel forholdsvis mindre Skatter end Danmark, men samtidig maatte det bære en stor Soldaterudskrivning til sin Milits, der stadig blev opretholdt, mens den danske Milits opgaves; tillige betød det en Del, at de Bidrag, Norge maatte yde til de fælles Institutioner som Hoffet og Flaaden, alle førtes til København og droges bort fra Norges egen Omsætning, og endelig følte Norge — ligesom de danske Provinser — Trykket af, at saa godt som al Industri og Storhandel søgtes samlet i København. Og dog opvejedes alt dette sikkert af de Fordele, der netop fulgte af, at Norge laa saa fjernt og ikke blev saa afhængigt af Regeringens Omsorg, der saa ofte førte til Fejlgreb. Hvor lidet dygtige end de ny Embedsmænd tit var, blev deres Styre mindre vilkaarligt og trykkende end de tidligere Lensmænds; Bønderne lærte snart, at naar en Embedsmænd gjorde dem Uret, kunde de vende sig til Kongen selv, for han stod over Embedsmanden og kunde og vilde skaffe Bønderne Ret. Det vigtigste af alt var imidlertid, at Enevældens Landbopolitik i Norge kom til at gaa i en helt anden Retning end i Danmark. Thi oppe i Norge havde Kongen ikke en stor Godsejerstand at bruge til Hjælp ved Styrelse og Skatteindkrævning. De norske Herremænd var faa, og deres Magt mindre end de danskes; vel havde de faaet Hals- og Haandsret, men da de i Almindelighed ikke dertil havde Birkeret, havde det ikke stort at sige. De fulde Adelsrettigheder fandtes i Norge som i Danmark kun paa den ny Lens- eller Titeladels Godser, idet Greverne og Baronerne foruden Hals- og Haandsret, Birke- og Patronatsret tillige nød det Privilegium, at deres Godser var undtagne fra Amtmændenes Styre: Godsejeren traadte selv i Amtmandens Sted. Men medens der allerede under Kristian V opstod over tyve Grevskaber og Baronier i Danmark, blev der i Norge aldrig mere end to Grevskaber (Jarlsberg og Larvik) og et Baroni. Hovedmassen af Norges Jord dreves vedblivende af Odelsbønder og af re' trygt stillede Lejlændinger. Da Kristian V lod en Kommission udarbejde Norske Lov 1687, blev denne Lov vel i andre Punkter af ens Indhold med Danske Lov, men i Landbolovgivningen byggede den paa de ældre norske Love, ikke paa de danske. Medens Regeringen saaledes i Danmark gærne fandt sig i, at der oprettedes ny Herregaarde med ny Hoveribyrde for de omboende Bønder, fastsatte Norske Lov, at Hoveri kun maatte ydes til de gamle privilegerede Herregaarde, og det ikke mere, »end sædvanligt været haver«. Takket være denne og andre Bestemmelser opretholdtes den fri norske Bondestand, medens den danske Selvejerbonde næsten var forsvundet. Nærmest før 1660 var der i Norge 12,000 Selvejere og 25,000 Lejlændinger; i den følgende Tid blev der snarest flere Selvejere. I det hele fortsattes den føromtalte Fremgang i Norges Næringsliv, og Folketallet voksede jævnt, saa at Norge i den Henseende vandt mere og mere op paa Siden af Danmark.

Enkedronning Sofie Amalie døde først i Aaret 1685. Saa længe hun levede, havde hun hævngerrig hindret enhver Tanke om at løslade **Leonore Kristine**, som derfor stadig var holdt indespærret i Blaataarn, dog i et læmpeligere Fangenskab end i de første Aar. Under det lange Fangeliv havde Leonore Kristine holdt sig oppe med enestaaende Aandskraft og havde navnlig udarbejdet sit »Jammersminde«, en Skildring af hendes Fangetid bestemt for hendes og Ulfelds Børn. Efter Enkedronningens Død kom hun ud af Fængslet og boede sine sidste 12—13 Aar i Maribo Kloster († 1698). Hendes Haandskrift af »Jammersmindet« kom til hendes Efterkommere i Østrig og er først i vore Dage blevet fremdraget paany og trykt. — Kort efter Leonore Kristine døde **Griffenfeld**. Kristian V havde aldrig villet høre Tale om at give sin fordums Yndling Friheden, først da det meddeltes ham, at Fangens Helbred var nedbrudt af Fængselslivet, tillod Kongen, at han førtes til Trondhjem »under god Vagt og Tilsyn«, og her døde Griffenfeld 1699. Hans Lig bragtes siden til Vær Kirke ved Horsens. Samme Aar døde også Kong **Kristian V** i Aug. 1699. Hans Halvbroder **Ulrik Frederik Gyldenløve**, der nu var svag og affældig, trak sig tilbage fra Hoffet, men levede endnu et Par Aar i Stilhed.

Den Slægt, som havde grundlagt den dansk-norske Enevælde, var dermed gaaet bort. Kronen gik over til FREDERIK IV.

SVERIGE UNDER KARL XI's FORMYNDERE. DEN SKAANSKE KRIG.

Den Formynderregering, som i den 4-aarige Karl XI's Navn skulde styre Sverige indtil Kongen blev myndig, bestod af Enkedronning **Hedvig Eleonora** og de fem høje Rigsembedsmænd; i det hele skulde den rette sig efter Regeringsformen af 1634, men med visse Tilføjelser, som skulde sikre Rigsraadet og Stænderne noget større Indflydelse; nu først fik Stænderne Ret til at samles til bestemte Tider, nemlig hvert tredje Aar.

Idet Enkedronningen, der brød sig mere om Hofliv, Bygningsforetagender og Kunst end om Statsstyrelsen, ikke øvede stor Indflydelse indenfor Regeringen, gik Magten i Sverige helt over til dens højadelige Medlemmer. Øverst blandt dem stod Rigsdrosten, **den yngre Per Brahe**. Han var nu en gammel Mand, »from og gudfrygtig, efter gammel svensk Skik og Redelighed, ikke indtagen af ny Sæder« og veløvet i Statstjenesten. Men han var Højadelsmand lige ud til Fingerspidserne og en bestemt Fjende af Reduktionen. Hvorvel han regnedes for en stræng Husholder og en god og retfærdig Husbonde mod sine undergivne, saa holdt han paa sit Slot Visingsborg et pragtfuldt Hof. Naar han fra Stockholm drog ud til sit store Grevskab, der omfattede vidtstrakte Dele af Øster-

og Vestergøtland og Småland, tog han først til sit Slot Brahehus ved Vættern. »Derfra bar hans Bønder ham i en forgyldt Bærestol til Vejen ved Søen, hvor han steg ind i sin Karosse og kørte videre, ledsaget af ridende Drabanter. Naar han saa kom til sin Stad Grenna, modtoges han af Borgerskabet, som skuldrede Gevær; derpaa roedes han over til Visingsø i rødklædte Baade, mens Kanonskud løsnedes fra Visingsborgs Volde«. Ved Siden af ham stod dernæst Rigskansleren, den før nævnte Magnus Gabriel de la Gardie, ødsel og pragtlysten som altid, en storsindet Hjælper af svensk Videnskab og Kunst. Hans Modstykke var Skatmesteren Gustav Bonde, endnu en yngre Mand, pletfri, alvorlig og arbejdsom. Rigsmarsk var Karl Gustav Vrangel, og Rigsadmiral blev snart Gustav Otto Stenbock.

Fig. 181. Karl XI (Pufendorf).

Meget tidlig vaagnede der stærk Splid indenfor denne Regering. Da den gamle Per Brahe snart traadte i Baggrunden, blev de la Gardie og Gustav Bonde Førerne for de to modsatte Synsmaader, som kæmpede med hinanden baade i Regeringen og i Rigsraadet. Rigsskatmesteren tilhørte vel selv Højadelen saa fuldt som sine Modstandere, men indsaa, at der i det svenske Samfund var en stigende Uvilje over dens Magt; han mente, at man i Tide burde bøje af for dette Misnøje. Han vilde ophjælpe Landets stærkt spændte Finanser ved en nøjagtig Husholdning og ved at føre den under Karl X Gustav indledede Reduktion (S. 312) til Ende. I den første Tid satte han sin Vilje igennem. Men da han derved ramte Højadelens Egenkærlighed haardt, rejste Modstanden sig imod ham, saa

de la Gardie fik Vind i Sejlene. Denne var fjendtlig sindet mod Sparsommeligheden og Reduktionen og vilde fylde Hullerne i Statskassen ved en vidtløftig og rænkefuld Udenrigspolitik, der skaffede Sverige saa mange Subsidier som muligt, men dog ikke maatte føres saa vidt, at Riget for Alvor kom med i nogen Krig. Reduktionen standsedes nu paany, en Del af de inddragne Godser bortskænkedes atter, især til Regeringens egne Medlemmer, og mange Embedslønninger forhøjedes. I en Aarrække kunde dette gaa nogenlunde, fordi Freden gav Søfart og Fabriksdrift en ny Opgang, og Toldindtægterne steg. En farlig Krise indtraadte, da den Bank, som en Livlænder (Palmstruch) havde grundet (S. 300), ikke kunde klare sig; det ordnedes saaledes, at Rigsdagens tre højere Stænder overtog den som Rigsbank 1668, medens Bønderne ikke vilde have med den at gøre.

Fig. 182. Gustav Bonde.

Det var i denne Tid, at den storartede Virksomhed, som Højadelen allerede under Kristina havde begyndt med at bygge sig prægtige Slotte og udstyre dem med Kunstværker, naaede sit Højdepunkt ved udmærkede Bygmestre som Nikodemus Tessin den Ældre o. a. Vi har allerede bragt Billeder af Karl Gustav Vrangels Skokloster, af Riddarhuset i Stockholm o. a.; vi nævner endvidere Hedvig Eleonoras Slot Drottningholm, de la Gardies Läckö og Höjentorp, Brahes Visingsborg o. m. a. Men baade Bønderne og Lavadelen var urolige og bitre over Højadelens voksende Samfundsmagt. Vel havde de af Adelens Bønder, der boede indtil en Mil fra Sædegaarden, Frihed for Skat og Udskrivning, og Resten slap med halv Skat; men alligevel var Bønderne ilde stædte ved at komme fra Kronen under Adelen, der paa mange Maader kunde presse de Afgifter ud af dem, som Kronen ikke fik. Om end Sveriges Adelsmænd ikke, som mange danske, havde Ret til selv at udnævne Dommerne paa Godserne, saa var det dog dem der ene havde Ret til at indstævne Bønderne for Tinget og at sætte de domfældte i Fængslet paa Herregaarden. Lavadelen paa sin Side var forbitret over, at den paa Ridderhuset næsten altid overstemtes af de to højere Kurier, som holdt sammen imod den, og den raabte ligesom Bønderne paa Reduktion. For hvert Aar der gik, blev Tve-

dragten større, baade i Regeringen, i Raadet og paa Rigsdagene. Navnlig ved Rigsdagen 1664 optraadte Regeringens adelige Modstandere skarpt; en af disses Ordførere var den siden saa navnkundige Johan Gyllenstjerna.

Paa nævnte Rigsdag 1664 mødte Skaanes Stænder frem ved Siden af det gamle Sveriges. De skaanske Stænder havde kort efter Freden været samlede i Malmø til Forhandling om, hvorledes Skaane bedst kunde knyttes til Riget; de havde der samtykket i, at det endelige Maal skulde være de skaanske Landskabers fuldstændige Indlem-

Fig. 183. Hedvig Eleonoras »Alkove« paa Drottningholm. Senere Gustav III's Sovekammer.

melse, men det skulde ske langsomt, saaledes at de bevarede deres gamle Privilegier, medens de tillige opnaaede ny: »de vilde nyde baade dansk og svensk Frihed«, er der sagt om dem. Foreløbig blev Kirkevæsen, Retspleje og Lovgivning paa den gamle Fod. 1668 oprettedes i Lund et Universitet, som skulde uddanne en svensk Præste- og Embedsstand for de ny Landskaber. Men bortset fra dette indførtes der ikke i Formynderstyrets Tid store Forandringer i de nyvundne danske og norske Landskaber.

Efter Gustav Bondes Død 1667 var der ikke længer nogen i Styrelsen, som holdt igen mod den voksende Uorden. Den ødsle Statshusholdning drev Sverige dybere og dybere ind paa at søge Subsi-

dier, snart af en Magt, snart af en anden, og udsatte det derved mere og mere for at blive inddraget i Krig. I det almindelige Omdømme gjaldt Sverige stadig for at være den uovervindelige Krigsstat, som Europa havde lært at frygte i Trediveaarskrigens og Karl Gustavs Dage, — det var jo endnu Mændene fra disse Krige der stod i Spidsen for Riget og dets Krigsmagt —, og derfor var det i de andre Magters Øjne en værdifuld Forbundsfælle under den Række Krige, som voldtes af Ludvig XIV's Erobringslyst. Sverige fulgte ingenlunde noget fast politisk System. Det bar sig ad, som det blev udtalt i Rigsraadet: »Lad os gøre som Købmænd der søger Vinding: lad os tragte efter de Vilkaar der kan være fordel-

Fig. 184. Höjentorp. (Efter Dahlberg.)

agtigst, saasom at faa Penge nok og ej gøre andet derfor end sidde stille, dog saa at vi har vore Tropper tilrede for alle Hændelser.« Da Ludvig XIV aabnede sin første Erobringskrig mod det spanske Belgien (1667—68), lod Sverige sig — imod de la Gardies Vilje — drage med af Frankrigs Fjender og sluttede et »Treforbund« med England og Holland, som forekom den franske Konge saa truende, at han snart holdt inde med Krigen og nøjedes med langt mindre Landafstaaelser end han havde stræbt efter fra først af. Men da Ludvig saa i de følgende Aar fik England over paa sin Side og gjorde sig rede til at angribe den hollandske Republik, lykkedes det ogsaa de kloge franske Diplomater ved Løfte om store Hjælpepenge at faa Sverige til at slutte Forbund med Frankrig til gensidigt Forsvar mod Angreb. Den svenske Regering haabede desuagtet, at Sverige kunde

holdes udenfor Krigen og i Ro nyde Subsidierne. Men den hollandske Krig (1672—78) fik et saadant Omfang, at dette Haab strandede. Hollænderne rejste den mest haardnakkede Modstand mod den indrykkende franske Hær, samtidig med at deres mægtige Flaade slog baade Frankrigs og Englands Sømagt, og en Række Stater, hvoriblandt navnlig Brandenborg, Kejseren og Spanien, rykkede i Marken for at hjælpe dem. Ludvig XIV stræbte da ved yderligere Løfter om Penge at lokke Sverige ind i Krigen; han fik det til at føre en Hær over til Svensk Pommern, hvorfra den langsomt rykkede ind i Brandenborg. Dens Fører var den berømte Helt Karl Gustav Vrangel, men han var nu gammel og syg og maatte overlade det meste af Ledelsen til Undergeneralerne. Ved Efterretningen om Svenskernes Indmarche forlod Kurfyrst Frederik Vilhelm Krigsskuepladsen ved Rinen, ilede tilbage til Brandenborg og overraskede ved Fehrbellin (1675) et svensk Hærkorps, som han slog. Slaget var ikke betydeligt, men dets Virkninger var store, thi Svenskernes Ry for Uovervindelighed var forspildt. Nu vovede alle Sveriges Fjender, som hidtil havde set til, at yppe Krig: baade Kejseren, Holland og Danmark. I de svenske Regeringskredse var der Raadvildhed, og de la Gardie kunde ikke magte Situationen. Da var det, at den unge Konge selv tog Ledelsen.

Karl XI havde faaet en lidet omhyggelig Opdragelse; han havde ingen Lyst til Statssager eller Studier og brød sig kun om Jagt og militære Øvelser. Af Sæder var han ren og stræng, men tillige egenraadig og stivsindet. I en Alder af 17 Aar blev han paa en Rigsdag 1672 erklæret for myndig, men tog endnu i de nærmeste Aar ingen videre Del i Styrelsen, som vedblivende ledes især af de la Gardie. Da kom Budskabet om Ulykkerne til Sverige under Kroningsrigsdagen i Upsala 1675. Stænderne brød ud i Forbitrelse mod Raadet og Højadelen og besluttede at undersøge Formynderregeringens hele Styrelse. Nu vakte Faren den unge Konge op; han lod Undersøgelsen af Formynderstyret nyde Fremme, hørte ikke længer efter Rigsraadets og de høje Rigsembedsmænds Mening, men tog selv alt i sin Haand, hjulpet af enkelte hidtil lidet fremtrædende Venner, saasom Erik Lindsköld og snart ogsaa Johan Gyllenstjerna.

Krigen 1675 vedblev at gaa Sverige imod. Kristian V tvang Hertug Kristian Albrekt af Gottorp til at aabne sine Fæstninger og sit Land for de danske Tropper, som derefter rykkede mod Sveriges tyske Fæstning Wismar og indtog den; Resten af Sveriges tyske Lande syntes at skulle gaa tabt overfor Danskernes og Brandenborgernes forenede Angreb, om ikke de fik Hjælp. Derfor satte Karl XI alt ind paa at faa sin store Flaade i Søen. Men ogsaa den var i Uorden, saa den først i Oktober kunde løbe ud, og det med en saa mangelfuld Udrustning, at den snart maatte vende om igen.

Først paa Aaret 1676 udstædtes Danmarks formelige Krigserklæ-

ring. Dermed begyndte den skaanske Krig, en af de mest haardnakkede Fejder der nogensinde erført her i Norden. Ved Vaarens Frembrud stak en dansk Eskadre under Niels Juel straks i Søen og indtog Visby med Gulland, hvis Indbyggere endnu var dansksindede; han efterlod en Besætning her og søgte saa igen tilbage mod Sundet for at forene sig med den hollandske Hjælpeflaade under Tromp. Imens kom saa den store svenske Flaade ud; den førte omkring 2000 Kanoner, saa den var en Smule større end den forenede dansk-hollandske Flaade; men dens Mandskab var ikke saa øvet, og dens Admiral Creutz helt ukendt med Søvæsen. Da de mægtige Flaader stødte sammen ved Øland d. 1. Juni, blev Sejren Tromps og Juels: straks ved Slagets Begyndelse kæntrede Creutz's Admiralskib »Stora Kronan«, der kom Ild i Krudtkamret, og det sprang i Luften med Admiralen og mange Hundrede Mand;

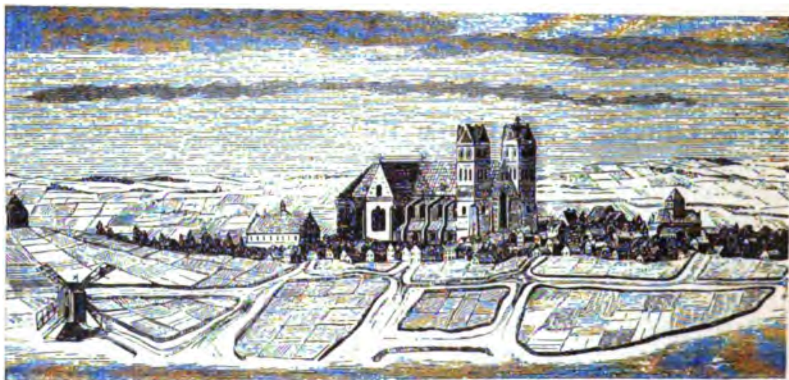

Fig. 185. Lund i 1600'erne, med en Del af Valpladsen 1676.

ogsaa Admiral Ugglas Skib kom i Brand, og hele Flaaden opløstes paa Flugt; den mistede Femtedelen af sin Styrke. Nu kunde Kristian V gaa over til Skaane med 16,000 Mand, og Gyldenløve faldt fra Norge ind i Bohuslen. Mens Helsingborg, Landskrone og Kristiansstad overgav sig til Danskerne, maatte den underlegne svenske Hær trække sig ud af Skaane uden Sværdslag; kun i Malmø holdt den svenske Besætning sig. Overalt i de gamle danske Lande hyldede Folket med Glæde Kristian V.

Karl XI opholdt sig ved sin Hær i Småland. Hans Sind var tungt; tavs rugede han over sine mørke Tanker uden at søge nogens Raad. Da fik han Efterretning om, at Kristian V fra sin Hovedhær i Skaane havde sendt et mindre Korps under Duncan gennem Halland for at knytte Forbindelse med Gyldenløve, og det besluttede han at kaste sig over. I hastige Dagsmarcher naaede han Duncan ved Fyllebro nær ved Halmstad og knuste fuldstæn-

dig det underlegne danske Korps. Denne Sejr genrejste Karl XI's Mod og gav ham Tro til sig selv. I Løbet af Efteraaret trak han Forstærkninger til sig og rykkede hen imod Vinterens Frembrud fra Småland ind i Skaane ad de daarlige Skovveje, hvor skaanske Snaphaner sværmede om Hæren og ofte opsnappede dens Tilførsler. Omsider naaede han ned paa den skaanske Slette og laa paa Nordsiden af Lyddeaa, mens Danskerne holdt Vagt paa dens Sydside for at hindre ham i at naa frem og undsætte Malmø. Om Natten til d. 4. Dec. 1676 gik Svenskerne i al Stilhed over den tilfrusne Aa og ilede mod Syd, Vest om den danske Hær; men hurtig kom ogsaa denne paa Benene og drog ligeledes i samme Retning som Svenskerne ind imod Lund. Paa de snedækte Marker og paa Bakken Nord for Lund udkæmpedes saa det forvirrede og blodige Slag. Længe bølgede Sejren frem og tilbage, indtil Karl XI selv ved at spænde sine Kræfter til det yderste vristede Sejren af Danskernes Hænder. Paa begge Sider var Mandefaldet stort; det siges, at Halvdelen af de kæmpende mistede Livet. Vel var Svenskernes Sejr ikke endelig afgørende, men en Sejr var det, om end ogsaa Kristian V fejrede Slaget som en Viktorie for sine Vaaben. Uroen og Misnøjet i Sverige lagde sig, og Folket vandt Tillid til sin unge Konge. Paa Aarsdagen for Slaget ved Lund plejede Karl XI altid senere at lukke sig inde i sit Lønkammer i Tak til Gud. — Efter Slaget ved Lund holdt Danskerne sig stille i Fæstningerne, men derfor var Landet ikke bragt til Lydighed under Kong Karl. Over hele Skaane, især i Gøngeherrederne, vrimlede det med Snaphaner, som nedhuggede spredte svenske Afdelinger, brændte Kornoplagene og opsnappede Kurererne. Saa længe de fandt Tilhold i hvert Bondehus, var det umuligt for en svensk Hær at opholde sig i Landet, som derfor maatte kues Sogn for Sogn. Gøngerne og Blekingerne maatte stille Gisler og udlevere deres Vaaben. Af den skaanske Adel gik største Delen til Danmark, andre førtes til de opsvenske Lande »for at sættes i Sikkerhed«; enkelte, som Jørgen Krabbe, der særlig havde vakt Mistro ved at vise dansk Sindelag, blev siden henrettede. Ved slige Midler lykkedes det efterhaanden at dæmpe den egentlige Opstand blandt Skaaningerne; men de store Hæres Kamp var ikke endt dermed, og talrige Snaphaneskarer huserede stadig.

Da Krigen atter aabnedes i Forsommeren 1677, var Kristian V paany den overlegne en Tid. Inden den svenske Hær fik tilstrækkelig Forstærkning, kunde Danskerne drage gennem Landet fra Landskrone ved Sundet til Kristiansstad i Øst og indrette sig som Herrer. Og til Søs havde Kristian V's Vaaben den mest glimrende Lykke. De Haab, Karl XI atter dette Aar satte til sin Flaade, blev endnu værre skuffede end Aaret før. Først blev en mindre Eskadre, som under Sjöblad løb ud fra Gøteborg og gennem Store Bælt skulde søge ind i Østersøen for at forene sig med Hovedflaaden, indhentet og tilintetgjort af Niels Juel i det trange Farvand Syd om Laaland (1. Juni 1677). Saa stak imidlertid Hovedflaaden i Søen og truede de

danske Kyster med Landgang; den var med sine 18—1900 Kanoner langt større end Niels Juels Flaade, der kun bar 12—1300 Kanoner; men dens Fører var atter denne Gang en Landkriger, Henrik Horn, som langtfra kunde maale sig med den ypperlige danske Admiral. Da begge Flaader laa overfor hinanden mellem Falsterbo og Stævns, besluttede Niels Juel at optage den ulige Kamp uden at bie paa den hollandske Hjælpeflaade, som daglig ventedes, og modtog Slaget i Køge Bugt d. 1. Juli 1677. Som erfaren Sømand vidste han at drage Fordel af Vinden, saa han snart gennembrød den svenske Linie, adsplittede den og drev den paa Flugt med et Tab af Tredje-

Fig. 186. Slaget i Køge Bugt 1677. Gammelt Billede.

delen af dens Styrke. Efter denne Sejr, den største som den dansk-norske Flaade nogensinde har vundet, var Niels Juel uomtvistet Herre paa Østersøen; Svenskerne vovede sig ikke mere ud i aabent Slag. — Men i Skaane fulgte Krigslykken dem. Kort før Slaget i Køge Bugt havde Kristian V vovet en Storm paa Malmø, men var slaaet tilbage med stort Tab. Og da senere Hovedhærene mødtes udenfor Landskrone, var ogsaa her Fordelen paa Svenskernes Side. Alligevel var Skaanes Skæbne ikke dermed afgjort; saa længe Kristian V havde baade Landskrone og Kristiansstad i sin Magt, kunde han gøre sig adlydt i en stor Del af Landet, og Svenskerne kunde kun holde sig dernede med yderste

Møje. Derfor kom Felttoget 1678 især til at dreje sig om Kristiansstad. Fæstningen værgede sig udholdende, og Kristian V med den danske Hovedhær rykkede nær for at undsætte den, men vovede ikke et alvorligt Slag, og Kristiansstad maatte overgive sig til Karl XI. Mens saaledes den egentlige Krig i Skaane endte med Svenskernes Sejr, var ogsaa Skaanes Bønder blevne trætte af den ødelæggende Fejde og begyndte at støtte de svenske Soldater i deres Arbejde for at udrydde Snaphanerne: naar Svenskerne fik fat i disse vilde Eventyrere, pinte de dem paa det grueligste, brændte dem under Fødderne med gloende Jærn, slog dem fast til et Træ med et Søm gennem begge deres Hænder over deres Hoved og lod dem saa hænge indtil de døde.

Fig. 187. Karl XI (Dahlberg).

Ved at opbyde den yderste Grad af Udholdenhed havde Karl XI saaledes genoprettet sin Magt i Skaane med Undtagelse af Landskrone. Men paa de andre Krigsskuepladser saa det ilde ud for Sverige. Gyldenløve og den norske Hær havde navnlig i Løbet af 1677 sat sig fast i Bohuslen, indtaget Marstrand og vundet en rask Sejr ved Uddevalla. I Pommern, som paa Grund af Flaadens Nederlag ikke kunde faa nogen Hjælp fra Hovedlandet, kunde Generalen, Königsmark, trods al Dygtighed ikke holde Stand. Stettin faldt i Kurfyrstens Hænder; Rygen blev efter skiftende Sejre og Nederlag indtaget af Danskerne og Brandenborgerne i Forening, og endelig maatte Königsmark overgive sig med alle sine Tropper og overlade hele Svensk Pommern til Fjenderne. Sveriges Stilling var altsaa farlig nok, og Freden syntes at maatte købes med betydelige Landafstaaelser. Men Karl XI vilde ikke nedlægge Vaabnene, medmindre Sverige beholdt sine Grænser, og hans mægtige Forbundsfælle Ludvig XIV krævede ligeledes Sveriges Genoprettelse, om han end ikke stod saa stift paa dette som Karl. Da Nederlandene allerede 1678 havde sluttet Fred med Frankrig og ladet sine Forbundsfæller i Stikken, kunde Ludvig XIV overmægtig foreskrive de Fredsvilkaar, han syntes. Uden at ænse Karl XI sluttede Ludvig XIV da for Sveriges Regning Fred i St. Germain (1679) med Kurfyrsten af Brandenborg og forpligtede dér Sverige til at afstaa en lille Strimmel af Pommern. Da skyndte Karl XI

sig selv at tage Ledelsen af Fredsunderhandlingerne med Danmark i sin Haand, men det franske Diplomati sørgede alligevel for at komme med til Forhandlingerne derom i Lunds Domkirke. Længe stod Kristian V fast paa, at Sverige skulde afstaa Land: naar han nu rømmede Rygen, Gulland og meget mere, vilde han til Gengæld have ialfald en Del af Skaane og det gottorpske Sønderjylland. Men Ludvig XIV vilde ikke prisgive Sverige. Og havde end den dansk-norske Flaade nok Mod til at vove en Dyst med den franske, saa var den danske Landhær, der nu samledes i en Lejr ved Dannevirke, altfor svag til at tage det op med de franske Tropper. Derfor maatte Danmark give tabt. Freden i Lund (Sept. 1679) skaffede kun Danmark en Sum Penge, men ikke en Smule Land. Tværtimod maatte Kristian V tilbagegive Fæstningerne i Skaane og i Bohuslen, Gulland, Rygen og de gottorpske Lande. Det var ikke det Udfald, man havde ventet af de mægtige Anstrængelser og af Niels Juels Sejre. Da Kristian V bød, at Præsterne skulde takke for Freden, var der en københavnsk Præst, som ikke kunde holde sin Hjertens Mening tilbage, men fra Prædikestolen kaldte den »en skiden og skammelig Fred«. Ogsaa Skaaningerne var dybt skuffede; deres Land var ødelagt, deres Folketal sunket, deres Mod knækket.

Fig. 188. Dronning Ulrikke Eleonore.

Men denne Fred banede Vejen for et nordisk Forbund. Johan Gyllenstjerna blev ikke træt af at udvikle for de danske Underhandlere, at Danmark og Sverige var bleven afmægtige som Følge af deres indbyrdes Avind; hvis de derimod holdt sammen, kunde de let magte alle Fjender og navnlig fravriste Hollænderne Østersøhandelen, der var Moder til al anden Omsætning. Samtidig med Fredsbrevet undertegnedes i Lund Pagten om Forsvarsforbund mellem Sverige og Danmark-Norge og om Giftermaal mellem Karl XI og den danske Prinsesse Ulrikke Eleonore, Kristian V's Søster — en Ægteskabsplan som allerede havde været oppe i Griffenfelds Dage. Snart derpaa fejredes Bryllupet.

Det nordiske Forbund blev ogsaa denne Gang kun en kort Drøm. Med Johan Gyllenstjernas Død 1680 mistede det sin Ophavsmand og bedste Støtte. Dronning Ulrikke Eleonore stræbte

vel altid at skabe Venskab mellem sin Mand og sin Broder; men Enkedronning Hedvig Eleonore, der som alle Gottorpere hadede Danmark, modarbejdede hende til enhver Tid.

ENEVÆLDEN I SVERIGE.

Efter Fredslutningen 1679 var Sverige indadtil stillet omtrent paa samme Punkt som Danmark 1660. Rigsraadet var af Tildragelsernes Gang bleven skudt til Side, Adelen som Stand svækket ved den evindelige Splid mellem Høj- og Lavadel, medens de ufrelse Stænder var opfyldte af en glødende Forbitrelse over de store Adelsslægters umaadelige Godser og hele Magt. Statskassen var tom, Rigets Gæld naaede den for Datiden urimelige Højde af 44 Mill. Daler, d. v. s. 88 Mill. Kroner. Den lange og farlige Krig, som nær havde bragt Riget til Fald, havde i alle Landets Bygder vækket en Harme, som vendte sig mod Formynderne og Raadet, og en Fædrelandskærlighed, som samlede sig om Kongen, hvis tavse, utrættelige og stædige Energi det skyldtes, at det ikke var gaaet helt galt. Enevældens Lærdomme bredte sig; de havde Ordførere i Præster og Embedsmænd, og de fandt opladte Ører, ikke alene hos Almuen, men ogsaa i store Kredse af Adelen. Karl XI selv modnedes gennem Krigsaarene til mere og mere bevidst at stile efter uindskrænket Magt. Rigets Nød gav ham Magten til allerede under Krigen at genoptage Reduktionen af 1655, som var standset i Formynderdertiden; paa Rigsdagen i Halmstad 1678 raabte de ufrelse Stænder højt om en endnu videregaaende Reduktion. For hvert Aar der gik, kom der en fastere Plan i Kongens Færd, for en stor Del ved Johan Gyllenstjernas Indflydelse. Denne Mand, der var begyndt som Fører for Adels-Oppositionen, men som hurtig blev Enevoldsmagtens maalbevidste Forkæmper, var af Ydre en stor, stærk Mand — Stor-Jan kaldtes han —, grov af Væsen, frygtløs og aldrig raadvild. Ligesom han vilde sikre Sverige udad ved Forbundet med

Fig. 189. Johan Gyllenstjerna.

Danmark, saaledes at de forenede nordiske Riger ikke var afhængige af Forbund med andre Magter, saaledes vilde han indad styrke Sverige ved at sikre det en god Finanstilstand og en stærk Krigsmagt. Vejen dertil var først og fremmest en ny Reduktion og Rigsraadsmagtens Fald; til at gennemføre saadanne Ting regnede baade han og Kongen paa Hjælp hos Rigsdagen. Disse Planer vandt da ogsaa i Løbet af faa Aar den fuldstændigste Sejr; men Johan Gyllenstjerna kom ikke til at deltage i deres Gennemførelse, thi allerede i Juni 1680 døde han i Skaane, hvor han var Generalguvenør.

Rigsdagen samledes i Stockholm først i Oktober 1680. Ingen kendte den indesluttede Konges Planer i det enkelte, men alle var urolige, fulde af Forventning. Rigsraadspartiet stod paa Forhaand daarligt; det manglede dygtige Ledere, da dets bedste Mænd enten var fjernede i Statshverv, som Otto Königsmark, der var Guvernør i Pommern, eller holdt sig forsigtig tilbage som M. G. de la Gardie, der under det meste af Rigsdagen blev ude paa sine Godser. Alle fire Stænder fik Ordførere, som regnedes blandt Kongens Venner, navnlig Landmarskalken (Adelens Ordfører) Klas Fleming, en Søn af den Herman Fleming som havde ledet Iværksættelsen af Reduktionen under Karl Gustav. Men Kongen traadte ikke selv frem med det, der var hans inderste Plan med Rigsdagen; det var tværtimod hans Ønske, at det skulde mages saa, at Stødet til Omvæltningen udgik fra Stænderne selv. Og derfor forelagde han baade for Stænderne og for det hemmelige Udvalg, der nedsattes af de tre øverste Stænder, kun almindelige Forslag til Forsvarsvæsenets Ordning. Men under Drøftelsen af Flaadens Sager greb Admiralen H. Vachtmeister, som var paa Kongens Parti, Lejligheden til at sige, at naar kun Undersøgelsen af Formynderregeringens Færd blev ført igennem, vilde Riget derved faa de Midler til Flaaden, som nu savnedes. Næppe var denne Tanke udtalt, før den fængede, og det baade i de ufrelse Stænder og blandt Lavadelen. Raadsadelen strittede imod, men under stort Spektakel blev der dog af Rigsdagen sendt en Skrivelse til Kongen med Bøn om, at han skulde fremskynde denne Undersøgelse. Resolut greb Karl XI til og gik endnu videre, end Stænderne egentlig havde givet Anledning til, idet han udnævnte den store Kommission paa 36 Medlemmer, som i Løbet af kort Tid skulde ikke blot granske Formyndernes Færd, men fælde Dom over, hvad Godtgørelse Staten skulde have for sit Tab ved deres Styre.

Lige efter at dette Slag var bleven rettet mod Sveriges mægtigste Ætter, kom Kravet om Reduktion. Det blev rejst af Bønderne og straks tiltraadt af de andre ufrelse Stænder. Som den danske Højadel 1660 i Blindhed for det uundgaaelige havde begyndt med at nægte ethvert nyt Skattepaalæg der ramte den selv, saaledes drev den svenske Højadel nu igennem, at Ridderhuset begyndte med at afslaa enhver Tale om Reduktion. Men Nødvendigheden var for stærk til, at denne Stilling kunde fastholdes. Da H. Wachmeister snart

efter foreslog at tilbyde en Reduktion, som skaanede den fattige Del af Adelen, kunde Højadelen ikke holde Stand, og efter en forvirret og formløs Afstemning erklærede Klas Fleming som Landmarskalk, at Reduktionen i Hovedsagen var vedtaget. Allerede 22 November kunde Rigsdagsbeslutningen udstedes, hvori det hed, at Adelen af Kærlighed til Konge og Land bevilgede Tilbagegivelsen af Godser til Kronen i stort Omfang: alle Friherre- og Grevskaber og en Mængde andre gamle Krongodser, som gav mere end 600 Daler (1200 Kroner) i aarlig Rente; Ridderhuset selv valgte den Kommission, som skulde udføre Reduktionen.

Efter Udfærdigelsen af Rigsbeslutningen var Stændernes Møde egentlig endt. Ikke des mindre vedblev de endnu i nogle Dage at være samlede, og derved fik Kongen Lejlighed til ved deres Hjælp at vinde endnu en politisk Sejr. Paa Grund af en Tvist med Rigsraadet spurgte han mundtlig Stænderne, om han var bunden af »Regeringsformen« (fra 1634, S. 287), og om Raadet var at regne for en særlig Stand i Riget. Som det kunde ventes vedtog Stænderne at give det Svar, Kongen helst vilde have: at han ikke var bunden af Regeringsformen, og at Raadet ikke var at regne for en femte Stand, at det aldeles afhang af Kongens eget »högst förnuftiga förordnande« hvornaar han vilde adspørge Raadet, og at han var Gud alene ansvarlig for sine Handlinger. Disse Udtryk kunde let udlægges som en Erklæring af Kongens Suverænitet; i hvert Fald var Rigsraadets Magt derved kuldkastet. Snart derefter udnævnte Kongen flere af sine trofaste som Klas Fleming og H. Vachtmeister til Rigsraader: lidt senere begyndte han at ombytte Navnet »Rigets Raad« med »Kongeligt Raad«, og derpaa nødte han de fleste af de gamle Raadsherrer til at gaa af. Det nye Raad var Enevældens paalidelige Redskab; Lovgivningen fik det ikke mere noget at gøre med, men brugtes mest som en Slags højeste Domstol.

Det næste Skridt fremad mod Enevælden gjordes paa Rigsdagen 1682, hvor Fabian Vrede, ogsaa en af Kongens Tilhængere, var Landmarskalk. Kongen fremstillede her for det hemmelige Udvalg, at det var nødvendigt at skaffe Riget endnu større Indtægter end allerede bevilget, og følgelig foreslog de ufrelse Stænder at udstrække Reduktionen til dem, som var gaaet Ram forbi 1680, det vil især sige Lavadelen. Dette fremkaldte bitter Tvist imellem Stænderne, som omsider lagde Afgørelsen i Kongens Haand. Men inden han udtalte sin Beslutning, spurgte han Stænderne, om han i Kraft af Kongebalken i Sveriges Landslov havde Ret til i Rigets Trang og Nød at tage bortgivne Len tilbage. Svaret blev en underdanig Forsikring om, at Kongen havde Ret til at give og tage; det betød praktisk set, at Reduktionens Udførelse og Omfang fra nu af var Kongens Sag alene: han kunde tage den fra den adelige Kommission og lægge den i Hænderne paa sine Embedmænd, lige som han kunde udstrække den til alt tidligere Krondgods uden Indskrænkning, om han saa vilde. Og da Kongen paa samme

Rigsdag forelagde Stænderne det Spørgsmaal, hvor vidt han havde Ret til at give Love og Forordninger, svarede Stænderne ydmygt, at han havde Ret til at ændre og forklare Loven, men de stolede paa, at han dog vilde »give sine Stænder deraf Part«. Dermed havde Rigsdagen givet sin gamle Ret over Lovgivningen fra sig. Kun Retten til at beskatte sig selv blev ikke det svenske Folk berøvet; men den blev heller ikke for Alvor sat paa Prøve, da Stænderne villig paatog sig de tungeste Skatter, som vist nogensinde er udredede i Sverige.

Fra 1682 var Karl XI's Enevoldsmagt sikret. Rigsdagen var nu ligesaa vel som Raadet et uselvstændigt Redskab for hans Vilje. Men den fik dog Lov til at leve videre i Skyggen af Kongemagten, indtil den Dag kom, da Enevælden faldt ved sine egne Fejl. Da fik det Betydning, at der endnu fandtes en Rigsdag.

Medens den svenske Enevælde saaledes aldrig i Henseende til Forfatningsformen blev saa fuldstændig uindskrænket som den danske, er Forholdet lige det omvendte, naar Talen er om dens virkelige Indgriben i Samfundsforholdene. I social Henseende greb den svenske Enevælde nemlig langt haardere til end den danske.

Af de store Inddragningssager, som 1680 og 82 sattes i Gang, var Sagen mod Formynderregeringen den mindst omfattende, idet den kun ramte et Tal højadelige Slægter og en Del Kollegieembedsmænd. Den store Kommission, hvis ledende Mand var Johan Gyllenborg, fældede allerede 1681—82 Dommene over Formynderne og andre som havde beriget sig med Kronens Ejendomme, men derefter tog det nogle Aar, inden Størrelsen af Godtgørelsen til Riget var udregnet. I 1689, regner man, havde disse Summer naaet en Højde af 8 Mill. Kroner, som Højadelen saaledes mistede samtidig med at den ramtes af den haarde Reduktion.

Den store Reduktion, som fra 1682 lagdes under et kongeligt Embedsværk, ledAll af Mænd som Klas Fleming, Fabian Vrede, Erik Lindsköld og Johan Gyllenborg. Der udsendtes Kommissioner rundt om i Riget for at efterspore, hvilke Godser der kunde inddrages. Naar der var Tvivl, om en Gaard hørte med under Reduktionsgodset, forlangtes det ikke, at Kronen skulde bevise sin Ret til at inddrage den, men at Indehaveren skulde bevise sin Ret til at eje den. Godsinddragelsen gennemførtes med overordentlig Strænghed, og den fik ikke Ende i hele Karl XI's Tid, saa der kom til at raade den største Usikkerhed i Ejendomsforholdene. Uden videre inddroges alle de 15 Grevskaber og de 26 Friherreskaber (Baronier), dernæst alle de mindre Forleninger, og endelig gik det løs med de Godser, som var solgte eller pantsatte; tit maatte slige Købe- og Pantegodser gives tilbage uden nogen Godtgørelse af Købeeller Laanesummen, idet Regeringen udregnede, at denne Sum i Virkeligheden var betalt gennem de Indtægter, Godset i Mellemtiden havde givet Indehaveren. Den store Reduktion fratog Sveriges Adel dens vigtigste Rigdomskilder, ja gjorde mangfoldige Slægter lud-

fattige; men den gjorde Kronen rig. I Aaret 1697 bragte de inddragne Godser Karl XI en aarlig Indtægt af 4—5 Mill. Kroner, hvoraf $^1/_3$ faldt paa det gamle Sverige og Finland, $^2/_3$ paa de nytagne Landskaber. Blandt disse gik det haardest ud over Livland, hvor Inddragningsgodserne ialt gav 1 Mill. Kroner om Aaret. Den livlandske Adel protesterede lidenskabeligt, men Karl XI taalte ingen Indsigelse; tre af Adelens Ordførere blev satte i Fængsel, og den fjerde, Patkul, som ved Flugt unddrog sig Straffen, dømtes fra Ære, Liv og Gods.

Rigets Gæld aftog i Aarene 1680 til 1697 fra 44 til 11 Mill. Daler. Fra 1695 slog de ordinære Statsindtægter til, saa at Ekstraskattepaalæg ikke mere behøvedes.

Krigsmagten kunde nu ordnes paa en tilfredsstillende Maade, uden at Rigets Finanser derved ødelagdes. Karl XI's navnkundige Hærordning var ikke noget helt nyt; den byggede paa den Grund, som var lagt af Karl IX og Gustav II Adolf. Af de mange Gaarde, som nu var blevet Kronens, blev en Del gjort til Hjem for Hærens Officerer, medens andre fik den Pligt at underholde en Rytter; dette var »Inddelingsværket«, som altsaa gav Hæren dens Officerer og Rytteri. Fodfolket indrettedes paa en anden Maade. Oprindelig havde man taget det ved Udskrivning, som gik meget formløst for sig og som altid vakte stor Uvilje; under Gustav Adolf havde imidlertid først Dalarne og siden et Par andre Landskaber for at blive fri for Udskrivning paataget sig til Stadighed at underholde et vist Tal Soldater. Regeringen foretrak denne ny Ordning, der kaldtes Rotering; paa Rigsdagen 1682 var de fleste Landskaber gaaet ind paa den, og i de følgende Aar gennemførtes den i hele Sverige og Finland. Ved Inddelingsværket og Roteringen fik Sverige 38,000 indfødte Soldater, som paa én Gang var veløvede Krigere og bofaste Landbrugere. I de udenrigske Provinser holdtes derimod hvervede Tropper i et Tal af 25,000 Mand. — Flaaden maatte efter de store Tab i den skaanske Krig ordnes paany; dens 11,000 Matroser (»Baadsmænd«) skaffedes for største Delen ved Rotering i Kystegnene. Der byggedes en Mængde ny Skibe, saa Flaaden snart igen var nok saa talrig som den dansk-norske. I Stedet for Stockholm, der laa for langt inde i Østersøen og som spærredes af Is langt ud paa Aaret, udsaa Johan Gyllenstjerna en Plads i det gamle danske Land Bleking til Flaadestation, og under H. Vachtmeisters Ledelse byggedes her Karlskrona, nær ved Sveriges tyske Lande og nær ved de danske Sunde.

Under en saa flittig og nøjeregnende Konge blev alle Embedsmænd nødt til at være flittige og nøjeregnende, at gøre deres Pligt fuldtud og at vænne sig af med Forsømmelser og Vilkaarlighed. Til Gengæld fik Embedsmændene en anset og tryg Stilling og om end ikke rundelige saa anstændige Lønninger, som udrededes dels i Gaarde, dels i Korn, dels i Penge. Kollegierne kom under Kongens umiddelbare Ledelse, og ny Kontorer udskiltes til Udarbejdelse

af Statens Overslag og til Gennemsyn af dens Regnskaber. En Kommission nedsattes til at granske hele Lovgivningen og skrive en ny almen Landslov; den fik allerede i Karl XI's Dage flere »Balker« (Afsnit) af en saadan færdige, om end Loven først udkom 1734. Derimod fuldendtes 1686 en ny Kirkelov, som lagde ogsaa de kirkelige Myndigheder helt ind under Kongens Enevoldsmagt.

I de gamle danske og norske Landskaber gjaldt det om at vænne Folket til svensk Sprog og svenske Indretninger, særlig da i Skaane, det vigtigste af dem. Generalguvernøren Rutger v. Ascheberg og Skaanes Biskop Knut Hahn forstod at skaffe de ny Ting en Slags Samtykke fra disse Landes Stænder, særlig fra Præsteskabet i

Fig 190. Karlskrona (Dahlberg).

Skaane, som de fik til at bede om »Uniformitet« 1681. Skaane var i mange Egne halvvejs øde, Adelen blev kuet og forarmet ved Krigen og Reduktionen, saa at der af dens omkring 50 danske Adelsslægter kun var nogle faa tilbage, og i Præstestanden kom hurtig mange svenskfødte Mænd ind. Forandringen af Kirke- og Øvrighedssprog var ikke dybt indgribende, hverken i Bahuslen eller i de skaanske Lande; begge Steder laa Folkets Maal saa nær ved baade det danske og det svenske Rigssprog, at begge forstodes næsten lige let, — og desuden rørte det kun lidet ved Folkets daglige Liv, hvad Sprog Præster og Øvrighed førte. Efterhaanden forsvandt da Dansken fra Kirken; dog var der selv paa det 1645 afstaaede Gulland endnu i 1680'erne adskillige Præster som vedblev

at prædike paa Dansk. Som Talesprog vedblev naturligvis de gamle Landsmaal at holde sig. Regeringen stolede endnu ikke paa de danske og norske Landskabers Sindelag; i de Regimenter, som laa i Skaane, optoges ingen indfødte Skaaninger.

Næringslivets Udvikling vedblev at gaa i det vante Spor. I ret merkantilistisk Aand opmuntrede Regeringen Fabrikker ved Værnetold og Indførselsforbud; men det var jo ikke noget ejendommeligt for Sverige. Mens Silkefabrikkerne ikke vilde trives, lykkedes Klædetilvirkningen i Stockholm og Norrköping bedre, og det besluttedes,

Fig. 191. Anlæg ved Huskvarna (Dahlberg).

at Hæren kun skulde bruge indenlandsk Klæde. Bjærgbruget, som regnedes for Sveriges vigtigste Næringsvej, udvidedes, især da Jærntilvirkningen; intet Land i Europa frembragte saa meget og saa godt Jærn som Sverige. Der byggedes ny Veje, især gennem de Skove og Ubygder som skilte Landskaberne; Kanaler med Sluseværk anlagdes, navnlig ombyggedes Hjælmare Kanal; og Elves og Fossers Vandkraft toges i Brug til de mange Fabrikker og Savmøller. Handelen voksede, dels ved Regeringens Omsorg, dels som Følge af Fredsaarene. Og skønt Regeringen ikke viste Jordbruget samme Omhu som Industri og Handel, trivedes det ret vel; Adelens Nederlag og Reduktionen sikrede jo Bøndernes Frihed og bedrede deres

Kaar. Men alligevel var man endnu værgeløs imod de Ulykker, som daarligt Vejr og Naturulykker kunde volde; i en Række Aar kom der en saadan Misvækst, at den i Nord-Sverige, Finland og Østersøprovinserne fremkaldte en Hungersnød, der medførte Tusinders Død.

Denne Hungersnød formørkede Kongens sidste Aar, som i Forvejen var glædeløse nok. Han havde 1693 mistet sin ædle og fordringsløse Dronning, hvis Værd han først syntes at paaskønne, da hun laa paa Dødssengen. Selv døde han af Kræft 1697, kun 41 Aar gammel. Mens hans Lig endnu stod paa Stockholms Slot, udbrød en Ildløs, som lagde det gamle Slot i Aske. Kronen gik i Arv til den næppe 15-aarige Karl XII.

KARL XII OG DEN STORE NORDISKE KRIG. SVERIGES STORTID ENDER.

Karl XII slægtede i meget sin Fader paa; han var som denne indesluttet, stiv og selvstændig indtil Egensind, dygtig til krigerske Øvelser og til Jagt — allerede i en Alder af tolv Aar skød han en Bjørn —, men omhyggeligere oplært, end Faderen havde været, navnlig i de matematiske Videnskaber. Baade Faderen og Moderen slægtede han paa i sit religiøse Sindelag, men hans udprægede Retsfølelse var vel snarest en Arv efter Moderen.

Fig. 192. Karl XII som ung. (Efter Dahlberg.)

Den unge Konge, der var født d. 17. Juni 1682, og som 11 Aar gammel havde mistet sin Moder og nu knap 15 Aar gammel sin Fader, skulde staa under et Formynderstyre af sin gottorpske Bedstemoder (Hedvig Eleonora) og nogle Raadsherrer. Men allerede paa Rigsdagen 1697 vedtog Stænderne med Begejstring, at han straks skulde erklæres for myndig; det var fra Adelen dette Forslag udgik, idet denne Stand haabede at vinde den unge Konge for Eftergivenhed med Reduktionen, medens de ufrelse Stænder droges med af deres udpræget kongelige Sindelag. Karl XII vidste straks at optræde i Enevældens Aand; da han derefter blev hyldet og salvet,

satte han selv Kronen paa sit Hoved og undlod at aflægge den vante Kongeed. Han foretog ingen Ændring i Reduktionen; først i Aaret 1700, da Krigen væltede ind over Riget og nødte ham til at paakalde sine Undersaatters Troskab og Hengivenhed, paabød han Læmpelser i Godsinddragningen. Idet han saaledes som 15-aarig Dreng blev myndig Enevoldskonge over et af Europas mægtigste Riger, udviklede dette stærkt hans medfødte Anlæg for Selvraadighed; hans Undersaatter smigrede ham og krøb for ham, de gamle Raadsherrer sattes til Side, og Kongen selv afgjorde alt. Kun faa fortrolige tog han stundom paa Raad med, navnlig Karl Piper, en dygtig Mand af borgerlig Fødsel, hvem Karl udnævnte til Greve og foretrak for de Raadgivere, han havde arvet fra Faderen. I de Fritimer, hans flittige Arbejde med Regeringen levnede ham, tumlede han sig med Lyst ved voldsom Idræt, vildt Ridt og farlig Bjørnejagt. Hans bedste Fælle paa disse Eventyr var den unge Hertug Frederik IV af Holsten-Gottorp (Kristian Albrekts Søn og Efterfølger), som blev gift med Karl XII's Yndlingssøster Hedvig Sofia. I Virkeligheden forsømte Karl XII aldrig sin Regeringspligt for disse Forlystelsers Skyld; men ved Nabohofferne gik der overdrevne Rygter om, hvorledes han gik op i Barnestreger og spildte sin Faders Skatte paa Festligheder. Derover fik Nabofyrsterne falske Forestillinger om, at han vilde være en lidet farlig Modstander: han syntes dem at være en uprøvet, barnagtig Konge, hvis Land var udpint af Hungersnød og undergravet af Adelens Harme over Reduktionen.

Fig. 193. Frederik IV.

Frederik IV af Danmark-Norge var 28 Aar, da han blev Konge (1699). Han var udrustet med ret gode Evner, flittig og omhyggelig som Regent. Men hans Virksomhed led under to Mangler: dels havde han kun faaet en mangelfuld Uddannelse og var navnlig ved sin Tronbestigelse temmelig ukyndig i Regeringssager, — og dels lod han sig stundom drage bort fra sin Kongegerning af sine Elskovshandler. Han var 1695 bleven gift med Luise af Meklenborg, men indlod sig flere Gange paa andre Forbindelser. I politisk Henseende stod han paa en spændt Fod med Sverige, især for Holsten-Gottorps Skyld. Hans og Karl XII's Søskendebarn var Kurfyrst August II af Sachsen (Augusts Moder var en Datter af Frederik III og Søster til Kristian V og Ulrikke Eleonore), hvem det ogsaa var lykkedes at blive valgt til Konge i det vidtstrakte, men løst sammenhængende Polen, som siden Krigen mod Karl Gustav havde været i stærk Tilbagegang. Endelig herskede i Rus-

land Tsar Peter, siden kaldet den Store. Hans Rige regnedes endnu knap med til de europæiske Magter, og selv det svenske Diplomati agtede ikke ret paa, hvad der foregik i det; det var derfor gaaet ret uænset hen, at den unge Tsar Peter med blodig Haardhed og udmærket Dygtighed holdt dets umaadelige Landstrækninger i Ave og stræbte at uddanne sin Hær efter Vesteuropas Mønstre. Han havde tidlig faaet Øje for, hvad det vilde betyde for Rusland at naa frem til Havet og udvikle en Sømagt. Paa Rejse i Vesteuropa satte han sig ind i alt, hvad der vedrørte Krigsvæsnet og navnlig Sømagten; baade i Holland og i Italien havde han paa Skibsværfterne deltaget i Arbejdet som en almindelig Svend. Folk i Vesteuropa undredes over den russiske Monark, der havde Manerer som en Matros, og kun faa anede, at han vilde evne at løfte sit Rige op til at blive en europæisk Stormagt. I Slutningen af 1600'erne havde baade Rusland og Polen deltaget i de store Krige mod Tyrkerne, men ikke vundet saa meget som de havde haabet; begge vendte da deres Tanker mod Sverige. Den landflygtige Pátkul æggede dem af al Evne. Og paa samme Tid som baade Peter og August gav Karl XII de varmeste Forsikringer om Venskab, sluttede de i dybeste Stilhed Forbund om at angribe Sverige; det var en let Sag at faa Danmark med som tredje Medlem af Forbundet.

Fig 194. Peter den Store.

Først paa Aaret 1700 faldt da en sachsisk Hær ind i Livland uden Krigserklæring. Dermed aabnedes den store nordiske Krig.

Sachsérne gik løs paa Riga, som imidlertid værgedes saa godt af den gamle Erik Dahlberg, at Karl XII ikke behøvede at sende synderlige Forstærkninger derover. Derved fik han Tropper til Raadighed mod Danmark, som straks derpaa havde begyndt Fejde. Kong Frederik IV rykkede med en stærk Hær ind i de gottorpske Lande, idet han stolede paa, at hans mægtige Flaade paa omtrent 40 Linieskibe skulde formaa at dække Sjælland og København. Det vilde den vel ogsaa have magtet, om den kun havde faaet den svenske Flaade imod sig. Men Vilhelm III af Oranien, som paa én Gang var Hollands Statholder og Englands Konge, tog hurtig Parti for Sverige og Gottorp og udsendte en engelsk-hollandsk Flaade til Sundet. Svenskerne løb da gennem Flintrenden, der hidtil havde

været regnet for usejlbar, uden om den danske Flaade og forenede sig med Engelskmændene og Hollænderne; nu var Overmagten for stor til, at den danske Flaade turde vove et Slag, og den trak sig ind under København; de allierede Flaader prøvede derpaa at bombardere København, men udrettede kun lidt. Imidlertid var Karl XII hastig brudt op fra Stockholm med en Hær, som han førte til Øresunds Bred, og som derpaa dækket af Flaaderne gik i Land ved Humlebæk og marcherede løs paa København. Da disse Efterretninger naaede Kong Frederik IV, maatte han skynde sig at slutte Fred i Traventhal, hvor han paany godkendte den gottorpske Hertugs Suverænitet og opgav Forbundet med Sveriges Fjender. Ved en kort og lidet blodig Krig havde Karl XII saaledes faaet Bugt med den ene af sine Fjender og vendte hjem til Sverige for at ruste sig mod de to andre.

Fig. 195. Skuepenge: Københavns Bombardement 1700. Indskrift: De var hinandens Lige.

Fra det Øjeblik, da Karl forlod Stockholm for at gaa imod Danmark begyndte hans hjemløse, aarlange Krigerliv; han saa aldrig sin Hovedstad igen. Styrelsen dér havde han overdraget Kollegier og Raad, men alle de vigtigste Rigssager vedblev han selv at afgøre fra sin Hær, hvor han end var med den. Kort efter det danske Felttog sejlede han til Livland; da Sachserne allerede den Gang var slaaet tilbage fra Riga, lod han dem ligge og gik i Stedet rask frem mod Tsar Peter, som havde lejret sig uden om Narva med en Armé, der maaske talte 40—50,000 Mand; Natten før Karl angreb, forlod Tsaren imidlertid sin Hær. Det var kun en Styrke paa 8000 Mand, Karl XII kunde føre frem; men skjulte af Snefog naaede Svenskerne usete nær ind paa de russiske Linier og kastede sig over de rædselslagne Fjender, som efter en uordnet Modstand greb Flugten; mange Tusinde af dem dræbtes eller fangedes. Denne glimrende Sejr ved Narva vandtes d. 20. Nov. 1700. Som i Trediveaarskrigens Dage beundredes Sveriges Hær og dets Konge atter over hele Europa. Karl XII selv nærede efter denne letvundne Sejr over en stor Overmagt en dyb Ringeagt for Russerne og ænsede i de følgende Aar knap, at han havde Krig med dem.

Om Foraaret 1701 gik Karl saa mod August II, tiltvang sig

under en haard men sejrrig Kamp Overgangen over Dyna og rykkede frem mod Polens Grænse. Polens Rigsdag hævdede stærkt, at Polen ikke havde Krig med Sverige: det var kun som Sachsene Kurfyrste at August havde indladt sig paa Kampen. Men hverken gjorde den polske Rigsdags Udsendinge noget Indtryk paa Karl XII, ej heller laante han Øre til August II's Fredstilbud; da Kurfyrsten endog udsendte sin skønne Elskerinde Aurora Königsmark for at formilde den vrede Konge, vilde Karl ikke engang modtage hende. Han havde sat sig for, at han vilde afsætte August som Konge i Polen; thi det var ham han regnede for den egentlige Ophavsmand til Krigen. Det var en let Sag for Karl at rykke frem gennem

Fig. 196. Fra Slaget ved Narva: Karl XII med den svenske venstre Fløj.

Polen; først langt mod Syd vovede August II et nyt Slag ved Klissov (1702), som han atter tabte; her faldt paa Karls Side hans Svoger Frederik IV af Gottorp. En stor Del af den polske Adel, som var villig til at gøre alt for at stille Karl tilfreds og genoprette Freden, vedtog efter Karls Bud at afsætte August II og til Konge vælge en polsk Adelsmand Stanislav Leszinski (1704). Polen skulde fra nu af være Sveriges Forbundsfælle i Stedet for dets Fjende. Et Par Aar gik saa hen med sejrrige, men uafgørende Tog snart til Polens Østgrænse mod Rusland, snart til Vestgrænsen mod Sachserne; endelig i Aaret 1706 drog Karl ind i selve Sachsen og nødte August II til Fred (i Altranstädt nær ved Lützen): August maatte opgive Polen, slutte Fred med Sverige og udlevere Patkul, hvem Karl siden straffede ved at lade ham radbrække. Et helt

Aar blev Karl staaende i Sachsen; han kunde herfra føle sig som den der raadede over Europas Skæbne. Baade Frankrig, som da var stædt i en farlig Krig med alle sine Naboer, og dets Fjender bejlede til hans Hjælp; han lod sig dog ikke drage dybere ind i disse Forviklinger, men gik tilbage til Polen (1707) for derfra at angribe og overvælde sin sidste Fjende, Peter den Store.

Alt for længe havde Karl ladet Tsaren uænset. De Aar, da Karl fordybede sig i Polen og Sachsen, havde Peter brugt til at uddanne sig en ordentlig Hær og at sætte sig fast i Østersøprovinserne, hvor den svenske Styrke var alt for faatallig til at værge de udstrakte Lande. Allerede 1703 var Peter Herre ved Nevas Munding og begyndte at bygge den ny By, som skulde blive hans Hovedstad, St. Petersborg, og her at indrette en Orlogshavn og bygge en Flaade. Ogsaa de andre Østersølande Syd for den finske Bugt

Fig. 197. Stedet hvor St. Petersborg byggedes.

oversvømmedes af Russerne; kun ved Riga holdt den svenske General Levenhaupt sig under haarde Kampe. Men nu, da Karl var færdig med de sachsisk-polske Handler, skulde Hævnen ramme Tsar Peter. I Aaret 1708 drog Karl Øst over med en Hær paa 30—40 000 Mand for at knuse Russerne. Peter søgte Fred; men da han ikke vilde afstaa Petersborg, indlod Karl sig slet ikke i Underhandlinger og sendte Tsaren det Bud, at han nok skulde diktere ham Freden i Moskva. Og saa drog Karl videre over Litavens og Vestruslands Flader og Moradser. Levenhaupt skulde støde til ham fra Riga, den finske Hær skulde angribe Petersborg, og endelig gjorde han Regning paa, at de halvvilde Kosakker i Ukrajne vilde rejse sig til Oprør mod Peter.

Det dristige Tog ind i Rusland kronedes en Tid med Fremgang, og under sejrrige Kampe trængte Karl frem over Dnjæpr; men her fandt han Landet ødelagt af Russerne selv, som havde bortført

Levnedsmidlerne og fra alle Sider sværmede om hans Hær. Da tog Karl den farlige Beslutning at drage mod Sydøst ind i Ukrajne for at forene sig med Kosakhøvdingen Mazepa. Men derved fjernede han sig fra Levenhaupt, som var under Vejs fra Riga; den russiske Hær saa da sit Snit til at kaste sig over denne, som maatte brænde sine Forraad og kun med Nød naaede frem til Karl med Resten af sin Hær uden Kanoner og Tros. For at gøre Ulykken fuldstændig mislykkedes ogsaa Mazepas Oprørsplaner, Kosakkerne vilde ikke følge ham, og han naaede kun som Flygtning til den svenske Hær. Saa brød Vinteren frem, og Svenskerne lagde sig i Lejr i Ukrajne. Men Landet var ødelagt, og Kulden blev saa stræng, at Tusinder frøs eller sultede ihjel. Da Vinteren omsider endte, var det kun en udhungret og slet forsynet Hær paa 18,000 Mand, Karl havde til sin Raadighed og med hvilken han begyndte at belejre Staden Poltava. Snart ankom Tsaren med 55,000 Mand og lejrede sig i Nærheden for at iagttage og udmatte Svenskerne. Karl selv blev saaret i Foden og kunde ikke føre sin Hær, og hans sejrvante Soldater rokkedes i deres gamle Selvtillid. Alligevel mente Generalerne, at det var nødvendigt at prøve at angribe Russerne i deres faste Lejr og jage dem bort. D. 20. Juni 1709 foretoges Angrebet; Karl lod sig paa en Slags Bærestol køre om i den værste Kugleregn, og Svenskerne kæmpede med vanlig Tapperhed. Men denne Gang sveg Lykken dem; mange fangedes, deriblandt Piper, som havde fulgt Kongen paa alle Krigstog, en Mængde faldt, og Hæren maatte vige i Uorden. Nu maatte Tilbagetoget tiltrædes. Men det foregik i stor Uorden; da man naaede til Landsbyen Perevolotshna ved Dnjæpr uden at have Midler til at komme over den brede Flod, og da Russerne i det samme indhentede den flygtende Hær, var den ude af Stand til at forsvare sig og maatte overgive sig til Russerne. Det var 14,000 Mand, hvoraf Tredjedelen var syge eller saarede, som her faldt i Russernes Hænder og maatte pryde deres Triumfindtog i Moskva, før de sendtes til Østrusland og Sibirien. Mange af dem døde i Fangenskabet, saaledes Piper og Levenhaupt.

Men Karl XII selv kom ikke i Russernes Vold. Med Sorg havde han forladt sin Hær og var sammen med 500 Ledsagere sluppen over Dnjæpr og gennem Stepperne hen til den tyrkiske Grænse, hvor han i Bender indrettede sig en lille Lejr. Ulykken ved Poltava og Dnjæpr nedslog ikke Karl XII's Mod; han skrev tværtimod hjem til Raadet, at det kun var forbigaaende Uheld, som Fjenderne ikke vilde faa videre Fordel af. Men Tsar Peter skrev til sine Raadgivere: Nu ligger vor ny Stad ved Neva trygt. Og han fik Ret.

Allerede 1709 fornyede Polen og Danmark Forbundet med Peter.

Da Frederik IV ved Freden i Traventhal 1700 (S. 371) havde maattet drage sig tilbage fra Krigen, brugte han straks Fredsaarene til to vigtige Regeringshandlinger. For det første gentog han det

Forsøg paa at skabe en indfødt Udskrivningshær, som havde været gjort tidligere, idet han oprettede en dansk Landmilits paa godt 15,000 Mand; Landsoldaterne kunde i Fredstid tjene som Bondekarle og øvedes kun en Smule hver Søndag. Dernæst ophævede han (20. Febr. 1702) Vornedskabet paa Sjælland og Smaaøerne for alle de Bønder, som var fødte efter hans Tronbestigelse, for at Bønderne skulde »faa mere Lyst, Mod og Hjerte til at være arbejdsomme, flittige og vindskibelige, ja til at vove Livet for os og Fædrelandet«. I den store Koalitionskrig mod Frankrig (den saakaldte spanske Arvefølgekrig), som førtes i disse Aar, tog han ikke umiddelbart Del: men han holdt sig nær til England-Holland og deres Forbundsfæller og overlod dem mod Subsidier en stor Del af sine hvervede Tropper til Brug i Krigen, ligesom hans Fader havde gjort i en tidligere Krig. Denne Politik gavnede Danmarks Finanser, og i Datidens Øjne var der ikke noget umenneskeligt i at sælge sine Soldater paa den Maade, da det jo drejede sig om hvervede Folk, som havde gjort Krigen til deres Haandværk. De danske Regimenter udmærkede sig paa de nederlandske Valpladser, og Frederik VI holdt derigennem sir Hær krigsøvet. Da saa Karl XII's fortvivlede Tog til Ukrajne tegnede til at ende galt, og Frederik og August deraf fik Mod til at slaa til igen, kunde Danmark i Efteraaret 1709 føre en velrustet Hær paa 16,000 Mand til Skaane; paa dens Rustvogne var præntet Feltraabet: »Nu eller aldrig«. Denne ny Krig mellem Danmark-Norge og Sverige kom til at vare fra 1709 til 1720 og kaldes Elleveaarskrigen.

Skaaningerne var endnu mest dansksindede, men holdt sig dog for største Delen forsigtigt i Ro, mens Danskerne rykkede rask frem og endog truede Karlskrona. Skaanes Guvernør var da Magnus Stenbock, som havde været med Karl XII i det polske Felttog; han maatte en Tid vige tilbage til Småland, hvor han i Vinterens Løb fra de gammelsvenske Landskaber skrabede en Hær sammen af slet klædte, men tapre og godt førte Soldater, som saa i Hast drog ned i Skaane. Slaget stod udenfor Helsingborg (Marts 1710), hvor den danske Hær blev afgørende slaaet, saa den med Tabet af Halvdelen af sin Styrke maatte rømme Skaane og gaa tilbage over Sundet: Stenbocks »Gedepojker« havde vist sig som jævnbyrdige Kammerater af »Karolinerne« paa de russiske og polske Slagmarker. Frederik IV vedblev dog længe at lægge ny Planer til Landgang i Skaane; men de udførtes aldrig. Toget 1709—10 er Danmarks sidste skaanske Fejde. I Resten af 1710 hindredes Landgangsplanerne af den svenske Flaade under H. Vachtmeister, der vovede sig op i Køgebugt og her mod den danske Flaade havde en uafgørende Kamp, der kun blev navnkundig ved Nordmanden Ivar Hvitfelds Daad: skønt hans Skib »Dannebrog« kom i Brand, holdt han sin Plads i Slaglinien, til Skibet sprang i Luften, for ikke, ved at søge ind mod Land, at udsætte de mange Skibe, dér laa, for Ildsfaren. I 1711 var det Pesten, som gjorde Angrebs-

tankerne til intet; det var en østerlandsk Byldepest, som naaede Norden og hærgede baade i Sverige og Danmark, særlig i København, som skal have mistet Tredjedelen af sine 60—70,000 Indbyggere. Og i Aaret 1712 vendte Frederik IV sig foreløbig bort fra Skaane for at gaa mod Bremen og Verden, som han indtog, og derfra mod Svensk Pommern.

Thi det var imens gaaet galt for Svenskerne paa de andre Kanter. I Aaret 1710 tog Russerne det Par Fæstninger, som Svenskerne endnu havde holdt i Østersøprovinserne, og desuden et godt Stykke af Finland. Tyrkerne, som Karl XII endelig havde faaet overtalt til at angribe Rusland, opgav det atter paa Halvvejen, da Peter tilbød dem en fordelagtig Fred. Alligevel blev Karl XII stadig ved at arbejde paa at skaffe sig tyrkisk Hjælp, samtidig med at han paalagde sit Raad hjemme i Sverige at udruste en ny Hær, som skulde føres over Østersøen og gennem Polen drage sin Konge imøde. Raadet havde største Møje med at skaffe Penge og Soldater i det udpinte Sverige, hvis Almue knurrede og gav Raadet Skylden for den Nød, som i Virkeligheden den stivsindede Konge bar Hovedansvaret for; men Ordren blev udført, og Magnus Stenbock kunde 1712 gaa til Pommern med en dygtig Armé paa 17,000 Mand. Men længere kunde han ikke komme, fordi Russere og Sachsere allerede spærrede Vejen mod Øst og Syd, mens Danskerne rykkede frem fra Vest. Han valgte da at ile mod Danskerne, traf dem ved Gadebusch (Dec. 1712) og slog dem fuldstændig. Denne Sejr blev Sveriges sidste store Slag ude i Europa. Men Stenbocks Stilling var ikke blevet synderlig bedre; Sydpaa kunde han ikke komme, naar han ikke turde vove et Slag med den overmægtige russisk-sachsiske Hær. Han valgte da at gaa samme Vej som Torstensson og Karl Gustav, rykkede ved Nyaar 1713 ind i Holsten, hvor han stak Ild paa det ubefæstede Altona — en Ugerning, han siden angrede — og tog snart Stilling i Marsken Nord for Ejderens Munding. Saa stoppedes igen hans Marche af de forenede Danskere, Russere og Sachsere, der klemte ham inde, saa han maatte søge Ly i den gottorpske Fæstning Tønning.

Det var den Gang et Barn, som var Hertug af Gottorp: Karl Frederik, Søn af Frederik IV († 1702 ved Klissov) og Hedvig Sofia. Mens han opdroges i Sverige, førtes Regeringen i Gottorp af hans Farbroder Kristian August, hos hvem den dygtige, raadsnilde Intrigant Görtz var ledende Statsmand. Saa oprigtigt end disse Mænd hadede Danmark, havde de dog maattet holde sig neutrale og højtidelig lovet Kong Frederik IV Fred og Venskab. Nu havde de imidlertid hemmelig i Karl Frederiks Navn givet Kommandanten i Tønning Ordre til at aabne Fæstningen for Stenbock. Kong Frederik, som nok anede Sagens Sammenhæng, lod da straks sine Tropper besætte de gottorpske Lande, mens han belejrede Tønning. Ud paa Foraaret 1713 maatte Stenbock overgive sig med hele sin Hær, der nu var smeltet sammen til 11,000 Mand. Det

var for Sverige en lige saa stor Katastrofe som den ved Poltava og Dnjæpr. Først paa Aaret 1714 maatte saa selve Tønning dagtinge; nu fik Kong Frederik den Ordre i sin Magt, som bød at indlade Stenbock, og dermed Beviset for den gottorpske Regerings Dobbeltspil. Som Følge deraf vedblev han at holde dens Lande besatte.

Paa samme Tid som Sverige led det store Tab ved Tønning, mistede det ogsaa Fodfæste i Finland, hvor Russerne trængte videre og videre frem og til sidst (1714) tilføjede den finske Hær under Armfelt et afgørende Nederlag ved Storkyro. For det svenske Folk blev Byrderne af Krigen næsten uudholdelige, og for alle kyndige Svenskere maatte Stillingen synes fortvivlet. Ikke blot udtømtes Statens og Folkets økonomiske Kraft, men tillige dets personlige, thi Krigen krævede stadig ny Tilgang af Mandskab. Karl XI's Inddelingsværk og Rotering havde ikke slaaet til: i de fleste Krigsaar havde Karl XII haft o. 100,000 Mand paa Benene, og den stærke Afgang kunde kun dækkes ved, at man under forskellige Former vendte tilbage til Udskrivningsprincipet. Under den stigende Modgang kunde Raadet, som ledede af Arvid Horn, en af Karls Generaler, ikke paa egen Haand føre Styret, og da Kongen stadig ikke vendte tilbage, greb det til at udnævne Kongens Søster Ulrika Eleonora til Deltager i Regeringen og at indkalde Stænderne (Dec. 1713). Men paa denne Rigsdag viste Harmen over Forholdene sig saa stærk, at Stænderne vedtog at meddele Kongen, at de i Nødsfald vilde søge Freden paa de Vilkaar, de maatte kunne faa. Dette Budskab naaede Karl i Marts 1714. Nu først begyndte han for Alvor at tænke paa Hjemrejse.

Fig. 198. Magnus Stenbock.

Thi hidtil havde han haardnakket holdt fast ved Haabet om at faa Tyrkiet i Marken mod Rusland; han havde virkelig ogsaa tre Gange faaet Sultanen til at yppe Krig, men havde hver Gang lidt den Skuffelse, at Tyrkerne straks igen sluttede Fred. Alligevel blev han liggende i sin lille svenske Lejr ved Bender ved Dnjæstrs Bred, til stadig Uro for Tyrkerne, som paa én Gang beundrede »Jærnhovedet« og ønskede ham langt bort. Aar efter Aar havde de fundet sig i

ham; men endelig 1. Februar 1713 rykkede en hel tyrkisk Hær frem for at tage den svenske Konge til Fange. Karl og hans lille Skare sloges i flere Timer som Bærsærker, til han, da han snublede over sine lange Sporer, blev overmandet og fangen. Denne mærkelige Kamp er det, som méd et tyrkisk Ord kaldes Kalabalikken i Bender. Som Fange nød han al mulig Ære, men førtes længre ind i Riget under fyrstelig Bevogtning. Da Stændernes Budskab naaede ham, levede han i Demotika. Trods de truende Efterretninger hastede han dog ikke med at komme bort, og først om Efteraaret 1714 drog han Nordpaa. Saa længe han var paa tyrkisk Grund, drog han af Sted i stateligt Optog; men nær ved Grænsen forlod han sit Følge og red med et Par Ledsagere hastig frem gennem Tyskland, ukendt af næsten alle — han kaldte sig paa den Rejse Kaptajn Peter Frisk — og naaede om Natten d. 11. Okt. til sin pommerske Fæstning Stralsund. Endelig var han atter indenfor sit Riges Grænser. Men han kom for at tiltvinge sig Freden med Sværdet, ikke for at købe den ved Landafstaaelser. Derfor maatte han paalægge Sverige endnu tungere Byrder og spænde dets Evner saa haardt som muligt, om de saa skulde briste. Og i Stralsund traf han en Mand, som var opfindsom og hensynsløs nok til at blive hans Hjælper paa denne svimlende Vej; det var den gottorpske Minister Gørtz, som snart blev hans fortroligste Raadgiver, mens Sveriges Rigsraad fik at mærke at det var i Unaade: det blev saa godt som ikke mere spurgt. Karl XII styrede ikke mere som enevældig Konge under de Former, Loven og Sædvanerne bød, men som en militær Diktator.

Og skulde virkelig Kampen føres videre, var der vel heller ikke andet for; thi til de tre gamle Fjender kom der i Aaret 1715 to ny. Den ene var Kurfyrst Georg I af Hannover, der ved et underligt Spil af Skæbnen tillige var bleven Konge over England; som Herre over Hannover attraaede han at fravriste Sverige Bremen og Verden, som Regent i England ønskede han aaben Handel paa de livlandske og finske Havne, hvad Karl ikke tillod, saa længe de var i Peters Magt. Det var en højst farlig Fjende, Karl her fik; England havde nu afløst Holland som Verdens stærkeste Sømagt; men Karl kunde med god Grund haabe, at det ikke vilde sætte synderligt ind paa en Krig, der dog ikke var af særlig Betydning for det. Et saadant Haab kunde han derimod ikke godt nære med Hensyn til den anden af de ny Fjender: Kong Frederik Vilhelm I af Prøjsen.

Kongeriget Prøjsen, som her for første Gang nævnes i Nordens Historie, var simpelthen den samme Stat, som før hed Kurfyrstendømmet Brandenborg, og som, foruden nogle tyske, meget spredte Provinser, omfattede det tidligere polske Len Østprøjsen. Da en ærgerrig Kurfyrste ønskede Titelen Konge, og det vilde have voldt uoverkommelige Vanskeligheder at komme til at hedde Konge af Brandenborg, fordi dette Land formelt var Len af den tyske Kejser, knyt-

tede han Kongetitlen til sin Provins Prøjsen, der ikke regnedes til Tyskland, og saaledes blev Prøjsen efterhaanden hele Statens Navn. Det var en velstyret Stat med en god Hær, men endnu kun en Magt af anden Rang, efter det almindelige Skøn svagere end Danmark-Norge og navnlig langt svagere end Sverige. Dets Konge Frederik Vilhelm I var imidlertid en udmærket dygtig, kraftig og klog Mand, der vidste hvad han vilde: hans Maal var at vinde

Fig. 199. Fra Finland o. 1700 (Dahlberg).

saa meget som muligt af Svensk Pommern og især at blive Herre over Mundingen af Floden Oder, hans Hovedland Brandenborgs vigtigste Vej til Havet. Nu hjalp Danmark Prøjsen til at blive stort, som det allerede i en Aarrække havde hjulpet til Ruslands Vækst.

Krigen 1715 blev da en Kamp om Pommern, især om Stralsund. Trods alle sine Nederlag var Sverige endnu saa stærkt, at det vilde være en meget brydsom Ting at tage Stralsund, saa fremt Vejen for Tilførsler til Pommern fra Sverige stadig var aaben. Den store nordiske Krig giver i det hele mange Eksempler paa, hvilken afgørende

Betydning Søkrigen kan have. Da Stenbocks Planer 1712 om at gaa Syd paa til Karl XII strandede, kom dette i Virkeligheden af, at Danskerne havde ødelagt hans Transportflaade, saa han savnede det, han skulde bruge til saa langt et Tog. Nu i 1715 var det atter den danske Flaades Sejre, som isolerede Svenskerne i Pommern. Først vandt Gabel paa Kolberg Red en Sejr over en svensk Eskadre, hvis Skibe alle faldt i hans Hænder, — et Udfald, som den unge Peder Vessel især havde Æren af. Saa sloges den danske Hovedflaade med den svenske under Rygen, vandt vel ingen tydelig Sejr, men Svenskerne søgte dog derefter Havn og rømmede Søen. Og endelig udførte den danske Adelsmand Kr. Thomesen Sehested i Nydyb ved Rygen den Bedrift, som Jørgen Sorterup har sunget om:

Hr. Sehested har avlet en Søn under Ø,
de Svenske til Sorrig og Kvide,

idet han med sine lavtgaaende Farløjer jog de svenske Skibe bort fra Sundene ved Rygen, saa at Frederik IV og Frederik Vilhelm kunde føre Tropper over og tage denne Ø. Snart efter faldt Stralsund. For tredje Gang havde Sverige mistet en Hær paa 12—15,000 Mand, og dets Vej til Tyskland var lukket. Men et Par Dage før Stralsunds Overgivelse var Karl XII gaaet til Søs, slap uden om de danske Krydsere og naaede Skaanes Kyst. Og han vilde blive ved at slaas. Han samlede først Tropper i Skaane og vilde gaa mod København — den danske Hær stod for største Delen endnu i Pommern —, men der kom Tøvejr, saa den Plan maatte opgives. Da samlede Karl XII sine Stridskræfter mod Norge: fra nu af var det hans stadige Tanke at vinde ialfald dette Rige som en Slags Oprejsning for alt hvad han havde sat til hinsides Østersøen: Norge var jo tilgængeligt for ham over Land; herfra kunde den dansk-norske Flaade da ikke lukke ham ude, skulde det synes.

I Foraaret 1716 rykkede Karl da ind i Norge og besatte Kristiania, men mødte tapper Modstand baade hos Overgeneralen Lützow og hos selve det norske Folk. Det var i dette korte Felttog, at en Del svenske Ryttere toges til Fange i Norderhov, en Daad som Sagnet gav Anna Kolbjørnsdatter Æren for. Saa gik Karl mod Grænsebyen Halden, der til Tak for sit tapre Forsvar 1659 nu hed Frederikshald, hvor Peder og Hans Kolbjørnsen i Spidsen for Borgerne heltemodig stod ved Siden af Soldaterne og hvor Borgerne selv stak Ild paa deres By, for at den ikke skulde tjene Karl til Ly under Belejringen af Frederikshalds Borg Frederikssten. For at føre dette Angreb til Ende maatte Karl have yderligere Forsyning af Krudt og Kugler, som skulde føres frem paa en Flaade at lavtgaaende Fartøjer gennem Bohuslens Skærgaard. Atter maatte han nu opleve, at et Nederlag til Søs lamslog hans Landhær. Thi da Førselsflaaden allerede var naaet til Dynekilen,

faa Mil fra Frederikshald, banede Tordenskjold — Peder Vessel var nemlig bleven adlet først paa Aaret 1716 — sig med en lille Eskadre af smaa Skibe sig Vej ind til Dynekilens inderste Vig og tog eller ødelagde alle de svenske Skibe. Dermed strandede Karls Planer mod Norge for denne Gang, og han drog ud over Grænsen. Han maatte nu vente Angreb fra en anden Kant.

Frederik IV samlede nemlig sin Hovedstyrke omkring København, Peter den Store kom sammesteds hen med en endnu større Hær, og det var de to Monarkers Plan derfra at gøre Landgang i Skaane med deres samlede Magt, der vel talte godt 50,000 Mand. Aldrig havde Sverige været udsat for Angreb af en saa overvældende Styrke. Men de store Planer blev til intet. Det gik her som saa ofte i en Forbundskrig: der kom en dyb Splid mellem Forbundsfællerne, de mistroede hinanden lige saa stærkt som de mistroede Fjenderne, — og efter nogen Tids Forløb rejste Russerne bort fra Sjælland uden at have rørt sig. Dette var Danmarks sidste Forsøg paa at gaa til Skaane. Fra 1716 af havde Frederik IV da i Virkeligheden opgivet Tanken om at genvinde Skaane, men til Gengæld holdt han saa meget fastere paa det, han allerede havde vundet fra Gottorp: den danske Krones Herredømme over Slesvig var fra nu af hans Hovedformaal. Og da hans Forhold til Peter den Store kølnedes, knyttede han sig nærmere til Georg I og naaede ogsaa omsider sit Maal.

Fig. 200. Karl XII.

Aaret 1717 bragte ingen store krigerske Tildragelser. Det vigtigste var, at Tordenskjold flere Gange uden synderligt Held forsøgte at angribe de svenske Havne ud mod Kattegat, Gøteborg og Strømstad, og at hindre Svenskerne i at samle Krigsforraad i dem til Støtte for et nyt Angreb mod Norge. Imens var Karl XII og Gørtz utrættelig virksomme. Penge skaffede Gørtz ved Skatter, ved Salg af Handelsmonopoler og ved at slaa ussel Mønt der fik Tvangskurs, — det var de saakaldte Gørtz Dalere — foruden at han ogsaa søgte at rejse Penge ved et kunstigt Laanesystem, der hvilede paa, at Laangiveren fik Pant i Sveriges Statsborgeres Ejendom. Han kunde uden

Vanskelighed tvinge sine usunde Projekter igennem, thi hele Finansstyret blev overdraget til et nyt Embedsværk, i hvilket han var almægtig. Snart var Landet oversvømmet af Mønttegn, som ingen troede paa og som trods al Tvang sank i Værdi langt under deres Paalydende. Saa maatte der udstædes endnu flere, ny Tvangslaan udskreves, og alt hvad der fandtes i Landet af rigtige Penge maatte udleveres til Statskassen mod Vederlag i Gørtz's Mønter. Ved dristige Underhandlinger søgte han samtidig at uddybe Spliden mellem Tsaren og Danmark. Der var fantastiske Planer oppe om, at Karl og Peter skulde slutte Forbund, og at Sverige skulde have Norge til Gengæld for Landafstaaelser ved den finske Bugt. Tsar Peter syntes at ville fremme disse Planer, men de strandede paa Karls urokkelige Vilje: ikke en Fodsbred Land af sit arvede Rige vilde han afstaa. Dog fik han en Tid Vaabenhvile mod Øst, saa at han i Efteraaret 1718 kunde samle al sin Magt til det endelige Erobringstog mod Norge. Ved haarde Udskrivninger og Hvervninger havde han atter bragt sin Hær op til 60—70,000 Mand, det samme som i Karl XI's Dage hele Riget havde stillet; det syntes umuligt, at Norge kunde modstaa en saadan Overmagt, hvor meget end den norske Hær forstærkedes fra Danmark. Medens Armfelt med et Hærkorps gik over Kølen og besatte Egnen ved Trondhjem, rykkede Karl med Hovedstyrken ind i det søndenfjældske og rettede først sit Angreb mod Frederikshald og Frederikssten. Det gik dog noget langsomt med Belejringsarbejdet — en Side af Krigskunsten som Svenskerne aldrig havde været stærke i —, og Fæstningens Skyts spillede livligt mod dem. Om Aftenen d. 11. Dec. 1718, da Karl var gaaet ud i Løbegravene for at se paa Arbejdet

Fig. 201. Tordenskjold.

Fig. 202 Spejl af et Linjeskib o. 1700.

og dumdristig som altid steg op til Brystværnet, dræbtes han her af en Kugle fra Frederikssten. Dagen efter besluttede hans Officerer at ophæve Belejringen og føre Hæren ud af Norge. Kongens Lig bragtes til Stockholm, hvor det hviler i det karolinske Gravkor. Ved Efterretningen om Kongens Fald og Hovedhærens Tilbagetog saa ogsaa Armfelt sig nødsaget til at gaa tilbage. Under hans Hjemmarche over Fjældene i den strængeste Vinter frøs en Mængde af hans Soldater ihjel.

Karl XII var af Skikkelse slank og velvoksen; Panden var høj og Haaret tyndt. Han gik oftest i enkel Soldaterdragt: blaa Kjole, høje Kravestøvler med lange Sporer, og med et vældigt Slagsværd ved Siden. Saadan var hans »Karoliner« vante til at se ham og saaledes huskede de ham, som den modige, lynsnare Kriger, som den gudfrygtige og sædelige Mand der aldrig lod sig beherske af

Fig. 203. Marstrand med Karlsten (Dahlberg).

Kvinder, som den ofte sejrrige og altid ukuelige Feltherre. Efterhaanden som Tiden gik og man fik Ulykkerne paa Afstand, blev han for det svenske Folk Helten fremfor alle, Udtrykket for det svenske Kriger-Ideal. Men i det Øjeblik han døde, følte alle hans Bortgang som en Lettelse. Saa kongetro end Svenskerne var, havde de følt hans Styre navnlig i de sidste Aar som et Despoti, der drev dem til Fortvivlelse; ganske vist gav de i Reglen Gørtz Hovedskylden, men det var dog Kongen som lod ham raade. I Virkeligheden faldt Karl XII i det Øjeblik, da alt maatte briste for ham, om han ikke sejrede i Hast. Knap Tredjedelen af Sveriges Agerjord var under Dyrkning, Handel og Bjærgværker næsten standsede. Gørtz selv var klar over, at det ikke kunde holde længer end til Nyaar 1719. Nu da Karl var borte, var det uundgaaeligt, at hele Enevældens Styre maatte falde omkuld. Da Rigsdagen traadte sammen i Stockholm 1719, optraadte den som Rigets Herre.

Ulrika Eleonora maatte frasige sig Suveræniteten og erklære, at hun ingen Arveret ejede til Sverige: saa først valgte Stænderne hende til Dronning. Harmen og Hadet vendte sig mod Gørtz, som blev fængslet, dømt og henrettet for landsfordærvelige Anslag, og hans Tvangslove ophævedes; Nødmønten nedsattes til det halve af sin Navneværdi.

Men alt dette skaffede ikke Sverige det, som først og fremst var nødvendigt: Freden. Baade Danmark og Rusland rustede sig til ny Angreb 1719. Russerne gik i Land i Roslagen paa Kysten af Upland, bredte sig baade mod Nord og Syd og brændte en Mængde Byer. Samtidig truede en norsk-dansk Hær Bohuslen, og Tordenskjold udførte sin eventyrligste Bedrift ved Indtagelsen af Marstrand og Karlsten, hvis Kommandant han skræmmede paa den velkendte Maade. Imidlertid lykkedes det efterhaanden at købe Fred ved store Opofrelser. England sluttede Fred allerede 1719 og fik derved Bremen og Verden. Saa fulgte Freden med Prøjsen, der fik Halvdelen af Svensk Pommern med Øerne i Odermundingen. Derpaa mæglede England Fred med Danmark i Frederiksborg 1720. Danmark vandt derved, at Sverige opgav sin Toldfrihed i Øresund, forpligtede sig til ikke at hjælpe Hertugen af Gottorp mere og betalte en Sum Penge. Og endelig 1721 sluttedes Fred med Rusland i Nystad: Sverige afstod her Ingermanland, Estland, Livland, Øsel og af Finland det synøstlige Karelien med Viborg.

Sveriges Stormagtstid var endt.

Skuemønt til Minde om Karl XII.